В.Л. ТОДОСІЙЧУК

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Підручник

ВІННИЦЯ, 2008

УДК 332.1
ББК

Допущено Міністерством освіти і науки України як підручник для вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації.

РЕЦЕНЗЕНТИ:
А.Г. Мазур, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедрою менеджменту Вінницького державного аграрного університету.
Л.Ц. Масловська, доктор економічних наук, професор кафедри менеджменту організацій ДВНЗ агро-екологічного Державного університету, м. Житомир.
О.В. Мороз, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедрою менеджменту і моделювання в економіці Вінницького національного технічного університету.

В.Л. Тодосійчук
Регіональна економіка: Підручник. – Вінниця, ВДАУ, 2008. – 434 с.
ISBN _____

У підручнику розкриваються науково-методичні основи і чинники розвитку та розміщення регіональної економіки. Розглянуто основні проблеми розміщення продуктивних сил України.

Розкрито економічні закони та закономірності, принципи й фактори розміщення продуктивних сил. Подано основні напрямки формування інвестиційно-інноваційної політики, зовнішньоекономічних зв'язків України.

Представлена регіональна парадигма суспільного розвитку. Підручник призначений для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, викладчів, аспірантів, магістрантів, слухачів факультетів післядипломної освіти.

ISBN _____ ББК _____

© В.Л. Тодосійчук, 2008
© "ВДАУ", 2008

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 6
РОЗДІЛ 1. Теоретичні основи регіональної економіки 7
1.1. Предмет, методи і завдання курсу 7
1.2. Теорії економічного розвитку регіонів 10
1.3. Економічні закони та закономірності розміщення господарства 13
1.4. Принципи та фактори розміщення продуктивних сил 15
1.5. Структурний аналіз розміщення продуктивних сил 17
1.6. Глобалізація та регіоналізація як закономірності розвитку сучасної економіки 21
РОЗДІЛ 2. Природно-ресурсний потенціал та його економічна оцінка 33
2.1. Класифікація та економічне оцінювання природних ресурсів 33
2.2. Сутність і принципи використання природно-ресурсного потенціалу території 35
2.3. Мінеральні ресурси галузей промисловості 37
2.4. Природні ресурси сільськогосподарського виробництва 40
2.5. Природно-рекреаційні ресурси України 43
РОЗДІЛ 3. Населення і трудові ресурси України 46
3.1. Динаміка чисельності та складу населення 46
3.2. Природний приріст населення та міграційні процеси 53
3.3. Особливості формування та розселення сільського та міського населення 60
3.4. Зайнятість населення та державна політика зайнятості 65
3.5. Безробіття, його суть і види 71
РОЗДІЛ 4. Регіональний розвиток міжгалузевих комплексів в Україні 76
4.1. Особливості формування й аналізу міжгалузевих комплексів 76
4.2. Структурна переорієнтація економіки України 78
4.3. Паливно-енергетичний комплекс 82
4.4. Гірничо-металургійний комплекс 86
4.5. Машинобудівний комплекс 92
4.6. Військово-промисловий комплекс 95
4.7. Комплекс хімічної індустрії 98
4.8. Лісовиробничий комплекс 102
4.9. Будівельний комплекс 107
4.10. Комплекс галузей виробництва непродовольчих товарів 110
4.11. Комплекс соціальної інфраструктури 113
4.12. Рекреаційно-туристичний комплекс 115
РОЗДІЛ 5. Агропромисловий комплекс України 119
5.1. Сутність АПК, його галузева структура 119
5.2. Сільськогосподарське виробництво: сучасний стан розвитку 122
5.3. Особливості розвитку та розміщення основних галузей сільського господарства 126
5.4. Продовольчий комплекс 130
5.5. Основні проблеми та перспективи розвитку АПК України 141

РОЗДІЛ 6. Розміщення галузей транспортного комплексу 148
6.1. Загальна характеристика транспортної системи 148
РОЗДІЛ 7. Територіальна організація народного господарства 164
7.1. Адміністративно-територіальний поділ та економічне районування України 164
7.2. Економічне районування України 167
7.2. Економічне районування на сучасному етапі 171
7.3. Методи економічного обгрунтування територіально-комплексного розвитку і розміщення виробництва 176
7.4. Основи районного планування 184
7.5. Екологічні проблеми економічного розвитку України 190
7.6. Територіально-виробничі комплекси у системі економічного районування 197
7.7. Донецький економічний район 206
7.8. Придніпровський економічний район 214
7.9. Північно-східний економічний район 225
7.10. Столичний економічний район 235
7.11. Подільський економічний район 246
7.12. Карпатський економічний район 256
7.13. Центральноукраїнський економічний район 265
7.14. Волинський економічний район 270
7.15. Причорноморський економічний район 279
РОЗДІЛ 8. Регіональна економіка та регіональна політика 291
8.1. Сутність і завдання регіональної політики 291
8.2. Завдання державної регіональної економічної політики України 296
8.3. Основні підходи до стратегії економічного розвитку регіонів 301
8.4. Поняття та особливості проблемних регіонів 304
8.5. Специфіка регіональних програм сталого розвитку 309
8.6. Методичні підходи до розробки регіональних галузевих програм 312
РОЗДІЛ 9. Нові форми регіонального розвитку 315
9.1. Спеціальні (вільні) економічні зони 315
9.2. Спільні підприємства 318
9.3. Регіональні науково-технологічні парки 321
9.4. Регіональні ринки 325
9.5. Транскордонне співробітництво 327
9.6. Глобалізація регіонального співробітництва 330
РОЗДІЛ 10. Регіональна інвестиційно-інноваційна політика України 335
10.1. Сутність і значення інвестиційно-інноваційної політики 335
10.2. Загальна характеристика формування регіональної інвестиційно-інноваційної політики 339
10.3. Механізм реалізації інвестиційно-інноваційної політики 343
РОЗДІЛ 11. Зовнішньоекономічні зв'язки та їх роль у розвитку продуктивних сил регіонів України 351
11.1. Міжнародний поділ праці, його суть і значення у формуванні зовнішньоекономічних зв'язків 351

11.2. Зовнішньоторговельна діяльність України на сучасному етапі 353
11.3. Економічні зв'язки України з країнами СНД 357
11.4. Зміст і форми міжнародної економічної інтеграції 364
11.5. Інтеграція України у сучасну світогосподарську систему 366
11.6. Гармонізація законодавства України з законодавством ЄС 373
територіальної організації продуктивних сил регіонів
РОЗДІЛ 12. Нові тенденції територіальної організації продуктивних 378
сил регіонів
12.1. Науково-технічний прогрес та його вплив на територіальну й 378
галузеву структуру
12.2. Альтернативні джерела електроенергії 381
12.3. Нові види сировини та матеріалів 383
12.4. Перспективи морегосподарського комплексу 385
РОЗДІЛ 13. Регіональна парадигма в умовах глобалізації економіки 389
13.1. Практика економічної інтеграції в регіональних економічних 389
системах
13.2. Проблематика реформування територіального устрою країни 395
13.3. Регіональна перспектива в глобалізованому суспільстві 404
ДОДАТКИ 408
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 430

ПЕРЕДМОВА

Підручник підготовлений згідно з програмою дисципліни “Регіональна економіка”, яка є фундаментальною для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

Розвиток України на початку нового тисячоліття відзначився посиленням ролі державної регіональної політики як невід’ємної складової соціально-економічних перетворень, реформування систем державного управління відповідно до європейських принципів та як засобу активізації сукупного економічного, соціального, ресурсного потенціалу регіонів для забезпечення економічного зростання.

Необхідність просторового сприйняття економіки визначається усвідомленням обмеженості використання території тільки для суто економічної діяльності. Практика підтверджує необхідність багатоцільової організації території (поряд з економічною, наприклад екологічної, екистичної, рекреаційної).

Зростає значення властивостей і якостей території, регіону, як своєрідного індикатора стану середовища життєдіяльності людини. Тепер територія починає сприйматися як природний базис для будь-якої економічної діяльності, як основа консолідації інтересів певних соціальних груп, управління різними формами господарювання, різноманітної суспільної діяльності.

Отже, в сучасних умовах кваліфікований економіст, що досліджує особливості виробництва, споживання, повинен не тільки досконало знати специфіку, проблеми та умови господарювання окремого підприємства, а й враховувати багатогранні просторові форми економічної діяльності, специфіку регіональних умов функціонування підприємств і розвитку цілих комплексів.

Цей підручник покликаний ознайомити студентів з основними категоріями, теоріями закономірностей, принципами та факторами розміщення продуктивних сил, а також з найсуттєвішими особливостями сучасного розвитку міжгалузевих і регіональних господарських комплексів України. Розміщення продуктивних сил є об’єктом територіального планування, що передбачає розробку схем розвитку і розміщення галузей господарства областей та економічних регіонів.

Отже, метою курсу “Регіональна економіка” є забезпечення науково-методичної підготовки студентів до вирішення територіальних, регіональних завдань у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання. У процесі вивчення дисципліни має сформуватися комплексне, просторове сприйняття економіки з позицій зростання ролі людського чинника в усіх сферах суспільного виробництва, необхідності врахування досягнень науково-технічного прогресу у вирішенні економічних та інших проблем.

Методика вивчення дисципліни передбачає розгляд питань, що досліджуються нею, у взаємозв’язку з категоріями теорії, регіональної економіки та менеджменту, економічної та соціальної географії. Ця дисципліна є невід’ємною складовою ґрунтовної підготовки економістів широкого профілю до потреб управління регіональним розвитком суспільного господарства в умовах формування ринкового середовища.

РОЗДІЛ 1
Теоретичні основи регіональної економіки

1.1. Предмет, методи і завдання курсу

Україна – це високорозвинута індустріально-аграрна країна з комплексом галузей важкої, харчової та легкої промисловості, високоінтенсивним сільським господарством, високим рівнем освоєння.

Регіональна економіка – це галузь наукових знань, яка вивчає розвиток і розміщення продуктивних сил, соціально-економічних процесів на території країни та її регіонів із урахуванням природно-екологічних умов.

Предметом вивчення регіональної економіки як галузі науки є особливості і закономірності розміщення продуктивних сил і розвитку регіонів, фактори їх розміщення і регіонального розвитку.

Регіональна економіка досліджує закономірності та принципи всіх елементів продуктивних сил і соціальної інфраструктури в територіальному аспекті, аналізуючи, прогнозуючи і обґрунтовуючи напрямки розміщення продуктивних сил з урахуванням загальної стратегії соціально-економічного розвитку й екологічних вимог.

Вона тісно пов'язана з економічною географією, економічною теорією, макроекономічним прогнозуванням, галузевими економіками (економіка промисловості, сільського господарства, транспорту), статистикою й іншими соціально-економічними науками; вивчає регіональні екологічні, соціальні проблеми, а відтак – пов'язана з демографією, географією, етнографією, управлінням, соціологією, містобудуванням тощо.

Об'єктами дослідження цієї науки є регіони. Під **регіоном** розуміють велику територію країни з більш-менш однорідними природними умовами та характерною спрямованістю розвитку продуктивних сил.

Регіональна економіка вивчає економічні зв'язки України з країнами близького і далекого зарубіжжя, а також питання розміщення продуктивних сил і регіональної політики в інших країнах. Зазначимо, що регіональна економіка розробляє концепції розвитку економічних і соціальних процесів у регіонах країни, застосування економічних важелів щодо розміщення інвестицій та регіонального розвитку. Крім того, вона вивчає регіональні фінансово-кредитні відносини і процеси формування регіональних ринків. Метою регіональної політики є раціональний територіальний поділ праці між регіонами й економічна кооперація, а також усунення різниці між рівнем життя населення окремо взятих регіонів. Для виконання цих завдань велике значення має розробка державних програм розвитку окремих регіонів, формування територіально-виробничих комплексів на їхній базі та унікальних природних багатств.

Так, *територіально-виробничі комплекси* – це прогресивна і перспективна форма регіональної організації матеріального виробництва, сфера обслуговування населення. Вони виступають у вигляді взаємопов'язаного поєднання на різноманітних регіональних рівнях об'єктів господарської діяльності. За своєю суттю комплекси є територіально-

обумовленими виробничими та соціально-економічними організаціями, що забезпечують порівняно з розрізнено розташованими об'єктами певну ефективність, яка досягається за рахунок економії, пов'язаної з територіальною наближеністю основних та обслуговуючих підприємств, скорочення транспортних шляхів та інженерних комунікацій, спільності територій тощо.

В останні роки в Україні йде процес створення вільних економічних зон, які є потужним фактором економічного прогресу і залучення країни у світові господарські зв'язки. У таких зонах діє спеціальний економічний режим, основне місце відводиться підприємствам з участю іноземного капіталу, іноземним вкладникам надаються певні пільги в оподаткуванні. Розвиток процесів економічної інтеграції створює умови для виходу регіональної економіки на міжнаціональний рівень.

У межах регіональної економіки досліджуються такі проблеми:

- регіональна політика держави;
- розробка і реалізація регіональних програм економічного і соціального розвитку;
- ефективність спеціалізації і комплексного розвитку регіону;
- економічне районування;
- розвиток експортних та імпортозаміщуючих виробництв;
- створення ринкової інфраструктури;
- розвиток підприємництва.

Регіональна економіка вивчає механізм економічного регулювання розміщення виробництва, визначення економічної ефективності регіонального розвитку, а також аналізує економічні фактори, зокрема: динаміку продуктивності праці, регіональний розподіл національного доходу, структуру й ефективність основних фондів, територіальну диференціацію цін і тарифів.

Таким чином, раціональне розміщення продуктивних сил країни в період формування ринкових відносин, поглиблення спеціалізації господарства регіонів передбачає ефективне використання тих факторів та умов розвитку виробництва, що найсприятливіші для певних територій.

Методологічною основою курсу є вчення про територіальний поділ праці, що формує галузі господарської спеціалізації кожної окремо взятої території на підставі природних, демографічних, історичних, економічних та інших передумов.

Під методологією у загальновизнаному значенні розуміють вчення про принципи побудови, форми і способи науково-пізнавальної діяльності.

Інакше кажучи, **методологія** – це сукупність методів, принципів і засобів дослідження, які застосовуються у цій галузі знань.

Таким чином, методологічна основа курсу ґрунтується на загальнонаукових (моделюванні, аналізі, синтезі, порівнянні, систематизації, літературному огляді), спеціальних (галузевому, районному, місцевому, картографічному) та розрахункових методах (статистичному, балансовому, економіко-математичному). Зупинимося детальніше на сутності деяких із

них. Так, аналізом називають спосіб наукового дослідження, при якому складні явища розчленовуються на дрібніші. Наприклад, характеристика населення вимагає аналізу його щільності, природного приросту, вікового, статевого, професійного складу тощо.

Синтез – метод, протилежний аналізу, за допомогою якого досліджується явище в цілому на основі узагальнення споріднених елементів та їх об'єднання (наприклад, на основі запасів кам'яного і бурого вугілля, нафти, газу, торфу оцінюється енергетичний потенціал).

Аналітичні математичні методи ґрунтуються на використанні математичного апарату (лінійних функцій, диференційних й інтегральних рівнянь, варіаційного обчислення тощо) для вивчення тих чи інших економіко-географічних процесів і явищ. З ними пов'язані статистичні методи, застосування яких дає змогу оформити результати дослідження у табличній або графічній формах.

Балансовий метод вимагає складання регіональних балансів і дозволяє вибрати правильне співвідношення між галузями спеціалізації регіону та галузями, що доповнюють територіальний комплекс.

Застосування картографічного методу дозволяє за допомогою карт, картосхем, картограм, картодіаграм наочно зобразити особливості розміщення, статистичні матеріали, що характеризують розвиток галузей і регіонів. В останні роки широкого застосування набули різні моделі: натурні чи макетні, за яких змінюється лише масштаб розглянутих об'єктів чи явищ, а їхній зовнішній вигляд і структура не змінюються; економіко-математичні, які ґрунтуються на визначенні ідентичності математичних характеристик моделі з оригіналом, логічні, імітаційні тощо.

Метод оптимізації дає змогу у кожному конкретному випадку визначити найоптимальніші варіанти розміщення окремих об'єктів чи явищ. В оптимізаційних моделях рішення виконуються завдяки екстремізації якогось економічного критерію. Під оптимізацією розуміють отримання максимуму можливого за мінімуму зусиль (затрат) в економіці та математиці. Інакше кажучи, це – пошук найкращих існуючих за цих технічно здійсненних і економічно доцільних можливостей його реалізації. Оптимізація може виконуватися такими способами: шляхом дослідження процесу в природних умовах; з використанням фізичних моделей, адекватних реальному об'єкту, де проходять ці процеси; за допомогою математичної імітації процесів, що вивчаються та реалізуються за допомогою програмного забезпечення. Результатами оптимізації можуть бути: прогноз процесу; рекомендації щодо створення режиму функціонування процесу, за якого його оптимізація реалізується в межах технічних можливостей; те саме за межами наявних технічних можливостей з конкретними рекомендаціями зі збільшення їхньої ефективності; неможливість оптимізації, яка пов'язана з технічними чи природними обмеженнями або з економічною недоцільністю.

Відзначимо, що вітчизняна методологія курсу ґрунтується на досить тривалій історії географічного вивчення закономірностей розвитку економіки нашої країни, що продовжується донині.

У цілому господарство України відповідає тій ролі, що відводиться йому в спеціалізації та територіальному поділі праці. Його структура сформувалася під безпосереднім впливом природних та економічних передумов розвитку продуктивних сил з урахуванням загальногосподарських можливостей і потреб.

1.2. Теорії економічного розвитку регіонів

Пріоритетним напрямком соціально-економічного розвитку України є регіональна стратегія розвитку, в основу якої покладені сучасні теорії регіоналізму, що функціонують в умовах постіндустріального суспільства.

Розробкою регіональних теорій займалися як економгеографи, так і економісти. Класиками регіональної науки є: німецькі вчені Іоганн Тюнен, Альфред Вебер, Вільгельм Кристаллер, Аугуст Льош; російські вчені Н.Н.Баранський, Н.Н. Колосовський та інші. Відзначимо, що в різних країнах пріоритет надавався різним напрямкам регіональної теорії. Найсильніші наукові школи склалися в Німеччині, Швеції, Великобританії, США, Франції.

Виділяють такі напрямки і теорії регіональної науки:

- ✓ географічний детермінізм;
- ✓ енвайронменталізм;
- ✓ штандортні теорії розміщення;
- ✓ регіональна наука;
- ✓ теорія ринків збуту;
- ✓ геополітика.

Географічний детермінізм – форма натуралістичних учень, де провідна роль у розвитку суспільства та нації відводиться географічному положенню та природним ресурсам (Монтеск'є, Е.Реклю).

Енвайронменталізм – наукове вчення, що пояснює міжнародний поділ праці різницею у природному середовищі (Сміт, Е.Хентингтон). Е.Хентингтон розробив теорію "кліматичних оптимумів", згідно з якою найсприятливіші умови для розвитку виробництва мають країни, розташовані у помірному поясі.

Штандортні теорії розміщення виникли у XIX ст. і зв'язані з іменами І.Г.фон Тюнена, В.Лаунхардта, А.Вебера. Основними особливостями цих теорій є: розгляд одного, окремо взятого сільськогосподарського чи промислового підприємства; припущення, що дані за всіма факторами розміщення можна зібрати, узагальнити й отримати точну відповідь про оптимальне місце будівництва підприємства (розміщення виробництва).

І. Тюнен вперше обґрунтував наявність об'єктивних закономірностей розміщення товарного виробництва. Перша його праця "Ізольована держава у її ставленні до сільського господарства і національної економіки" з'явилась у 1826 р. Вчений відкрив вплив фактора простору на затрати та прибуток сільськогосподарських підприємств і встановив, що таким чином простір впливає на спеціалізацію підприємств. Тюнен запропонував модель розподілу в просторі спеціалізації та способів ведення сільського

господарства залежно від відстані до міста, яке водночас є ринком збуту сільськогосподарської продукції і постачальником промислових товарів. Як основний фактор розміщення в моделі є транспортні витрати.

В. Лаунхардт також вважав транспортний фактор вирішальним для розміщення промислових підприємств. Він обґрунтовував мінімізацію транспортних витрат на сировину, допоміжні матеріали і готові вироби правильним вибором місця для їх розміщення.

А. Вебер у праці "Теорія штандорта промисловості" (1909 р.) визначив і проаналізував основні фактори, які впливають на розміщення окремо взятого промислового підприємства та запропонував основний критерій оптимальності розміщення – мінімізацію сумарних витрат виробництва і збуту. Вебер увів поняття "стандартного фактора" або фактора розміщення і визначив його як "...чітко виражену перевагу, що виникає в процесі економічної діяльності, коли така діяльність здійснюється у даній місцевості чи у певному типі місцевості". На думку Вебера, на місцезнаходження підприємства найбільший вплив чинять такі фактори: транспортні витрати (основний), витрати на робочу силу, агломерації. Останній визначається технічною і просторовою концентрацією виробництва, можливістю використання спеціалізованої ремонтної бази, інфраструктури.

Теорія Вебера була побудована на основі спрощених припущень, зокрема, в ній розглядається абстрактна ізольована територія, з наявністю усіх необхідних ресурсів, але з ігноруванням взаємозв'язків між галузями зовнішньої торгівлі, з диференціацією цін на ресурси тощо. Саме тому класичні штандортні теорії у 20-і роки XX ст. критикувалися багатьма вченими. У подальших регіональних концепціях спостерігається еволюція поглядів на фактори розміщення виробництва:

- перехід від мікроекономічної оцінки розміщення підприємств до макроекономічної;
- поява нових факторів (науково-дослідницька база, державне регулювання економіки), розвиток поглядів на фактор агломерації, введення поняття "інфраструктура";
- еволюція методичного апарату для дослідження факторів розміщення виробництва.

Регіональна наука – це напрямок зарубіжної теорії розміщення продуктивних сил, що виник у першій половині 50-х років і є синтезом багатьох традиційних наук. Термін "регіональна наука" увів американський економіст Уолтер Айзард, який вважав, що це поняття є ширшим за регіональну економіку. Регіональна наука має вивчати простір, регіони (райони), локації (місце розташування) та їх системи. Найвидатнішими представниками регіональної науки є: П. Хаггет (Англія), У. Айзард (США), В. Леонтьєв (США), які видали низку праць із регіонального планування й економічного прогнозування.

У. Айзард є автором таких наукових праць: "Розміщення і просторова економіка" (1956 р.), "Методи регіонального аналізу: вступ до науки про регіони" (1961 р.), "Загальна соціальна і регіональна теорія" (1968 р.). П. Хаггетом у

працях “Просторовий аналіз” (1965 р.), “Моделі в географії” (1971 р.) розроблена теорія просторової організації суспільства, моделювання процесів на основі мінімізації витрат сил і часу під час переміщення на найкоротші відстані. В. Леонтьєв розробив методи вивчення міжгалузевих зв’язків і міжгалузевого балансу за схемою “витрати-випуск” і є автором “Дослідження структури американської економіки” (1958 р.). Основним недоліком моделей типу “затрати-випуск” для пояснення регіонального росту є відсутність можливості повною мірою враховувати господарську динаміку.

У. Айзард та В. Леонтьєв на початку 50-х років розробили перші багатогалузеві моделі міжрайонних зв’язків.

Теорія ринків збуту пов’язана з працями таких видатних вчених, як Август Льош та Вільгельм Кристаллер. А. Льош розглядав теоретичні проблеми розміщення господарства в цілому, в масштабі всієї країни, а тому багато уваги приділяв економічним районам. Вирішуючи проблеми розміщення виробництва, він сконцентровував увагу на ринках збуту готової продукції. Основними факторами розвитку він вважав: ринок збуту товарів; інтереси національного господарства; максимальний прибуток; транспортний; сировинний. В. Кристаллер створив і обґрунтував теорію “центральних міст”, тобто міст, які забезпечують навколишній простір товарами та послугами; визначив роль міст і агломерацій у формуванні ієрархічної територіальної структури країни.

Геополітика – це напрямок, який досліджує політику держави щодо довкілля та розглядає проблеми, які виникають внаслідок просторових відносин. Вперше цей термін увів Р. Челлен (наукова праця “Великі держави” (1910 р.), а розвинув Ф. Ратцель (наукові праці “Антропогеографія” у 2 т., “Політична географія” (1987 р.).

В останні десятиліття розвивалися концепції територіально-виробничого комплексоутворення і “полюсів зростання”. В основу теорії територіально-виробничих комплексів, розроблену в працях Н.Н. Колосовського (1969 р.), покладено технологію енерговиробничих циклів. Н.Н. Колосовський ще в 40-х роках досліджував систему територіальних комплексів районного масштабу, створив фундамент для розробки теорії ТВК (територіально-виробничих комплексів). Вчений розробив метод енерговиробничих циклів, який став основним для економіко-географічної характеристики районів і дозволив чіткіше виявити структуру господарства та виробничі зв’язки всередині районів.

На початку 50-х років минулого століття на Заході набула розвитку ідея створення “полюсів зростання”, що базувалася на теорії інновацій Йозефа Шумпетера. Автор концепції “полюса зростання” французький учений Франсуа Перру виокремлював центр генерації та передавання інноваційних імпульсів від одного сектора економіки до іншого. Ця концепція пізніше стала пріоритетом регіонального планування. Відзначимо, що цей підхід рекомендується західними економістами для пострадянських держав у вигляді вільних економічних зон, підприємницьких зон у депресивних районах. Разом з тим, у західних країнах ця концепція використовується за умов розвинутої економіки

та соціально-виробничої інфраструктури, якщо запровадження режиму преференцій здійснюється без збитків для інших територій.

"*Точки економічного зростання*" здебільшого створюються на обмежених територіях з метою підтримки малого та середнього бізнесу. При цьому підвищення ділової активності та рівня зайнятості призводить водночас до скорочення витрат на соціальні програми для жителів підприємницької зони й до збільшення бюджетних надходжень за рахунок податків з доходів підприємств та громадян. Але для країн перехідної економіки, де слабо розвинута соціально-виробнича інфраструктура, ця концепція має обмежене застосування.

Посилена увага до регіональних аспектів економічного та соціального розвитку призвела в останні роки до розширення теоретичних досліджень у галузі розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку.

Вагомий внесок у розробку теоретичних і прикладних проблем регіональної економіки зробили відомі українські вчені-економісти Б.М.Данилишин М.І. Долішній, С.І. Дорогунцов, І.І. Лукінов, Я.Б. Олійник, В.І. Павлов, В.М. Трегобчук, М.І. Фащевський, М.А. Хвесик, Л.Г. Чернюк, Н.Г. Чумаченко та інші, праці яких є основою для обґрунтування регіональної стратегії розвитку.

1.3. Економічні закони та закономірності розміщення господарства

В умовах транзитивної (перехід від командної до ринкової) економіки виникає необхідність глибокого вивчення і визначення законів і закономірностей продуктивних сил.

Закономірності розміщення продуктивних сил – найзагальніші відносини між продуктивними силами і територією. Інакше кажучи, – це своєрідні закони територіальної організації народного господарства; просторовий вияв економічних законів розвитку, істотний зв'язок явищ природи з громадським життям. Закономірності розміщення виробництва в умовах розвитку ринку такі:

- раціональне, найефективніше розміщення виробництва;
- комплексний розвиток господарства економічних районів;
- раціональний територіальний поділ праці між регіонами та в межах їх територій;
- вирівнювання рівнів економічного та соціального розвитку регіонів.

Раціональне найефективніше розміщення виробництва означає економію затрат на виробництво продукції, розміщення за можливості на невеликій території всіх стадій виробництва аж до готового продукту. Відомо, що природні ресурси в різних регіонах відрізняються величиною запасів, вмістом корисних компонентів, геологічними умовами залягання. Зазвичай велике значення мають транспортні умови, що забезпечують наближення виробництва до джерел сировини, палива, енергії та споживання. Тому одним із завдань підвищення ефективності, зниження вартості затрат є скорочення далеких, громіздких перевезень, наближення матеріаломістких виробництв до джерел сировини, а паливно-енергетичних до джерел енергії.

Ще однією умовою раціонального розміщення виробництва є кооперування і комбінування виробництва та впровадження найновіших прогресивних і безвідхідних технологій. Слід зауважити, що це передбачає бережливе ставлення до природних ресурсів, їх збереження і покращення екологічних умов.

Комплексний розвиток господарства економічних регіонів – це поєднання галузей спеціалізації, що мають загальнодержавне значення, галузей виробництва, що задовольняють потреби як населення, так і провідних галузей та галузей інфраструктури.

Проблеми комплексності та пропорційності розвитку господарства в економічних районах мають першочергове значення для розвитку і розміщення продуктивних сил.

Крім закономірностей, розміщення продуктивних сил визначається дією окремих економічних законів. Економічні закони – необхідні, стійкі, істотні, повторювані відносини між явищами у природі та суспільстві.

В основу закономірностей розміщення продуктивних сил покладено економічні закони (рис. 1.1).

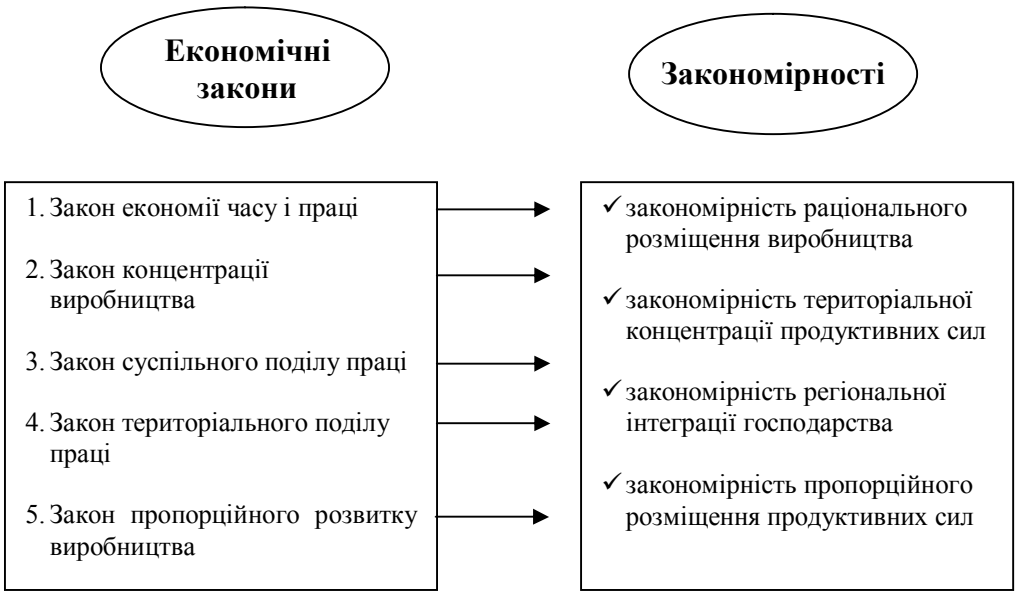

Рис. 1.1. Взаємозв'язок економічних законів та закономірностей розміщення продуктивних сил

На думку В.А. Половина існують такі специфічні закони, що складають науково-теоретичну основу територіального управління народним господарством.

Закон територіального поділу праці, який зазначає, що одночасне існування виробництва певних видів продукції у певних районах планомірно підтримується і розвивається, виходячи із об'єктивних можливостей та поєднання засобів загальнодержавного регулювання територіального економічного розвитку з природною диференціацією загально ринкового простору, здійснюється в інтересах суспільства, окремих його регіональних утворень і виробників з урахуванням територіальної диференціації природних, економічних та соціальних умов і факторів.

Закон регіональної інтеграції виробництва – це сформовані регіональні економічні інтеграції різних типів, що дозволяють отримати додатковий ефект від територіального зосередження взаємопов'язаних на різній основі господарських елементів і комплексного використання регіональних умов і факторів.

Закон зближення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів – це забезпечення соціальної справедливості, створення рівних вихідних можливостей для їх населення.

Кожен етап історичного розвитку людського суспільства характеризується певними закономірностями в розміщені продуктивних сил, які формуються в результаті взаємодії законів суспільного розвитку. Необхідною умовою ефективного розміщення виробництва є раціональний територіальний поділ праці між регіонами і в межах їх територій.

На сучасному етапі економічного розвитку кожен район може формувати притаманну лише йому ринкову спеціалізацію економіки і на основі економічних зв'язків обмінюватися продукцією з іншими регіонами. Цьому будуть сприяти економічні, природо-ресурсні, історичні умови і особливості.

Подальше удосконалення розвитку праці між регіонами шляхом об'єднання й узгодження їхніх спільних трудових зусиль, правильного поєднання інтересів держави з інтересами кожного району є дуже важливим.

У забезпеченні ефективного розвитку економіки велике значення має вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку всіх регіонів країни, що є закономірним фактором розміщення виробництва та важливим фактором для прискорення темпів розвитку не тільки від сталих територій, а й країни в цілому.

Розглянуті закономірності продуктивних сил діють не ізольовано одна від одної, а комплексно.

1.4. Принципи та фактори розміщення продуктивних сил

Поряд із закономірностями розміщення продуктивних сил велике значення мають *принципи розміщення* – конкретні прояви просторового розподілу виробництва в певний період економічного розвитку країни:

- наближення виробництва до джерел сировини, палива, енергії та районів споживання;
- першочергове освоєння і комплексне використання найефективніших видів природних ресурсів;
- оздоровлення екологічного стану, вжиття ефективних заходів щодо охорони природи та раціонального природокористування;
- використання економічних вигод міжнародного поділу праці, відновлення і розвиток економічних зв'язків із країнами близького та далекого зарубіжжя.

Принципи, на відміну від закономірностей, що виражають об'єктивну реальність у розміщені суспільного виробництва, є відображенням

закономірностей в економічній політиці держави і розглядаються як методи господарювання. Крім того, принципи розміщення виробництва мають сприяти пропорційному розміщенню продуктивних сил, поглибленню поділу праці між районами, їх комплексному розвитку та встановленню раціональних міжрайонних зв'язків. Таким чином, принципи розміщення продуктивних сил – це керівні положення, що відображають об'єктивні потреби й умови соціально-економічного розвитку в територіальному аспекті.

Одним із принципів розміщення продуктивних сил є тяжіння, особливо промислового виробництва, до джерел сировини, палива, енергії та районів споживання.

Принцип першочергового та комплексного освоєння найефективніших видів природних ресурсів відіграє важливу роль, зокрема у разі проведення геологорозвідувальних робіт на території України.

Будь-який етап розвитку теорії та практики в галузі продуктивних сил характеризується підвищеною увагою до питань ефективності, економічному обґрунтуванню вибору районів і пунктів для нових підприємств як об'єктів для розширення і реконструкції, обґрунтуванню комплексного розвитку районів і формування територіально-виробничих комплексів і промислових вузлів.

Основними завданнями підвищення ефективності є: раціональна територіальна організація виробництва, комплексний регіональний розвиток народного господарства.

Нині особливі вимоги ставляться до програмування й управління, підвищення їх обґрунтованості, спрямованості на високі результати, на посилення комплексності, системного підходу при вирішенні питань розміщення навіть окремих підприємств.

В умовах України важливе значення має принцип використання економічних вигод у разі міжнародного поділу праці, відновлення та розвитку економічних відносин з країнами близького і далекого зарубіжжя.

Розміщення продуктивних сил будь-якої держави має здійснюватися в межах міжнародного поділу праці. Звичайно, взаємовідносини між країнами мають будуватися на принципах повного рівноправ'я, довіри, взаємної вигоди і дотримання суверенітету. Співробітництво між країнами призведе до раціонального й ефективного розвитку продуктивних сил і використання своїх ресурсів.

Нині таке співробітництво розвивається у таких формах: спільного формування і будівництва господарських об'єктів у країні, створення спільних підприємств, співробітництво у біржовій та банківській сферах, зовнішньої торгівлі тощо.

Крім зазначених принципів, у розміщенні продуктивних сил враховуються й інші, зокрема принцип оздоровлення екологічної ситуації, вжиття ефективних заходів з охорони довкілля та раціонального природокористування, принцип регулювання росту великих міст, активізація розвитку малих і середніх міст тощо.

Разом із закономірностями і принципами розміщення продуктивних сил враховують різні фактори розміщення підприємств і розвитку районів.

Фактори розміщення – це сукупність просторових нерівнозначних умов і ресурсів, їхніх властивостей, правильне використання яких забезпечує високі результати за умови розміщення підприємств матеріального виробництва та розвитку господарства регіонів. Інакше кажучи, фактори розміщення – сукупність причин, що зумовлюють розміщення об'єкта і визначаються техніко-економічними та технологічними особливостями певного виробництва.

Фактори розміщення продуктивних сил поділяють на такі основні групи:

- природно-екологічні;
- техніко-економічні;
- соціально-демографічні;
- історико-геополітичні.

Перша група факторів пов'язана з територіальними відмінностями у природних ресурсах і умовах та відіграє важливу роль. До природних ресурсів належать паливно-енергетичні, мінерально-сировинні, земельні, лісові та водні. До природних умов відносять клімат, ґрунти, рельєф місцевості, характер ґрунтів тощо. Ці фактори впливають на будівельну економіку, спеціалізацію сільського господарства, технологічні характеристики виробництва. Особливе значення у розміщенні продуктивних сил України відіграє група екологічних факторів.

Наступна група – техніко-економічні фактори розміщення продуктивних сил включають: науково-технічний прогрес, транспортні умови та форми суспільної організації виробництва.

До соціально-демографічних факторів належать: національно-етнічний склад населення, територіальна диференціація чисельності населення і трудових ресурсів, відмінності у кваліфікації управлінських, інженерно-технічних і робочих кадрів, рівень розвитку загальної та професійної культури, науки, національно-психологічні особливості населення, а також розміщення промисловості стосовно споживача готової продукції. Ці фактори впливають на розміщення трудо- та наукомістких галузей промисловості (приладобудування, електронної, електротехнічної галузей тощо).

На розвиток і розміщення продуктивних сил на сучасному етапі великий вплив має геополітичний фактор, який відіграє важливу роль у формуванні зовнішньоекономічних зв'язків України з країнами СНД та країнами Західної Європи і Азії.

1.5. Структурний аналіз розміщення продуктивних сил

Сучасне господарство, яке історично склалося в межах певної країни називається народним господарством (економікою) даної держави. З цих позицій, народне господарство України – це сукупність галузей і сфер економіки держави, взаємопов'язаних суспільним поділом праці (рис. 1.2).

Структура – внутрішня будова системи та сукупність стійких зв'язків між елементами, що забезпечують її цілісність. *Галузева структура* – це склад, співвідношення та зв'язок різних галузей і виробництв, що об'єднані однією функцією.

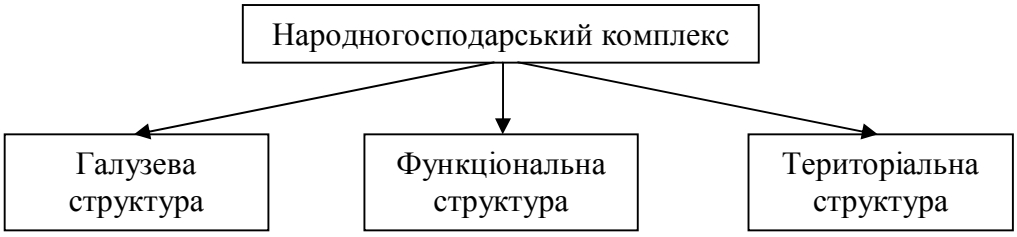

Рис. 1.2. Структура народногосподарського комплексу України

Галузь господарства – сукупність якісно однорідних груп господарських одиниць, які виробляють продукцію, надають послуги та здійснюють інші види суспільної діяльності.

Все господарство країни поділяється на дві великі сфери: виробничу (матеріальну) і соціальну (споживчу) (рис. 1.3).

Виробнича сфера – це всі види діяльності людини, що створюють матеріальні блага та забезпечують їх доставку до споживача. До виробничої сфери входить: промисловість, сільське господарство, капітальне будівництво, транспорт.

Соціальна сфера – це всі види діяльності людини, які забезпечують її побутові та духовні потреби. Всі види діяльності людини цієї сфери називаються послугами. До соціальної сфери належать: торгівля, громадське харчування, готельне господарство, комунально-побутове господарство, туризм, освіта, культура, охорона здоров'я, пенсійне забезпечення, стипендії, соціальне страхування, грошова допомога безробітним, багатодітним сім'ям, сиротам.

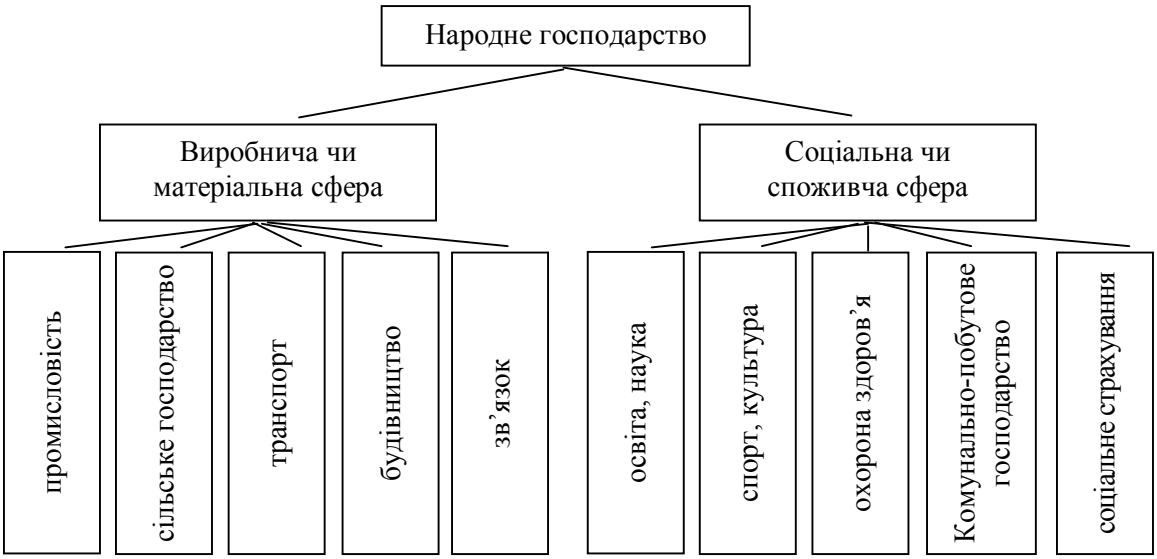

Рис. 1.3. Галузева структура народного господарства України

Функціонально-господарська структура – це формування міжгалузевих систем і міжгалузевих комплексів, що зумовлюється розвитком технологічних зв'язків, інвестиційної діяльності, вимогами суспільного поділу праці тощо.

В основі функціональної структури лежать міжгалузеві промислові комплекси (МПК) – сукупність галузей, що виробляють взаємозамінюючу продукцію (ПЕК), або послідовно переробляють певну вихідну сировину, включаючи її добування чи виготовлення (комплекс конструктивних матеріалів,

АПК), або розв'язують важливу загальнодержавну проблему (соціальну). Інакше кажучи, МПК – це сукупність галузей, що мають тісні взаємозв'язки та загальний кінцевий результат виробництва. Поряд із міжгалузевими промисловими комплексами розвиваються територіально-виробничі комплекси (ТВК) – взаємозумовлене поєднання підприємств на певній території, що пов'язане з використанням природних і трудових ресурсів та економічних умов.

Територіально-виробничі комплекси України мають різні масштаби просторової концентрації об'єктів народного господарства, неоднакові й їх виробничі профілі. Вони відрізняються за розгалуженістю та інтенсивністю зовнішніх і внутрішніх техніко-та транспортно-економічних зв'язків, за ступенем сформованості, територіального компонування, рівнем розвитку та взаємозв'язку виробництва, а також об'єктів соціальної інфраструктури. За територіальними та виробничими розмірами, галузевою спеціалізацією, виконуваними функціями, рівнем просторової концентрації господарської діяльності в країні виділяють комплекси великих та дрібних економічних районів, областей, а також промислові та сільськогосподарські райони, промислові агломерації, промислові вузли та центри, промислово-транспортні, агропромислові та санаторно-курортні комплекси тощо (рис. 1.4).

Рис. 1.4. Структура територіально-виробничих комплексів

Територіальна структура – це сукупність стійких зв'язків між елементами об'єкта, причому обов'язковою умовою для їхньої реалізації є подолання геопростору (рис. 1.5).

Крапкові елементи формуються на основі одного населеного пункту. Так, промисловий центр – населений пункт, в якому розміщено кілька промислових підприємств певної спеціалізації.

Вузлові елементи – це об'єднання кількох пунктів і центрів, що розташовані близько один від одного:

а) промисловий вузол – сукупність промислових центрів, що мають спільну інфраструктуру та трудові ресурси;

б) промислова агломерація – компактне розміщення промислових центрів і промислових вузлів, що знаходяться у тісному економічному взаємозв'язку.

Ареальні елементи – це територія з певною кількістю промислових центрів, вузлів, агломерацій, що використовують певні трудові ресурси, інфраструктуру, мають певну спеціалізацію, але до ареальних елементів не входять усі об'єкти даної території:

а) спеціалізовані райони – сукупність промислових центрів, вузлів, агломерацій, що мають чітко виражену виробничу спеціалізацію;

б) спеціалізована зона – сукупність кількох районів.

Регіональні елементи – це об'єднання усіх об'єктів певної території:

а) народногосподарський комплекс області;

б) економічний район.

Рис. 1.5. Елементи територіальної структури господарства

Первинни елементом народного господарства є підприємство. Існують різні форми суспільної організації виробництва, зокрема:

1. Концентрація полягає в оптимальному зосередженні засобів виробництва, робочої сили та випуску продукції на великих підприємствах. Рівень концентрації виробництва характеризується такими показниками: часткою великих підприємств у загальній чисельності зайнятих у всій галузі робітників, часткою цих підприємств у валовій продукції галузі.

2. Комбінування – це зосередження на одному підприємстві кількох виробництв на основі спільної чи комплексної переробки певної сировини, її послідовної переробки, спільного використання енергетичних, транспортних і складських засобів. Наприклад, у промисловості склалися такі основні види комбінування виробництва: послідовна (стадійна) переробка сировини; використання відходів виробництва; комплексна переробка сировини.

3. Спеціалізація – це звуження профілю виробництва, орієнтація на виготовлення певного продукту, його частини, або обмеження його окремою стадією послідовного технологічного циклу. В промисловості виділяють такі основні види спеціалізації: предметна, якщо підприємство спеціалізується на виробництві конкретного кінцевого продукту (автомобільний завод, взуттєва фабрика); детальна, якщо підприємство спеціалізується на виготовленні окремих частин (деталей чи компонентів) кінцевого продукту (завод тракторних агрегатів); стадійна чи технологічна, якщо підприємство орієнтується на виконання певної виробничої операції (прядильна фабрика).

4. Кооперування – це регулярні, спеціально зумовлені зв'язки між окремими спеціалізованими підприємствами, що об'єднані співпрацею,

спрямованою на виготовлення певного виду готової продукції. Найбільшого поширення набуло кооперування між виробником і постачальником, спрямоване на забезпечення єдності вимог до асортименту, якості, термінів постачання тощо.

1.6. Глобалізація та регіоналізація як закономірності розвитку сучасної економіки

У сучасних умовах розвитку перед людством гостро постали проблеми глобалізації, що впливають на усі сфери життя людського суспільства: економічні, соціальні, політичні, культурні. Процес глобалізації носить об'єктивний характер і є результатом еволюції світової економіки, посилення світогосподарських зв'язків.

До початку XXI ст. глобалізація світового розвитку стала актуальною об'єктивною реальністю. В документах ООН вона розглядається як неминучий процес формування загальносвітових принципів влаштування життя, що об'єднує усі країни світу, усіх мешканців планети.

Глобалізація, як правило, негативно впливає на міжнародну спільноту в цілому і на окремі її складові (регіони світу, групи країн, окремі держави, компоненти світового господарства). У цьому процесі поєднуються переважаючі інтеграційні тенденції, що сприяють об'єднанню усіх частин сучасного світу, та тенденції дезінтеграції, що загострюють існуючі та породжують нові протиріччя й конфлікти в міжнародній спільноті.

У порядку денному "РІО+10" – конференції ООН зі стратегії сталого розвитку 2002 р. – перше місце займає питання глобалізації, взаємодії між країнами у сферах міжнародної торгівлі, прямих іноземних інвестицій і ринків капіталу.

Вплив глобалізації на світову спільноту є неоднозначним: вона веде до значного росту економіки, але тільки невелика кількість країн отримує від неї зиск, а більшість країн потерпає від негативних наслідків у вигляді зростання бідності, уповільнення економічного росту.

Формування нової глобальної системи пов'язане із створенням великих міжнаціональних ринків фінансового капіталу та транснаціональних корпорацій (ТНК), функціонування яких спирається на нові інформаційні технології.

У економічній літературі використовується кілька термінів для визначення фірми, що активно діє як на національному, так і на зарубіжних ринках. Але найпоширенішим і найуживанішим є поняття ТНК, запроваджене ООН.

Транснаціональні корпорації – це корпорації, що активно використовують об'єктивні тенденції міжнародного поділу праці та посилюють процеси інтернаціоналізації світу, а їх виробнича і торгово-реалізаційна діяльність винесена за межі національної держави. ТНК виникають у результаті концентрації капіталу в рамках конкретних корпорацій та розширення їхньої діяльності на основі міжнародного поділу праці.

Отже, під ТНК розуміють функціонування в акціонерній формі великого фінансово-виробничого, науково-технологічного, торгово-сервісного об'єднання, яке здійснює операції як в країні базування, так і за її межами. Діяльність ТНК регулюється міжнародними правовими угодами.

Для таких компаній характерна складна організаційно-управлінська структура, що формує й інтегрує виробничу, банківську, інвестиційну, торгово-рекламну діяльність, науково-дослідні розробки, підготовку кадрів.

ТНК, як правило, виглядає таким чином: ядро, навколо якого зосереджені різноманітні самостійні виробничо-фінансові, торгово-транспортні та інші підрозділи і підприємства, тобто – це крупна фірма з активом за кордоном або союз фірм різної національної належності, що домінують в одній чи кількох сферах економіки.

Міжнародна корпорація характеризується такими рисами:

- вона є активним учасником розвитку світового господарства, процесів міжнародного поділу праці;
- для неї характерна відносна незалежність руху капіталу від процесів, які виникають у національних межах;
- вона об'єктивно регулює світогосподарські відносини, проводячи операції з метою отримання високого прибутку.

Особливою рисою сучасних ТНК є: міжнародний характер їхньої діяльності, постійне вдосконалення структури у поєднанні з безперервною інноваційною діяльністю, що базується на використанні найновітніших досягнень НТР, широка диверсифікція (навіть за зведеними показниками номенклатура випущених виробів і наданих послуг, у тому числі банківських, вміщує кілька тисяч найменувань).

ТНК з часу свого виникнення, а саме з кінця XIX ст., істотно еволюціонували. ТНК першого покоління діяли, як правило, в межах тогочасних колоніальних імперій. Тому ТНК і називають колоніально-сировинними. За своїми організаційно-економічними формами і механізмами функціонування – це були картелі, синдикати та перші трести.

Потім на світовій арені з'являються ТНК трестового типу, пов'язані з виробництвом військово-технічної продукції. Вони почали свою діяльність у період між двома світовими війнами і деякі з цих ТНК другого покоління зберегли свої позиції у світовій економіці й після Другої світової війни.

У 60-ті роки помітну роль почали відігравати ТНК третього покоління, які широко використовували досягнення науково-технічної революції.З організаційно-економічної точки зору вони виступали у формі концернів і конгломератів. У 60-80-ті роки в діяльності ТНК органічно об'єднувались елементи національного і зарубіжного виробництва: реалізації товарів, управління й організації роботи персоналу, науково-дослідних робіт, маркетингу та післяпродажного обслуговування. Основні елементи відтворювального процесу переводилися на загальні для відповідних країн стандарти і принципи. ТНК третього покоління сприяли поширенню досягнень НТР у периферійні зони світового господарства, закладали економічні передумови для появи міжнародного виробництва з єдиним

ринковим та інформаційним простором, міжнародним ринком капіталів і робочої сили, науково-технічних послуг.

На початку 80-х років поступово з'являються і утверджуються глобальні ТНК четвертого покоління, їх основними рисами є: планетарне бачення ринків і встановлення конкуренції у світовому масштабі; поділ світових ринків з не багатьма такими самими глобальними ТНК; координація дій своїх філіалів на основі нових інформаційних технологій, гнучка організація кожного окремого виробничого вузла, адаптивність структури корпорації, єдина організація бухгалтерського обліку й аудиту; об'єднання своїх філіалів, заводів і спільних підприємств у єдину міжнародну мережу управління, що своєю чергою інтегрована з іншою мережею ТНК; встановлення економічного і політичного впливу на держави, в яких діє ТНК.

Сучасні багатонаціональні корпорації мають дві специфічні риси: з одного боку, встановлення системи міжнародного виробництва, що базується на поділі виробничих одиниць між багатьма країнами, а з іншого – їх проникнення в передові галузі виробництва, швидкий розвиток яких передбачає наявність величезних капіталовкладень і залучення висококваліфікованого персоналу.

Нині уже склалася така система побудови світу, при якій ТНК контролюють близько половини світового промислового виробництва, 63 % зовнішньої торгівлі, а також близько 4/5 патентів і ліцензій на нові техніку, технології та ноу-хау. Під контролем ТНК перебуває 90 % світового ринку кави, кукурудзи, лісоматеріалів, тютюну, джуту, залізної руди, 85 % - ринку міді та бокситів, 80 % - чаю й олова, 75 % - бананів, натурального каучуку і сирої нафти.

ТНК забезпечують левову частку світової торгівлі (згідно з деякими експертними оцінками, до 2/3 усього товарообороту).

Половина експортних операцій США здійснюється американськими й іноземними ТНК. У Великобританії їх частка сягає 80 %, а в Сінгапурі - 90%. Більша частина платежів, пов'язаних з трансфертом нових технологій, провадиться всередині ТНК: у США їхня частка складає 80 %, у Великобританії 90 %.

Ядро світогосподарської системи становлять близько 500 ТНК, які володіють практично необмеженою владою. При цьому, в розвинутих країнах у кожній галузі домінують усього 2-3 супергіганти, що конкурують між собою на ринках усіх країн.

Усього в світі діє майже 40 тис. ТНК, що мають у 150 країнах 200 тис. філій.

У сфері діяльності ТНК традиційно перебувають найбільші і найсучасніші підприємства, що працюють не стільки на внутрішній, скільки на зовнішній ринок, які часто монополізують виробництво у відповідних галузях. Ця обставина поглиблює економічні проблеми країни, у якій діють ТНК. Тому їхні дії не можна ефективно контролювати у слабо розвинутих країнах, країнах перехідного періоду, а також таких, що розвиваються. Потужні ТНК, що діють у різних галузях обробної, добувної, нафтохімічної та

нафтогазової промисловості, електроніці, у різних галузях машинобудування координують своє виробництво і збут з підприємствами, розкиданими на усіх континентах, управляють процесами міжнародної кооперації та спеціалізації у глобальних масштабах. Володіючи універсальною промисловою базою, ТНК провадять таку виробничо-торгову політику, що забезпечує високоефективне планування виробництва, товарного ринку, динамічну політику в галузі капіталовкладень і науково-дослідницьких робіт у національному, континентальному і міжнародному масштабах для усіх підрозділів (філіалів) материнської корпорації як єдиного цілого.

Транснаціональна фірма, як правило, займається багатогалузевою діяльністю. Ефективність такої діяльності, передусім, залежить від того, наскільки правильно, виходячи з конкретних умов, фірма комбінує розподіл виробничих ресурсів через внутрішній (у межах фірми) чи зовнішній (економічне середовище, в якому функціонує фірма) ринки.

Для ТНК важливою є діяльність на внутрішньому ринку, бо операції тут супроводжуються меншими видатками, ніж на зовнішньому. ТНК мають таку організаційно-господарську структуру:

- горизонтально інтегровану корпорацію (сюди належать компанії-виробники технологічно складної та наукомісткої продукції, що функціонують, насамперед, у тих галузях де, завдяки патентам, державним ліцензіям, мають певні монопольні переваги порівняно з іншими компаніями у зв'язку з винятковим правом власності на науково-технічні розробки, технології та ін.);
- вертикально інтегровані ТНК. Це компанії, діяльність яких пов'язана з видобутком та переробкою сировини. У технологічному процесі діяльність такої фірми охоплює усі стадії виробничого процесу: видобуток, транспортування, переробку та реалізацію кінцевого продукту, що дає можливість встановити ефективний контроль за усіма етапами технологічного процесу і мінімізувати різні види економічного ризику та вплив недоліків ринкового механізму на виробничо-комерційну діяльність;
- диверсифіковані компанії. Цей принцип полягає у здійсненні операцій на різних, відносно ізольованих національних ринках, що дає змогу мінімізувати втрати, спричинені зміною ринкової кон'юнктури у певній країні.

Однією з важливих особливостей сучасної організації ТНК є їхня властивість гнучко переносити свої центри управління і штаб-квартири із одного вузла корпоративної мережі в інший, легко змінюючи при цьому основну країну перебування з метою отримання податкових та інших пільг.

Нині поширені дві основні моделі оподаткування ТНК: американська, за якою місцезнаходженням корпорації вважається країна, де вона зареєстрована, та модель ОЕСР, в якій місцезнаходження визначається за місцем фактичного управління корпорацією.

Ще 1974р., коли приймалися основні документи в рамках ООН, було поставлене завдання розробити кодекс поведінки ТНК. З цією метою

створили спеціальну комісію ООН, а потім і дослідницький Центр ООН із транснаціональних корпорацій. У рамках ООН фактично вироблені: універсальний кодекс; кодекс поведінки в галузі передачі технологій; зведені принципи і правила для контролю за обмеженою діловою практикою.

Кодекс поведінки ТНК націлений на: повагу суверенітету країни, в якій вони здійснюють свою діяльність; підпорядковування її законам; врахування економічних цілей і завдань країни; повагу до її соціально-культурних цінностей і традицій; невтручання у внутрішні справи; утримання від практики корупції; відмову займатися діяльністю політичного характеру; дотримання положень, що стосуються охорони довкілля.

Новим територіальним проявом глобалізації світового господарства є вільні економічні зони (ВЕЗ), що стали розвиватися після Другої світової війни, а до кінця XX ст. їх кількість перевищила 900.

Інтернаціоналізація господарського життя, потреба в ефективнішому використанні переваг певних територій призвели до створення в багатьох країнах особливих економічних зон. У різних варіантах вони існують у КНР, США, Франції, В'єтнамі, Болгарії, Угорщині, Мексиці, Ірландії, Південній Кореї тощо. Після Другої світової війни в різних країнах досить ефективно стали використовувати нові форми інтеграції виробництва для одержання якнайбільших обсягів інвестицій. Значного поширення набули спеціальні зони господарювання: особливі економічні зони, вільні економічні зони, вільні торгові зони, зони вільного підприємництва, експортні промислові вільні зони, їхня суть зводилася до виокремлення певної території в рамках національних кордонів і формування пільгового економічного, торгового і податкового режимів для розв'язання певних економічних, виробничих, науково-технічних завдань.

Історія створення таких або аналогічних режимів відома ще з далекого минулого. Сильні морські держави, поставивши у васальну залежність інші країни, добивалися права безмитної торгівлі, режиму "відкритих дверей", вільного заходу в їхні порти своїх суден. Тому часто "відкритими", "вільними" оголошувались портові міста.

Здебільшого вільні зони створювалися для активізації діяльності підприємств, розміщених на їхній території, модернізації промисловості, насичення внутрішнього ринку високоякісними товарами та полегшення виходу національних виробників на світовий ринок, цілеспрямованого стимулювання розвитку економічно відсталих регіонів, розвитку зовнішньоекономічних зв'язків, розширення експорту й імпорту, залучення іноземних інвестицій, освоєння нових технологій, підвищення кваліфікації робочої сили. Але головною була і залишається ідея залучення іноземних підприємницьких інвестицій. При цьому враховуються інтереси держави і регіону їх розміщення, тенденції світового руху капіталів, а також беруться до уваги критерії прибутковості та істотного соціального ефекту.

Механізм стимулювання іноземних інвесторів передбачає значну диференціацію (аж до повної відміни) податків, встановлення підвищених норм амортизації основних фондів, звільнення від мита та експортно-

імпортних податків продукції та ресурсів, які виробляються або споживаються у ВЕЗ, надання орендних, кредитних, страхових, депозитних пільг, зниження плати за ресурси.

Головними складовими механізму функціонування ВЕЗ є визначення фінансової політики, митного режиму, системи валютного регулювання, постачання і збуту, функції роздрібної торгівлі, управління ВЕЗ. Так, у США зони було започатковано 1934 р. (тобто в період Великої депресії) з метою сприяння зовнішній торгівлі та підвищенню конкурентоспроможності американських товарів на певних територіях.

У першій половині 20-х років режим "вільних портів" був наданий Батумі та Владивостоку. У цей же час розроблялися проекти таких портових міст щодо Новоросійська і Ленінграда. На початку 70-х років ВЕЗ існували вже в 10 країнах, а на початку 90-х їх нараховувалося близько 600 у 70 країнах світу.

Нині у світі нараховується понад 3000 вільних чи спеціальних економічних зон, через які проходить 35-40 % світового товарообороту і тут досить швидкими темпами зростає торгівля. У результаті створення сприятливого підприємницького (інвестиційного, податкового) клімату, у разі ефективної організації ВЕЗ іноземні компанії активно вкладають у їхній розвиток капітал, розвивають новітні галузі промисловості, інфраструктури.

Вони є на всіх континентах, а їхні розміри коливаються від кількох км^2 до сотень і тисяч кілометрів з чисельністю в кілька мільйонів ВЕЗ. У США, наприклад, діють близько 200 зон зовнішньоторговельної орієнтації, в Німеччині – 6 вільних портів і 3 безмитних зони, у Франції – 2 райони вільної торгівлі та 2 зони підприємницької діяльності, в Іспанії – 3 безмитні зони, в Італії – 3 спеціальні безмитні зони, в Японії – торговельно-виробнича зона. Крім того, вільні зони існують у Канаді, Фінляндії, Греції, Туреччині та Ізраїлі.

Вільна економічна зона – це частина території однієї держави, у межах якої діють пільговий режим господарювання і зовнішньоекономічної діяльності, на якій ввезені товари розглядаються як об'єкти, що знаходяться за межами національної митної території щодо права імпорту та відповідних податків і не підлягають звичайному митному контролю та оподаткуванню.

Різні держави залежно від проблем, що стоять перед ними, покладають на ВЕЗ вирішення різноманітних завдань свого національного економічного розвитку.

На сучасному етапі за допомогою ВЕЗ розв'язують такі завдання:

- ✓ нарощування експортного потенціалу;
- ✓ збільшення інвалютних доходів держави;
- ✓ використання сучасного управлінського та професійного досвіду;
- ✓ активізація спільної з іноземними інвесторами підприємницької діяльності;
- ✓ прискорення соціально-економічного розвитку окремих регіонів і галузей економіки;
- ✓ залучення іноземних інвестицій і технологій;
- ✓ інтеграція економіки в систему світогосподарських зв'язків;

- ✓ формування нових (додаткових) робочих місць.

Процес створення ВЕЗ ґрунтується на таких основних принципах і критеріях:

- функціональному призначенні, цілях та галузевій спрямованості зони;
- техніко-економічному обґрунтуванні, головним завданням якого є визначення зв'язку майбутньої зони з міжнародними ринками, у т.ч. транспортні та телекомунікаційні можливості; рівні розвитку інфраструктури, особливо банківської і страхової справи, аудиту, біржової та інформаційної мережі; інтенсивності та напрямку промислового розвитку, забезпеченості кадрами відповідного профілю й кваліфікації, джерелах та обсягах фінансування;
- формуванні механізму оподаткування, ціноутворення, валютно-фінансового та митного регулювання, міграційної служби;
- визначеннях іноземних партнерів, що запрошуватимуться до співпраці у ВЕЗ.

Головними особливостями ВЕЗ порівняно з іншою територією країни є:

- ➢ наявність податкових, митних та амортизаційних пільг;
- ➢ істотна організаційна та управлінська самостійність;
- ➢ високий рівень виробничої та соціальної інфраструктури;
- ➢ стимулювання високопрофесійної структури зайнятих;
- ➢ широке використання у розрахунках ВКВ;
- ➢ достатнє надходження сировинних та інвестиційних товарів.

Основними вимогами до розміщення ВЕЗ є:

- ✓ сприятливе географічне положення стосовно зовнішнього та внутрішнього ринків і наявність розвинутих транспортних комунікацій;
- ✓ розвинутий потенціал, наявність виробничої та соціальної інфраструктури;
- ✓ значний природно-ресурсний потенціал.

Усі економічні зони, що існують у світовій практиці, можна поділити на такі групи:

- o зовнішньоторговельні зони – частина території, де товари іноземного походження можна зберігати, купувати та продавати без сплати митних зборів;
- o комплексні виробничі зони – частина території держави, на якій впроваджується спеціальний (пільговий податковий, валютно-фінансовий, митний) режим економічної діяльності;
- o науково-технічні зони – зони, спеціальний правовий режим яких орієнтований на розвиток наукового та виробничого потенціалу, досягнення нової якості економіки шляхом стимулювання досліджень з подальшим впровадженням результатів наукових розробок у виробництво;
- o туристично-рекреаційні зони створюються в регіонах, які мають багатий природний, рекреаційний та історико-культурний потенціал, з метою активізації підприємницької діяльності у сфері туристичного бізнесу;

- банківсько-страхові (офшорні) зони – особливо сприятливий режим застосування банківських та страхових операцій в іноземній валюті для обслуговування нерезидентів; нині у світі нараховується близько 1300 різноманітних офшорних зон, що залучають більше 35 % світового грошового капіталу. Власники офшорних компаній платять повне мито при реєстрації, а також щорічно вносять фіксовані невеликі платежі за надання безподаткового статусу, що приносить дохід у бюджет офшорної території;
- зони прикордонної торгівлі – частина території держави на кордоні з прилеглими країнами, де діє спрощений порядок перетинання кордону та торгівлі;
- зони експортної промисловості – товари, запасні частини для машин, обладнання, різні компоненти з різних країн світу завозяться без мита для подальшого складання й експорту готових виробів. Широко відома в світі зона експортної промисловості в околицях Дубліна – "зона аеропорту Шеннона", що була заснована в 1959 р. Тут створено багато підприємств високої технології – понад 90 фірм, на яких зайнято майже 5 тис. осіб. Надзвичайно прозора й ефективна система преференційного режиму (не стягуються податок на прибуток і ПДВ, корпоративний податок становить лише 10 %, субсидії надаються на пільгових умовах, встановлюються зменшені податки на землю) стала основним фактором для залучення іноземних інвесторів і створення багатогалузевого виробництва. Внаслідок цього зона перетворилась у канал, що з'єднує економіку регіону зі світовим господарством, сприяє процвітанню цього раніше відсталого регіону, сприяє зайнятості населення;
- комплексні спеціальні (вільні) економічні зони об'єднують елементи зон різних типів.

Як свідчить світова практика, в зонах щорічно на 9-22 % зростає кількість збережених та новостворених робочих місць, причому близько 60 % останніх припадає на підприємства з іноземними інвестиціями, технологічно пов'язаних з національними підприємствами. Середньорічні темпи зростання промислового виробництва у ВЕЗ становлять 130 – 175 %, що сприяє збільшенню бюджетних надходжень як від самої зони, так і від території її розташування: середній річний приріст бюджетних надходжень від ВЕЗ 10-15 %.

В Україні залежно від господарської спрямованості та економіко-правових умов діяльності можуть створюватися такі спеціальні економічні зони (СЕЗ): зовнішньоторговельні, комплексні виробничі, науково-технічні, туристично-рекреаційні, банківсько-страхові (офшорні).

Створення СЕЗ в Україні дасть змогу розв'язати проблеми зайнятості та формування нових робочих місць в депресивних старопромислових або слабозаселених районах з низьким рівнем економічного розвитку; активізувати зовнішню торгівлю, обмін знаннями і технологіями; стимулювати приплив іноземних інвестицій; розширити експортну базу;

збільшити обсяги зовнішніх надходжень і поліпшити платіжний баланс; ефективно використовувати місцеві ресурси та ін.

Проекти створення СЕЗ в Україні спираються на нормативно-правову базу, знання внутрішніх проблем та специфіки господарств областей. У1992р. було прийнято Закон України "Про загальні засади створення та функціонування спеціальних (вільних) економічних зон", що визначив поняття "спеціальної (вільної) економічної зони" як частини території України, на якій встановлюється і діє спеціальний правовий режим економічної діяльності, мету створення СЕЗ та порядок застосування відповідного чинного законодавства України. Узагальнене поняття "СЕЗ" доповнено переліком зон різних типів: митних, комплексних виробничих, туристично-рекреаційних, страхових, банківських. Крім того, Законом передбачені розв'язання основних організаційних питань щодо кількості та характеру засновницьких документів, системи управління, державних гарантій інвесторам та інші норми, що мають застосовуватися у разі створення та функціонуванні СЕЗ.

Чинні нормативно-правові акти визначають: механізми застосування пільгових економічних режимів і контролю за дотриманням суб'єктами господарювання законодавчих норм; процедуру розгляду й затвердження інвестиційних проектів; організаційні засади роботи органів управління спеціальними територіями та інші ключові питання господарювання на особливих територіях.

Державну стратегію і тактику у розбудові спеціальних зон і територій пріоритетного розвитку визначають два основні документи – постанови Кабінету Міністрів України "Про концепцію створення спеціальних (вільних) економічних зон в Україні" від 14 березня 1994 р. та "Про заходи щодо створення та функціонування спеціальних (вільних) економічних зон і територій із спеціальним режимом інвестиційної діяльності" від 24 вересня 1999 р. У Концепції уточнено методологічні положення щодо мети створення, інвестиційного клімату, ефективного режиму інвестування та факторів розміщення, характерних для зон кожного типу. Крім того, в ній знайшло принципове вирішення питання щодо створення на території України розгалуженої системи спеціальних економічних зон різної функціональної орієнтації та запропоновано перелік регіонів, де найдоцільніше створювати СЕЗ окремих типів.

Території, на яких створюються спеціальні (вільні) економічні зони, повинні відповідати таким вимогам:

- мати сприятливе транспортно-географічне розташування;
- розміщуватися поблизу чи мати розвинуту мережу комунікацій – великих транспортних вузлів, морських портів, автомобільних шляхів і залізниць міждержавного сполучення, міжнародних аеропортів, транспортних коридорів;
- бути наближеними до державного кордону України;
- мати достатній ресурсний потенціал (природно-кліматичні умови, корисні копалини, трудові ресурси, науково-виробничий потенціал і т.п.);

– на їх території мають знаходитися об’єкти, забезпечені виробничою та соціальною інфраструктурами;
– не мати обмежень екологічного характеру.

Зазначеним критеріям створення і розташування СЕЗ відповідають такі регіони України:

– для зовнішньоторговельних – Закарпатська, Волинська, Львівська, Одеська, Миколаївська, Херсонська області та Автономна Республіка Крим;
– для виробничих – майже всі промислові регіони України;
– для науково-технічних – Київ, Харків, Одеса, Львів і прилеглі до них території;
– для туристично-рекреаційних – Автономна Республіка Крим, Закарпатська, Львівська, Чернівецька та Івано-Франківська області.

Характерним для існування ВЕЗ є умова, за якою в них не розвивається матеріало- і енергокапіталоємні виробництва, а домінуючими стали складання електронних компонентів – телевізорів, радіоапаратури, магнітофонів, комп’ютерів, автомобільних вузлів і виробництво взуття.

В основі такої спеціалізації лежить прагнення інвесторів отримати віддачу у вигляді прибутків, але важливою є і та обставина, що ця мета не вступає у суперечність з інтересами країн, які створюють ці зони: вони також зацікавлені в насиченні свого ринку тими чи іншими товарами.

Безперечно, глобалізація веде до зростання цілісності світового господарства на планетарному рівні. Разом з тим, її суперечності, дезінтеграційні тенденції викликають роздробленість структури людства. Сучасний світ розділений на три “світи”.

“Перший світ” – привілейована і домінуюча частина людства - провідні високорозвинуті країни, які успішно використовують переваги глобалізації (країни Північної Америки, Західної Європи та Японія).

“Другий світ” – нові індустріальні країни, які в 1970-1980 роках здійснили різкий стрибок, але нині розвиваються не так швидко, щоб випередити країни “першого світу”: Китай, Індія, Іран й інші нафтоекспортуючі країни.

“Третій світ” – це держави, які не мають можливості укріпитися навіть на периферії “першого світу” (майже всі країни Африки, значна частина азіатських країн, країни СНД).

Економічна глобалізація тісно переплітається з демографічним розвитком людства, а її негативні риси і наслідки пов’язані з глобальною демографічною проблемою.

Нинішній розвиток людства супроводжується виникненням демографічної проблеми. Вчені відмічають значні темпи зростання кількості населення на планеті, або “демографічний вибух” (щохвилини населення планети зростає на 150 осіб.). Ще в кінці XVIII ст. англійський монах Мальтус вказував на те, що людство росте швидшими темпами, ніж планета створює продовольчі ресурси. Нині ця гіпотеза підтвердилася. Навіть при досконалих технологіях виробництва продуктів харчування Земля може

прогодувати лише обмежену чисельність населення. Тому питання щодо задоволення потреб населення в продовольстві й інших сільськогосподарських товарах залишаються відкритими.

Країни світу по-різному стикаються з проблемами демографічного розвитку. Так, для країн, що розвиваються, характерним є зростання чисельності населення; високорозвинені в економічному відношенні країни стикаються з проблемами старіння нації, причиною якої є зменшення народжуваності; країнам перехідної економіки притаманне абсолютне зменшення чисельності населення.

Із 6-мільярдного населення світу близько 4,8 млрд. чоловік проживають у країнах, що розвиваються. За даними ООН, частка населення планети у країнах, що розвиваються, в 2005 р. зросте до 7/8 млрд. Найбільший ріст населення очікується в Африці (її частка у населенні світу досягне 20 %).

Приріст населення світу (щорічно близько 78 млн. чол.) локалізується в невеликій кількості країн. Понад третина цього приросту приходиться на Індію та Китай. Передбачається, що в перспективі кількість країн з високою чисельністю населення і невисоким економічним потенціалом та рівнем соціально-економічного розвитку зростатиме, що може зробити їх центрами гострих демографічних, екологічних та інших проблем.

На конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) було відзначено, що розв'язання демографічної проблеми в кожній країні має стати складовою частиною її національної стратегії сталого розвитку.

У 1994 р. в Каїрі відбулася п'ята Всесвітня конференція ООН з народонаселення, на якій було прийнято текст "Програми дій". Цією Програмою визначено політику народонаселення на найближчі двадцять років. Фактично, людство поставлене перед необхідністю регламентації народжуваності.

Ще однією проблемою соціально-демографічного характеру є урбанізація – процес розширення міст і міських поселень. Це призвело до того, що нині міста вважаються зонами найбільшого техногенного забруднення.

Важливою рисою світового розвитку в останнє десятиріччя стали міграційні процеси. Масова міграція населення носить глобальний характер і перетворюється в серйозне джерело загострення соціально-економічного становища у світі. Швидке зростання населення в країнах, що розвиваються, зумовив надлишок робочої сили, а розвиток системи освіти призвів до такої підготовки молодих людей, що дає змогу адаптуватися до вимог ринку праці розвинутих країн. Для багатьох країн, що розвиваються, такі трудові міграції економічно є досить важливими: грошові перекази мігрантів із цих країн впливають на їх розвиток.

За даними ООН, у 1996 р. за межами рідних країн проживало 125 млн. чол. При цьому чисельність нелегальних іммігрантів дорівнює близько 30 млн. Існують різноманітні типи міграції, з яких наймасовішою є міграція із сільської місцевості в урбанізовані райони. Відтоді, як століття тому І .Г.

Равенштейн запропонував коментарі законів міграції, соціологи визначили фактори, що впливають на міграцію: вік, походження, відстань, економічні умови тощо. Нині головним бар'єром міграції є урядові обмеження.

Рішення щодо міграції приймаються в контексті зростаючої інтегрованості і взаємозалежності світової економічної системи. З цього погляду мігранти поділяються на "економічних" і "біженців". Більша частина мігрантів покинула свою країну через економічні причини, оскільки глобалізація виробництва супроводжується глобалізацією ринку праці. Інша причина – це вимушені переселенці, які тікають від економічних війн і етичних чисток.

Розрізняють поділ мігрантів за належністю до тієї чи іншої групи країн. Так, перша група мігрантів і біженців мігрує в межах бідних країн, створюючи соціальну напругу й інші проблеми. Наступна група мігрантів – серед розвинутих країн світу, де висококваліфіковані кадри працюють у транснаціональних компаніях і різних секторах економіки. Третя група існує між розвинутими і бідними країнами.

Неконтрольована міграція може викликати регіональні політичні конфлікти, різкий ріст населення й економічний тиск.

Отже, *глобалізація* – це складний і суперечливий процес, який не веде до вирівнювання рівнів економічного розвитку різноманітних країн і регіонів світу. Разом з тим очевидним є те, що жодна країна не в змозі добитися серйозного економічного підйому і зростання благополуччя населення, якщо вона не буде активно брати участь у світовій економічній системі.

Тому, в цих складних умовах Україні в найближчі десятиріччя потрібно буде розв'язати такі завдання: відновити економічну потужність країни; інтегруватися в глобальну економіку.

Отже, Україна, розв'язуючи свої складні завдання соціально-економічного розвитку, має об'єктивно оцінити фактори, напрями і наслідки глобалізації світового розвитку, і, перш за все, економічної глобалізації для того, щоб визначити свою участь у цьому процесі, знайти свою "нішу" в світовій спільноті.

РОЗДІЛ 2
Природно-ресурсний потенціал та його економічна оцінка

2.1. Класифікація та економічне оцінювання природних ресурсів

Наявність природних ресурсів є головною передумовою розміщення продуктивних сил на певній території. При освоєнні значних джерел природних ресурсів виникають великі промислові центри, формуються господарські комплекси, що визначають ринкову спеціалізацію, місце регіонів у територіальному поділі праці. Розміщення, умови видобутку і характер використання природних ресурсів впливають на зміст і темпи регіонального розвитку.

Склад, величина, значущість окремих видів ресурсів з часом змінюються, тому їх оцінка завжди історично відносна. При цьому вона визначається не тільки абсолютним розміром їхнього запасу, а й завданнями розвитку суспільного виробництва, ступенем забезпечення цього розвитку.

Усі природні ресурси мають дві основні ознаки – походження і використання. Відповідно до цього склалася їх подвійна класифікація – природна й економічна (господарська).

Згідно з природною класифікацією виділяють мінеральні, водні, ґрунтово-земельні, біологічні (рослинні й тваринні) ресурси, сили руху (вітри, морські припливи, відпливи, текучої води), нові, нетрадиційні ресурси – ресурси глибинної будови речовин і біоорганізмів тощо.

Ознака походження доповнюється ознакою вичерпності та відновлюваності ресурсів. Це має важливе значення з позицій охорони природи, можливостей відтворення ресурсів та визначення стратегії використання їх. За цими ознаками розрізняють такі види ресурсів:

- вичерпні невідновлювані ресурси –мінеральна сировина, паливо, ґрунтовий гумусовий покрив, підземні води;
- відновлювані – запас води в річках і озерах, річний поверхневий і підземний стоки, запас поживних речовин у ґрунті, рослинний і тваринний світ;
- невичерпні, відновлювані – тепло, світло, енергія Сонця, вітру, океану, припливи та відпливи, теплова енергія Землі та океанів, запаси океанічної води, ресурси глибинної будови матерії, космічні ресурси.

Своєрідним ресурсом є і сама територія як з точки зору наявності вільних ділянок для розміщення нового виробництва і розселення людей, так і як комплексне джерело зосередження на ній окремих видів ресурсів. У науку введено поняття територіального поєднання ресурсів. Під ним розуміють ресурси різного виду, розташовані на певній цілісній території та об’єднані фактичним або перспективним спільним використанням у межах регіонального виробничого комплексу.

Економічна класифікація природних ресурсів ґрунтується на переважному використанні їх у сферах і галузях господарської діяльності. За цією ознакою ресурси поділяють так:

– промислові – паливні, енергетичні, металургійні, агрохімічні, будівельні, водні, лісосировинні тощо;
– сільськогосподарські – ґрунтово-земельні, у тому числі рілля та кормові угіддя, вода для зрошення, суми температур і опадів вегетаційного періоду, промислові тварини тощо;
– невиробничої сфери – водойми, що використовуються для потреб населення, лісові масиви навколо міст і природоохоронні ресурси для відпочинку та оздоровлення людей (рекреаційні та бальнеологічні), ресурси спортивного полювання і рибальства тощо.

Важливою доповнюючою ознакою економічної (господарської) класифікації ресурсів є можливість використання їх як одноцільових або багатоцільових. До перших належать мінеральні ресурси і джерела енергії, що використовуються для виробництва промислової сировини, палива, теплової та електричної енергії, до других – площі лісових, сільськогосподарських, рекреаційних угідь, землі промислового та іншого несільськогосподарського призначення, водойми. Тепер усе більше уваги приділяють багатоцільовим ресурсам через зростаючу конфліктність між природокористувачами та пошуком найкращого варіанта багатостороннього використання. Завдання вибору оптимального використання багатоцільового ресурсу або виділення найбільш ефективних одноцільових ресурсних джерел розв'язується за допомогою економічного оцінювання природних ресурсів.

В економічній науці склалися три основні підходи до оцінювання природничих ресурсів. Усі вони спираються на визначення матеріальних витрат, пов'язаних з ресурсовикористанням. У зв'язку з цим оцінити природні ресурси, їхнє джерело можна лише опосередковано – через величину цих витрат та економічну вигоду.

1. Оцінювання за витратами на залучення до використання ґрунтується на обліку прямих витрат на розвідку, освоєння, поліпшення (наприклад, меліорацію) джерела ресурсів. Порівняння цих витрат із витратами за іншими джерелами дає можливість виявити ті, які забезпечують економію сил, часу і матеріальних засобів на залучення до експлуатації нових джерел.

2. Оцінювання за витратами на використання засноване на теорії диференціальної ренти та розрахунку економічної вигоди (економії витрат і одержання прибутку), що виникає при експлуатації родовища, ділянки землі тощо, кращих порівняно з іншими. Їх обчислюють за різницею між наведеними витратами на гіршому (замикаючому) джерелі ресурсів та тому, що оцінюється, якщо відомі кількість і склад джерел для забезпечення потреби в ресурсах. Це дає змогу вибрати "найдешевші" варіанти забезпечення країни ресурсами, а також розрахувати прийнятні податки при передачі джерел ресурсів в оренду, при зміні їхніх власників, розпорядників, користувачів.

3. Оцінювання за витратами на відтворення або компенсацію – фактичне оцінювання майбутніх витрат суспільства у разі, якщо це джерело ресурсів не використовуватиметься в результаті виснаження або деградації. Це оцінювання прийнятне для відновлюваних або взаємозамінних ресурсів і

спрямоване на економічну експлуатацію джерел ресурсу, враховуючи допустимі витрати на його відновлення або заміну іншим ресурсом. Воно також може використовуватися для регулювання відносин між ресурсокористувачами у вигляді стягнень за погіршення якості ресурсів.

Загальне економічне оцінювання природних ресурсів передбачає облік сукупності чинників (економічних, соціальних, технічних, еколого-географічних), які зумовлюють просторові відмінності та значущість природних ресурсів для життєдіяльності людини. Для їх економічного оцінювання використовують такі параметри, як масштаб родовища, що визначається його сумарними запасами; якість сировини, що видобувається; її склад і властивості, умови експлуатації, потужність пластів та умови залягання, річний обсяг видобутку.

2.2. Сутність і принципи використання природно-ресурсного потенціалу території

У багатьох довідкових виданнях поняття "потенціал" визначається як сукупність усіх можливих засобів, запасів, джерел, що є в наявності й можуть бути використані для досягнення певної мети. Ресурси визначають також як запаси, цінності, грошові запаси, можливості.

Поняття "природно-ресурсний потенціал", незважаючи на досить широке використання в науковій літературі, не має однозначного тлумачення. Часто у близькому до нього значенні застосовують терміни "природний", "природно-територіальний", "біоресурсний" тощо. Однак сутність цих понять різна за обсягом, параметрами, а часто і за змістом.

Природно-ресурсний потенціал території – це об'єктивна реальність, що характеризує дійсний стан природних ресурсів. З одного боку, це об'єкти, сили природи, яким притаманні певні закони функціонування і розвитку, а з іншого – елементи, що відбивають економічні відносини і впливають на рівень продуктивності суспільної праці. Він визначає можливості, які можна використовувати тепер і в майбутньому з метою економічного зростання, поліпшення умов життєдіяльності населення та комплексного розвитку регіону. Однак ці та інші положення не повною мірою узгоджуються або збігаються з поняттям "природно-ресурсний потенціал".

Продуктивність природних ресурсів визначається дією багатьох чинників, серед яких визначальна роль належить екологічним та економічним.

Термін "еколого-економічний потенціал" порівняно з попереднім поняттям повніше відображає основні процеси системи "природа – господарство – населення – територія".

Регіонально-цілісний підхід до комплексного розвитку господарства країни можна забезпечити саме за умови врахування природно-ресурсного та еколого-економічного потенціалів (рис. 2.1).

Характер завдань регіонального розвитку продуктивних сил такий, що у кожного суб'єкта управління формується своя думка про господарський

комплекс території щодо ресурсних можливостей та напрямів їхньої реалізації. Регіонально-цілісний підхід потребує, передусім, системного аналізу природних ресурсів як основи розвитку галузей промисловості, виробничої інфраструктури, сільськогосподарського виробництва, середовища життєдіяльності та рекреаційної діяльності.

Виявлення стійких зв'язків, які виникають між різними локалізованими на території елементами суспільного господарства і ресурсними джерелами, дає змогу визначити засоби планомірного впливу на природні ресурси і навколишнє середовище, регулювати природно-господарську збалансованість. Ці тенденції слід аналізувати щодо впливу на розвиток продуктивних сил і зворотного впливу виробництва на природу.

Дотримання принципів використання природно-ресурсного потенціалу пов'язане з широким впровадженням у практику управління еколого-економічного підходу. Його сутність полягає в сукупному взаємному розгляді екологічних та економічних процесів і явищ.

До основних принципів і специфічних вимог раціонального природокористування можна віднести:

- збалансованість природних ресурсів;
- необхідність обліку взаємного впливу компонентів навколишнього середовища;
- оптимальне співвідношення між інтенсивним та екстенсивним використанням території й природних ресурсів;
- створення системи природоохоронних територій, які спроможні підтримувати місцевий екологічний баланс.

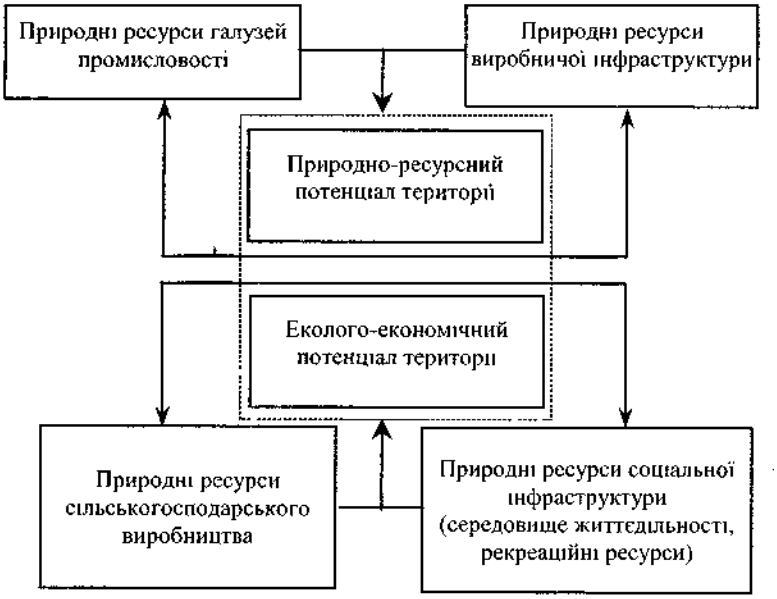

Рис. 2.1. Природно-ресурсна основа розвитку продуктивних сил

Процес формування механізму управління використанням природно-ресурсного потенціалу потребує врахування особливостей навколишнього середовища і, насамперед, його інерційності. Певний час навколишнє середовище може зовнішньо не реагувати на антропогенний вплив. Проте з нагромадженням забруднюючих компонентів можлива реакція у вигляді

зміни якості навколишнього середовища. Безпосередньо з інерційністю пов'язана така закономірність природно-господарських систем, як взаємодія її підсистем за стадіями. Це зумовлено різною здатністю природного середовища до самовідновлення.

Відповідно до цієї закономірності можна сформулювати для практичних цілей принципи раціонального використання природно-ресурсного потенціалу, стадійності, територіальної диференціації, оптимальності.

Принцип стадійності в освоєнні природник ресурсів полягає в диференційованому підході до їхнього використання, охорони і відтворення на різних етапах взаємодії. Його можна застосувати при розгляді питань охорони навколишнього середовища від забруднення та оцінюванні допустимих норм порушення екологічної рівноваги. Оцінка тривалості освоєння природних ресурсів для різних галузей визначається їх допустимим впливом на стан навколишнього природного середовища.

Принцип територіальної диференціації природно-ресурсного потенціалу країни означає урахування ступеня впливу регіональних чинників на розвиток економіки регіону. Застосування цього принципу дає змогу:

- визначати пріоритетні сфери в економіці кожного регіону і на цій основі вибудувати систему природоохоронних заходів;
- користуватися методом порівняння при вивченні аналогічних регіонів;
- застосовувати методи картографування і статистики для кількісного вимірювання перетворень природи та господарства окремих регіонів.

Принцип оптимальності регулює співвідношення антропогенних змін навколишнього середовища. Під ними слід розуміти такий обмін речовин між виробництвом і навколишнім природним середовищем, який здійснюється для задоволення потреб суспільства в природних ресурсах за умови мінімальних витрат суспільної праці, раціонального розподілу і використання природних ресурсів та збереження задовільного стану навколишнього природного середовища.

Реалізація цих принципів можлива тільки за умови врахування усіх функціональних і структурних зв'язків природно-ресурсного потенціалу території як об'єкта управління.

2.3. Мінеральні ресурси галузей промисловості

В Україні з розвідкою, видобутком і використанням мінеральної сировини безпосередньо або опосередковано пов'язано до 48 відсотків її промислового потенціалу, майже 20 відсотків трудових ресурсів, 25 відсотків національного доходу. Україна належить до провідних мінерально-сировинних країн світу, а за запасами основних видів корисних копалин вона посідає одне з провідних місць в Європі.

У промисловості України використовується понад 80 різних видів мінеральної сировини. Тут розробляється близько 8 тис. родовищ корисних копалин. Найбільшими з них є родовища залізних, марганцевих та титано-магнієвих руд, сірки. Велике промислове значення мають також уранові,

берилієві та поліметалеві руди рідкісних металів, істотні запаси будівельних матеріалів, каолінових і бентонітових глин, ртуті, калійної та кухонної солі, нафти, газу і багатьох інших видів мінеральних ресурсів (табл. 2.1).

У геології вирізняють чотири категорії запасів корисних копалин: А – докладно розвідані та вивчені; В і C_1 – розвідані менш докладно; C_2 – оцінені попередньо і приблизно.

Запаси корисних копалин за категоріями А + В + С, C_2 разом з прогнозованими запасами становлять геологічні запаси.

До промислових запасів належать вивчені й розвідані запаси, готові до експлуатації. Гірничорудні підприємства будують за умови наявності запасів мінеральних ресурсів категорій А, В, C_1 Відношення промислових запасів до обсягу щорічного їх видобутку вказує на забезпечення ними в роках.

На базі використання сформувалися такі великі галузі промисловості, як чорна і кольорова металургія, вугільна, коксохімічна і нафтохімічна, будівельних матеріалів, електроенергетика, важке машинобудування тощо. Для України актуальною є проблема забезпечення комплексного використання сировини та утилізації відходів; будівництва очисних споруд і організації виробничо-територіальних комплексів з маловідходним або безвідходним виробництвом. Як правило, супутні компоненти є дуже цінними, і навіть неповне вилучення їх з мінеральної сировини дає можливість суттєво розширити сировинну базу промисловості, зменшити відходи виробництва, підвищити його економічну ефективність і поліпшити екологічну ситуацію. Особливо важливе значення для економіки України матиме вилучення з попутних відходів цінних і рідкісних металів, цінність яких є дуже високою.

Корисні копалини, млн. т	Балансові запаси на 1 січня 1986 р. за категоріями		Забезпечення запасами, роки
	$A+B+C_1$ промислові	C_2	
Вугілля:	48600	8600	200
кам’яне	6800	2800	
буре	3100	200	
Торф	870	720	40-50
Залізна руда	27400	5000	90-100
Марганцева руда	2200	300	90-100
Флюсові вапняки	2847	372	60-70
Вогнетривкі глини	326	575	75-85
Первинні каоліни	94	30	30-35
Вторинні каоліни	297	83	200
Калійні солі	9,17	17,7	100
Кухонна сіль			
Цементна сировина: карбонатна	2237	538	
глиниста	559	248	90-100

Таблиця 2.1. Запаси корисних копалин України

Досить порівняти їх з прийнятою за одиницю ціною 1 т рафінованої міді: селен – 21, телур – 21, кадмій – 34, кобальт – 38, літій – 90, цирконій – 230, ніобій – 286, талій – 714, германій – 2860, індій – 7140. Це свідчить про те, що одночасне вилучення металів-супутників у поєднанні з раціональним використанням мінерально-ресурсного потенціалу може бути величезним здешевлюючим чинником.

Економічна ефективність комплексного використання мінеральної сировини виявляється в різних напрямах. Передусім попутне вилучення цінних компонентів значно розширює мінерально-сировинну базу промисловості. Найважливіше значення це має для кольорової металургії, де в рудах основних металів міститься величезна частина рідкісних елементів. У спеціальних же родовищах їх набагато менше. При комплексному використанні мінеральної сировини створюються умови для збільшення обсягу виробництва продукції при значно менших капітальних витратах. Багато розсіяних елементів взагалі не мають власних мінералів. Селен, телур, індій, талій і реній видобувають тільки з відходів виробництва кольорових металів, що й зумовлює єдину можливість їх одержання шляхом комплексної переробки багатокомпонентних руд.

Майже в усіх галузях промисловості необхідним є багатопродуктовий підхід до мінерально-сировинних ресурсів. Важливо приділяти увагу максимальному використанню не тільки основного, а й усіх інших компонентів, які можуть бути використані. Наявність великої кількості відвалів, териконів і флотаційних хвостів, гори з відвальних шлаків і відходів деревини – все це наслідки некомплексного використання сировини і відсутності переробки відходів основного виробництва. За умови комплексного використання мінерально-сировинних ресурсів кількість відходів, за даними наукового дослідження, можна зменшити більш ніж на половину. Наприклад, при комплексному використанні вугілля можна одержати понад 100 різних видів продукції, нафти – відповідно понад 200, відходів металургійного виробництва – 50, деревної сировини – 170, кухонної солі – 45, тваринницької сировини – 200 тощо.

Підвищення стійкості еколого-економічного потенціалу країни потребує посилення природовідновного, відтворюючого циклу в природокористуванні; зниження ресурсо- і енергомісткості продукції; встановлення позитивного балансу на користь природи та якості життя людини в результаті компенсації негативних наслідків її діяльності. Як захід щодо підвищення стабільності слід встановлювати орієнтири у кожному регіоні. Такими орієнтирами можуть бути показники рівня життя населення, економічний розвиток, екологічне благополуччя.

При орієнтації на вимоги відповідності та збалансованості у системі “природа – господарство – населення – територія” важливе значення для її стійкості в умовах, що змінюються, мають такі чинники: структура та організація господарства, його інтенсифікація при зменшенні розмірів виробництва; створення резервних фондів на випадок надзвичайних ситуацій; поглиблення поділу праці між регіонами з різними поєднаннями

природних ресурсів; збільшення міжрегіонального товарообміну при мінімізації відходів та втрат і скороченні обсягів нераціональних перевезень; вертикальне комбінування виробництва на базі джерел сировини та енергії при широкому використанні відходів; повторне використання видобутої сировини і заміщення невідновлюваних ресурсів відновлюваними.

Проблема сталості функціонування промисловості не стільки екологічна, скільки ресурсомістка. Вона пов'язана з її докорінним структурним перетворенням, де найважливіша роль належить ряду регіонів. Природні та соціально-економічні умови і диференціація їх за територією, чисельністю населення та його розселенням значною мірою зумовлені мінерально-сировинним потенціалом. Динамізм його використання залежить від гнучкості системи управління: здатності управлінців та місцевих адміністрацій знаходити вдалі економічні напрями використання ресурсів кожної місцевості для забезпечення її максимального внеску в досягнення поставлених кінцевих цілей довготривалого розвитку регіону; спрямування інтересів різних територій та населення, що на них проживає, на реалізацію прийнятої стратегії розвитку, оскільки саме від населення, його працездатної частини залежить ресурсомісткість та обсяг товарів і послуг відповідного асортименту та якості, який може бути вироблений при наявних ресурсах.

Науково-технічний прогрес відкриває дедалі більші споживчі цінності мінеральної сировини, що значно розширює природно-економічну основу промислового виробництва. Зростання потреби у нових видах продукції, розширення технічних можливостей для одержання їх з уже освоєних ресурсів та корисних копалин створюють сприятливі умови для зростання рівня комплексності та комбінування виробництва, що розвивається на загальній сировинній базі.

Індустріальний комплекс України впродовж тривалого часу було зорієнтовано на розвиток ресурсо-, енерго-, фондо-, праце- і природомістких галузей промисловості. Через це його структурна переорієнтація матиме дуже важливе значення для раціонального й економічного використання природних багатств, оздоровлення природного середовища, підвищення економічної ефективності виробництва і життєвого рівня населення.

2.4. Природні ресурси сільськогосподарського виробництва

Природно-ресурсний потенціал сільського господарства України представлений земельними, водними, кліматичними і біологічними ресурсами. Серед них найважливіше значення має земля, що є основним засобом виробництва в сільському господарстві. Протягом останніх десятиліть розвиток цієї галузі відбувався саме на основі максимального залучення до виробництва земельних угідь.

Сприятливий клімат і родючі землі – основа продовольчої безпеки держави та нарощування експортного потенціалу її агропромислового комплексу. При цьому особливо важливе значення має те, що біокліматичний потенціал України здатний забезпечити високу стійкість виробництва продукції рослинництва та тваринництва. Останнє пов'язане з веденням

сільського господарства в трьох природно-кліматичних зонах, що певною мірою пом'якшує негативні наслідки посухи та інших несприятливих погодних умов, які нерідко трапляються в нашій країні.

На початок 2002 р. площа сільськогосподарських угідь становила 40,8 млн. га, у тому числі 32,5 млн. га ріллі.

Площа	Роки					
	1960	1980	1990	1995	2000	2002
Сільськогосподарських угідь	1,01	0,85	0,81	0,81	0,84	0,87
Ріллі	0,80	0,69	0,65	0,65	0,66	0,67

Таблиця 2.2. Площа сільськогосподарських угідь і ріллі на душу населення України в гектарах

Упродовж останніх п'яти років площа сільськогосподарських угідь зменшилася на 178 тис. га (ріллі – н 285 тис. га), переважно з переведенням у категорію несільськогосподарських угідь, виходячи з екологічних міркувань та завдяки здійсненню землеохоронних заходів. Частково землі відводилися різним землекористувачам для несільськогосподарської діяльності. Ці вилучення зумовили деяке зниження освоєності земельного фонду і сільськогосподарських угідь.

У сільському господарстві України використовується 16507,8 тис. га; дефляційно небезпечних орних земель, з них 7223 тис. га, середньо 293 тис. га сильно дефляційно небезпечних, у тому числі 1515 тис. г; еродованої ріллі. Водна ерозія має місце на площі 10583 тис. га ріллі; якої 2238 тис. га середньо- і 477 тис. га сильнозмиті орні землі. Очевидно, що не тільки з екологічних, а й з економічних міркувань орні землі ще піддаються деструктивному впливу природного і господарського характеру, доцільно трансформувати в інші угіддя (сіножаті, пасовища) або заліснити з метою зменшення деградації та екологічного оздоровлення довкілля, включаючи водойми.

Одним з найважливіших показників, що характеризують наявність придатних для ведення сільського господарства земель, є землезабезпеченість (площа продуктивних земель у розрахунку на душу населення). Впродовж 35 років у зв'язку зі збільшенням чисельності населення і зменшенням площі угідь землезабезпеченість в Україні знижувалась (табл. 2.3).

Серед європейських країн за рівнем забезпеченості сільськогосподарськими угіддями Україна посідає друге місце. Площа сільськогосподарських угідь на душу населення в середньому по Європі становить 0,43 га, в Україні – 0,87, площа ріллі в Європі та світі становить 0,24 га на душу населення. Отже, Україна належить до найбільш землезабезпечених країн світу. Однак продуктивні землі слід використовувати ефективно та оберігати від розбазарювання і шкідливих впливів, що руйнують ґрунти і знижують їхню родючість, оскільки у багатьох випадках втрачені для використання в аграрному виробництві площі не відновлюються, а відтворення корисних властивостей ґрунтів потребує великих витрат.

Значні площі продуктивних земель утрачені назавжди через аварію на ЧАЕС, будівництво каскаду гідроелектростанцій, інших господарських комплексів та військових полігонів. Певна стабілізація землезабезпеченості в останні роки пояснюється переважанням темпів зменшення чисельності населення над темпами скорочення площі продуктивних угідь. У подальшому слід очікувати зниження землезабезпеченості в Україні у зв'язку з передбачуваним виведенням частини малопродуктивних угідь з господарського обігу. Це спонукає вести пошук шляхів екологобезпечної інтенсифікації землеробства, збереження і розширеного відтворення родючості ґрунтів.

Нераціональне сільськогосподарське виробництво завдає навколишньому середовищу взагалі та земельним ресурсам зокрема великої шкоди. Так, у XIX ст. розвиток землеробства в Україні здійснювався екстенсивним шляхом. У результаті маємо найвищу розораність земель в Європі, яка становить 57 відсотків. Сільськогосподарська освоєність території України зросла до 70, а в ряді районів – і до 90-95 відсотків.

Одночасно з розорюванням луків і пасовищ, а також освоєнням схилових земель відбувалося затоплення значних площ внаслідок будівництва водосховищ на Дніпрі та інших річках. Усього за повоєнний період було затоплено майже 1,2 млн. га сільськогосподарських угідь. Це порушило екологічну рівновагу між окремими видами угідь (орними землями, луками і пасовищами, лісами, болотами і водними екосистемами). Отже, причиною зниження відтворювальної здатності біосфери, продуктивності землі та економічної ефективності використання природно-ресурсного потенціалу сільськогосподарського виробництва стала неправильна система природокористування.

Екстенсивний розвиток сільського господарства, перенасичення посівів дуже природомісткими і грунтовиснажливими сільськогосподарськими культурами, розміщення їх без достатнього врахування природних умов, зведення до мінімуму грунтовідтворювальних сільськогосподарських культур (зернобобових, одно- і багаторічних трав), багаторазовий обробіток землі дуже важкими машинами, що утрамбовують грунт, призвели до його інтенсивного руйнування та деградації.

За 100 років ґрунти України втратили майже 25 відсотків гумусу. Зростання ж антропогенного навантаження в періоди реалізації політики інтенсифікації сільського господарства не стільки забезпечувало досягнення запланованих світових рівнів урожайності сільськогосподарських культур та продуктивності поголів'я худоби, скільки знижувало родючість земель. Так, тільки за останні 30 років вміст гумусу в ґрунтах України зменшився майже на 9 відсотків.

Ефективне й екологобезпечне використання біокліматичного потенціалу та природної родючості земель є визначальним стратегічним чинником виробничої діяльності людини в сучасному світі. Очевидно, що площ, земельних ресурсів, а особливо сільськогосподарських угідь, не збільшується а швидше навпаки – зменшується. Родючість земель легше втратити, ній

відновити. До того ж останнє потребує значних зусиль, коштів, ресурсів часу.

У сільськогосподарському виробництві поряд із землею виключне велику роль відіграє вода у вигляді атмосферних опадів, ґрунтової вологи поверхневих і підземних водних джерел.

За останні 50 років в Україні спостерігалася стала тенденція швидкого зростання обсягів агропромислового водоспоживання, а також підвищення його частки у загальному сільськогосподарському споживанні води включно до 1994 р.

Високі темпи зростання аграрного водопостачання в Україні зумовили збільшення водомісткості сільськогосподарського виробництва та одержуваної продукції. Водночас істотно знизилася водовіддача – кількість валової сільськогосподарської продукції у розрахунку на одиницю використаних в аграрному виробництві водних ресурсів, забраних з поверхневих і підземних джерел.

Порівняно з 1970 р. водомісткість аграрного виробництва у 1985 р. збільшилась на 34,5, а в 1995 – на 10,3 відсотка. Водовіддача ж відповідно зменшилась.

Зниження водомісткості сільськогосподарської продукції й істотне підвищення водовіддачі у 1995 р. стали результатом, передусім, значного скорочення обсягів аграрного водоспоживання. Так, забір води з поверхневих і підземних водних джерел для сільського господарства, включаючи зрошення земель, у 1995 р. зменшився порівняно з 1985 р. майже на 2 км^3.

В Україні по областях існує досить велика диференціація обсягів загального сільськогосподарського водоспоживання, у тому числі витрат водних ресурсів для зрошення земель та сільськогосподарського водопостачання і темпів їхнього зниження. Так, порівняно з середніми даними за 1989-1990 рр. у 1995 р. значно зменшилося споживання водних ресурсів у Херсонській області (на 818 млн. м^3), Автономній Республіці Крим (на 732 млн. м^3) та Одеській області (на 485 млн. м^3).

Проблема зниження водомісткості сільськогосподарської продукції та підвищення водовіддачі в аграрній сфері значною мірою залежить від того, як використовуються водні ресурси у зрошуваному землеробстві України. Для нашої країни реальним є зменшення середніх поливних норм, як мінімум, на 20-25 відсотків за рахунок зменшення втрат водних ресурсів з розподільно-провідної мережі, впровадження прогресивної поливної техніки і технології зрошення земель тощо.

2.5. Природно-рекреаційні ресурси України

Природно-рекреаційні ресурси є основою розбудови спеціалізованих закладів короткочасного та тривалого розміщення людей з метою задоволення їхніх рекреаційних потреб: лікувально-оздоровчих, культурно-освітніх, спортивних. Звичайно їх розташовують за межами постійного проживання людей, на територіях, що характеризуються певним рекреаційним потенціалом.

Серед рекреаційних закладів розрізняють санаторії, будинки та бази

відпочинку, пансіонати, загальнокурортні, інші лікувальні та культурно-спортивні центри, туристські готелі, бази, мотелі, кемпінги, будинки мисливців, рибалок, будинки творчості тощо. Разом з іншими підприємствами сфери обслуговування рекреаційні заклади утворюють курорти, зони відпочинку і туризму.

Найбільша територіальна концентрація рекреаційної діяльності є характерною для Криму, Карпатського регіону та приморських територій Одеської, Миколаївської, Донецької областей.

Природні рекреаційні ресурси – природні та природно-технічні геосистеми, об'єкти, явища природи, які мають комфортні властивості для рекреаційної діяльності та можуть бути використані для її організації впродовж певного часу. Напрям рекреаційної діяльності визначається економічними і соціальними потребами суспільства, загальною культурою населення. Він пов'язаний з обсягом і характером відрізків вільного часу і потребує для реалізації особливих властивостей простору. Рекреаційна діяльність – невід'ємна частина сучасного способу життя. Залучаючи у сферу цієї діяльності природні об'єкти, культурні комплекси, технічні системи та інші складові рекреаційного потенціалу, людина знаходить або формує, а суспільство розвиває особливі територіальні рекреаційні системи.

Україна має різноманітні природні рекреаційні ресурси (кліматичні, біологічні, гідрологічні, ландшафтні, джерела мінеральних вод, лікувальні грязі тощо). Характеристика рекреаційних ресурсів містить дані про якість природних умов, площу або об'єм, на які ці якості поширюються, тривалість періоду, впродовж якого виявляють свою дію певні якості.

Загальна площа земель, придатних для рекреаційного використання, в Україні становить, млн. га: всього 9,4 (15,6 відсотка території), в тому числі рівнинних рекреаційних ландшафтів – 7,1, гірських – 2,3 (у Карпатах – 1,9, в Криму – 0,4). Близько 7,8 млн. га відносять до умовно придатних для рекреації земель (мають обмежене рекреаційне значення).

Рекреаційні ліси становлять близько 10 відсотків усіх лісів державного лісового фонду. Фітолікувальні ресурси обмежуються параметрами рекреаційного використання лісів, їхніми водоохоронно-захисними властивостями, цілющим впливом на організм людини і сприятливим санітарно-гігієнічним фоном для лікування, відпочинку, туризму.

Одним з найважливіших чинників лікувальної рекреації є наявність природних мінеральних вод. За існуючою класифікацією їх поділяють на вісім основних бальнеологічних груп: мінеральні води без специфічних компонентів та властивостей, вуглекислі, сірководневі, залізисті та миш'якові, йодобромні, радонові, боровмісні та слабкомінералізовані з високим вмістом органічних речовин. Практично в Україні виявлені та досліджені майже всі групи мінеральних вод.

Найбільша кількість джерел мінеральних вод зосереджена в західній частині України, зокрема в Закарпатській області. Багато джерел в Луганській, Дніпропетровській, Полтавській, Рівненській областях. Є вони також в Івано-Франківській, Харківській, Житомирській, Вінницькій,

Хмельницькій, Київській, Черкаській, Донецькій та Запорізькій областях. Окремі джерела стали основою формування таких відомих курортів, як Хмільник, Трускавець, Східниця, Моршин, Немирів.

Досить значні в Україні запаси лікувальних грязей. Зосереджені вони, головним чином, у південних та північно-західних областях. На базі грязьових покладів функціонують найстаріші в України грязьові курорти – Бердянськ, Євпаторія, Куяльник, Саки, Хаджибейський тощо. У північно-західних областях поширені торфові грязі, їх використовують на курортах Миргород, Моршин, Немирів, Черче тощо.

До ландшафтних рекреаційних ресурсів належать гори, які створюють передумови для розвитку різних видів рекреаційної діяльності, від спортивних і оздоровчих до санаторно-лікувальних.

Гірсько-рекреаційні ресурси зосереджені переважно в Карпатах та Кримських горах. Карпати характеризуються вологим і теплим кліматом, вертикальною зональністю, значною лісистістю (40 %), наявністю сприятливих перепадів висот для організації гірськолижних спусків, лижних полів. У гірських долинах зі сприятливим мікрокліматом функціонують такі кліматичні курорти, як Яремча, Ворохта, Космач та ін.

Кримські гори за екзотичністю не поступаються Карпатам. Вони так само привабливі для туристичних походів, альпінізму та інших активних видів відпочинку.

Пляжні ресурси зосереджені у приморських територіях Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької та Донецької областей, у Криму. Рекреаційна цінність морського узбережжя визначається поєднанням сприятливих кліматичних, бальнеологічних та ландшафтних ресурсів. Для рекреації можна використовувати близько 1500 км морського узбережжя різного типу. Найвищу рекреаційну цінність має невелика територія Південного берега Криму, захищена з півночі Кримськими горами.

З рекреаційною метою використовується місцевість Західного Полісся, особливо Шацькі озера. Шацьке поозер'я складається з близько 30 озер Волині у межиріччі Західного Бугу і Прип'яті. Найбільші з них за площею: Світязь (27,5 км^2), Пулемецьке (16,3 км^2), Луки (6,8 км^2), Луцимир (4,3 км^2).

Понад 2/3 озер цієї території знаходиться у складі Шацького природного національного парку. Мета створення цього парку (1983 р.) – збереження унікальних природних комплексів Шацьких озер, проведення наукових досліджень, раціональне використання багатьох рекреаційних ресурсів, сприяння підтриманню екологічного балансу в регіоні, пропаганда природоохоронних знань.

РОЗДІЛ 3
Населення і трудові ресурси України

3.1. Динаміка чисельності та складу населення

Населення – історично складена і безперервно відновлювана в процесі відтворення безпосереднього життя сукупність людей, які проживають на певній території. Аналогом поняття населення є термін народонаселення, якому при розробці концепції системи знань про населення у 60-70 рр. XX ст. надавалося широке соціальне значення. Властивістю населення є його відтворення шляхом постійної зміни поколінь у їхній соціально-економічній обумовленості. Процес відтворення населення становить природний рух населення – міграція, демографічні аспекти розвитку сім'ї і розвитку демографічних структур.

Вивченням закономірностей відтворення населення в їх соціально-економічній обумовленості займається демографія. Демографія – суспільна наука про народонаселення, що вивчає чисельність, склад, розміщення і рух населення. Демографія дає розгорнуту систему стану і динаміки населення, вивчає соціально-економічні закономірності зміни населення, його відтворення на основі біологічних, економічних, соціальних факторів і умов. На теорії і практиці народонаселення базується демографічна політика, що регулює демографічні процеси.

Демографічна політика – частина соціально-економічної політики держави, спрямована на управління процесом демографічного розвитку країни та її окремих регіонів, тобто відтворенням і міграцією населення по території країни.

Найважливішими показниками демографічної характеристики народонаселення є чисельність населення, його динаміка, статево-вікова структура.

В Україні сучасна демографічна ситуація викликає занепокоєння. Скорочення чисельності населення, зменшення тривалості життя і народжуваності, від'ємне сальдо міграції стали характерними ознаками демографічної ситуації дев'яностих років. Це викликано низкою історичних подій. Величезні людські втрати внаслідок першої та другої світових війн, трьох голодоморів (1921, 1932-1933, 1947 рр.), політичних репресій 30-50-х рр., форсованої індустріалізації, примусової колективізації, Чорнобильської катастрофи вкрай негативно вплинули на нормальний процес демографічної трансформації, призвели до помітних деформацій складу населення, передчасної смерті близько 16 млн. осіб. У поєднанні зі зменшенням народжуваності ще в 60-х роках це зумовило вичерпання демографічного потенціалу, що призвело до високого рівня старіння і депопуляції.

Депопуляція – абсолютне зменшення чисельності населення територій чи країн, при якому чисельність наступних поколінь менша чисельності попередніх. Депопуляція настає, якщо величина загального коефіцієнта смертності перевищує величину загального коефіцієнта народжуваності.

На відміну від економічно розвинутих держав в Україні з кінця 60-х рр.

тривалість життя населення зазнавала хвилеподібних змін – періоди зменшення смертності змінювалися її зростанням. На якісний склад населення негативно вплинули міграційні процеси. Хоча впродовж 70-80-х рр. сальдо обміну населення України з іншими республіками СРСР не перевищувало 100 тис. осіб на рік, але той факт, що виїжджали на роботу в регіони Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі тощо молоді люди, а поверталися переважно пенсіонери – істотно посилював процес старіння. Внаслідок постійного відбору фахівців і їхньої концентрації в столиці Союзу зменшувався професійний та освітній потенціал України. Зазначені процеси розвивалися і впродовж 90-х р. р. Йдеться про бурхливі міграційні процеси, викликані розпадом єдиної держави і можливостей вільного переміщення населення у межах і за межі території країни; зменшення народжуваності внаслідок передусім економічних і соціопсихологічних чинників; зростання смертності населення працездатного віку при стагнації показників у післяпрацездатному віці і зменшенні у допрацездатному. Проте, починаючи з 2001 р., зростає середня тривалість життя. Водночас, оцінюючи характер демографічних зрушень, що відбулися у міжпереписний період (від 12 січня 1989 р. – дати останнього Всесоюзного перепису населення до 5 грудня 2001 р. – дати першого Всеукраїнського перепису), важливо враховувати істотні структурні зрушення: збільшення числа осіб похилого віку і зменшення активної репродуктивної та працездатної частки населення, що є загальною демографічною тенденцією розвинених країн. Це зменшує загальний коефіцієнт народжуваності та збільшує коефіцієнт смертності населення. Зазначені фактори у своїй сукупності визначають особливу складність демографічної ситуації в Україні.

За даними Держкомстату України загальна чисельність наявного населення України станом на 5 грудня 2001 р. за уточненими даними Всеукраїнського перепису населення становила 48 млн. 457 тис. осіб (див. табл. 3.12).

Зміни, що відбулися у розміщенні наявного населення за регіонами України у порівнянні з даними перепису населення 1989 року, наведено у таблиці 3.1.

	Чисельність наявного населення, тис. осіб		2001 р. у % до 1989 р.
	2001 р.	1989 р.	
Автономна Республіка Крим	2033,7	2063,6	99
Вінницька	1772,4	1932,6	92
Волинська	1060,7	1061,2	100
Дніпропетровська	3567,6	3881,2	92
Донецька	4841,1	5332,4	91
Житомирська	1389,5	1545,4	90
Закарпатська	1258,3	1252,3	100
Запорізька	1929,2	2081,8	93
Івано-Франківська	1409,8	1423,5	99
Київська	1827,9	1940,0	94

Продовження таблиці 3.1

Кіровоградська	1133,1	1239,4	91
Луганська	2546,2	2862,7	89
Львівська	2626,5	2747,7	96
Миколаївська	1264,7	1330,6	95
Одеська	2469,0	2642,6	93
Полтавська	1630,1	1753,0	93
Рівненська	1173,3	1169,7	100
Сумська	1299,7	1432,7	91
Тернопільська	1142,4	1168,9	98
Харківська	2914,2	3195,0	91
Херсонська	1175,1	1240,0	95
Хмельницька	1430,8	1527,1	94
Черкаська	1402,9	1531,5	92
Чернівецька	922,8	938,0	98
Чернігівська	1245,3	1415,9	88
м. Київ	2611,3	2602,8	100
м. Севастополь	379,5	395,0	96

Таблиця 3.1. Розміщення населення за регіонами

Для України характерна висока щільність населення – відносна величина, яка визначає чисельність мешканців, що припадає на одиницю площі (осіб на 1 км^2) і відображає фактичну концентрацію населення. Цей показник за даними Всеукраїнського перепису населення в середньому по країні становив 80 осіб/км^2. Зменшеними значеннями щільності населення характеризуються північно-західні та південні області країни, де вона становила менше 60 осіб/км^2. Особливо низький цей показник у Чернігівській області – 9 осіб/км^2. Найгустіше заселені східні індустріальні області, де цей показник перевищував 90 осіб/км^2, а в Донецькій області сягав 183 особи/км^2. Зрозуміло, що у кожній адміністративній області населення розмішується також нерівномірно – його щільність змінюється у широкому діапазоні за окремими районами і особливо зростає на території міських населених пунктів.

У статевій структурі за результатами Всеукраїнського перепису населення кількість чоловіків становила 22 млн. 441 тис. осіб, або 46,3 %, жінок – 26 млн. 16тис. осіб, або 53,7 % (див. табл. 3.2).

Наведені дані свідчать про поступове зменшення статевої диспропорції у складі населення України: якщо у 1989 р. на 1000 чоловіків припадало 1163 жінки, то у 2001 р. – 1159. Це відбулося за рахунок сільського населення, в якому за той самий період статеве співвідношення змінилося від 1205 до 1151 жінок на 1000 чоловіків. У містах цей показник, навпаки, зріс відповідно з 1143 у 1989 р. до 1163 у 2001 р.

Крім того, за даними останнього перепису, співвідношення чисельності жінок та чоловіків у репродуктивному віці стало ще більш сприятливим, оскільки відносний показник для жінок цієї вікової групи у розрахунку на 1000 чоловіків відповідного віку склав 1031.

	Чисельність населення, тис. осіб		У % до всього населення		Довідково за 1989 р.	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Автономна Республіка Крим	937,6	1096,1	46	54	47	53
Вінницька	809,6	962,8	46	54	45	55
Волинська	500,1	560,6	47	53	47	53
Дніпропетровська	1643,3	1924,3	46	54	46	54
Донецька	2219,9	2621,2	46	54	46	54
Житомирська	644,8	744,7	46	54	46	54
Закарпатська	605,5	652,8	48	52	48	52
Запорізька	886,6	1042,6	46	54	46	54
Івано-Франківська	665,2	744,5	47	53	47	53
Київська	845,9	982,0	46	54	46	54
Кіровоградська	520,8	612,2	46	54	46	54
Луганська	1169,9	1376,3	46	54	46	54
Львівська	1245,1	1381,4	47	53	47	53
Миколаївська	588,2	676,6	47	53	46	54
Одеська	1155,4	1313,6	47	53	47	53
Полтавська	747,4	885,7	46	54	46	55
Рівненська	555,6	617,7	47	53	47	53
Сумська	593,8	705,9	46	54	45	55
Тернопільська	530,2	612,3	46	54	46	54
Харківська	1339,5	1574,7	46	54	46	54
Херсонська	548,5	626,6	47	53	47	53
Хмельницька	659,9	770,8	46	54	46	54
Черкаська	638,8	764,2	46	54	45	55
Чернівецька	432,1	490,7	47	53	46	54
Чернігівська	565,5	679,7	45	55	44	56
м. Київ	1218,7	1392,7	47	53	47	53
м. Севастополь	173,5	206,0	46	54	47	53

Таблиця 3.2. Статева структура населення

Особливістю національного складу населення України є його багато національність. За даними Всеукраїнського перепису населення на території країни проживали представники понад 130 національностей і народностей (див. табл. 3.3).

Національність	Чисельність, тис. осіб	У % до підсумку		2001 р. у % до 1989 р.
		2001 р.	1989 р.	
Українці	37541,7	77,8	72,7	100,3
Росіяни	8334,1	17,3	22,1	73,4
Білоруси	275,8	0,6	0,9	62,7
Молдовани	258,6	0,5	0,6	79,7
Кримські татари	248,2	0,5	0,0	у 5,3 р. б.
Болгари	204,6	0,4	0,5	87,5
Угорці	156,6	0,3	0,4	96,0
Румуни	151,0	0,3	0,3	112,0
Поляки	144,1	0,3	0,4	65,8
Євреї	103,6	0,2	0,9	21,3
Вірмени	99,9	0,2	0,1	у 1,8 р. б.

Продовження таблиці 3.3

Греки	91,5	0,2	0,2	92,9
Татари	73,3	0,2	0,2	84,4
Цигани	47,6	0,1	0,1	99,3
Азербайджанці	45,2	0,1	0,0	122,2
Грузини	34,2	0,1	0,0	145,3
Німці	33,3	0,1	0,1	88,0
Гагаузи	31,9	0,1	0,1	99,9
Інші національності	177,1	0,4	0,4	83,9

Таблиця 3.3. Розподіл постійного населення за національністю та рідною мовою (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)

У національному складі населення України переважають українці, чисельність яких становить 37541,7 тис. осіб, або 77,8 % від загальної чисельності населення. З 1989 р., кількість українців зросла на 0,3 %, а їх питома вага серед жителів України – на 5,1 %.

Друге місце за чисельністю посідають росіяни, кількість яких порівняно з переписом 1989 р. зменшилася на 26,6 % і нараховувала на дату перепису 8334,1 тис. осіб. Питома вага росіян у загальній чисельності населення зменшилася на 4,8 % і складала 17,3 % (див. табл. 3.4).

Національність за областями	Кількість, тис. осіб	У % до підсумку		2001 р. у % до 1989 р.
		2001 р.	1989 р.	
Автономна Республіка Крим	2024,0	100,0	100,0	99,4
Росіяни	1180,4	58,3	65,6	88,4
Українці	492,2	24,3	26,7	90,5
Кримські татари	243,4	12,0	1,9	у 6,3 р. б.
Білоруси	29,2	1,4	2,1	68,9
Татари	11,0	0,5	0,5	116,2
Вірмени	8,7	0,4	0,2	у 3,6 р. б.
Євреї	4,5	0,2	0,7	30,2
Поляки	3,8	0,2	0,3	70,9
Молдовани	3,7	0,2	0,3	68,8
Азербайджанці	3,7	0,2	0,1	173,0
Вінницька	1763,9	100,0	100,0	91,8
Українці	1674,1	94,9	91,5	95,2
Росіяни	67,5	3,8	5,9	60,0
Поляки	3,7	0,2	0,4	45,1
Білоруси	3,1	0,2	0,3	61,1
Євреї	3,0	0,2	1,4	11,7
Молдовани	2,9	0,2	0,2	87,2
Волинська	1057,2	100,0	100,0	99,9
Українці	1025,0	96,9	94,6	102,4
Росіяни	25,1	2,4	4,4	53,6
Білоруси	3,2	0,3	0,5	62,1
Дніпропетровська	3561,2	100,0	100,0	92,0
Українці	2825,8	79,3	71,6	102,0
Росіяни	627,5	17,6	24,2	67,1
Білоруси	29,5	0,8	1,3	59,6

Продовження таблиці 3.4

Євреї	13,7	0,4	1,3	27,5
Вірмени	10,6	0,3	0,1	у 2,2 р. б.
Азербайджанці	5,6	0,2	0,2	93,9
Донецька	4825,6	100,0	100,0	90,8
Українці	2744,41	56,9	50,7	101,9
Росіяни	1844,4	38,2	43,6	79,6
Греки	77,5	1,6	1,6	92,6
Білоруси	44,5	0,9	1,4	57,9
Татари	19,1	0,4	0,5	75,2
Вірмени	15,7	0,3	0,2	155,1
Євреї	8,8	0,2	0,5	31,4
Азербайджанці	8,0	0,2	0,1	187,1
Житомирська	1389,3	100,0	100,0	90,4
Українці	1255,0	90,3	84,9	96,1
Росіяни	68,9	5,0	7,9	56,7

Таблиця 3.4. Розподіл постійного населення за найбільш чисельними національностями по регіонах
(за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)

У складі населення спостерігається яскраво виражена перевага двох етносів: 37,5 млн. осіб (77,8 %) є українцями і 8,3 млн. (17,3 %) – росіянами. Протягом міжпереписного періоду кількість українців дещо зросла, натомість кількість етнічних росіян зменшилася на чверть. Євреї, втративши майже чотири п’ятих свого складу, перемістилися з третього місця за чисельністю серед етнічних груп України на десяте. В цілому перепис 2001 р. зафіксував представників більш як 130 етносів. У межах України розміщені основні регіони проживання кримських татар, караїмів, кримчаків і частково гагаузів.

Уперше після другої світової війни в Україні відбулося збільшення питомої ваги осіб, для яких українська мова є рідною, тобто відбувся перелом тенденції русифікації населення. Українську мову вважають рідною 67,5 % населення, для 29,6 % рідною є російська, для 2,9 % – інші мови. У сільській місцевості частка україномовного населення становить 85,8 % (російськомовного – 9,5 %), у міських поселеннях відповідно 58,5 % і 39,5 %. Лише чотири з двадцяти семи регіонів переважно російськомовні (Севастополь, Крим, Донеччина та Луганщина), у трьох регіонах (Запорізька, Одеська та Харківська області) число осіб із рідною українською та російською мовами приблизно однакова, понад дві третини населення решти двадцяти регіонів вважають рідною українську мову.

Українці переважають в усіх регіонах, крім Севастополя та АР Крим, де найчисельнішою етнічною групою є росіяни (відповідно 71,6 % та 58,3 %). Майже в усіх інших регіонах росіяни посідають друге місце за чисельністю і лише удвох – четверте: на Закарпатті (після українців, угорців і румун) та на Буковині (після українців, румун і молдован). Висока питома вага росіян спостерігається також у Донбасі (38-39 %), в інших східних та південних регіонах, на Сумщині (Путивльський район). Найбільш етнічно строкаті

регіони України – Чернівецька, Одеська, Закарпатська області та Автономна Республіка Крим. Сумарна питома вага всіх етносів, крім росіян та українців, тут становить 16-21 % (в інших регіонах не перевищує 6 %).

Вичерпання потенціалу демографічного зростання України визначає неможливість найближчим часом не лише розширеного, а й простого відтворення населення. Навіть за умови збільшення народжуваності до найвищого в сучасній Європі рівня (2 дитини на жінку) і зменшення смертності до найнижчого у світі рівня (середня очікувана тривалість життя при народженні – 80 років) протягом найближчого десятиріччя чисельність населення України неухильно зменшуватиметься. За оптимістичним варіантом прогнозу, до 2026 р. загальна чисельність населення України скоротиться до 43,3 млн. осіб, а за песимістичним – до 40,4 (табл. 3.16).

Загальні параметри демографічного руху змінюватимуться відповідно до коливання числа народжених, померлих і загальної чисельності населення. Депопуляція, ймовірно, дещо послаблюватиметься протягом першого десятиріччя XXI ст. (за оптимістичним варіантом - до середини другого десятиріччя) завдяки вступу до найбільш активного репродуктивного віку когорти народжених у середині 80-х років (останнього періоду істотного підвищення народжуваності в Україні). З цього часу різниця між чисельністю померлих та народжених неминуче збільшуватиметься.

Загальна чисельність населення	*2001 р.*	*2006 р.*	*2011 р.*	*2016 р.*	*2021 р.*	*2026 р.*
Оптимістичний варіант	49036,5	47330,3	46198,5	45243,7	44326,7	43352,2
Песимістичний варіант	49036,5	47301,6	45726,2	44054,2	42238,2	40355,5
Чисельність чоловіків						
Оптимістичний варіант	22775,7	21938,2	21427,4	21044,5	20709,4	20359,2
Песимістичний варіант	22775,7	21923,8	21185,8	20434,1	19635,1	18809,0
Чисельність жінок						
Оптимістичний варіант	26260,8	25392,1	24771,1	24199,2	23617,3	22993,0
Песимістичний варіант	26260,8	25377,8	25540,5	23620,1	22603,2	21546,5

Таблиця 3.5. Основні параметри демографічного прогнозу
(тис. осіб на початок року)

З метою покращення демографічної ситуації в Україні доцільно розробити Комплексну програму активізації національної демографічної політики до 2025 р., реалізація якої стане визначальним пріоритетом діяльності органів виконавчої та законодавчої влади як у центрі, так і на місцях. Особливо важливим є підвищення рівня наукових досліджень з актуальних проблем демографічної політики, їх кваліфіковане інформаційне забезпечення. Поряд із створенням потрібних економічних умов слід сконцентрувати зусилля на включенні демографічних пріоритетів (репродуктивних, міграційних) до духовної сфери суспільства. У ранг державної політики слід поставити проблему популяризації здорового способу життя, трансформації відповідних культурних настанов.

3.2. Природний приріст населення та міграційні процеси

Чисельність населення зростає за рахунок відтворення (природного руху). Відтворення населення – процес безперервного відновлення поколінь людей в їх історичній обумовленості, основне поняття демографії, яке визначає її предмет, тобто сукупність методів дослідження, процесів, що підлягають вивченню й управлінню в межах демографічної політики. В демографії існує три підходи до визначення відтворення населення, в основу яких покладено три види руху населення: природний, міграційний, соціальний.

Характерною особливістю природного руху населення України за останні роки є помітне скорочення його приросту. Під приростом населення розуміють збільшення чисельності жителів будь-якої території (області, району, населеного пункту) за будь-який проміжок часу (рік, період між переписами тощо). Такий приріст населення називається загальним і оцінюється у абсолютних чи відносних величинах. Абсолютні величини приросту визначаються як різниця між кількістю населення даної території на кінець контрольованого періоду та на його початок і можуть бути додатними (позитивними) або від'ємними (негативними). Абсолютні значення загального приросту беруться за основу кількісних оцінок чисельності (динаміки) населення. Відносні показники приросту визначаються у темпах приросту або через різні коефіцієнти. Темп приросту – відношення абсолютної величини приросту до загальної чисельності населення на початку досліджуваного періоду, що вимірюється у відсотках. Серед коефіцієнтів найбільшим поширенням користується відношення абсолютної величини загального приросту населення до пересічної за досліджуваний період чисельності населення даної території, яке вимірюється у проміле (%), тобто показує величину приросту на 1000 жителів. Величина загального приросту населення складається з природного та механічного (міграційного) приросту.

Природний приріст населення (ПП) (див. рис. 3.1.) визначається алгебраїчною різницею між чисельністю народжених (Н) і померлих (П) на певній території за певний проміжок часу (обчислюється на 1000 жителів за рік).

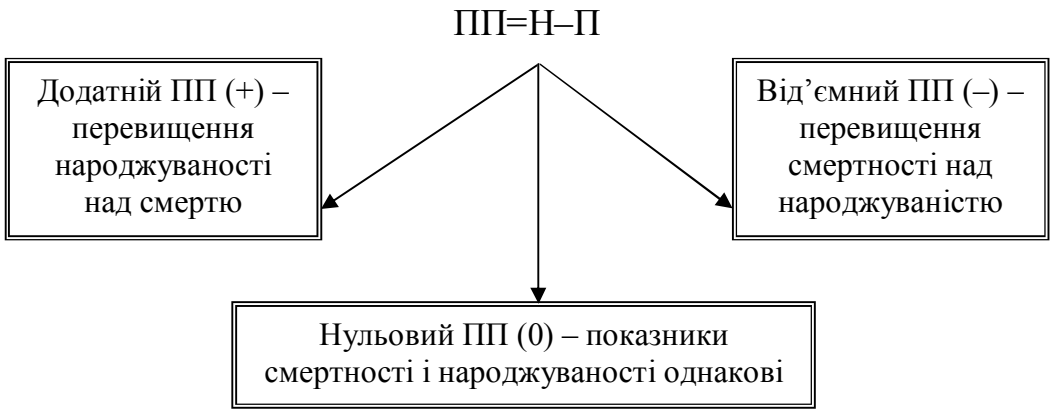

Рис. 3.1. Види природного приросту населення.

Народжуваність в Україні протягом останніх десятиріч зменшується. Загальна чисельність народжених зменшилася з 691,0 тис. у 1989 р. до 390,7 тис. у 2002 р. (у містах відповідно з 471,1 тис. до 248,9 тис., у селах – з 219,9 тис. до 141,8 тис.). Загальний коефіцієнт народжуваності знизився з 13,3 % у 1989 р. до 8,1 % у 2002 р. (у містах з 13,6 % до 7,7, в селах – з 12,9 % до 9,0). Переважна більшість дітей (82,6 % у 2001 р.) народжуються жінками віком до 30 років. Через зменшення показників шлюбності населення і поширення незареєстрованих шлюбів (шлюбів де-факто) зростає частка дітей, народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі. У1989-2001 рр. вона зросла на 66,7 % і становила 18 %, причому якщо в 1989-1992рр. ця частка була вищою в селах, то з 1993 р. – у містах.

Сумарний коефіцієнт народжуваності (кількість дітей, народжених однією жінкою впродовж усього життя) зменшився з 1,9 у 1989 р. до 1,1 у 2001 р. (у т. ч. у міських поселеннях – з 1,8 до 0,9, тобто удвічі, у сільських – з 2,4 до 1,4). Більшість шлюбних пар обмежуються однією дитиною. За сумарним коефіцієнтом народжуваності області України чітко розподіляються на 3 групи: східні – з найменшими показниками (коефіцієнт – менше 1 дитини: Донецька, Луганська, Харківська, Дніпропетровська та Запорізька області), західні – з відносно високими показниками (1,3-1,6) та інші області з коефіцієнтом від 1 до 1,3. Проте у західних областях рівень вичерпаної плідності помітно більший, ніж в інших регіонах України і значно менший за межу простого відтворення населення (2,2-2,3). Лише в селах Волинської і Рівненської областей рівень народжуваності ще близький до зазначеної межі і становить 2-2,1. При цьому спостерігається майже зворотна залежність між сумарними коефіцієнтами народжуваності та показниками поширення абортів.

Загальноєвропейські тенденції народжуваності не дають підстав очікувати істотного збільшення сумарних коефіцієнтів народжуваності впродовж наступних 10-15 років. Втрати ненародженими внаслідок епідемії ВІЛ/ СНІДу протягом 2003-2010 рр. можуть становити 100-200 тис. У зв’язку з тим, що негативні тенденції у динаміці народжуваності посилюються, ці втрати матимуть істотний вплив на формування молодих поколінь. Тільки після 2015 р. за умови зміни репродуктивних настанов можна розраховувати на підвищення цього показника до 1,35-1,45 у розрахунку на одну жінку. Слід підкреслити, що і такий варіант розвитку не забезпечуватиме навіть простого заміщення поколінь.

В Україні поступово поліпшується показник очікуваної тривалості життя при народженні (з 66,9 р. у 1996 р. – до 67,8 у 2001 р.), який є вищим, ніж у країнах із середнім рівнем розвитку людського потенціалу – 66,9 (наприклад, у 1998 році у Російській Федерації – 66,7), проте, поступається такому у країнах з високим рівнем розвитку людського потенціалу, де він дорівнював 77,0.

Рівень народжуваності в Україні у 2001 р. становив 7,7 на 1000 населення, рівень смертності, який є одним з найвпливовіших чинників показника очікуваної тривалості життя – 15,2 на 1000 населення.

Показник загальної смертності є вищим, ніж у країнах із середнім рівнем розвитку людського потенціалу (у 1998 р. у Словаччині – 9,9 випадків на 1000 населення, Польщі – 9,7, Росії – 13,6, Білорусі – 13,5).

Структура смертності населення за окремими нозологічними причинами за останні роки залишається стабільною: перше місце займають хвороби системи кровообігу (61,3 %), друге – злоякісні новоутворення (13,5 %), третє – нещасні випадки, отруєння та травми (9,8 %), четверте – хвороби органів дихання (6,9 %). У 2001 р. закріплено тенденцію до зменшення рівня смертності немовлят (11,3 на 1000 народжених живими). Це є найнижчим показником за останні 25 років, проте вищим від рівня смертності дітей віком до 1 року життя в Польщі, Словаччині та Білорусі (відповідно 9,5; 8,8 та 11,3 на 1000 народжених живими). В останні роки спостерігається зменшення рівня материнської смертності (у 2000 р. – 24,7, у 2001 р. – 24,1 на 100 тис. народжених живими). Однак у Польщі коефіцієнт материнської смертності в 1998 р. склав 4,8 на 100 тисяч народжених живими, Словаччині – 8,7.

Зберігається позитивна динаміка зменшення рівня смертності дітей віком 0-14 років (у 2000 р. – 9,76; у 2001 р. – 9,57 на 10000 дітей).

Хоча з 2000 р. відбувся певний злам тенденцій смертності, кількість померлих у 2002 р. усе ще вища, ніж у 1989 р. Вирішальний вплив на ці процеси здійснює динаміка смертності чоловіків (52,3 % загальних змін), у т.ч. городян – 33,8 % і селян – 18,5 %. Вплив смертності жінок виявився значно меншим – 28,4 %. Структурні зрушення, головним чином, старіння населення, зумовили 19,3 % загальних змін.

Аналіз впливу процесу урбанізації на динаміку кількості померлих свідчить про помітну роль коливань смертності міського населення (вони зумовили 50 % загальних змін). Інтенсивність природного зменшення сільського населення значно вища, ніж міського. У 2001 р. при загальному природному зменшенні населення України на 7,6 % у містах воно становило 6,5, а в селах – 9,8 %. У містах більші масштаби природного скорочення характерні для чоловіків, а в селах – для жінок.

Основні причини смерті пов’язані з хворобами системи кровообігу, новоутвореннями, зовнішніми причинами, хворобами органів дихання. Проте від кожної з цих причин населення України вмирає на кілька років раніше, ніж населення в економічно розвинутих країнах. Показники смертності від зовнішніх дій збільшилися майже у півтора рази, у т. ч. від самогубств – на третину, а від вбивств – на три чверті. Разом з тим спостерігається помітне зменшення кількості летальних випадків, пов’язаних із транспортом – майже вдвічі, і пов’язаних з виробництвом – на три чверті. Передусім жертвами зовнішніх дій стають чоловіки (їхня смертність від зазначених причин майже вп’ятеро вища порівняно з жінками) та мешканці міських поселень.

За останні роки серед причин смертності називають так звану соціально детерміновану смертність, пов’язану зі зловживанням алкоголю, наркотиків і тютюну, туберкульозом, ВІЛ/СНІДом та самогубствами.

Смертність немовлят упродовж другої половини 90-х рр., систематично зменшуючись, у 2002 р. була на 18 % нижча, ніж у 1990 р. Основною

причиною позитивних змін стало поліпшення охорони здоров'я дитинства.

Найгострішою демографічною проблемою України є неухильне і поки що неподолане зростання смертності населення працездатного віку. Протягом 1989-2001 р. р. ймовірність прожити повністю весь працездатний вік скоротилася з 81 % до 74 %, у т. ч. для чоловіків з 73 % до 63 %. Спостерігається майже подвійне зростання надлишкових смертей 40-річних чоловіків від нещасних випадків, отруєнь і травм, від хвороб системи кровообігу, органів дихання і травлення, які зазвичай асоціюються з фізіологічним старінням. Показники смертності цього контингенту є найрухливішими, і саме вони визначають динаміку середньої тривалості життя населення.

Для України характерні істотні розбіжності смертності населення, за якими регіони країни можна об'єднати у три групи. До першої (з найсприятливішими показниками) належать Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області та м. Київ.

Друга група складається переважно з областей центральної частини України: Вінницької, Волинської, Житомирської, Запорізької, Київської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Харківської, Черкаської. Сюди ж належить також Автономна Республіка Крим. Для другої групи характерні середні показники смертності та тривалості життя населення.

У більшості областей півдня і сходу України (третя група – Дніпропетровська, Донецька, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Херсонська, Чернігівська області) параметри режиму смертності є вкрай несприятливими. Тут середня очікувана тривалість життя при народженні на 1,47 року менша, ніж загалом в Україні; відмінності цього показника за статтю найвідчутніші; а частка тих, хто доживає до старості, - найменша. Крім того, у 6 областях третьої групи, за винятком Дніпропетровської та Одеської, зберігається тенденція до зменшення тривалості життя при народженні.

Особливістю сучасної просторової динаміки тривалості життя в Україні є перерозподіл меж традиційних демографічних зон у широтному напрямі: поступове нівелювання відмінностей у напрямі "схід-захід" та їхнє збільшення у напрямі "північ-південь".

Хвилеподібний характер тенденцій смертності в Україні впродовж принаймні найближчих 25 років, значні резерви зменшення смертності у до-працездатних і особливо працездатних вікових групах, адаптація населення до нових соціально-економічних умов, подолання затяжної економічної кризи, успіхи медицини в лікуванні широкого кола захворювань дають підстави розраховувати на зменшення ймовірності смерті: прискорене зменшення – смертності немовлят (до 7,5-8 %) і дітей раннього віку, вельми помірне – жінок 16-60 років (ймовірність померти, не доживши до 60 років, для 16-річних дівчат скоротиться до 7-8 %) і населення старше 60 років. Найбільші зрушення (як і протягом останніх 50 років) очікуються у смертності чоловіків працездатного віку. Передбачається, що ймовірність померти, не доживши до 60 років, для 16-річних юнаків у 2026 р.

становитиме 16-21%. Практично смертність саме цього контингенту визначатиме загальний характер тенденцій смертності та тривалості життя населення України.

У цілому перевищення чисельності померлих над чисельністю народжених характерне для багатьох країн світу. Зокрема, у 2001 р. в Європі депопуляцією було охоплено 17 країн, нульовий рівень природного приросту населення мали 5 країн. Багато країн перебувають на межі переходу до "нульового приросту". В Україні впродовж 90-х роках спостерігалося перевищення смертності над народжуваністю. Внаслідок цього чисельність населення скоротилася на 2880,7 тис. осіб.

Зміни, що відбулися за останнє десятиріччя у народжуваності, смертності та природному прирості населення України, безпосередньо впливають на його вікову структуру.

Процес старіння населення є результатом, передусім, зменшення народжуваності та збереження її впродовж тривалого періоду на рівні, що не забезпечує навіть простого відтворення поколінь. В економічно розвинутих країнах до цього додається вплив зростання середньої тривалості життя населення. Істотною протидією старінню населення цих країн є міграція, оскільки приїжджає, в основному, молодь. В Україні ж, як і в більшості країн з перехідною економікою, міграція посилює вплив низької народжуваності, а помітного зростання середньої тривалості життя населення, особливо старшого віку, не спостерігається. Нині питома вага осіб у віці 60 років і старше в загальній чисельності населення становить 21,4 % і є однією з найвищих у світі. Якщо вікова піраміда міського населення характеризується більш-менш рівномірним розподілом допрацездатних, працездатних і після працездатних контингентів, то у віковій піраміді сільського населення чітко виділяються 2 групи – покоління людей, які народилися у період короткочасного піднесення народжуваності середини 80-х років, і покоління народжених у середині 30-х років. Вища порівняно з міським населенням частка дітей серед селян дає підстави сподіватися на деяке омолодження сільського населення у майбутньому.

Найбільш "старим" (частка осіб віком 60 років і старше в загальній чисельності населення перевищує 24%) є населення Вінницької, Полтавської, Сумської, Черкаської та Чернігівської областей. До другої групи (частка складає 22,9-24%) увійшли Донецька, Житомирська, Кіровоградська, Луганська та Хмельницька області. До третьої групи (21,7-22,9 %) належать Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Тернопільська, Харківська області. До четвертої групи віднесено Автономну Республіку Крим, Волинську, Івано-Франківську, Одеську, Миколаївську, Херсонську, Львівську, Чернівецьку області там. Севастополь (рівень старіння становить 19,3-21,7%). Найбільш "молодим" (частка старших осіб становить 15,5-19,3 %) є населення Закарпатської, Рівненської областей та м. Києва. Але якщо демографічна молодість західних регіонів зумовлена відносно високою народжуваністю, то в Києві основним чинником є постійний міграційний приплив молоді.

Протягом останнього десятиліття міграційні процеси відбувалися за нових географічних, правових та економічних умов, пов'язаних з виникненням нових незалежних держав, ринковими реформами, входженням України до міжнародної системи обміну населенням. Істотно зменшилася чисельність мігруючого населення (якщо наприкінці 80-х років цей показник становив 3,9 млн., то нині – 1,6 млн.), змінилася його структура. Раніше більшість мігрантів становила молодь, яка абсолютно переважала у навчальній та трудовій міграції, переїздах у зв'язку зі службою в армії. Більшою була частка чоловіків. Нині переїзди набули переважно сімейного характеру, збільшився середній вік мігрантів, статевий склад став більш рівномірним.

Під *міграціями населення* (лат. migratio – переселення) розуміють переміщення людей по території, які пов'язані зі зміною постійного місця проживання та роботи і призводять до механічного приросту населення. Залежно від причин міграції бувають: економічні, політичні, релігійні, гуманітарні, екологічні, воєнні. За терміном міграції поділяються на: постійні, сезонні, тимчасові. Залежно від характеру переміщення населення розрізняють міграції зовнішні (переміщення людей із країни у країну – еміграція, імміграція) та внутрішні (переселення людей всередині країни, здебільшого із села до міста, що посилює процес урбанізації).

Особливе місце посідають так звані маятникові міграції робочої сили – переїзди від місць проживання до місць роботи і назад, поширені здебільшого у приміських зонах. Міграційні процеси складаються з потоків вибуття та потоків прибуття населення за певний період (як правило, за рік). Різниця між числом прибулих та тих, що виїхали за цей період часу, визначається як сальдо міграцій, яке відображає збільшення або зменшення чисельності населення даної території за вказаний період і може бути позитивним (додатним) або негативним (від'ємним).

Більша частина всіх переїздів відбувається всередині регіонів України і близько третини – між ними, загальна міграційна інтенсивність збільшується у напрямі із заходу на схід. Найпотужнішими є міграційні потоки між сусідніми областями. Основним реципієнтом у міжрегіональному обміні населенням є м. Київ, причому його міграційний приріст збільшується: якщо у 1995 р. він становив 4,1 тис. осіб, то у 2001 р. – 15,4 тис. осіб. Позитивне сальдо міжрегіональних міграцій спостерігається також на Харківщині, Дніпропетровщині та у м. Севастополі. Змінився характер міграційного обміну між містами та селами. На відміну від попередніх десятиріч потужний відплив сільського населення значно зменшився.

Істотно скоротилися зовнішні міграції. Основним партнером в обміні населенням для України залишається регіон СНД, передусім, Росія. Проте бурхливі переміщення початку 90-х рр., що характеризувалися масовою репатріацією, поверненням депортованих, припливом біженців з "гарячих точок" , змінилися в цілому паритетною міграцією, обсяги якої у 2001 р. були у сім разів меншими, ніж на початку минулого десятиріччя.

За останні роки спостерігається "відплив мізків" – майже чверть

вибулих мають вищу освіту, що на третину більше, ніж серед емігрантів до країн СНД та Балтії. Більшим є також відсоток осіб працездатного віку, тобто найактивніших у репродуктивному та економічному відношенні. Тому обумовлені еміграцією опосередковані демографічні втрати (через підвищення рівня старіння, зменшення чисельності народжених та природного приросту) значно перевищують прямі. Поступово цей напрям еміграції втрачає етнічне забарвлення. Якщо на початку 90-х р. р. євреї становили 61,2 % емігрантів, то у 2001 р. – лише 18,1 %; 49,2 % – українці, 16,8 % – росіяни.

Основними центрами тяжіння залишаються Ізраїль, Німеччина, США. За експертними оцінками, у 2001 р. за межами України працювало близько 1млн. українських громадян, хоча за сприяння офіційних українських посередницьких структур за кордоном було працевлаштоване лише 36,3 тис. осіб. Більшість виїжджає за туристичними чи приватними візами, працює без необхідних дозволів та контрактів, що часто призводить до серйозних порушень їхніх прав.

Імміграція в Україну з-за меж колишнього СРСР обмежується близько 5 тис. осіб на рік. У 2001 р. в Україні навчалися 22,6 тис. іноземних студентів, що на третину менше, ніж 10 років тому; працювало 3,5 тис. іноземців; з'явилися біженці – 3 тис. осіб, переважно афганці та інші з 48 країн світу. Притулок в Україні отримали також понад 3 тис. жертв воєнного конфлікту з Абхазії.

Територія країни активно використовувалася для незаконного переправляння людей з деяких азіатських та африканських країн до Західної Європи. Кількість затриманих на державному кордоні України значно зменшилася і становила 5422 осіб у 2000 р., 4621 осіб – у 2001 р., 2059 осіб – за 10 місяців 2002 р. проти 14546 осіб у 1999 р.

Таким чином, Україна залишається майже непривабливою для іммігрантів, продовжує відігравати в міжнародному обміні населенням роль країни-донора. Згідно з песимістичним прогнозом за умови збереження наявних тенденцій соціально-економічного розвитку України кількість іммігрантів з пострадянських країн залишатиметься сталою, як і масштаби виїзду до цих держав. Виїзд до Росії та Білорусі дещо зростатиме. Загальне сальдо міграцій населення стабілізується на рівні близького до сучасного.

За оптимістичним варіантом прогнозу, протягом 2005-2015 рр. можлива інтенсифікація повернення етнічних українців та раніше депортованих за національною ознакою з країн колишнього СРСР. Щорічна кількість вибулих до економічно розвинутих країн поступово зменшуватиметься, по-перше, через вичерпання етнічної складової цього потоку; по-друге, внаслідок пом'якшення дії чинників, які стимулюють від'їзд; по-третє, завдяки розширенню можливостей проведення зворотної трудової міграції до цих країн без зміни місця проживання. Підвищення рівня життя населення зробить Україну привабливою для мігрантів з різних регіонів світу. Сумарна кількість прибулих до України перевищить чисельність вибулих уже всередині цього десятиріччя. Позитивне сальдо міграцій населення постійно

зростатиме і досягне 55-60 тис. осіб у 2026 р., а коефіцієнт інтенсивності міграцій зросте з теперішніх 2,8 до 3,0-3,8%.

За умов практичного вичерпання потенціалу демографічного зростання чи не єдиною можливістю збільшення загальної чисельності населення України залишається активна міграційна політика. Саме міграційний приплив може компенсувати природне зменшення населення і забезпечити збалансування статево-вікової структури населення. Однак демографічний дефіцит в Україні настільки значний, що за масштабів міграції, необхідних для його покриття, може виникнути небезпека порушення єдності та внутрішньої рівноваги суспільства, труднощі взаємоадаптації корінного і прибулого населення. Одним із шляхів розв'язання цієї проблеми є імміграція етнічних українців, вихідців з України інших національностей.

Досягненню цієї ж мети сприятиме створення умов для повернення працівників-мігрантів на батьківщину шляхом захисту їхніх прав на роботу за кордоном, працевлаштування та започаткування малого бізнесу на батьківщині. Необхідно розв'язати проблему скорочення міграційного відпливу населення України за кордон. Це сприятиме не тільки і навіть не стільки зменшенню депопуляції, скільки забезпечить поліпшення якісних характеристик населення. На часі також запровадження інтеграційних програм для різних категорій іммігрантів, розробка механізмів легалізації частини іммігрантів на гуманітарних підставах, формування у суспільстві толерантного ставлення до мігрантів, постійний моніторинг, глибокі наукові дослідження міграцій.

3.3. Особливості формування та розселення сільського та міського населення

Для характеристики розміщення населення використовують термін розселення – розміщення населення по території і форми його територіальної організації у вигляді системи поселень. Виділяють сільське і міське розселення (рис. 3.2.).

Основними чинниками розселення, в тому числі його інтенсивності та напрямів, є соціально-економічні (розвиток та розміщення продуктивних сил), природні та демографічні. Найважливішим є соціально-економічний чинник, тобто розміщення продуктивних сил, що впливає на виникнення міст і значний приплив сільського населення до них.

Кількість міського населення за результатами Всеукраїнського перепису складала 32 млн. 574 тис. осіб, або 67,2 %, сільського – 15 млн. 883 тис. осіб, або 32,8 %. Порівняно із 1989 р. міське населення зменшилося на 2,0 млн. осіб, сільське – на 1,2 млн. осіб, проте співвідношення між ними в цілому по країні впродовж останніх двох переписів залишалося практично незмінним (табл. 3.6).

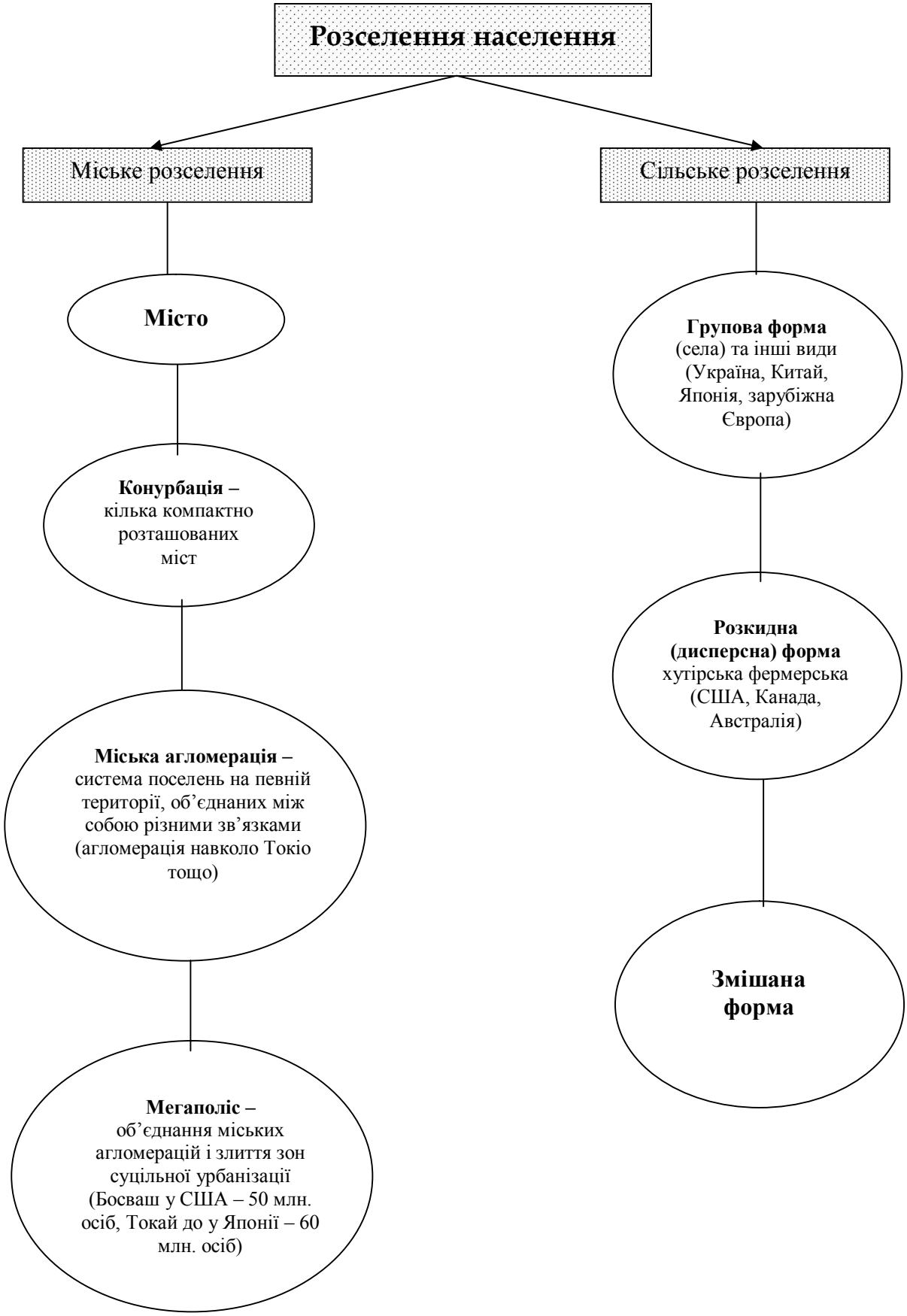

Рис. 3.2. Розселення населення

	Чисельність населення, тис. осіб		У % до всього населення		Довідково за 1989 р.	
	міське	сільське	міське	сільське	міське	сільське
Автономна Республіка Крим	1274,3	759,4	63	37	65	35
Вінницька	818,9	953,5	46	54	44	56
Волинська	533,2	527,5	50	50	49	51
Дніпропетровська	2960,3	607,3	83	17	83	17
Донецька	4363,6	477,5	90	10	90	10
Житомирська	775,4	614,1	56	44	53	47
Закарпатська	466,0	792,3	37	63	41	59
Запорізька	1458,2	471,0	76	24	76	24
Івано-Франківська	593,0	816,8	42	58	42	58
Київська	1053,5	774,4	58	42	54	46
Кіровоградська	682,0	451,1	60	40	60	40
Луганська	2190,8	355,4	86	14	86	14
Львівська	1558,7	1067,8	59	41	59	41
Миколаївська	838,8	425,9	66	34	66	34
Одеська	1624,6	844,4	66	34	66	34
Полтавська	956,8	673,3	59	41	57	43
Рівненська	549,7	623,6	47	53	45	55
Сумська	842,9	456,8	65	35	62	38
Тернопільська	485,6	656,8	43	57	41	59
Харківська	2288,7	625,5	79	21	79	21
Херсонська	706,2	468,9	60	40	61	39
Хмельницька	729,6	701,2	51	49	47	53
Черкаська	753,6	649,3	54	46	53	47
Чернівецька	373,5	549,3	40	60	42	58
Чернігівська	727,2	518,1	58	42	53	47
м. Київ	2611,3	–	100	–	100	–
м. Севастополь	358,1	21,4	94	6	95	5

Таблиця 3.6. Розміщення та співвідношення міського і сільського населення

Частка міського населення зросла в 11 областях України, зменшилася – у 5, в інших 11 залишилася без змін. Зміни відбулися переважно у центральних, а також у деяких західних та південних регіонах. Особливо високий рівень міського населення в Донецькій (90 %), Луганській (86 %) та Дніпропетровській (83 %) областях, низький рівень (менше 50%) характерний для Вінницької, Рівненської, Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей.

За даними переписів, з 1989 до 2001 рр. частка міських жителів майже не змінилася, понад дві третини населення України проживає у міських населених пунктах. До найбільш урбанізованих регіонів належать Донеччина (90 %), Луганщина (86 %) та Дніпропетровщина (83 %). Низький ступінь урбанізації (менше 50 %) притаманний Вінницькій, Рівненській, Тернопільській, Івано-Франківській, Чернівецькій та Закарпатській областям (в останній питома вага міського населення менше 40 %).

Урбанізація (від лат. місто) – збільшення кількості міських поселень, міського населення, особливо за рахунок великих міст, підвищення ролі міст

у житті суспільства, один з найважливіших глобальних процесів сучасного світу.

Виділяють такі загальні риси урбанізації:

- швидкі темпи зростання міського населення;
- концентрація населення і господарства переважно у великих містах;
- розширення території міст, перетворення їх на міські агломерації.

Одним із проявів урбанізації є зростаючий розвиток техногенного середовища, взаємозв'язок якого з географічним середовищем проявляється у різноманітних формах і досить часто призводить до порушення природної рівноваги між природою та суспільством, виникнення незворотних процесів у природі, що в кінцевому результаті позначається на людині.

Головними особливостями і наслідком урбанізації є концентрація промислового виробництва і міського населення на порівняно обмеженій площі, заміна природних ландшафтів непроникними асфальтними і бетонними покриттями, спорудами, підземними комунікаціями і лініями метро, залучення великої кількості води для задоволення питних, побутових і виробничих потреб міста.

З 1989 р. кількість міст в Україні збільшилася на 20 і на 5 грудня 2001 р. офіційно зареєстровано 454 міста, 889 селищ міського типу та 28619 сільських населених пунктів (табл.3.7).

		З них за чисельністю жителів								
	усього міст менше 3 тис.	менше 3 тис.	від 3 до 5 тис.	від 5 до 10 тис.	від 10 до 20 тис.	від 20 до 50 тис.	від 50 до 100 тис.	від 100 до 500 тис.	від 500 тис. до 1 млн.	більше 1 млн.
Україна	**454**	**5**	**8**	**67**	**158**	**113**	**56**	**36**	**4**	**5**
Автономна Республіка Крим	16	–	–	1	4	6	2	3	–	–
Вінницька	18	–	–	2	8	7	–	1	–	–
Волинська	11	2	–	1	4	1	2	1	–	–
Дніпропетровська	21	–	–	–	6	8	2	3	1	1
Донецька	51	–	–	2	21	12	9	6	–	1
Житомирська	10	–	–	1	3	2	3	1	–	–
Закарпатська	10	–	–	3	2	3	1	1	–	–
Запорізька	14	–	–	1	6	3	1	2	1	–
Івано-Франківська	15	–	–	7	3	2	2	1	–	–
Київська	25	–	–	1	9	9	3	1	–	–
Кіровоградська	12	–	–	1	7	1	2	1	–	–
Луганська	37	–	–	7	10	8	8	4	–	–
Львівська	43	2	6	13	9	9	3	–	1	–
Миколаївська	9	–	–	–	5	2	1	–	1	–
Одеська	19	–	–	5	6	4	3	–	–	1
Полтавська	15	–	–	1	8	2	2	2	–	–
Рівненська	11	–	–	2	3	5	–	1	–	–
Сумська	15	–	–	3	3	4	4	1	–	–
Тернопільська	18	–	2	7	6	2	–	1	–	–
Харківська	17	–	–	1	4	9	2	–	–	1
Херсонська	9	–	–	–	4	3	1	1	–	–
Хмельницька	13	–	–	–	4	7	1	1	–	–
Черкаська	16	–	–	1	9	3	2	1	–	–

Продовження таблиці 3.7.

Чернівецька	11	1	–	5	4	–	–	1	–	–
Чернігівська	15	–	–	2	9	1	2	1	–	–
м. Київ	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1
м. Севастополь	2	–	–	–	1	–	–	1	–	–

Таблиця 3.7. Групування міст за кількістю наявного населення (заданими Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)

Серед загального числа міст 46 – це міста із кількістю населення від 100 тис. чол. і більше, 9 міст налічували понад півмільйона жителів, у 5 із них кількість населення перевищувала 1 млн. осіб, у тому числі в столиці України м. Києві чисельність населення становила більше 2,6 млн.

У великих містах проживає 38,3 % всього, або 56,9 % міського населення. Половина великих міст зосереджена в східних індустріальних регіонах (7-у Донецькій, 5-у Дніпропетровській, 4-у Луганській, 3 – у Запорізькій областях) і в Криму (3 – у складі Автономної Республіки Крим, а також Севастополь). В Україні нараховується 5 міст-мільйонерів: Київ (2611 тис. чол.), Харків (1470 тис.), Дніпропетровськ (1065 тис.), Одеса (1029 тис.) та Донецьк (1016 тис.) і 4 великих міста – Запоріжжя (815 тис. чол.), Львів (733 тис. чол.), Кривий Ріг (669 тис. чол.) та Миколаїв (514 тис. чол.).

Для багатьох міст України характерна складна екологічна ситуація, обумовлена наявністю та концентрацією підприємств чорної і кольорової металургії, теплоенергетики, хімії і нафтохімії, гірничодобувної промисловості, цементних заводів. Зростання міст призвело до особливої форми розміщення виробництва і розселення, за якої промислові підприємства як основні джерела забруднення розташовані всередині жилої забудови. Такі міста є безперечними лідерами за рівнем забруднення повітря. Серед них: Донецька промислова агломерація, до якої входять Авдіївка, Горлівка, Єнакієве, Макіївка та інші міста, а також Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Константинівка, Кривий Ріг, Маріуполь.

За оцінками демографів ООН (1980 р.), міське населення земної кулі в 2000 р. досягло 3,2 млрд. осіб, а його частка у всьому світі – 51,3 %. Таким чином, за останню чверть минулого століття міське населення земної кулі приблизно подвоїлось. При цьому в розвинутих регіонах світу чисельність міських жителів за 1970-2000 р. р. має збільшитися приблизно на 400 млн. осіб, або на 61 % (з 0,7 до 1,1 млрд.), а їхня частка у чисельності всього населення – з 65 до 79 %; у менш розвинутих регіонах світу міське населення зросте майже на 1,5 млрд. чоловік, або в 3,2 рази (з 0,65 до 2,1 млрд.), а його частка зросте відповідно з 26 до 44 %. Таке небачене збільшення міст, стрімкі темпи урбанізації є результатом важливих зрушень у соціально-економічному житті сучасного світу і в першу чергу збігом у часі двох головних факторів – поглиблення науково-технічної революції та зміни демографічної ситуації. Останнє проявилося у небувалому до того збільшенні населення світу, що створило великі резерви росту міського населення.

Сучасний світ стає все більш урбанізованим. Понад 14 % усього населення земної кулі зосереджено нині у містах, тоді як на початку

минулого століття там проживало тільки 13 %. Концентрація населення в містах, особливо великих, продовжується, і поки що немає підстав думати, що дія факторів, що стримують цей процес, у майбутні десятиріччя зменшиться. Згідно з прогнозами демографів ООН, на початок третього тисячоліття більше половини всього населення земної кулі буде проживати в містах. У зв'язку з цим, підвищується актуальність вивчення проблем, що породжуються урбанізацією в країнах і районах різного типу.

3.4. Зайнятість населення та державна політика зайнятості

За останнє десятиріччя на ринку праці відбулися певні зміни, зумовлені структурними перетвореннями в економіці, загостренням економічних, демографічних та соціальних проблем. В Україні ринок праці формується, передусім, за рахунок природного відтворення осіб працездатного віку. У структурі робочої сили демографічна система є базою, що визначає її кількісні й якісні характеристики. До трудових ресурсів певної території (країни, регіону) відносять ту частину населення, що досягла працездатного віку, який у кожній країні визначається законодавчо.

Одним з основних критеріїв визначення трудоресурсного потенціалу виступає віковий ценз, за яким все населення території поділяється на три групи: допрацездатного віку (діти, юнаки та дівчата віком до 16 років), працездатного віку (чоловіки у віці до 59 років і жінки у віці до 54 років включно), післяпрацездатного віку (пенсіонери). У зв'язку зі змінами в демографічній ситуації в Україні зросла чисельність пенсіонерів (за віком та інвалідністю) та інших осіб, що перебувають на утриманні держави, а також чисельність незайнятого населення. Питома вага зайнятого населення працездатного віку вища у містах.

В Україні склалися помітні територіальні відмінності в рівні зайнятості населення, що пояснюється регіональними особливостями структури матеріального виробництва та невиробничої сфери, рівнем розвитку продуктивних сил, демографічною ситуацією, навичками та традиціями місцевого населення.

За визначенням С.В. Мочерного, зайнятість – це певна сукупність соціально-економічних відносин між людьми з приводу забезпечення працездатного населення робочими місцями, формування розподілу і перерозподілу трудових ресурсів для його участі в суспільно корисній праці і забезпечення розширеного відтворення робочої сили.

Розрізняють повну й ефективну зайнятість. Повна зайнятість – це надання суспільством усьому працездатному населенню можливості займатися суспільно корисною працею, на основі якої відбувається індивідуальне та колективне відтворення робочої сили і задоволення всієї сукупності потреб. При повній зайнятості обсяг виробництва є максимально можливим. Вона визначається чисельністю осіб, що виконують будь-яку роботу за певну плату або для отримання інших видів доходу.

Ефективна зайнятість – провадиться відповідно до вимог інтенсивного типу відтворення та критеріїв економічної доцільності й соціальної результативності, зорієнтована на скорочення ручної, непрестижної, важкої праці.

Ефективна зайнятість передбачає як обов'язкову умову кількісну й якісну відповідність між наявними робочими місцями і наявними трудовими ресурсами, оптимальне співвідношення самої роботи і працівників, які будуть її виконувати. Професійно-кваліфікаційна структура сукупного працівника має відповідати умовам і структурі виробництва. Ефективною є така зайнятість, яка дає реальний позитивний економічний ефект.

Усе населення за міжнародними стандартами поділяється на "економічно активне" й "економічно пасивне". До економічно активного населення належать особи найманої праці, самостійні робітники, особи, які тимчасово не працюють з об'єктивних причин (хвороба, відпустка), неоплачувані члени сім'ї працездатного віку, особи, які поєднують навчання з працею на умовах неповного робочого дня, учні та особи, які проходять профпідготовку.

Усе населення можна поділити на три групи. Першу групу становлять особи, які не досягли 16 років, а також особи, що перебувають у спеціалізованих закладах (у психіатричних лікарнях) чи у виправних закладах. Другу групу становлять дорослі, які потенційно мають можливість працювати (надомники, учні, пенсіонери), але з якихось причин не працюють і не шукають роботу. Третю групу становить робоча сила. В цю групу входять всі, хто може і хоче працювати. Робоча сила складається з працюючих і безробітних, які активно шукають роботу.

За міжнародними стандартами (МОП, 1983) економічно активне населення поділяють на три категорії: зайняті; безробітні; поза робочою силою (економічно неактивне населення: інваліди, люди похилого віку, студенти, діти до 15 років).

Населення = робоча сила + особи поза робочою силою Робоча сила = зайняті + безробітні

Зайняті + безробітні становлять економічно активне населення. До економічно пасивного населення відносяться всі категорії осіб, незалежно від віку і статі, які не ввійшли до вищезазначеної групи.

Міжнародне стандартне визначення безробіття базується на трьох критеріях, які мають задовольнитися водночас: "без роботи", "зараз готовий приступити до роботи", "шукає роботу".

В умовах переходу до ринкової економіки урізноманітнюються форми зайнятості населення. Зростає кількість зайнятих у комерційних структурах, індивідуальних селянських та фермерських господарствах. Виникають нові сучасні форми зайнятості, пов'язані з розвитком інформаційної і ринкової інфраструктури. Але характерною рисою сучасного ринку праці в Україні с поширення нерегламентованої (незареєстрованої) зайнятості населення, тобто самозайнятості. Людина, яка офіційно вважається безробітною,

водночас може брати активну участь у "тіньовій" економіці, отримувати там основні доходи (порівняно з допомогою з безробіття). Значних масштаби останнім часом набули нелегальні трудові міграції за кордон.

Неоднаковою в Україні є структура зайнятості працівників у всіх сферах економічної діяльності. В областях переважно аграрно-промислової Спеціалізації питома вага працюючих у сільському господарстві є більшою, ніж у високоіндустріальних областях. У промислових курортних регіонах, Особливо в Одеській області, помітно зростає частка зайнятих у сфері обслуговування. Більшою, ніж у середньому по Україні, є питома вага зазначених працівників у структурі зайнятості населення Львівської та Закарпатської областей, котрі також спеціалізуються на курортному обслуговуванні.

Важливим напрямом соціальної політики є політика зайнятості працездатного населення, оскільки високий рівень зайнятості забезпечує відповідні доходи значної частини населення. Політика зайнятості включає державні заходи щодо регулювання ринку праці, забезпечення ефективної зайнятості населення і запобігання безробіттю. Юридичною основою політики зайнятості в Україні є Закон України "Про зайнятість населення". Політика зайнятості стає важливою складовою макроекономічної політики. Держава може використовувати два варіанти політики зайнятості: активний і пасивний.

Активна політика зайнятості передбачає надання послуг з працевлаштування, навчання та підвищення кваліфікації, допомогу безробітним в пошуку нового місця роботи тощо.

Пасивна політика зайнятості передбачає виплату грошової допомоги, компенсацію втрат доходів унаслідок безробіття тощо, але вона не надає допомоги безробітному в пошуках нового місця роботи (тому і називається пасивною).

Важливе значення в політиці зайнятості в Україні має проблема підвищення гнучкості ринку робочої сили, який формується, забезпечення його швидкого пристосування до умов виробництва, що постійно змінюється, і ринкової кон'юнктури за умов мінімальних соціальних утрат.

Реалізація державної політики сприяння зайнятості населення та забезпечення соціального захисту громадян від безробіття проводиться за допомогою низки нормативно-правових документів, зокрема: Закону України "Про затвердження Державної програми зайнятості населення на 2001-2004 роки", реалізація якого дасть змогу забезпечити ефективне її проведення державної політики зайнятості; Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про розмір внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування", яким визначено розмір внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття для забезпечення фінансування надання соціальних потреб та матеріального забезпечення безробітних громадян; Постанови Кабінету Міністрів України "Про заходи організації виконавчих актів законодавства з питань зайнятості населення" від 17 серпня 2002 р. № 1139; розпорядження Кабінету Міністрів України "Про затвердження плану дій на 2002 рік щодо поліпшення ситуації

у сфері зайнятості населення та оптимізації регулювання ринку праці" від 28 лютого 2002 р. № 87-р; розпорядження Кабінету Міністрів України "Про заходи щодо сприяння підприємствам в організації професійного навчання кадрів на виробництві" від 24 січня 2001 р. № 13-р; нормативно-правових актів щодо реалізації Закону України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття"; план дій на 2002 рік щодо реалізації Державної програми зайнятості населення на 2001-2004 роки; постанови Кабінету Міністрів України "Про заходи організації виконавчих актів законодавства з питань зайнятості населення" від 17 лютого 2002 р. №1139; річних регіональних програм зайнятості населення.

В умовах переходу до сталого економічного розвитку державне регулювання ринку праці проводиться з метою збалансування попиту і пропозиції робочої сили, зменшення рівня безробіття, досягнення продуктивної зайнятості населення, забезпечення соціального захисту громадян від безробіття, дотримання основних прав громадян.

Ці заходи сприяють стабілізації ситуації на ринку праці. Так, відбулося зростання чисельності економічно активного населення до 22,5 млн. осіб у березні 2002 р. (за даними обстеження домогосподарств з питань економічної активності населення за методологією Міжнародної організації праці). Майже на 300 тис. осіб проти грудня 2001 р. зросла чисельність зайнятого населення і становить 20,1 млн. осіб. Відповідно підвищився рівень зайнятості населення – 55,5 % (табл. 3.8).

Це зумовило зменшення обсягів та рівня безробіття, визначеного за методологією МОП, який зменшився з 11,1 % у грудні 2001 р. до 10,6 % у березні 2002 р. (табл. 3.9).

З'явилися позитивні ознаки руху робочої сили в галузях економіки. У січні-червні 2002 р. було прийнято 1391,2 тис. працівників, що на 5,0 % більше обсягів відповідного періоду минулого року, а чисельність працівників, які вибули, зменшилася на 3,0 % і становила 1553,3 тис. осіб. Водночас значним залишається перевищення чисельності працівників, які вибули, над прийнятими працівниками (162,1 тис. осіб), що має місце переважно в базових галузях економіки.

Крім того, чисельність зайнятих у цілому по країні за 9 місяців 2002 р. зросла на 0,6 % порівняно з відповідним періодом минулого року та становила 20,5 млн. осіб. Зростання було зумовлене збільшенням числа працюючих у приватному секторі економіки, де приріст зайнятих складав 15,3 %. При цьому чисельність найманих працівників підприємств, установ, організацій державної та колективної форм власності зменшилася відповідно на 5,7 % та 1,9 %.

Одна з центральних проблем державної політики доходів і зайнятості – умови виплати і розмір допомоги по безробіттю. Потрібно слідкувати, щоб соціальна допомога при вимушеному безробітті не провокувала її переростання у добровільне безробіття, коли грошова допомога стає достатнім засобом існування для людини.

	1996	1997	1998	1999	2000	2001		2002
						У середньому за рік	9 міс.	9 міс.
Економічно активне населення, тис. осіб:								
у віці 15-70 років	26111,5	26085,6	25935,5	22747,0	23127,4	22755,0	22894,9	22730,0
у працездатному віці	23725,1	23335,8	23181,2	21219,8	21479,6	21251,0	21330,1	21136,5
Зайняте населення тис. осіб								
у віці 15-70 років	24114,0	23755,5	22998,4	20048,2	20419,8	20238,1	20375,7	20497,6
у працездатному віці	21834,0	21077,8	20333,2	18565,8	18797,3	18748,9	18826,7	18917,0
Безробітне населення за методологією МОП, тис. осіб								
у віці 15-70 років	1997,5	2330,1	2937,1	2698,8	2707,6	2516,9	2519,2	2232,4
у працездатному віці	1891,1	2258,0	2848,0	2654,0	2682,3	2502,1	2503,4	2219,5
Економічно неактивне населення, тис. осіб								
у віці 15-70 років у працездатному віці	11559,5	10753,8	10713,7	13782,7	13275,3	13528,9	13389,0	13553,8
	5808,3	4853,3	5766,5	7778,1	7581,9	7919,9	7840,9	8034,4
Рівень економічної активності, у % до всього населення відповідної вікової групи								
у віці 15-70 років	69,3	70,8	70,8	62,3	63,5	62,7	63,1	62,6
працездатного віку	80,3	82,8	80,1	73,2	73,9	72,8	73,1	72,5
Рівень зайнятості населення у % до всього населення відповідної вікової групи								
у віці 15-70 років	64,0	64,5	62,8	54,9	56,1	55,8	56,2	56,5
працездатного віку	73,9	74,8	70,2	64,0	64,7	64,3	64,5	64,8
Рівень безробіття населення за методологією МОП у % до економічно активного населення відповідної вікової групи								
у віці 15 – 70 років	7,6	8,9	11,3	11,9	11,7	11,1	11,0	9,8
працездатного віку	8,0	9,7	12,3	12,5	12,5	11,8	11,7	10,5

Таблиця 3.8. Економічна активність населення

Майже кожному другому з числа безробітних громадян державною службою зайнятості було надано соціальні послуги та матеріальне забезпечення (1,9 млн. незайнятих осіб). Так, протягом січня-червня 2002 р. працевлаштоване 412,3 тис. осіб, що на 16,5 % більше порівняно з відповідним періодом минулого року, проходили професійне навчання 99,8тис. осіб, чисельність залучених до громадських робіт зросла на третину і становить 190,4 тис. осіб.

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Австрія	3,9	4,4	4,4	4,5	3,9	3,7	3,6
Бельгія	9,7	9,5	9,2	9,3	8,6	6,9	6,6
Греція	9,2	9,6	9,8	10,9	11,9	11,1	10,5
Данія	6,7	6,3	5,2	4,9	4,8	4,4	4,3
Ірландія	12,3	11,7	9,9	7,5	5,6	4,2	3,8
Іспанія	18,8	18,1	17,0	15,2	12,8	11,3	10,6
Італія	11,5	11,5	11,6	11,7	11,3	10,4	9,4
Люксембург	2,9	2,9	2,7	2,7	2,4	2,3	2,0
Нідерланди	6,6	6,0	4,9	3,8	3,2	2,8	2,4
Німеччина	8,2	8,9	9,9	9,3	8,6	7,9	7,9
Португалія	7,3	7,3	6,8	5,1	4,5	4,1	4,1
Сполучене Королівство	8,5	8,0	6,9	6,2	5,8	5,4	5,0
Фінляндія	15,4	14,6	12,7	11,4	10,2	9,8	9,1
Франція	11,3	11,9	11,8	11,4	10,7	9,3	8,6
Швеція	8,8	9,6	9,9	8,3	7,2	5,9	5,1
Україна	5,6	7,6	8,9	11,3	11,9	11,7	11,1

Таблиця 3.9. Рівень безробіття за методологією МОП
у країнах ЄС та в Україні, %

Для реалізації політики зайнятості в Україні створено державну службу зайнятості, діяльність якої фінансується з Державного фонду сприяння зайнятості. Зараз на всій території України створено центри зайнятості. За рахунок коштів цього фонду виплачується допомога з безробіття, забезпечується робота системи інформації та консультації, подається допомога в пошуку нових місць роботи, проводиться навчання і перенавчання, а також підвищення кваліфікації безробітних тощо.

На державну службу зайнятості покладаються такі завдання:

- аналіз ринку праці, прогнозування попиту та пропозиції на робочу силу, підготовка із зацікавленими організаціями територіальних програм зайнятості населення;
- облік громадян, які звертаються з питань працевлаштування, надання їм допомоги у пошуках роботи і працевлаштування;
- професійна орієнтація та консультація населення;
- організація професійної підготовки та перепідготовки працівників, вивільнених із підприємств, установ та організацій;
- підготовка пропозицій та висновків про використання праці іноземних громадян в Україні, які залучаються для виконання робіт за міжурядовими угодами та ліцензіями;
- забезпечення в межах компетенції соціального захисту незайнятих громадян.

Основними напрямами державної політики у сфері зайнятості є:

- підвищення якісного та професійно-кваліфікаційного рівня робочої сили відповідно до потреб економіки шляхом розвитку системи безперервного професійного навчання, зокрема внутрішньовиробничого з урахуванням потреб ринку праці, та сприяння навчанню працівників, насамперед тих, які знаходяться під ризиком вивільнення;

- забезпечення пріоритетності заходів щодо збереження та створення робочих місць у регіонах із високим рівнем безробіття при розробці та реалізації інвестиційних проектів;
- забезпечення розробки та реалізації програми розвитку міст з моногалузевою структурою виробництва, що має високий рівень економічного безробіття, депресивних територій;
- посилення системи підтримки підприємництва та самозайнятості населення, запровадження та реалізація відповідних регіональних програм;
- створення програм сприяння зайнятості безробітних громадян, зокрема, збільшення обсягів працевлаштування, організація професійного навчання безробітних з метою підвищення їх конкурентоспроможності на ринку праці, сприяння організації безробітними власної справи, збільшення обсягів та видів громадських робіт із розширенням джерел їх фінансування, наближення мінімальних розмірів соціальних виплат безробітним громадянам за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням на випадок безробіття до прожиткового мінімуму у рамках загальнодержавної політики підвищення заробітної плати;
- створення єдиної інформаційної системи попиту і пропозиції на робочу силу, розширення доступу населення до інформації про вакансії;
- підвищення мобільності робочої сили шляхом розробки ефективної системи професійного навчання і перенавчання;
- стимулювання створення сприятливих умов для малого й індивідуального підприємництва, розвиток системи мікрокредитування малих підприємств;
- координація й узгодження обсягів і професійно-кваліфікаційної структури підготовки працівників та спеціалістів у освітніх закладах професійної освіти всіх рівнів з потребами територіальних ринків праці.

У розвинутих країнах світу дрібне виробництво (підприємства малого бізнесу) забезпечує основну частину робочих місць для залучення як нової, так і вивільненої з виробництва робочої сили.

Загрозі масового безробіття в Україні повинні протистояти відомі в світовій практиці інвестиційні програми та активні методи політики зайнятості – підтримка робочих місць, попередження масових звільнень, навчання та перенавчання працівників, організація громадських робіт, стимулювання раціонального розміщення виробництва, підвищення мобільності працівників, створення малих підприємств.

3.5. Безробіття, його суть і види

Безробіття – це соціально-економічне явище, при якому частина робочої сили (економічно активного населення) не зайнята у виробництві товарів і послуг. Безробітні разом із зайнятими формують робочу силу країни. В реальному економічному житті безробіття виступає як перевищення пропозиції робочої сили над попитом на неї.

Згідно із законом України “Про зайнятість населення”, безробітними вважаються працездатні громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку через відсутність належної роботи, зареєстровані у державній службі зайнятості, дійсно шукають роботу та здатні приступити до праці.

Безробіття – це економічне явище, коли частина економічно активного населення не має можливості використати свою робочу силу.

Безробіття виникає тоді, коли кількість наявних робочих місць становить меншу частину тієї кількості, що потрібна для працевлаштування громадян. Це явище, коли частина економічно активного населення, яке бажає працювати, не може застосувати свою робочу силу, а пропозиція робочої сили різко перевищує попит на неї. Міжнародна організація праці дає таке визначення: безробітний – це людина, яка хоче працювати, може працювати, але не має робочого місця.

З метою виявлення статусу зайнятості, динаміки зайнятості та безробіття в США, наприклад, проводяться спеціальні щотижневі опитування респондентів, які належать до різних соціальних, професійних, і демографічних груп робочої сили, відібраних за спеціально розробленою методикою. На динаміку безробіття впливають економічна і соціальна політика держави, демографічні фактори, зміни в структурі економіки, стан зовнішньої торгівлі і вивіз капіталу, масштаби військових витрат, позиції та активність профсоюзів.

Існує кілька концепцій, що трактують феномен безробіття. В марксистській теорії її пов’язують з процесом накопичення капіталу, при якому потреба в живій праці (змінному капіталі) збільшується повільніше, ніж у машинах і обладнанні (постійному капіталі). У західній економічній науці переважає погляд, згідно з яким безробіття в своїй основі відображає економічну доцільність використання ресурсів, подібно до того, як ступінь завантаження виробничих потужностей відображає доцільність і ефективність використання основного капіталу. Про це говорить так званий природний рівень безробіття, відображаючи структурні диспропорції на ринку праці (між структурою попиту і пропозиції робочої сили за кваліфікацією, за демографічними, географічними та іншими критеріями).

Важливо підкреслити, що до безробітних зазвичай відносять не тільки звільнених за різними причинами, а й тих, які добровільно залишили роботу і роблять спробу знайти нову. Структура безробіття за її причинами включає чотири основні категорії робочої сили: ті, що втратили роботу в результаті звільнення; ті, що добровільно залишили роботу; ті, що прийшли на ринок праці після перерви; вперше прийшли на ринок праці. Співвідношення цих категорій залежить перш за все від фази економічного циклу.

Важливе значення має визначення рівня безробіття.

Рівень безробіття – це відношення (у %) чисельності безробітних до чисельності робочої сили.

$$\text{Рівень безробіття} = \frac{\text{Кількість безробітних}}{\text{Кількість працездатного населення}} \times 100\%$$

Кількісна залежність обсягу недовиробництва продукції від рівня безробіття чітко зазначена законом Оукена. Американський економіст Артур Оукен на основі макроекономічного аналізу вивів закон співвідношення між рівнем безробіття і відставанням обсягів ВНП, який формулюється так: якщо фактичне безробіття перевищує рівень природного безробіття на 1 %, то витрати ВВП становлять 2,5 %. Це відношення 1:2,5 або 2:5, тобто відношення рівня безробіття до відставання обсягу ВНП, дозволяє вирахувати абсолютні витрати продукції, пов'язані з будь-яким рівнем безробіття. При застосуванні цього закону можна обчислити втрати ВВП від надмірного (циклічного) безробіття. З погляду природи безробіття виділяють основні його типи: фрикційне, структурне та циклічне.

Фрикційне – пов'язане з пошуками або очікуванням роботи і є короткочасним. У суспільстві завжди існує певна частка осіб, які змінюють місце роботи через низьку заробітну плату, погані умови праці, невдоволення місцем проживання тощо.

Структурне – пов'язане із структурними диспропорціями на ринку праці, коли з'являються невідповідності між попитом і пропозицією робочої сили за професією, кваліфікацією, географічними та іншими ознаками. У виробничому процесі дуже часто відбуваються технологічні зрушення, що видозмінюють структуру попиту на робочу силу. У цій ситуації структура робочої сили не відповідає новій структурі робочих місць, унаслідок чого і з'являється ця форма безробіття.

Циклічне – пов'язане із циклічним спадом виробництва, коли зайнятість скорочується, а безробіття зростає.

Фрикційне та структурне безробіття є неминучим явищем в економіці, тому ці види безробіття мають назву природного рівня безробіття, тобто рівня безробіття при "повній зайнятості". Йдеться про те, що в будь-якій економіці не може бути абсолютної відсутності безробіття. Проте ряд економістів вважає неприйнятними використання терміна "природний" щодо безробіття, спричиненого структурними зрушеннями.

В Україні чисельність безробітних зменшилася на 11,4 % і становила 2,2 млн. осіб (табл.3.10). При цьому рівень безробіття також скоротився з 11,0 % у середньому за 9 місяців 2001 р. до 9,8 % економічно активного населення.

Істотно зменшився рівень безробіття й серед молоді. Рівень зареєстрованого безробіття серед населення сільської місцевості за рік зріс з 4,8 % до 6,5 % на 1 січня 2003 р. та вдвічі перевищив аналогічний показник (2,9 %) у міській місцевості. Однією з позитивних тенденцій зареєстрованого ринку праці за останні 12 місяців було скорочення довготривалого безробіття. Так, кількість безробітних, які станом на 1 січня 2003 р. перебували на обліку понад один рік, зменшилася більш як на чверть (26,8%). Середня тривалість зареєстрованого безробіття порівняно з відповідним періодом 2002 р. скоротилася з 9 до 8 місяців.

За станом на 1 січня 2003 р. потреба підприємств у працівниках становила 123,9 тис. осіб, що на 27,9 % більше, ніж на відповідну дату минулого року. При цьому приріст потреби в працівниках на підприємствах

приватної форми власності становив 62,3 %, державної – 24,0 % та колективної – 27,6 %. На одну зареєстровану вакансію претендувало в Рівненській та Тернопільській областях 33 незайнятих особи, у Івано-Франківській – 25, Херсонській – 24, Закарпатській та Черкаській – по 21, Вінницькій – 20, Львівській та Чернівецькій – по 19, Волинській та Житомирській областях – по 16, тоді як у містах Києві та Севастополі – 1.

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	
						У середньому за рік	9 місяців	9 місяців
Усього безробітних у віці 15-70 років, тис.осіб	1997,5	2330,1	2937,1	2698,8	2707,6	2516,9	2519,2	2232,4
з них: шукали роботу, намагались організувати власну справу, тис.осіб	1666,2	1995,4	2825,4	2565,1	2628,7	2431,3	2433,4	2143,7
у тому числі за тривалістю пошуку роботи, %: до 3 місяців	26,7	20,4	17,9	14,9	13,2	14,0	13,8	14,7
4-6 місяців	20,2	20,4	19,1	13,9	11,0	11,0	10,8	11,3
7-9 місяців	11,1	11,9	10,7	12,0	12,2	10,1	10,5	10,3
10- 12 місяців	9,3	15,0	15,3	12,9	13,1	10,1	10,2	9,7
більше 1 року	32,7	32,3	37,0	46,3	50,5	54,8	54,7	54,0
Середня тривалість пошуку роботи, місяців	8	8	9	9	10	10	10	10

Таблиця 3.10. Безробіття та тривалість пошуку роботи

З урахуванням ситуації на ринку праці слід сконцентрувати зусилля на запровадженні дієвих стимулів ліквідації прихованого безробіття та створення нових робочих місць, на забезпеченні гарантій зайнятості в процесі приватизації та реструктуризації підприємств, на підтримці підприємництва і самозайнятості населення, на розширенні практики громадських робіт, на підвищенні гнучкості ринку праці.

У сучасних умовах необхідно шукати додаткові можливості для розширення сфери зайнятості населення. Враховуючи те, що попит на товари широкого вжитку і послуги високий, а можливості його задоволення незначні, створення нових і розширення діючих підприємств можна вважати досить місткою сферою додаткової зайнятості населення.

Основні завдання, які потрібно розв'язати на найближчу перспективу, такі:

- ✓ опрацювати та запровадити економічні механізми заохочення працедавців для створення додаткових робочих місць для молоді;
- ✓ забезпечити створення юридичними та фізичними особами 350-420тис. нових робочих місць;
- ✓ забезпечити зменшення середньої тривалості зареєстрованого безробіття не менш як на 1 місяць;
- ✓ забезпечити працевлаштування через державну службу зайнятості не менш як 830 тис. безробітних громадян;

- ✓ забезпечити залучення до громадських робіт не менш як 340 тис. незайнятих та безробітних громадян;
- ✓ забезпечити збільшення розміру мінімальної допомоги у зв'язку з безробіттям.

Трудові ресурси України завжди відрізнялися високим рівнем професійної підготовки, що значно сприяло розміщенню на її території низки виробництв, які вимагають певної кваліфікації кадрів, а також формування потужної наукової бази. Певною мірою якісний стан трудових ресурсів може бути оцінений через освітній рівень населення.

Рівень освіти населення в Україні є одним з найвищих серед країн Центральної та Східної Європи. За питомою вагою учнів серед населення 15 – 18 років Україна поступається з усіх країн тільки країнам Балтії та Угорщині. Зрушення впродовж міжпереписного періоду свідчать про істотне поліпшення освітнього складу населення. Істотно (на 26 %) зросла і чисельність випускників ВНЗ, що дає змогу оптимістично оцінювати подальші зміни.

Більш освіченим є міське населення, яке значно поповнюється за рахунок навчальної та післянавчальної міграції сільської молоді. Так, питома вага осіб з вищою (включаючи базову та початкову вищу) освітою серед міського населення становить 37,9 % (у 1989 р. – 34,5 %), а серед сільського – 17,7 % (у 1989р. – 13,3 %). Натомість частка осіб, які не мають навіть повної загальної середньої освіти серед міського населення становить 26,7 %, а серед сільського – 47,3 % (у 1989 р. – 35,8 % та 60,4 % відповідно).

Від рівня освіти залежать і доходи населення, а отже, і можливості задовольняти основні життєві потреби, зберігати здоров'я та життя, ухвалювати та реалізовувати рішення щодо репродуктивної та міграційної активності. Найвагоміший вплив має наявність повної вищої освіти.

В Україні існують величезні можливості для зайнятості населення. Розвиток приватного підприємництва, малого бізнесу, сфери послуг, фермерства, усієї ринкової інфраструктури є доброю основою для росту зайнятості в економіці.

Високі темпи приросту населення країн, що розвиваються, при збереженні його "омолодженої" вікової структури (майже 34 % людей у віці до 15 років) формують збільшення масштабів трудових ресурсів. Це призводить до необхідності створення нових робочих місць для ліквідації часткового чи повного безробіття. Розрахунки експертів Міжнародної організації праці (МОП) показують, що для задоволення потреби в зайнятості і ліквідації безробіття до 2025 р. на планеті потрібно щорічно додавати 50 млн. робочих місць, утому числі у країнах, що розвиваються.

Однак такі оцінки не дають підстав для оптимізму, оскільки це практично неможливо з багатьох причин, однією з яких є НТР. Відомо, що НТР, крім позитивних результатів має й негативні, один з яких є зростання безробіття в результаті витіснення живої праці. Так, у Японії кожний робот позбавляє роботи 3-4 осіб. У Франції, за прогнозами уряду, запровадження мікроелектроніки призведе до зменшення чисельності промислових робітників на 40 %, а службовців на 1/3.

РОЗДІЛ 4
Регіональний розвиток міжгалузевих комплексів в Україні

4.1. Особливості формування й аналізу міжгалузевих комплексів

Характерним і прогресивним регіональним економічним явищем є розвиток міжгалузевих комплексів. Формування їх стає все характернішим процесом для сучасної територіальної організації виробництва. Пізнання закономірностей формування міжгалузевих регіональних комплексів та моделювання їх пов'язано з вивченням умов комплексоутворення, розробкою методики дослідження структури і типізації комплексів, їх аналізом і визначенням найбільш раціональних напрямів розвитку. *Міжгалузевий комплекс* – це система економічно взаємопов'язаних галузей виробничої або невиробничої сфер. Він формується внаслідок кооперації та інтеграції підприємств, організацій, установ та галузей. У цьому разі міжгалузеве кооперування є формою планово організованих зв'язків між підприємствами (установами), які входять до складу галузей господарства виробничої та невиробничої сфер.

Разом із галузевою спеціалізацією міжгалузеве кооперування сприяє підвищенню ефективності суспільного виробництва. У широкому розумінні міжгалузеву кооперацію розглядають як взаємодію різних галузей, діяльність яких спрямована на розв'язання певних економічних, соціальних, екологічних, науково-технічних проблем на державному чи регіональному рівнях. Таке міжгалузеве кооперування полягає у спільному використанні матеріально-технічних, трудових, інтелектуальних або фінансових ресурсів кількома (як мінімум, двома) галузями з орієнтацією на досягнення певної мети. В Україні міжгалузеве кооперування особливо поширене в паливно-енергетичній галузі, машинобудуванні, агропромисловому виробництві та багатьох інших галузях. Міжгалузеве кооперування – один з найважливіших чинників міжгалузевої інтеграції, зокрема формування міжгалузевих комплексів.

Міжгалузевий регіональний комплекс можна визначити як сформоване територіальне поєднання взаємопов'язаних галузей і виробництв у економічних районах, вузлах, центрах, завдяки яким може забезпечуватися максимальний ефект при найменших витратах.

Досягнення таких результатів з урахуванням закономірності комплексності потребує якомога раціональнішого підбору взаємозв'язаних галузей, підприємств і виробництв, забезпечення економічно ефективних пропорцій їх розвитку, оптимальних розмірів підприємств з урахуванням державних інтересів та відповідно до наявних на місцях природних і економіко-географічних умов.

Вихідними чинниками комплексоформування і територіальної організації є наявність певних видів ресурсів (вугілля, нафти, газу, залізної руди, лісу, енергії, трудових ресурсів тощо).

Розвиток багатьох міжгалузевих комплексів базується на локальних природних ресурсах, що зумовлюють регіональний характер початкових

стадій їхнього формування. Це комплекси, що розвиваються на базі переробки мінерально-сировинних і паливно-енергетичних ресурсів, сільськогосподарського виробництва та різних промислів. Вони відрізняються природними й економічними умовами формування, розташуванням щодо джерел сировини, паливно-енергетичних ресурсів і місць споживання готової продукції, виробничою спеціалізацією і структурою, рівнем розвитку, особливостями територіальної організації та іншими ознаками.

Слід ураховувати, що в багатьох регіонах міжгалузеві комплекси сформувалися в умовах екстенсивного розвитку. Це призвело до виникнення диспропорцій у співвідношенні розширення і поновлення виробничих потужностей; збільшення споживання палива й електроенергії; високого рівня концентрації виробництва, особливо у великих містах, та розвитку інфраструктури; значних масштабів вилучення земельних ресурсів із сільськогосподарського користування, підвищення забруднення повітряного і водного басейнів.

Виокремлення у складі регіону міжгалузевих комплексів посилює цільову спрямованість програм-прогнозів, підвищення узгодженості дій усіх учасників виконання одного комплексного завдання. Це завдання може полягати як у досягненні заданого кінцевого суспільно-господарського результату, так і у виробництві будь-якої продукції для місцевих потреб.

Міжгалузеві комплекси визначаються за двома основними підходами: цільовим і технологічним. При цільовому підході міжгалузевий комплекс розглядається як група галузей (підгалузей) суспільного господарства або окремих виробництв, об'єднаних однією програмою та єдиною метою розвитку. При такому підході до міжгалузевого комплексу включають галузі, діяльність яких спрямована на реалізацію певної суспільно-господарської мети, а також структурні підрозділи виробничої й невиробничої сфер, потрібні для досягнення цієї мети. Недолік такого підходу полягає у непостійності та нестійкості галузевого складу внаслідок вузької спеціалізації комплексів і різночасової реалізації множини цілей, що стоять перед суспільним господарством.

Технологічний підхід ґрунтується на групуванні галузей, що пов'язані послідовністю переробки і використання загального вихідного матеріалу й однорідністю призначення продукції. Такий комплекс включає весь виробничо-технологічний цикл від видобутку природних ресурсів до одержання кінцевого продукту. Цей підхід ґрунтується на використанні методу енерговиробничих циклів.

Основними структурно-функціональними блоками комплексів виробничої сфери є такі:

- ✓ галузі, які безпосередньо зорієнтовані на кінцеву мету комплексу та є його функціональним ядром (наприклад, сільське господарство і переробна промисловість в АПК);
- ✓ обслуговуючі галузі (виробництво устаткування, постачання і збут, ремонт);

- ✓ галузі та види діяльності невиробничої сфери, що сприяють реалізації мети (підготовка кадрів, науково-дослідна, проектно-конструкторська та управлінська діяльність).

На вищому рівні управління міжгалузевими комплексами здійснюється відповідними міністерствами, комітетами тощо. Основними формами управлінської організації міжгалузевих комплексів на низовому рівні є виробничі та науково-виробничі об'єднання, промислові та агрокомбінати, агроторговельні підприємства, радгоспи-заводи, радгоспи-технікуми, лісокомбінати, лісгоспзаги тощо. Такі об'єднання в Україні забезпечують більше ніж половину обсягу всієї промислової продукції.

В умовах становлення ринкової економіки в Україні створюються нові форми об'єднань підприємств – концерни, асоціації, консорціуми, акціонерні товариства, спілки та інші підприємства, діяльність яких має галузевий або міжгалузевий характер.

Аналіз комплексів має виходити з необхідності забезпечення високого рівня ефективності виробництва та інвестицій за рахунок внутрішньорегіональних чинників. Вивчення міжгалузевих комплексів здійснюється в таких напрямах: аналіз структури і пропорційності в поєднанні виробництв, визначення раціонального рівня їх розвитку і територіальної концентрації, аналіз промислово-територіальних зв'язків, установлення оптимальних зон, визначення економічно обґрунтованих зон збуту і споживання готової продукції, обґрунтування перспектив розвитку і напрямів ефективного використання капітальних вкладень.

Вивчення пропорційності дає можливість установити ступінь освоєння території регіону, відповідність існуючої спеціалізації комплексу наявним природним умовам, визначити необхідні зміни в перспективі та виявити роль кожного з них у системі територіального поділу праці.

Дослідження структури міжгалузевих комплексів і визначення їхніх типів дає змогу складати територіальну модель районного виробничого комплексу. За допомогою цієї моделі можна врахувати й оцінити ефект територіальної концентрації, комбінування і кооперування виробництв різних міжгалузевих комплексів, ефект внутрішньовузлових і внутрішньорайонних зв'язків з урахуванням зон сировинних ресурсів і збуту готової продукції, визначити обмеження, що зумовлені локальними ресурсами, врахувати суміжні витрати капіталовкладень, розрахувати економічний ефект від взаємодії суміжних виробництв.

Установлення технологічної взаємодії міжгалузевих комплексів сприяє поглибленому дослідженню проблеми перспективного регіонального розвитку.

4.2. Структурна переорієнтація економіки України

У сучасній науці поняття "структура" співвідноситься з поняттями "система" та "організація". Є багато точок зору на співвідношення цих понять. Однак у більшості випадків розглядається поняття "система", що

характеризує всю сукупність виявів певного складного об'єкта (його елементи, структуру, зв'язки, функції). Структура передає лише те, що залишається стійким, відносно незмінним за будь-яких перетворень системи.

Організація охоплює як структурні, так і динамічні характеристик системи, що забезпечують її цілеспрямоване функціонування. Отже, структуру доцільно розглядати як сукупність сформованих зв'язків об'єкта що забезпечують його цілісність і тотожність самому собі, тобто збереження основних його властивостей при будь-яких зовнішніх і внутрішніх змінах. У свою чергу структура економіки відображає співвідношення між елементами економічної системи, що виділяються залежно від конкретного напряму аналізу.

Найпоширенішими видами структури економіки є структура чинників відтворення, галузева, вартісна структури, структура економіки у розрізі великих секторів, структура внутрішніх і зовнішніх зв'язків, регіональна структура економіки, структура виробництва і споживання, структура інвестицій. Кожна структура відбиває певні аспекти розвитку економіки країни і випливає із сутності її економічної політики.

Структура суспільного виробництва характеризується абсолютними розмірами і часткою (в загальному обсязі виробництва) використаних ресурсів або поточних витрат, чисельністю зайнятих, обсягом застосовуваних і споживаних засобів виробництва. Структура суспільного виробництва вимірюється як натуральними, так і вартісними показниками. Вона характеризується такими співвідношеннями:

- між виробництвом засобів виробництва та виробництвом предметів споживання – у використанні сукупного суспільного продукту на відшкодування витрачених засобів виробництва, суспільне й особисте споживання та накопичення;
- галузевими – у розвитку галузей матеріального виробництва: промисловості, сільського господарства, транспорту, зв'язку, торгівлі, інших галузей сфери обігу;
- територіальними – в розміщенні виробництва в окремих економічних регіонах (областях);
- зовнішньоекономічними – ввезенням і вивезенням продукції різних галузей і регіонів.

Усі структурні співвідношення взаємопов'язані й відображають різне становище у суспільному господарстві.

Сучасна структура економіки України має низький рівень соціальної орієнтації та збалансованості. Структурна недосконаліть зумовила витратний характер виробництва, сировинне спрямування експорту, монопольний імпорт енергоносіїв, високий рівень зовнішньої заборгованості, територіальні господарські диспропорції, нераціональне використання ресурсного та виробничого потенціалу, високий рівень інфляції. Структурні диспропорції призвели до різкого погіршення кінцевих результатів діяльності промислового комплексу: скорочення обсягів виробництва, падіння рівня життя населення та екологічної безпеки.

Під впливом нерівномірного зростання цін у галузях суспільного господарства та спаду виробництва відбулися значні зміни у галузевій структурі національного доходу – підвищення частки продукції промисловості, транспорту і зв'язку і зниження частки сільського господарства. У промисловості України відбулися міжгалузеві структурні зрушення на користь галузей паливно-енергетичного і металургійного комплексів, їхня частка в загальному обсязі промислового виробництва зростає, а машинобудування та легкої промисловості, навпаки, знижується. Такі структурні зрушення в промисловості країни призводять до порушення відтворювальних процесів, стримують розвиток галузей, що визначають науково-технічний прогрес, та споживчого сектору.

У 1992-1999 рр. під впливом цінових чинників, інфляції, розбалансування та нерівномірного падіння виробництва в окремих галузях поглиблювалися негативні процеси у галузевій структурі промислового виробництва. Це найбільш небезпечна тенденція в розвитку економіки країни. Тривало зростання частки галузей проміжного продукту. Відповідно зменшувалася частка галузей, що виробляють кінцевий продукт. У 1999 р. на базові галузі, зокрема електроенергетику, паливну промисловість та металургію, припадало 50,2 відсотка промислової продукції проти 19,7 відсотка у 1993 р. Водночас частка машинобудування, легкої та харчової промисловості в загальному обсязі промислового виробництва зменшилася (табл. 4.1).

Структура промислового комплексу України в цілому є неефективною. Це призводить до перевитрат природних ресурсів і водночас не задовольняє основних потреб економіки, наприклад, в інвестиційних ресурсах, і потреб населення – в послугах і товарах, передусім, продовольчих, а також у товарах легкої промисловості тривалого користування.

	Роки							
	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Всього	100	100	100	100	100	100	100	100
У тому числі: електроенергетика	6,6	10,1	12,5	11,4	15,6	17,8	14,7	16,2
паливна промисловість	15,2	9,3	11,9	13,2	13,5	14,7	11,5	11,2
чорна металургія	23,1	18,2	21,1	21,9	25,6	27,9	23,1	23,8
машинобудування та металообробка	28,5	19,4	15,9	16,0	11,5	8,8	15,5	14,1
легка промисловість	6,7	6,1	4,3	2,7	0,4	1,5	1,5	1,6
харчова промисловість	12,8	19,2	16,6	15,0	13,7	12,5	15,0	15,1
інші галузі	17,1	17,7	17,7	19,8	19,3	19,7	18,7	18,0

Таблиця 4.1. Структура промислового виробництва України в 1992-1998 рр.
(відсоток до загального підсумку в поточних цінах)

Парадигма економічно ефективної, соціально-орієнтованої структури господарського комплексу України в цілому і промислового комплексу зокрема ґрунтується на створенні інвестиційного ринку, розвитку інноваційної сфери, впровадженні стратегії ресурсозбереження. У першочерговому порядку повинен стимулюватися розвиток секторів

економіки, що мають особливо важливе значення для технологічного прогресу. Проблема створення інвестиційного ринку не менш важлива, ніж формування товарного ринку, оскільки товари – це похідний продукт від інвестицій, і структурна переорієнтація економіки, і науково-технічний прогрес також реалізуються через інвестиції. У зв'язку з цим розвинений інвестиційний ринок є вирішальною й обов'язковою передумовою ефективного соціально-економічного поступу нашої країни.

Структурна переорієнтація економіки України пов'язується з необхідністю прискорення темпів науково-технічного прогресу, новітніх форм і методів організації та управління інноваційними процесами, розширення можливостей адаптації різних сфер господарства країни до потреб внутрішнього та зовнішнього ринку. Цим зумовлена потреба проведення активної структурної політики, що є засобом прискорення соціально-економічного розвитку та інтенсифікації виробництва.

Є дві основні точки зору щодо проведення структурних реформ. Перша з них полягає в тому, що механізм саморегулювання ринку дає змогу усунути диспропорції в економіці, збалансувати виробництво і споживання і, врешті-решт, здійснити структурні зміни. Друга ж передбачає державне регулювання структурних перетворень шляхом надання підтримки пріоритетним галузям економіки або окремим виробництвам, стимулювання інноваційних процесів на рівні підприємств.

Ринкова трансформація економіки України в цілому має визначальний і багато в чому суперечливий вплив на структуру промислового виробництва. Виділяють дві групи чинників, що визначають характер структурних змін.

Перша група – обмеженість доступу до традиційних ринків збуту, розрив господарських зв'язків і міжрегіонального обміну в країні, на який припадала частина товарного виробництва. Докорінне порушення технологічної кооперації за умови, що по замкненому циклу в Україні вироблялося приблизно 305 видів промислової продукції, мало негативний і багато в чому незворотний вплив на структуру промисловості.

Друга група – недосконалість та інерційність міжгалузевої політики держави. Відчутними є наслідки старого, "союзного" поділу праці, розміщення в Україні матеріало- та енергомістких галузей, зокрема чорної металургії, хімічної, харчової промисловості тощо. Ці галузі не були забезпечені власними та диверсифікованими джерелами енергії, важливими видами сировини.

Реструктуризація економічних відносин є дійовим чинником переходу від закритого методу господарювання до конкурентного механізму функціонування цілісних виробничих комплексів.

Велике значення має також розвиток виробництв, які відновлюють розірвані технологічні ланцюги і створюють на території України необхідні замкнені цикли, забезпечують випуск виробів загально-машинобудівельного та міжгалузевого призначення. Назріла потреба активного проведення реструктуризації нежиттєздатних підприємств і організацій, прискорення конверсії виробництв, що втратили оборонне значення.

Структурну переорієнтацію промисловості України доцільно здійснювати в таких основних напрямах:

- ✓ підвищення соціально-економічної спрямованості промисловості та забезпечення більш високих темпів виробництва предметів споживання;
- ✓ удосконалення галузевої, внутрішньогалузевої та територіальної структури, забезпечення збалансованості та пропорційності розвитку промислового комплексу;
- ✓ модернізація і перехід на нові прогресивні технології всіх базових галузей промисловості;
- ✓ прискорений розвиток галузей, від яких найбільшою мірою залежить науково-технічний прогрес;
- ✓ розвиток наукомістких галузей і виробництв;
- ✓ комбінування і кооперування виробництва з метою комплексного використання мінеральної сировини, утилізація відходів.

Зміни в пропорціях окремих галузей мають бути узгодженими, взаємопов'язаними. Структурна переорієнтація економіки потребує цілісного підходу, програмного забезпечення і безпосереднього державного регулювання, про що свідчить практика багатьох зарубіжних країн.

4.3. Паливно-енергетичний комплекс

Паливно-енергетичний комплекс містить групи галузей і підгалузей промислового виробництва, що спеціалізуються на видобутку, збагаченні, переробці та споживанні твердого мінерального, рідкого і газового палива, виробництві, передаванні та використанні електроенергії, тепла. Структура паливно-енергетичного комплексу України формується з урахуванням паливно-енергетичного балансу, що склався, і відбиває територіальну специфіку видобутку (виробництва) і споживання паливних та енергетичних ресурсів.

Україна належить до держав, що недостатньо забезпечені власними енергоресурсами, окремими видами – лише на 20-30 % і тільки вугіллям – на 100 %. Водночас вона має найбільш енергомістку економіку. Споживання умовного палива на душу населення у нас становить приблизно 6,5 т, тоді як у розвинених країнах тільки 4,2-5,5 т.

Серед паливних галузей України провідною є вугільна промисловість. До її складу входять підприємства з видобутку вугілля, збагачувальні фабрики, підприємства з виготовлення вугільних брикетів. Вугільна промисловість є базою для розвитку електроенергетики, коксохімії, металургії.

У структурі паливно-енергетичних ресурсів України головним є кам'яне вугілля. Його видобуток зосереджений в Донецькому та Львівсько-Волинському кам'яновугільних басейнах.

Донецький басейн займає площу близько 60 км^2. Майже 90 відсотків його площі знаходиться в межах України (Луганська, Донецька,

Дніпропетровська і Харківська області) і лише 10 % – у Ростовській області Російської Федерації.

Площа Львівсько-Волинського вугільного басейну близько 3,2 тис. км^2. Він простягається з південного сходу на північний захід у межах Львівської та Волинської областей. Із шести відомих у басейні родовищ розробляються лише Міжрічинське, Волинське і Забузьке.

Унаслідок швидкого виснаження промислових запасів вугілля його, видобуток постійно знижується. Так, за 1975-2002 рр. він скоротився з 215,7 до 82,5 млн. т (або в 2,6 рази). Проблема ускладнюється ще й тим, що у вугільній промисловості зношеність основних промислових і виробничих фондів становить 63 %. Погіршились умови роботи шахтарів, почастішали аварії на шахтах. Отже, проблеми розвитку Донбасу та модернізації вугільної промисловості набувають дуже важливого значення. Для їх розв'язання потрібно освоювати нові вугільні пласти в Західному Донбасі (Дніпропетровській і Запорізькій областях), закрити нерентабельні шахти, де запаси вугілля вже вичерпано; повністю модернізувати шахтне устаткування і перейти до нових технологій у галузі.

Значно знизилися в Україні обсяги видобутку нафти і газу, що є наслідком не тільки теперішніх економічних негараздів, а й виснаження, їхніх промислових запасів (табл. 4.2).

Про енерговитратний характер економіки України впродовж багатьох десятиліть свідчать такі дані. У 1970 р. в Україні видобувалося близько 14 млн. т нафти, а споживалося – 28 млн. т, газу відповідно – 61 і 49 млрд. м^3.

Рік	Нафта, млн. т	Газ, млрд. м^3	Вугілля, млн. т
1960	2,2	14,3	172,1
1965	7,6	39,4	194,3
1970	13,9	60,9	207,1
1975	12,8	68,7	215,7
1980	7,5	56,7	197,1
1985	5,8	42,9	189,0
1990	5,3	28,1	164,8
1995	4,1	18,2	83,8
1996	4,1	18,4	70,5
1997	4,1	18,1	76,9
1998	3,9	18,0	77,2
1999	3,8	18,1	81,8
2000	3,7	17,9	81,0
2001	3,7	18,4	83,9
2002	3,7	18,7	82,5

Таблиця 4.2. Видобуток окремих видів палива в Україні

На основі вдосконалення структури використання паливно-енергетичних ресурсів, реструктуризації господарського комплексу, зниження енергомісткості продукції Україна має реальні можливості значного скорочення споживання газу, передусім за рахунок таких джерел:

- ефективного використання ресурсної бази України, яка в перспективі до 2010 р. може забезпечити річний видобуток газу на рівні 20-

35млрд. $м^3$. В останні роки Україна за рахунок власного видобутку задовольняє свої потреби в нафті на 10-13 відсотків і газі – на 18-20 відсотків. Решта нафти і газу поповнюється імпортними поставками з Росії та Туркменистану. Через це роботи, пов'язані з нарощуванням розвіданих запасів нафти і газу та збільшенням на цій основі їх видобутку, є пріоритетним напрямом інвестиційних проектів, які заохочуються урядом України;

- використання нетрадиційних джерел – газу-метану вугільних шахт, біогазу, коксового газу, гідратів, обсяг яких можна оцінити на рівні 5-10 млрд. $м^3$ за рік, хоча потенційні можливості перших трьох джерел при використанні існуючих технологій істотно перевищують цей рівень;
- одержання нафти і газу як оплати за транспортування їх газотранспортною системою України з Росії та інших країн до Західної Європи. Щороку через територію України транспортується понад 205 млн. т нафти, 215 млрд. $м^3$ природного газу. Наша країна має право на одержання за це, як мінімум, 25-30 млн. т нафти і 15-20 млрд. $м^3$ природного газу;
- закупівлі газу і нафти, крім Росії, в ряді країн Близького і Середнього Сходу;
- закупівлі скрапленого природного газу в Алжирі, Лівії, Катарі, Нігерії та інших країнах світу. Для цього потрібне будівництво термінала на Чорному морі місткістю 1 млрд. $м^3$.

Важливе значення у розв'язанні паливної проблеми в Україні має вдосконалення технології переробки нафти. Розробка і впровадження нових технологій переробки нафти можуть значно збільшити виробництво бензину і супутніх видів продукції.

Розрахунки Європейської енергетичної комісії показують, що при ефективному використанні енергоресурсів Україна могла б удвічі збільшити свій національний продукт і водночас у 3-4 рази зменшити витрати на нафту та газ. Капіталовкладення у енергозберігаючі технології дають більший ефект, ніж у створення нових потужностей у паливно-енергетичному комплексі.

Високого розвитку в Україні набула електроенергетика. На території нашої країни розміщені великі атомні, теплові, гідроелектростанції, потужність яких з кожним роком зростає. З 1960 по 1996 рр. виробничі потужності електростанцій зросли з 11,7 до 54 млн. кВт, або в 4,9 рази, виробництво електроенергії – з 53,9 до 183 млрд. кВт-год., або в 3,4 рази. Нарощування потужностей електростанцій відбулося за рахунок нових теплових, атомних і гідроелектростанцій. Завершено будівництво Дніпровського каскаду та 55 гідроелектростанцій на середніх ріках. Введено в дію потужності на Рівненській (818 МВт), Чорнобильській (4000 МВт), Південноукраїнській (2000 МВт), Запорізькій (1000 МВт), Хмельницькій (1000 МВт) та інших атомних електростанціях. На них виробляється майже 1/3 електроенергії, більше половини якої споживається у промисловості.

НЕМЕТАЛЕВІ
Будівельна сировина
Вапняк
Крейда
Мергель
Глина
Опока
Облицювальне каміння
Граніт, габро, лабрадорит
Мармур
Дорогоцінне та напівдорогоцінне каміння
Бурштин
Родоніт
Мармуровий онікс
Топаз, берил, кварц
ПІДЗЕМНІ ВОДИ
Мінеральні
Термальні
Лікувальні грязі
ПАЛИВНІ
Кам'яновугільні басейни і родовища
Буровугільний басейн і родовища
Нафтогазоносні провінції та області
Нафта
Газ
Нафта і газ
Горючі сланці
Торф
МЕТАЛЕВІ
Руди чорних металів
Залізорудні басейни та райони
Марганцеворудний басейн
Залізні руди
Руди кольорових металів
титанові
нікелеві та кобальтові
алюмінієві
мідні
уранові
свинцеві та цинкові
ртутні
золото
НЕМЕТАЛЕВІ
Гірничорудна сировина
Графіт
Цеоліти
Озокерит
Бентоніт
Гірничохімічна сировина
Сірка
Апатити
Фосфорити
Калійна сіль
Кам'яна сіль
Нерудна сировина для металургії
Доломіт
Вапняк флюсовий
Пісок формувальний
Кварцит
Вогнетривкі глини
Сировина для скляної, фарфоро-фаянсової промисловості
Пісок кварцовий
Польовий шпат
Каолін
ЛЬВІВСЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ КАМ'ЯНОВУГІЛЬНИЙ БАСЕЙН
ВОЛИНО-ПОДІЛЬСЬКА НАФТОГАЗОНОСНА ОБЛАСТЬ
КАРПАТСЬКА НАФТОГАЗОНОСНА ПРОВІНЦІЯ
ДНІПРОВСЬКО-ДОНЕЦЬКА НАФТОГАЗОНОСНА ОБЛАСТЬ
ПРИЧОРНОМОРСЬКО-КРИМСЬКА НАФТОГАЗОНОСНА ПРОВІНЦІЯ
ДНІПРОВСЬКИЙ БУРОВУГІЛЬНИЙ БАСЕЙН
ДОНЕЦЬКИЙ КАМ'ЯНОВУГІЛЬНИЙ БАСЕЙН
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЗАЛІЗОРУДНИЙ РАЙОН
КРИВОРІЗЬКИЙ ЗАЛІЗОРУДНИЙ БАСЕЙН
НІКОПОЛЬСЬКИЙ МАРГАНЦЕВОРУДНИЙ БАСЕЙН
БІЛОЗЕРСЬКИЙ ЗАЛІЗОРУДНИЙ РАЙОН
КЕРЧЕНСЬКИЙ ЗАЛІЗОРУДНИЙ БАСЕЙН
Київ
Львів
Харків
Дніпро
Одеса
Севастополь
Сімферополь
Чорне море
Азовське море
Київське вдск.
Дніпровське вдск.
Кременчуцьке вдск.
Дніпропетровське вдск.
Харківське вдск.
Донецьке вдск.
Придніпровське вдск.
Придонецьке вдск.
Приазовське вдск.
Причорноморське вдск.
Кримське вдск.

Однак Україна, маючи власні великі запаси уранових руд і цирконію, змушена завозити ядерне паливо з Росії. Назріла потреба налагодити його виробництво в Україні. Водночас слід зазначити, що подальший розвиток атомної енергетики стримується відсутністю надійних атомних реакторів, підприємств з виробництва ядерного палива, вичерпанням можливостей території країни для будівництва нових ядерних об'єктів, а також через велику соціальну напруженість, викликану катастрофою на Чорнобильській АЕС. У таких умовах основним є введення в дію потужностей на теплових та гідроакумулювальних електростанціях.

Недопоставки вугілля електростанціям стали причиною того, що з 1990 р. по 2002 р. виробництво електроенергії на теплових електростанціях скоротилося з 208 до 85,9 млрд. кВт-год. У зв'язку з використанням низькосортного вугілля електростанції змушені збільшувати витрати мазуту до 17-19 млн. т, що становить 1/3 всіх витрат палива. Додаткова витрата палива по групі станцій, які працюють на антрацитовому і збідненому вугіллі, оцінюється в 1 млн. т умовного палива за рік.

Давно відпрацювали свій ресурс агрегати середнього і низького тиску Криворізької, Кіровоградської, Північнодонецької, Львівської, Лисичанської, Дніпродзержинської, Сумської теплоелектростанцій, а також Київської та Харківської об'єднаних ТЕЦ. Основні напрями підвищення технічного й еколого-економічного рівнів теплових електростанцій такі: виведення з експлуатації морально застарілого і фізично спрацьованого обладнання, переведення ряду ТЕЦ на опалювальні та парові котельні, подовження строків експлуатації ряду електростанцій, повна модернізація теплосилового устаткування, підвищення маневреності блоків потужністю 200, 300 МВт та інші заходи.

У перспективі головним має бути структурна перебудова господарського комплексу України і переорієнтація його на переважний розвиток тих галузей, які найменше забруднюють природне середовище, мало енерго-, матеріале-, фондо- і працемісткі. Це середнє, точне, сільськогосподарське машинобудування, автомобільна, електротехнічна, електронна, комп'ютерна, приладобудівна, легка і харчова промисловість. Переорієнтація господарського комплексу на розвиток цих галузей промисловості дасть змогу більш як на третину скоротити споживання енергоресурсів, звести до мінімуму забруднення природного середовища, збільшити випуск конкурентоспроможної продукції, валютні надходження і підвищити добробут населення нашої країни.

4.4. Гірничо-металургійний комплекс

Гірничо-металургійний комплекс України – це сукупність підприємств, які послідовно здійснюють видобування, збагачення, металургійну переробку руд чорних, кольорових і рідкісних металів та нерудної сировини для металургії, виробництво чавуну, сталі кольорових і дорогоцінних металів, сплавів, прокатне виробництво, переробку вторинної сировини. До гірничо-

металургійного комплексу належить також коксохімія, виробництво вогнетривів, будівельних конструкцій з металу, електродів, металургійного устаткування, порошкова металургія тощо.

Гірничо-металургійний комплекс є невід'ємною складовою виробництва конструкційних матеріалів, що значною мірою визначає економічний потенціал країни і забезпечує матеріалізацію капіталовкладень в основних фондах. Основними споживачами продукції гірничо-металургійного комплексу є машинобудування, будівництво, транспорт.

Функціональним ядром комплексу є чорна і кольорова металургія, їхній комплексний зв'язок ґрунтується на певній взаємозамінності чорних і кольорових металів у машинобудуванні та будівництві, подібності окремих технологічних процесів при виробництві сплавів, використанні цинку для антикорозійного покриття (оцинкування) листового заліза тощо. Сприятливими умовами для розвитку гірничо-металургійного комплексу в Україні є територіальні поєднання насамперед Донбасу і Придніпров'я, великих родовищ коксівного вугілля, залізної та марганцевої руд, високоякісних вапняків і формувальних пісків та вогнетривів, наявність родовищ алюмінієвої сировини, ртутних, титанових, нікелевих, ванадієвих, молібденових руд, магнієвої сировини, руд якісних металів; забезпечення районів розвитку металургійного виробництва транспортною мережею і водними ресурсами, великий попит на метал; значна кількість вторинної сировини.

Гірничо-металургійному комплексу притаманна висока концентрація, автоматизація та механізація виробничих процесів, компактність територіального зосередження. Він виконує важливі функції щодо територіальної організації продуктивних сил України, впливає на формування галузевих промислових, металургійних вузлів і центрів.

Сучасна металургія України посідає одне з провідних місць у міжгалузевій структурі промисловості. В 2002 р. на неї припадало майже 20,5 відсотка загального обсягу промислової продукції, що відповідає першому місцю серед галузей промисловості. Україна має необхідні умови для розвитку чорної металургії. Це великі запаси залізних і марганцевих руд, виробничі потужності металургійних заводів, кадри, розвинені машинобудівний комплекс і будіндустрія. Проте розлад міждержавних та міжгалузевих зв'язків дестабілізуюче вплинув на динаміку чорної металургії України (табл. 4.3).

Виробництво чорних металів зосереджено на підприємствах повного циклу (з випуском чавуну, сталі, прокату), що розміщені в чотирьох регіонах – у Придніпров'ї (Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Запоріжжя), Криворіжжі (Кривий Ріг), Донбасі (Донецьк, Макіївка, Комунарськ, Костянтинівка, Краматорськ), Приазов'ї (Маріуполь).

Основними чинниками розміщення підприємств повного циклу (їх в Україні 12) є місця залягання залізної руди та коксівного вугілля. Це пов'язано з великою сировино- та паливомісткістю виробництва.

Чорна металургія включає також виробництво феросплавів (Нікополь,

Запоріжжя, Стаханов), труб (Нікополь, Новомосковськ, Дніпропетровськ, Харцизьк, Макіївка, Маріуполь). Коксохімічна підгалузь чорної металургії України представлена 15 коксохімічними заводами. В експлуатації перебувають 76 коксових батарей. Виробничі потужності коксохімічної промисловості – 30 млн. т коксу на рік.

Виробничі потужності підприємств чорної металургії України становлять, млн. т: по чавуну – 52, сталі – 54, готовому прокату – 41,5. За цим показником Україна займає п'яте місце в світі після Японії, США, Китаю, Росії, випереджаючи також такі розвинені країни, як Німеччина, Італія, Франція.

Рік	Товарна залізна руда		Товарна марганцева руда	Чавун		Сталь	Стальні труби	
	усього	у перерахунку на 100-% вміст металу	усього	у перерахунку на 100-% вміст металу	усього		млн. т	млн. т
1985	120,0	66,2	7,1	2,2	47,1	55,0	6,7	615
1990	105,0	59,0	7,1	2,2	44,9	52,6	6,5	599
1995	50,7	28,7	3,2	1,0	18,0	22,3	1,6	191
1996	47,5	27,0	3,1	0,9	17,8	22,3	2,0	239
1997	53,4	30,5	3,0	0,9	20,6	25,6	1,8	215
1998	51,1	–	2,2	–	20,9	24,4	1,5	208
1999	47,8	–	2,0	–	23,0	27,4	1,2	155
2000	55,9	–	2,7	–	25,7	31,8	1,7	229
2001	55,3	–	2,7	–	26,4	33,5	1,7	229
2002	59,4	–	2,7	–	27,6	34,5	1,5	247

Таблиця 4.3. Динаміка виробництва продукції чорної металургії України, млн. т

Усе це є важливою передумовою подальшого розвитку чорної металургії в Україні і підтверджується також наявністю в Україні висококваліфікованих кадрів металургів, а також розвиненими машинобудуванням і будівельною індустрією – головними споживачами металу. Нарешті, продукція чорної металургії України має попит на світовому ринку, завдяки чому галузь належить до важливих джерел надходження валюти.

Однак сучасний стан основних виробничих фондів чорної металургії України характеризується високим ступенем зношеності – в середньому по галузі цей показник перевищує 60 %. Така ситуація характерна для значної частини прокатних станів, усіх мартенівських печей, більше ніж третини конвекторів, більш як половини доменних печей і агломераційних фабрик. Це засвідчує нагальну необхідність технічного переоснащення галузі з реконструкцією більшої частини діючих та будівництвом нових агрегатів.

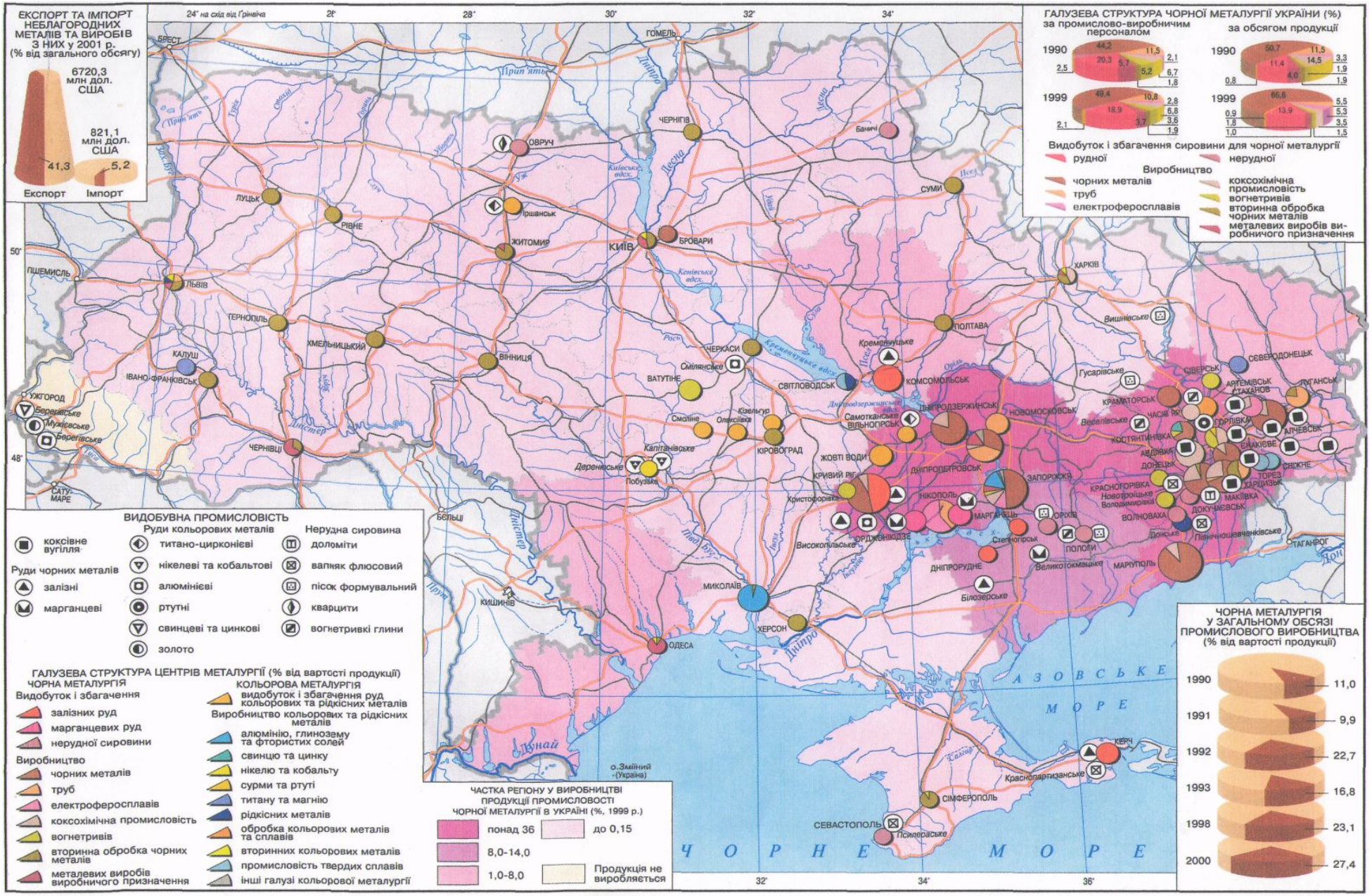
ЕКСПОРТ ТА ІМПОРТ НЕБЛАГОРОДНИХ МЕТАЛІВ ТА ВИРОБІВ З НИХ у 2001 р. (% від загального обсягу)
6720,3 млн дол. США
821,1 млн дол. США
41,3
5,2
Експорт
Імпорт
ГАЛУЗЕВА СТРУКТУРА ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ УКРАЇНИ (%)
за промислово-виробничим персоналом
за обсягом продукції
1990
1999
Видобуток і збагачення сировини для чорної металургії
рудної
нерудної
Виробництво
чорних металів
труб
електроферосплавів
коксохімічна промисловість
вогнетривів
вторинна обробка чорних металів
металевих виробів виробничого призначення
ВИДОБУВНА ПРОМИСЛОВІСТЬ
Руди кольорових металів
Руди чорних металів
коксівне вугілля
залізні
марганцеві
титано-цирконієві
нікелеві та кобальтові
алюмінієві
ртутні
свинцеві та цинкові
золото
Нерудна сировина
доломіти
вапняк флюсовий
пісок формувальний
кварцити
вогнетривкі глини
ГАЛУЗЕВА СТРУКТУРА ЦЕНТРІВ МЕТАЛУРГІЇ (% від вартості продукції)
ЧОРНА МЕТАЛУРГІЯ
Видобуток і збагачення
залізних руд
марганцевих руд
нерудної сировини
Виробництво
чорних металів
труб
електроферосплавів
коксохімічна промисловість
вогнетривів
вторинна обробка чорних металів
металевих виробів виробничого призначення
КОЛЬОРОВА МЕТАЛУРГІЯ
видобуток і збагачення руд кольорових та рідкісних металів
Виробництво кольорових та рідкісних металів
алюмінію, глинозему та фтористих солей
свинцю та цинку
нікелю та кобальту
сурми та ртуті
титану та магнію
рідкісних металів
обробка кольорових металів та сплавів
вторинних кольорових металів
промисловість твердих сплавів
інші галузі кольорової металургії
ЧАСТКА РЕГІОНУ У ВИРОБНИЦТВІ ПРОДУКЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ В УКРАЇНІ (%, 1999 р.)
понад 36
8,0-14,0
1,0-8,0
до 0,15
Продукція не виробляється
ЧОРНА МЕТАЛУРГІЯ У ЗАГАЛЬНОМУ ОБСЯЗІ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА
(% від вартості продукції)
1990
1991
1992
1993
1998
2000
11,0
9,9
22,7
16,8
23,1
27,4
КИЇВ
ЛЬВІВ
ОДЕСА
ХАРКІВ
ДНІПРОПЕТРОВСЬК
ЗАПОРІЖЖЯ
МАРІУПОЛЬ
МИКОЛАЇВ
ХЕРСОН
СЕВАСТОПОЛЬ
СІМФЕРОПОЛЬ
КРИВИЙ РІГ
ДОНЕЦЬК
ЛУГАНСЬК
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ

Важливою особливістю теперішнього стану розвитку чорної металургії України є недосконаліть структури виробництва. Загальний випуск металопродукції перевищує потреби України. Проте залишається гострий дефіцит тонного листа, білої жерсті, листа і труб з покриттям, нержавіючої сталі, сталі електротехнічного призначення, водопровідних труб та інших видів металопродукції. Через це за великих обсягів вивезення металу спостерігаються також і великі обсяги його імпорту. Це зумовлює необхідність реструктуризації металургійного виробництва, в результаті здійснення якої поліпшиться забезпеченість України металом власного виробництва при менших обсягах випуску прокату, підвищиться ефективність зовнішньоекономічного обміну, зменшаться витрати на виробництво металу.

Розрахунки Науково-дослідного економічного інституту Мінекономіки України показують, що в перспективі з урахуванням експорту 10 млн. т прокату труб на рік та імпорту 1-2 млн. т металопродукції річний випуск прокату на 2010 р. може бути прийнятий в розмірі 28,5 млн. т, тобто на 26,1 відсотка меншим порівняно з 1990 р. При цьому запропоновано збільшити випуск листового прокату з 13,5 до 14,5 млн. т, а тонного листа – з 5,3 до 9,5 млн. т на рік, у тому числі холоднопрокатного листа – з 2,1 до 3,7 млн. т, термозміцненого прокату – з 4,8 до 12 млн. т, а виробництво листа і жерсті з покриттям – з 0,5 до 1,1 млн. т на рік.

Для цього потрібно буде збудувати 6 тонколистових прокатних станів (на Макіївському комбінаті, "Запоріжсталі" та Єнакіївському заводі), З яких – для виробництва листа холодної прокатки. Значними мають бути роботи з будівництва трубних цехів, причому з восьми необхідних для введення трубних станів шість призначені для випуску водогазопровідних труб: 2 – на Маріупольському металургійному комбінаті ім. Ілліча, 1 – на Харцизькому трубному заводі, 3 – в Дніпропетровську на заводі ім. Комінтерну. Висока економічна ефективність реалізації варіанта реструктуризації, який пропонується, є очевидною, коли врахувати, що при цьому з'явиться можливість зменшити на 7-8 млн. т на рік ввезення дорогих видів металопродукції.

Важливе значення має скорочення витрат на випуск металу завдяки впровадженню більш прогресивних технологій. Так, докорінні зміни мають відбутися у сталеплавильному виробництві, де запропоновано повністю замінити нині переважаючий мартенівський спосіб виплавляння сталі на киснево-конверторний та електропічний.

Потребують розв'язання багато питань щодо якості сталі та металопродукції. Наприклад, недостатньо розвинене виробництво термічно зміцнених прокату і сталевих труб.

Зазначені заходи дають змогу розв'язати і ряд інших проблем. Серед них – значне поліпшення екологічної обстановки в регіонах з розвиненим металургійним виробництвом, особливо поблизу підприємств, на яких будуть виведені з експлуатації доменні цехи та коксохімічні заводи. Важливою проблемою, яка значною мірою розв'язується в результаті структурної перебудови, є скорочення потреби у паливі (більш як на 20 млн. т) і

електроенергії (приблизно на 10 млрд. кВт-год.), причому перше має відбуватися не тільки у зв'язку зі скороченням обсягу виробництва, а й завдяки зниженню в галузі на 13-14% питомих витрат палива (на 1 т готового прокату). Майже вдвічі може зменшитися потреба в найдорожчому і дефіцитному виді палива – коксі. Зменшення потреби в ньому дасть можливість вивести з експлуатації ряд коксохімічних підприємств (Макіївський, Донецький, Горлівський, Ясинівський, Дніпропетровський, Дніпродзержинський заводи) і скоротити потужності Алчевського та деяких інших коксохімічних заводів. Все це особливо сприятиме поліпшенню екологічної обстановки у зазначених регіонах.

Проте розглянуті заходи реструктуризації чорної металургії в Україні можуть бути досягнуті при дотриманні ряду можливих умов. Однією з них є розробка комплексної програми розвитку металургійного виробництва і металоспоживчих галузей (насамперед, машинобудування). Це є необхідним тому, що в Україні не виробляється багато видів продукції машинобудівного комплексу (наприклад, машини безперервного розливання сталі), що може загальмувати проведення структурної перебудови у металургійному виробництві. Другою умовою реалізації заходів щодо реструктуризації є необхідність значних коштів (40-45 млрд. дол. ГЛТТА), що може бути забезпечено з допомогою державних субсидій та пільгових умов кредитування, залучення іноземних інвестицій, інших джерел фінансування.

Порівняно з чорною металургією менш розвинена в Україні кольрова металургія, що пов'язано передусім, з відсутністю розвіданих сировинних ресурсів.

Алюміній з орієнтацією на джерело дешевої електроенергії та привізний з Миколаєва глинозем (з імпортних бокситів) виробляється в Запоріжжі; цинк з привізної сировини – у Костянтинівці Донецької області (електроенергетичний чинник), електро- та енергомісткі титан і магній – у Запоріжжі, магній також – у Калуші Івано-Франківської області, де є сировина; ртуть – у Микитівці Донецької області, латунний і мідний прокат – в Артемівську Донецької області.

В Україні налагоджено виробництво й інших кольорових металів – цирконію, кобальту, ніобію. На черзі українське золото. Поклади золотоносних руд геологи знайшли. Для збільшення виробництва кольорових металів на діючих виробничих потужностях потрібно створити потужності з випуску нових видів продукції, які раніше не вироблялися в Україні.

Складовою розвитку кольорової металургії є заготівля і переробка брухту та видів кольорових металів, що вважається класичним прикладом електро-, паливо-, працезберігаючої технології. Використання річного обсягу заготівлі брухту і відходів кольорових металів рівнозначне видобутковій переробці десятків мільйонів тонн мідної, свинцево-цинкової, алюмінієвої та інших видів мінеральної сировини.

В Україні набуло розвитку виробництво рідкісних металів на базі найбільшого в Європі родовища рідкісних металів та супутніх їм рідкісноземельних елементів. На базі цього родовища працює

Верхньодніпровський гірничо-металургійний комбінат. Він до теперішнього часу зберігає монопольне становище в СНД за поставками цирконієвого, ільменітового концентратів і сполук цирконію.

4.5. Машинобудівний комплекс

Виняткове значення машинобудівного комплексу в господарському комплексі країни полягає, передусім, у тому що він дає знаряддя праці для матеріального і нематеріального виробництва, радикально примножує його продуктивну силу та інтелектуальні можливості людини.

Машинобудівний комплекс – міжгалузевий господарський комплекс України, що об'єднує систему науково-дослідних, конструкторсько-технологічних організацій, підприємств (об'єднань), продукція яких (машини, устаткування, прилади, апарати, механізми, послуги) має загальноекономічне призначення, виробничу та експлуатаційну спільність.

Єдність цілей, засобів виробництва, пропорційний розвиток галузей, функціональних, виробничих і кооперативних зв'язків визначають ефективність машинобудівного комплексу в системі суспільного поділу праці. До складу машинобудівного комплексу входять три великі групи галузей: машинобудування (16 комплексних інтегрованих галузей, 90 галузей і підгалузей), промисловість металевих конструкцій і виробів (14 галузей), ремонт машин і устаткування (16 галузей). У 1998 р. на них припадало майже 15,5 відсотків загального обсягу промислової продукції.

Машинобудування і металообробка – провідний підрозділ промисловості України, фундамент технічного прогресу її господарства, підвищення ефективності всіх його галузей. В умовах радикальної реформи економіки зросли вимоги до прискорення темпів зростання продукції і машинобудування на якісно новій основі, вдосконалення його виробничої та територіальної структури.

Машинобудування характеризується складною структурою і великою кількістю галузей. Провідне місце в машинобудівному комплексі України посідають сільськогосподарське машинобудування, автомобілебудування, електротехніка, важке і тракторне машинобудування. Розвинене також приладобудування: виробництво засобів автоматизації й управління, верстатобудівна та інструментальна галузі промисловості, які слід віднести до галузей високої технології.

Багатогалузева структура машинобудування і металообробки, їхні техніко-економічні особливості (конструкційна складність машин і широка спеціалізація та кооперування, метало- і працемісткість, малотранспортабельність тощо) зумовлюють специфіку розміщення різних галузей. Вирішальне значення при цьому мають такі чинники, як споживчий, сировинний, трудовий, науковий і особливо зручне транспортно-географічне положення або сприятливе поєднання цих чинників.

Орієнтація на споживача – провідний чинник розміщення підприємств машинобудування, оскільки дешевше перевозити метал і комплектуючі вироби, ніж громіздкі машини.

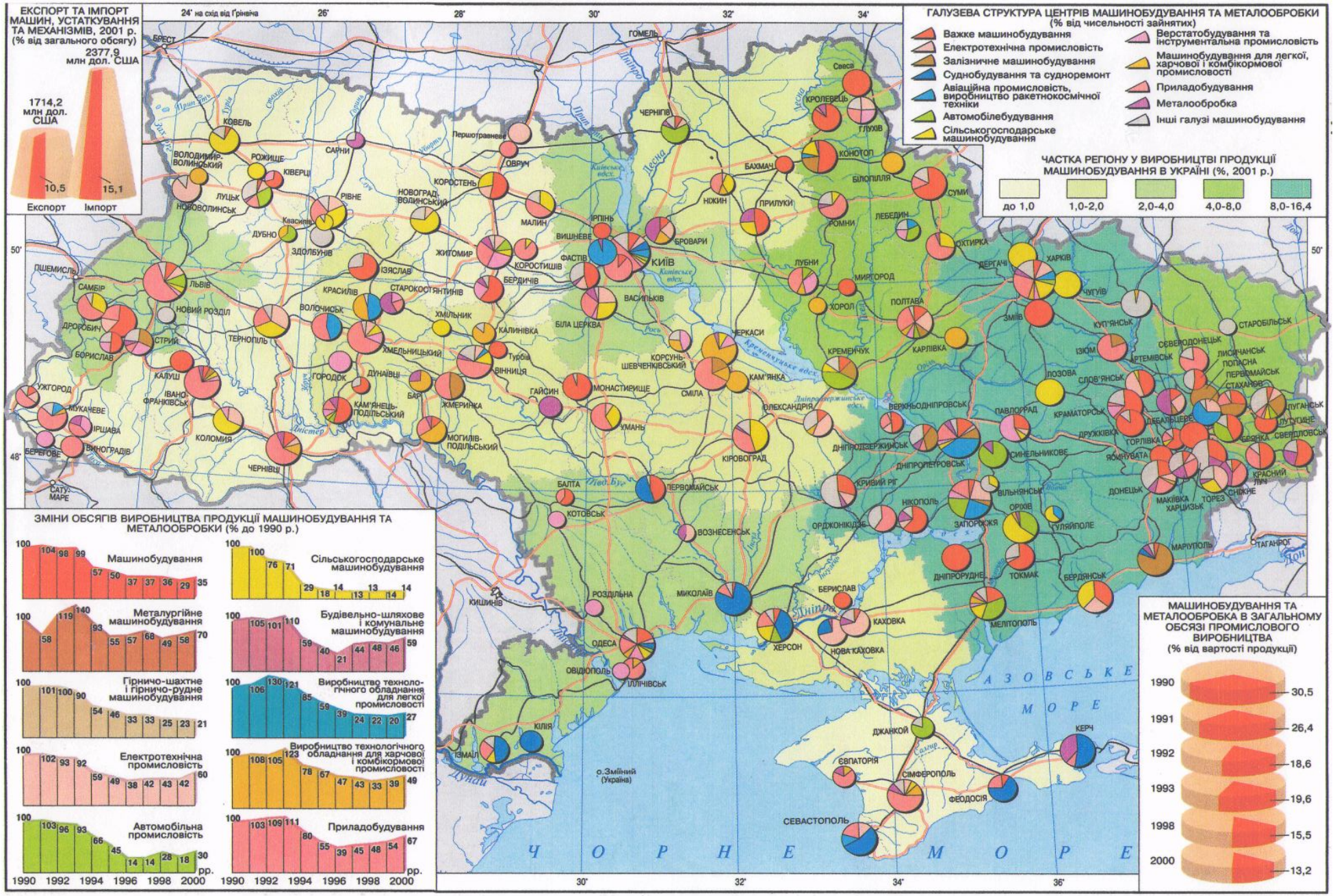
ЕКСПОРТ ТА ІМПОРТ МАШИН, УСТАТКУВАННЯ ТА МЕХАНІЗМІВ, 2001 р. (% від загального обсягу)
2377,9 млн дол. США
1714,2 млн дол. США
10,5
15,1
Експорт
Імпорт
ГАЛУЗЕВА СТРУКТУРА ЦЕНТРІВ МАШИНОБУДУВАННЯ ТА МЕТАЛООБРОБКИ (% від чисельності зайнятих)
Важке машинобудування
Електротехнічна промисловість
Залізничне машинобудування
Суднобудування та судноремонт
Авіаційна промисловість, виробництво ракетнокосмічної техніки
Автомобілебудування
Сільськогосподарське машинобудування
Верстатобудування та інструментальна промисловість
Машинобудування для легкої, харчової і комбікормової промисловості
Приладобудування
Металообробка
Інші галузі машинобудування
ЧАСТКА РЕГІОНУ У ВИРОБНИЦТВІ ПРОДУКЦІЇ МАШИНОБУДУВАННЯ В УКРАЇНІ (%, 2001 р.)
до 1,0
1,0-2,0
2,0-4,0
4,0-8,0
8,0-16,4
ЗМІНИ ОБСЯГІВ ВИРОБНИЦТВА ПРОДУКЦІЇ МАШИНОБУДУВАННЯ ТА МЕТАЛООБРОБКИ (% до 1990 р.)
Машинобудування
Сільськогосподарське машинобудування
Металургійне машинобудування
Будівельно-шляхове і комунальне машинобудування
Гірничо-шахтне і гірничо-рудне машинобудування
Виробництво технологічного обладнання для легкої промисловості
Електротехнічна промисловість
Виробництво технологічного обладнання для харчової і комбікормової промисловості
Автомобільна промисловість
Приладобудування
1990 1992 1994 1996 1998 2000 рр.
МАШИНОБУДУВАННЯ ТА МЕТАЛООБРОБКА В ЗАГАЛЬНОМУ ОБСЯЗІ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА (% від вартості продукції)
1990 30,5
1991 26,4
1992 18,6
1993 19,6
1998 15,5
2000 13,2
КИЇВ
ЛЬВІВ
ХАРКІВ
ДНІПРОПЕТРОВСЬК
ДОНЕЦЬК
ОДЕСА
ЗАПОРІЖЖЯ
МИКОЛАЇВ
СЕВАСТОПОЛЬ
СІМФЕРОПОЛЬ
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ

Металомісткі виробництва тяжіють до металургійних баз (локомотивобудування, виробництво шахтового і металургійного устаткування тощо), працемісткі – до місць зосередження кваліфікованих кадрів (випуск верстатів, приладів, літаків).

На основі спеціалізації та кооперування машини створюють із сотень частин, що транспортуються від багатьох підприємств-постачальників. У зв'язку з цим зростає значення вигідного транспортно-географічного положення складальних підприємств.

Кожна спеціалізована галузь машинобудування має певні особливості територіальної організації. Рівень досконалості територіальної організації машинобудування значною мірою визначає формування всіх основних виробничо-територіальних комплексів країни.

Розміщення машинобудівної галузі на території України характеризується нерівномірністю і недостатньо ефективною територіальною структурою виробництва. Зокрема, близько 53 відсотків випуску товарної продукції, 51 % чисельності промислово-виробничого персоналу і 55 відсотків вартості промислово-виробничих фондів зосереджені у Донецькому та Придніпровському економічних районах.

Найбільша концентрація машинобудівних підприємств характерна для Києва, Харкова, Львова, Одеси, Запоріжжя. Дуже низький розвиток цієї галузі у Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Тернопільській і Чернівецькій областях.

Структура машинобудування країни характеризується переважанням металомістких галузей і недостатнім розвитком наукомістких. Для розвитку останніх в Україні є всі необхідні умови (розвинена науково-дослідна база, виробничий і науковий потенціал, вигідне транспортно-географічне положення, що зумовлює ефективний зв'язок як з економічними районами всередині країни, так і з зарубіжними країнами, а також розвиток загальнобудівної бази).

Особливо багато проблем зосередилось у заготівельному виробництві – основі машинобудування країни. Вузьковідомчий підхід у забезпеченні заводів матеріалами і сировиною ускладнює кооперативні зв'язки, підвищує вартість перевезень напівфабрикатів і комплектуючих виробів, загострює проблему нестачі залізничних вагонів тощо. Із загальної кількості нераціональних зв'язків 71 % становлять внутрішньогалузеві. Особливо багато нераціональних зв'язків на заводах сільськогосподарського машинобудування – 77 %, верстатобудування – 81 %, електротехнічної промисловості – 92 %.

У цілому розвиток і розміщення машинобудування України супроводжується сукупністю таких загальних проблем його територіальної організації:

- концентрація машинобудівного виробництва у великих містах;
- недостатньо ефективна галузева й організаційна структура машинобудування, яка характеризується недостатнім розвитком наукомістких галузей, переважанням у структурі виробництва

універсальних підприємств з високою матеріаломісткістю виробництва;
- слабкий розвиток машинобудівної бази в середніх і малих містах, окремих регіонах;
- відсутність комплексного розвитку машинобудування в багатьох машинобудівних центрах і регіонах;
- територіальна несумісність підприємств ряду галузей;
- недостатній розвиток внутрішньорегіональної виробничої кооперації, що призводить до виникнення надмірно дальніх, зустрічних та інших неефективних територіально-виробничих зв'язків.

Розв'язання гострих проблем територіальної організації машинобудування країни визначається передусім чіткою розробкою державної та регіональних програм розвитку цієї галузі. Так, правильна орієнтація Донецького і Придніпровського регіонів має передбачати збереження (а в перспективі – розвиток) спеціалізації важкої промисловості, тракторного і сільськогосподарського, енергетичного та хімічного машинобудування.

Розпочинати нове будівництво недоцільно. Слід зосередитися на поглибленні предметної, подетальної та технологічної спеціалізації. У Подільському, Поліському та Карпатському регіонах проблеми подальшого розвитку машинобудування досить специфічні. Тут існують передумови для превалювання галузей, які потребують підвищених витрат кваліфікованої праці, а також збільшення кількості робочих місць.

Структура і спеціалізація Причорноморського економічного регіону в перспективі не потребує істотних змін. Машинобудування в регіоні розвиватиметься завдяки підвищенню рівня концентрації та вдосконалення спеціалізації виробництва, реконструкції та технічного переоснащення діючих підприємств, підвищення рівня комплексності сформованих машинобудівних центрів.

Порівняно з іншими міжгалузевими комплексами машинобудування впливає на природне середовище значно менше. Проте спеціалізовані підприємства "малої" металургії через їхню чисельність забруднюють атмосферу і воду на рівні переробного металургійного комплексу. До інших забруднювачів середовища відносять відходи металообробки, зокрема ті, що виникають при хромуванні, нікелюванні виробів, виробниче сміття, мастила, пакувальні матеріали, їх обсяги досить значні. Основні заходи запобігання забрудненню навколишнього середовища цією галуззю пов'язані з поліпшенням технологій виробництва.

4.6. Військово-промисловий комплекс

Україна успадкувала від колишнього СРСР значний військово-промисловий комплекс (ВПК). До України відійшла майже третина колишнього союзного ВПК. Власне оборонна промисловість України представлена 700 підприємствами. Основу ВПК України на момент розпаду Союзу РСР

становили 344 організації, в тому числі 205 виробничих об'єднань та організацій, із загальною чисельністю зайнятих 1 млн. 450 тис. чол.

Серед підприємств ВПК в першу чергу підтримки потребують ті, які вже тепер або у найближчому майбутньому можуть бути конкурентоспроможними на світовому ринку. Саме їм потрібна "фінансова ін'єкція". Так, в Україні достатній розвиток отримали радіоелектроніка, ракетно-космічна, танкова, суднобудівна та деякі інші галузі промисловості.

Особливістю української економіки є те, що комплекси налагоджених високотехнологічних виробництв, наявна висококваліфікована робоча сила, досить високі якість загальної та спеціальної освіти і рівень розвитку науки, значний інтелектуально-творчий потенціал суспільства були реалізовані переважно в системі ВПК. Його подальша деградація торкнулася понад 2 млн. чол., які працювали на 2000 підприємствах, в науково-дослідних інститутах і конструкторських бюро. При цьому українська частина союзного ВПК не мала замкненого циклу виробництва з більшості своїх виробів (70-80 відсотків кінцевої продукції випускалося в Російській Федерації і до 80 відсотків комплектуючих виробів постачались з інших союзних республік).

Ще одна особливість ВПК – розгалужена мережа закритих міст-невидимок, а також містоутворюючих номерних підприємств і науково-виробничих центрів. Такі потужні центри є практично в усіх великих і в ряді середніх міст України. Ці особливості певною мірою враховані при розробці Державної програми конверсії з метою залучення потенціалу ВПК до розвитку цивільного виробництва.

В Україні передбачено реструктуризувати 33 підприємства, серед яких маріупольський "Азовмаш", київські заводи ім. Артема та ім. Петровського, Харківський завод ім. Малишева, що раніше виробляв 800 танків за рік. Підлягають реструктуризації Запорізький титаномагнієвий комбінат і Нікопольський південнотрубний завод, а також ряд підприємств інших галузей економіки.

Зарубіжні фірми виявляють посилений інтерес до підприємств українського ВПК. Фахівці із Західної Європи, а передусім із США, намагаються здобути наші найновітніші військові технології. Це дало б їм змогу значно зменшити свої військові витрати й ліквідувати відставання в тих сферах, де воно мало місце (передусім, у створенні міжконтинентальних балістичних ракет з головними частинами, що розділяються). З цієї точки зору особливий інтерес виявляється до харківських підприємств "Хартрон" і "Комунар", "Південмаш", Павлоградського машинобудівельного заводу, де випускалися ракети СС-24.

Україна є розробником бойового залізничного ракетного комплексу (БЗРК), який стоїть на озброєнні ракетних військ стратегічного призначення Росії. За своїми характеристиками ракета СС-24 "Скальпель" БЗРК схожа на американську МХ і ні в чому їй не поступається.

Іноземні компанії виявляють інтерес до об'єднання "Мотор-Січ". їх цікавлять українські технології, зокрема, двигун, розроблений для літака АН-70. Невеликий за габаритами, але дуже потужний (14 тис. к. с.) гвинто-

вентиляторний двигун може підняти у повітря літак вантажопідйомністю 30-35 т на короткій злітно-посадочній смузі.

Прагнення керівників ряду підприємств і об'єднань акціонуватися з зарубіжними фірмами для випуску українізованого варіанта їхніх виробів, не обумовивши їхньої участі, несе в собі небезпеку. Не виключається ризик технологічно розірвати військову промисловість на окремі ланки, що може визначити нашу технологічну залежність.

Важливою проблемою ВПК є демонтаж і утилізація озброєння. Світовий досвід свідчить, що в цілому утилізація боєприпасів – процес об'єктивно збитковий. Через це практично в усіх країнах вона провадиться за державними програмами і з дотацією з бюджету.

Виконавцями робіт з утилізації озброєння є дві організації: Асоціація підприємств і закладів "Співдружність" і Акціонерне товариство закритого типу "Еллаєнт-Київ". Виробництво цих підприємств є досить енергомістким. Зростання цін на енергоносії та транспортні витрати з часом може призвести до нерентабельності їхньої діяльності. Одним із шляхів збереження рентабельності виробництва може стати наближення засобів переробки до джерел сировини або місць концентрації утилізованих матеріалів, що сприятиме скороченню транспортних витрат. Створення центрів утилізації безпосередньо на місцях зберігання боєприпасів не тільки економічно вигідне, а й забезпечує робочі місця військовослужбовцям, звільненим у запас з лав збройних сил, за місцем їхнього проживання.

Прибутковість утилізації можна підвищити і більш глибокою переробкою отриманої вторинної сировини. Вартість вилучених із сфери озброєння матеріалів значно зростає в напівфабрикатах і виробах цивільного призначення. Так, якщо раніше латунні гільзи реалізовувались як металобрухт, то тепер їх переробляють на латунний лист, ціна якого на світовому ринку становить 3 тис. дол. за 1 т проти 1,9 тис. дол. у злитках. Україна почала виготовляти устаткування для утилізації боєприпасів. АТ "Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання ім. Фрунзе" налагодило виготовлення устаткування для двох різноцільових виробництв. На Донецькому заводі гумотехнічних виробів організовано виробництво з вилучення тротиломістких вибухових речовин із боєприпасів за допомогою інертного теплоносія. Є можливості застосувати в процесі переробки боєприпасів лазер та лазерно-радіаційний метод.

Вигідне військово-технічне співробітництво України з іншими країнами дасть можливість створити відповідну інфраструктуру для торгівлі зброєю та військовою технікою. Це зумовлено кількома чинниками.

1. На території України в момент набуття незалежності залишилися великі запаси зброї та військової техніки, розміри яких набагато перевищують потреби забезпечення національної безпеки країни.

2. Підприємства ВПК України мали обмежені можливості щодо випуску зброї та військової техніки із закінченим циклом виробництва (3-4 % всієї номенклатури зброї радянського виробництва). За цих умов торгівлю зброєю слід розглядати як джерело додаткових коштів, що необхідні для проведення реструктуризації ВПК країни.

3. Україна володіє досить високим науковим потенціалом у сфері розробки нових зразків зброї та військової техніки і технологій з їхнього виробництва.

У період реструктуризації ВПК найбільш раціональним напрямом використання цього потенціалу є розробка і виробництво на кооперативній основі комплектуючих елементів для модернізації зразків зброї та військової техніки. Так, Україна і Росія могли б спільно виробляти найсучасніше устаткування і реалізовувати його зацікавленим країнам з обопільною вигодою.

Отже, серед численних підприємств військово-промислового комплексу пріоритетними можуть бути ті, які здатні своєю продукцією підтримувати безпеку держави, конкурентоспроможні на світовому ринку.

4.7. Комплекс хімічної індустрії

Комплекс хімічної індустрії складають підприємства, які, застосовуючи хімічні методи переробки сировини і матеріалів, виробляють різноманітну хімічну продукцію. Це замінники шкіри, металу, дерева, скла тощо. Значну частину продукції хімічного комплексу використовують підприємства інших галузей як сировину чи напівфабрикати.

До складу сучасного хімічного комплексу входять постадійно взаємопов'язані галузі:

- ✓ гірничо-хімічна (видобуток мінеральної сировини);
- ✓ основна хімія (отримання солей, кислот, мінеральних добрив);
- ✓ хімія органічного синтезу (виробництво вуглецевої сировини, напівфабрикатів);
- ✓ хімія полімерів (отримання пластмас, каучуку, різних волокон);
- ✓ переробка полімерних матеріалів (виготовлення шин, поліетиленової плівки).

Позитивними передумовами розвитку цього комплексу в Україні є поклади хімічної мінеральної сировини, відходи металургійної, харчової, лісової та деревообробної промисловості. Україна має різноманітну мінеральну сировину для розвитку хімічних виробництв: кам'яне і буре вугілля, нафту, газ, торф, гіпс, крейду, сірку, калійні солі тощо. Потужними родовищами гірничо-хімічної сировини є Роздольське і Новояворівське (природна сірка), Калушське і Стебниківське (калійні солі), Бахмутське, Солотвинське (кухонна сіль). Сформованими регіонами гірничо-хімічної промисловості України є Прикарпаття, Донбас, Придніпров'я.

Розміщення і розвиток галузей чи окремих виробництв хімічного комплексу визначається дією різних чинників: сировинного, паливно-енергетичного, водного, трудоресурсного, споживчо-збутового, екологічного тощо. Вирішальне значення має водний чинник, адже сучасні хімічні виробництва є значним споживачем води й одночасно джерелом забруднення водойм скидами відпрацьованих вод.

До особливо водомістких належать виробництво хімічних волокон,

пластмас і синтетичних смол, синтетичного каучуку, деякі електрохімічні виробництва.

Не менш важливе значення у розвитку хімічних виробництв має енергетичний чинник. У хімічному виробництві використовують різні види енергії: електричну, теплову, механічну, світлову, штучний холод. Енергоносіями є електричний струм, пара, гаряча вода, паливо, охолоджена вода, повітря, інертні гази. Хімічні підгалузі належать до енергомістких. За енергомісткістю продукції вирізняють три групи підгалузей (табл. 4.4).

Потужними хімічними вузлами є Сумський (Сумське виробниче об'єднання "Хімпром", Шосткінське виробниче об'єднання "Свема", Шосткінський завод хімреактивів), Харківський (завод "Харпластмас", науково-виробниче об'єднання "Монокристал реактив", лакофарбовий завод "Червоний хімік", Первомайське виробниче об'єднання "Хімпром").

Підгалузі	Частка в енерговитратах хімічного комплексу	Частка енерговитрат у собівартості продукції
Високоенергомісткі: азотна	32,5	21,9
хімічних волокон	13,9	9,7
каустичної соди	9,7	18,5
содова	5,7	23,4
Середньоенергомісткі: основна хімія	4,3	7,6
гірнича хімія	3,7	14,5
пластмас і синтетичних смол	2,9	7,2
калійна	2,9	13,9
анілінофарбова	2,1	7,2
Малоенергомісткі: переробка пластмас	1,8	3,3
хімічних засобів захисту рослин	1,7	8,3
лакофарбова	1,6	2,4
сірчана	1,4	15,1
склопластиків	0,9	6,4
реактивів	0,9	4,3
фотохімічна	0,9	5,6
киснева	0,6	27,0
побутова хімія	0,6	2,1

Таблиця 4.4. Енергомісткість основних підгалузей хімічного комплексу України

В Україні діють великі підприємства хімічної індустрії – виробничі об'єднання: Чернігівське і Черкаське "Хімволокно", Черкаське і Рівненське "Азот", Калушське "Хлорвініл", Бориславське "Фарба", Роздольське і Яворівське "Сірка", Івано-Франківський завод тонкого органічного синтезу, Сокальський завод хімволокна.

Підприємства хімічної індустрії Причорноморського економічного регіону розташовані переважно в Автономній Республіці Крим (виробниче об'єднання "Титан", Кримський содовий завод, Красноперекопський бромний завод, Сакський хімзавод, Сімферопольський завод пластмас і побутової хімії) та Одеській області (припортовий, лакофарбовий, хімічний та інші заводи).

Хімічна промисловість

Важливим чинником зміцнення економічного становища хімічної індустрії є виробництво конкурентоспроможної продукції, підвищення експорту з метою збільшення валютних надходжень. Майже 60 % азотних добрив експортується в країни далекого зарубіжжя. Це висуває вимогу технічного переоснащення на прогресивній основі цих виробництв з метою зниження питомих витрат електроенергії та природного газу на одиницю продукції. Слід урахувати також той факт, що на цьому етапі економічного розвитку експортом азотних добрив займаються в основному країни, що мають власну газовидобувну базу.

Майже четверта частина (24 відсотки) фосфатних добрив експортується Україною у країни далекого зарубіжжя. При цьому наявні потужності завантажені лише на 1/5. Причина цього полягає у значному підвищенні цін на імпортну сировину – апатити Кольського півострова та тарифів на залізничне перевезення, що загрожує ціновій неконкурентоспроможності фосфатних добрив. Цим зумовлена доцільність освоєння і розробки власної сировинної бази – покладів фосфатної сировини (Стремигородське, Осиківське, Ратківське та Новополтавське родовища). За такої умови відкривається можливість на 80-85 відсотків забезпечувати наявні виробничі потужності та у кілька разів знизити валютні витрати на імпорт. Крім того, це дало б змогу повніше забезпечити внутрішні потреби сільського господарства.

Освоєння власних сировинних родовищ стосується і калійних добрив для покриття, передусім, внутрішніх потреб (добрив у 1,5 рази більше закуповується порівняно з обсягом власного виробництва, а існуючі виробничі потужності використовуються лише на 1/5). У подальшому це дало б змогу підвищити якість, винести цей вид продукції в експортну позицію.

Щодо хімічних засобів захисту рослин, то тут є необхідність збалансувати виробництво й експорт фунгіцидів, протруйників (наявні потужності перевищують потребу більше ніж у 2 рази) і закупівлю гербіцидів, що в Україні не випускаються.

Важливим джерелом збільшення валютних надходжень і задоволення власних потреб є шинна промисловість, яка в Україні розвинена, але також не має сировинної бази – каучуків. Через це виробництво шин, маючи стратегічний характер, далеке від стабільності: за 1991-1994 рр. воно скоротилося майже на 41 %.

Як плата за імпорт каучуку в країни СНД вивозиться 41 відсоток шин для сільськогосподарських машин, 30 % шин для легкових і 9 відсотків шин для вантажних автомобілів. Отже, нагальним є виділення коштів на будівництво заводу каучуку на основі використання власного природного газу.

На території України налічується близько 40 родовищ ільменітів, з них 11 підготовлено до промислового освоєння. Ільменіти – це сировина для виробництва двоокису титану, який використовується у лакофарбовій промисловості, виробництві пластмас, хімічних волокон, паперу та гуми. Швидке освоєння найбільш значних родовищ ільменітів дало б можливість

на існуючих підприємствах виробляти майже 120 тис. т двоокису титану. З цієї кількості 1/5 продукції йшла б на задоволення власних потреб, а 4/5 можна було б направляти на експорт, забезпечуючи надходження валюти в Україну.

Потреби в продукції хімічної промисловості зростають під впливом науково-технічного прогресу, змін в економічних і соціальних умовах життя. Сучасна структура комплексу хімічної індустрії сформувалась у 60-70 роках, тобто у період найбільш швидкого його розвитку. Це значною мірою великотоннажні виробництва, які використовують імпортну нафту і газ як сировину для виробництва продукції або як енергоносії. Водночас світовий досвід останніх років переконливо свідчить, що рівень розвитку виробництва синтетичних смол і пластмас, синтетичних волокон, барвників, синтетичного каучуку, лакофарбових матеріалів є визначальним показником прогресивності структури хімічної індустрії.

Важливе значення для вдосконалення галузевої структури має підвищення соціальної орієнтації комплексу хімічної індустрії.

Значне зростання територіальної концентрації виробництва у промислових центрах, недостатній розвиток мало- і безвідходних технологій і систем очищення, а також залишковий принцип планування капітальних вкладень у природоохоронні заходи та раціональне природокористування призвели до напруженої екологічної ситуації й негативних наслідків у деяких хімічних вузлах і центрах (Лисичансько-Рубіжанському, Черкаському, Північнокримському, Калушському, Київському, Одеському).

У перспективі розвиток хімічної індустрії в Україні має здійснюватися переважно за рахунок технічного переоснащення та реконструкції діючих підприємств з упровадженням ресурсозберігаючих мало- і безвідходних технологій, схем замкненого водообігу.

У промислових вузлах і центрах з високим рівнем концентрації хімічних виробництв поряд з проведенням природоохоронних заходів актуальною проблемою є перепрофілювання екологічно шкідливих виробництв з метою оздоровлення навколишнього середовища.

4.8. Лісовиробничий комплекс

Україна не має значних запасів лісових ресурсів, які є основою розвитку лісовиробничого комплексу. Він формується в умовах малого заліснення і недостатніх запасів лісової сировини. До лісових ресурсів належать деревні, технічні, харчові, кормові та інші ресурси, а також корисні природні властивості лісу – водоохоронні, захисні, кліматорегулюючі, санаторно-гігієнічні, оздоровчі тощо. Проте ні площі, ні запаси лісу не відповідають природним потенційним можливостям території та різноманітним потребам господарства і населення в деревині та інших лісових продуктах і насадженнях.

Лісовиробничий комплекс України складний за структурою та міжгалузевими зв’язками. Так, поставками готової продукції та лісоматеріалів він пов’язаний з більш як 100 галузями.

Лісовиробничий комплекс України має добре розвинені функціонально-компонентну (галузеву, виробничо-циклову) та функціонально-територіальну структуру. Компонентний склад комплексу наведено в табл. 4.5.

Підкомплекс у складі лісовиробничого комплексу	Галузь і виробництво
Лісогосподарський	Лісове господарство. Лісозаготівельна промисловість.
Деревопереробний	Лісопильна промисловість. Фанерна промисловість. Меблева промисловість. Виробництво деревостружкових і деревоволокнистих плит. Виробництво будівельних матеріалів з деревної сировини.
Целюлозно-паперовий	Целюлозна промисловість. Виробництво картону.
Лісохімічний	Гідролізна промисловість. Дубильно-екстрактова промисловість. Піротехнічне виробництво (суха перегінна деревина). Каніфольно-терпентинне виробництво. Хвойно-ефірне виробництво. Дьогте-курильне виробництво.

Таблиця 4.5. Компонентний склад лісовиробничого комплексу

Складові лісогосподарського підкомплексу забезпечують розширене лісовідтворення, підвищення продуктивності лісів, посилення їхніх екологічних функцій, лісовпорядкування, захист та охорону. Загальна площа лісового фонду України становить близько 10 млн. га, в тому числі вкрита лісом – 8,6 млн. га. Для останньої характерні досить повільні темпи приросту. Це зумовлено недостатніми капіталовкладеннями в лісове господарство, радіоактивним забрудненням значної площі лісів.

Ліси України поділяють на дві групи. До першої, яка займає близько половини загальної площі лісів, належать водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні та оздоровчі. Деревина в них заготовлюється тільки під час догляду, санітарних і лісовідновних робіт. Друга група – ліси, що мають захист та обмежене експлуатаційне значення. Лісогосподарський підкомплекс включає заготівлю грибів, дикорослих плодів і ягід, лікарських рослин тощо.

Ліси розміщені нерівномірно. При середній лісистості 14,3 відсотка в Українських Карпатах вона становить 40,5, у Кримських горах – 32, на Поліссі – 26,1 відсотка.

У лісостеповій зоні цей показник дорівнює 12,2, а в степовій – 3,8 відсотка. До найбільш лісистих областей належать Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Житомирська, Волинська і Чернівецька.

Лісовим господарством займаються в основному лісництва, а лісозаготівлею – лісгоспзаги. Вони заготовляють ліс, який використовують у лісопильній, фанерній, целюлозно-паперовій промисловості, а також у будівництві, гірничодобувній промисловості. Основними лісозаготівельними регіонами є Українські Карпати (Івано-Франківська і Закарпатська області) та Полісся (Волинська, Житомирська, Київська і Чернігівська області). Резервом покриття дефіциту деревної сировини є підвищення ефективності

використання наявних лісових ресурсів на основі більш глибокої їх хіміко-механічної переробки.

Деревообробний підкомплекс представлений рядом галузей. Підприємства переважно завершальних стадій деревообробного циклу розміщені в усіх областях України. Однак лісопильна промисловість тяжіє, як правило, до районів лісозаготівель. Майже 4/5 великих спеціалізованих центрів лісопильної промисловості знаходяться в карпатському регіоні.

Найбільшими центрами лісопиляння в Україні є Брошнів, Рожнятів, Вигода; Чернівці та Берегомет у Чернівецькій; Сколе, Стрий і Турка у Львівській; Рахів і Свалява в Закарпатській, Костопіль і Сарни у Рівненській; Ковель і Камінь-Каширський у Волинській; Малин, Овруч і Коростень у Житомирській області.

Виробництво фанери та деревостружкових плит зосереджено на підприємствах Львова, Костополя, Чернівців, Києва, Сваляви.

Серед галузей лісовиробничогр комплексу України профілююче місце посідає меблева промисловість. ЇЇ підприємства тяжіють до регіонів зосередження сировини, трудових ресурсів та споживання продукції. Особливо висока концентрація виробництва меблів у Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях, які виготовляють понад 1 /4 загальної кількості меблів, що виробляються в Україні. Відносно слабко розвинута меблева промисловість у східних густозаселених областях – Донецькій, Луганській, Харківській, Полтавській. Осередками меблевого виробництва тут є області центри.

Найбільші підприємства з виготовлення меблів розташовані у Києві, Харкові, Львові, Ужгороді, Мукачеві, Одесі, Луганську, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Чернівцях та інших містах.

Основними напрямами технічного прогресу в галузі є подальша концентрація і спеціалізація виробництва, прискорений розвиток меблевого виробництва у східних високоурбанізованих областях України, застосування нових ефективних замінників деревини і нових конструкцій меблевих виробів, упровадження ресурсозберігаючих і безвідходних технологій.

Целюлозно-паперовий під комплекс в Україні розвинений недостатньо. Для його розвитку необхідне поєднання таких чинників, як наявність сировини, води й електроенергії. Підприємства целюлозно-паперового підкомплексу з рослинної сировини виробляють різні види паперу, картону та вироби з них, штучне волокно фібру і напівфабрикати (деревну масу), целюлозу.

Основна сировина підприємств підкомплексу – деревина хвойних порід та відходи її обробки, меншою мірою – солома, костриця конопель та льону, стебла бавовнику, очерет, рогіз, макулатура тощо, їхню продукцію застосовують майже в усіх галузях господарства та в побуті.

Целюлозно-паперовий підкомплекс лісовиробничого комплексу України представлений 25 великими підприємствами, розташованими переважно в Житомирській, Хмельницькій, Закарпатській, Львівській, Київській та Чернігівській областях. Найбільші з них: Малинська і Дніпропетровська паперові

фабрики, Понінківський паперовий комбінат, Херсонський целюлозно-паперовий та Ізмаїльський целюлозний заводи, Жидачівський картонно-паперовий комбінат, Львівська і Рахівська картонні фабрики, Київський картонно-паперрвий комбінат, Корсоківська фабрика технічного паперу.

Актуальним напрямом подальшого розвитку галузі є урахування екологічних чинників, зменшення шкідливого впливу на навколишнє середовище.

Лісохімічний підкомплекс включає підприємства, які виготовляють деревне вугілля, оцтовий порошок, оцтову кислоту, метиловий спирт, формалін, антиокислювачі, флотаційні масла, карбомідні смоли, каніфоль, скипидар, ефірну олію тощо. Для виготовлення цієї продукції використовують дрова листяних порід, соснову живицю, пневий сосновий осмал, дубову кору. Основними центрами лісохімії є Великий Бичків, Перечин, Свалява Закарпатської області, Коростень Житомирської області, Київ. Важливим напрямом подальшого розвитку лісохімії є більш повне і комплексне використання деревних і лісових відходів.

Назріла проблема удосконалення громіздкої структури управління лісовиробничим комплексом України. Сьогодні комплексом управляють: Міністерство лісового господарства України, корпорація "Укрліс-пром", Відділ лісового господарства та розвитку лісової промисловості Міністерства економіки України. У територіальному розрізі в зоні Карпат діють виробничі лісозаготівельні об'єднання: "Закарпатліс", "Чернігівліс", які сьогодні є самостійними структурами управління. В інших областях одночасно діють лісові об'єднання Мінлісгоспу України і деревообробні об'єднання корпорації "Укрлісгосп".

Наявна структура управління лісовиробничим комплексом не сприяє самостійності його підприємств. Вона вступає в усе глибшу суперечність з економічними методами управління, раціональним використанням, охороною та відтворенням лісових ресурсів. Цим зумовлена необхідність формування нового підходу до розв'язання цієї проблеми, а саме:

- взаємоузгодженого розв'язання організаційно-економічних, екологічних і соціальних проблем функціонування і розвитку лісовиробничого комплексу України;
- формування організаційно-економічного механізму раціонального використання, охорони і відтворення лісових ресурсів з урахуванням захисних і рекреаційних чинників;
- розробка пропозицій щодо охорони, відтворення і раціонального використання лісових ресурсів України;
- обґрунтування нового механізму формування цін на лісоматеріали та розробка методики розрахунку плати за лісні масиви і рекреаційні ресурси туристичними організаціями;
- обґрунтування найдоцільніших напрямків використання продукції в господарстві України.

Розв'язання зазначених проблем є складовою створення ефективної форми управління лісовиробничим комплексом. Нова структура управління

лісовиробничим комплексом України має бути спрямована на охорону, відтворення та раціональне використання лісових ресурсів в умовах ринкової економіки та різних форм власності (рис. 4.1).

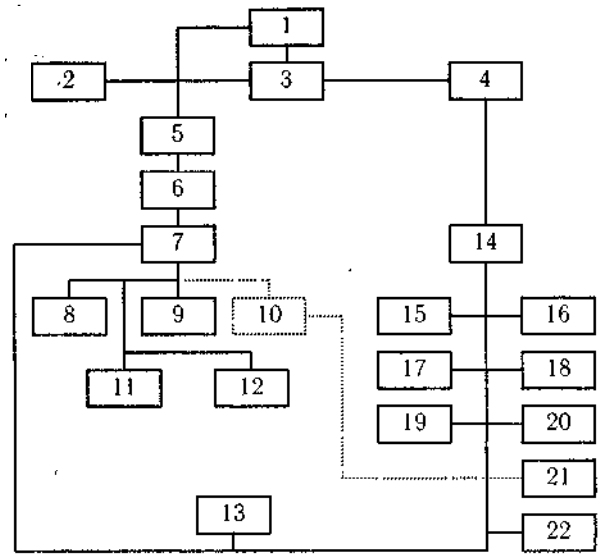

Рис. 4.1. Структура управління лісовиробничим комплексом України:

1 – Кабінет Міністрів України; 2 – Міністерство лісів України; 3 – Міністерство економіки України; 4 – корпорація; 5 – обласна рада народних депутатів; 6 – обласне управління лісами; 7 – державна дирекція лісів; 8 – лісове господарство; 9 – побічне користування лісом; 10 – лісозаготівлі; 11 – охорона лісу; 12 – науково-досілдні організації; 13 – зовнішньоторговельна фірма; 14 – асоціація з переробки деревини; 15 – лісопиляння; 16 – деревообробка; 17 – меблеве виробництво; 18 – лісохімія; 19 – інші підприємства; 20 – фірма "Меблі"; 21 – науково-досілдна організація; 22 – Лісбанк.

Замість трьох паралельно діючих структур управління доцільно створити один орган – Міністерство лісів України з координуючими функціями щодо:

- впровадження досягнень науково-технічного прогресу у веденні лісового господарства, лісозаготівлі й переробці недеревинних ресурсів;
- розробки наукових пропозицій щодо раціонального використання і відтворення рекреаційних ресурсів;
- підготовки кадрів;
- організації та впровадження лісовпорядних робіт;
- підготовки документів та законодавчих актів, нормативів для затвердження урядом та Верховною Радою України;
- поліпшення ведення лісогосподарських, лісозаготівельних робіт та охорони лісових ресурсів.

У територіальному розрізі замість існуючих лісовиробничих об'єднань доцільно створити державні управління лісами з підпорядкуванням обласним радам народних депутатів і координуючому органу – Міністерству лісів України.

Замість існуючих лісокомбінатів та лісгоспів доцільно створити лісові комплекси – державні лісові дирекції, які виконуватимуть дві основні функції: охорону лісу та лісозаготівельні роботи. Все це сприятиме розв'язанню екологічних, економічних і соціальних проблем.

4.9. Будівельний комплекс

Будівельний комплекс включає виробництво будівельних матеріалів, капітальне будівництво та галузі, які їх обслуговують. Його складові надзвичайно різняться за продукцією, умовами і знаряддями праці, зв'язками тощо. Рівень розвитку будівельного комплексу впливає на формування пропорцій і темпів розвитку галузей господарства країни, розміщення і регіональний розвиток продуктивних сил.

Промисловість будівельних матеріалів є найважливішою складовою будівельного комплексу. Вона має багатогалузевий характер, включає галузі видобувної промисловості (природний камінь і нерудні матеріали); переробної промисловості (збірний залізобетон, азбестоцементні вироби тощо); змішані підгалузі, що поєднують видобуток і переробку сировини і матеріалів.

Розміщення підприємств будівельних матеріалів і будіндустрії має такі особливості:

- тяжіння до джерел сировини у зв'язку з низькою транспортабельністю сировини та її значними витратами при виготовленні продукції (цементні, гіпсові, вапнякові, нерудні, покрівельні та інші підприємства);
- тяжіння до регіонів споживання (заводи збірного залізобетону, бетону, розгинів, комбінати крупнопанельного домобудування тощо).

Промисловість будівельних матеріалів об'єднує кілька тисяч підприємств, розташованих в усіх областях України. Найбільшими центрами цієї галузі є Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Запоріжжя, Донецьк, Маріуполь. Особливо важливими підгалузями є цементна промисловість, виробництво будівельних конструкцій і деталей.

Цементна промисловість – матеріаломістка галузь, тому цементні заводи розміщують у районах видобування сировини. При виробництві 1 т клінкеру (напівфабрикату цементу) витрачається 1,5 т карбонатних порід (мергелю, доломіту, вапняків, крейди) і майже 0,5 т глини.

У Донбасі залягають високоякісні карбонатні породи, тому тут споруджено найбільші цементні підприємства України – Амвросіївський (5 заводів і 4 кар'єри), Краматорський, Єнакіївський цементні комбінати. Донецька область за виробництвом цементу посідає перше місце в Україні, Дніпропетровська – друге, Харківська (Балаклія) – третє. Потужні цементні заводи розташовані в Кривому Розі, Дніпродзержинську і Дніпропетровську.

Цементні заводи в західних областях виробляють третину цементу України. Найбільші заводи зосереджено у Львівській (Миколаїв), Рівненській (Здолбунів), Івано-Франківській (Ямниця) та Хмельницькій (Кам'янець-Подільський) областях.

Порівняно менше виробляють цементу на півдні країни, хоча тут є високоякісна сировина. На території південних областей України працюють Бахчисарайський (Автономна Республіка Крим), Ольшанський (Миколаївська область), Одеський та інші заводи.

Цемент завозять у Сумську, Чернігівську, Київську, Херсонську, Черкаську область, хоча на їхніх територіях є багато цементної сировини і умови для виробництва високомарочного портланд-цементу.

Експорт цементу в останні роки дещо зріс. Найбільшими імпортерами цементу є Білорусь, Литва, Молдова та ряд країн далекого зарубіжжя.

Серйозною проблемою експортної діяльності підприємств промисловості будівельних матеріалів України є організація поставок готової продукції за кордон. Такі матеріали, як граніт, каолін, графіт, глина користуються високим попитом за кордоном. Розвідані запаси промислових категорій граніту на 62 родовищах України становлять 264 млн. $м^3$. За цими запасами Україна посідає друге місце в світі після Бразилії, але за обсягом видобутку – шосте місце після Італії, США, Франції, Японії, Канади. Провідним експортером є Італія, яка поставляє на світовий ринок до 30 млн. м2 облицювальних плит на рік. В Україні їхній випуск становить лише 1,6 млн. $м^2$. Ці плити виробляються на застарілому обладнанні й не завжди відповідають світовим вимогам.

Рівень світових цін на вироби з природного каменю досить високий: вартість 1 $м^3$ червоних гранітів 700-900 дол., сірих гранітів – 400-500, чорних лабрадоритів – 1200 дол.; облицювальних плит з граніту – 58-120 дол. за 1 $м^2$.

Українські виробники продають свою продукцію за кордон за ціною 160-200 дол. за 1 $м^3$ гранітних блоків, а в окремих випадках – навіть за 60 дол. Зумовлено це тим, що в Україні немає чіткого контролю за використанням надр. Кожна організація відкриває своє родовище, видобуток у ряді випадків ведеться навіть вибухом, що призводить до підвищення тріщинуватості каменю і робить кар'єр непридатним для використання. Крім того, через відсутність обладнання не виробляються речі, що користуються попитом як в Україні, так і за кордоном.

Ще один вид корисних копалин, що міг би приносити Україні великий прибуток у валюті, – каолін. За його запасами Україна посідає перше місце у світі.

Каолін (від назви місцевості у Китаї) – глиниста гірська порода білого, жовтого, бурого кольору з високою вогнетривкістю і низькою пластичністю. З первинних каолінів одержують збагачений концентрат, який використовують для виробництва фаянсу, фарфору, вогнетривів як наповнювач при виготовленні паперу, гуми, пластмас тощо.

Найбільшим виробником каолінів є США – 9 млн. т на рік, що становить 40 відсотків світового видобутку; друге місце посідає Велика Британія (3,3млн. т), третє – Україна (близько 3 млн. т). Найбільшими імпортерами каоліну вважаються країни Західної Європи; найбільшими експортерами – США (понад 2 млн.т) і Бразилія (0,3 млн. т).

В Україні розвідано 15 родовищ каоліну, 10 з яких експлуатуються, а 5 –

перебувають у резерві. Загальні розвідані запаси каолінів становлять 4,5млрд.т. Головні родовища розташовані у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій та Черкаській областях. У країні є досить потужна база підприємств з видобутку і збагачення каолінів. Для власних потреб використовується 25 відсотків збагаченого каоліну, решта експортується, значною мірою у країни СНД, невелика кількість – у країни Західної Європи.

Однак розробка родовищ каоліну в Україні здійснюється на застарілому обладнанні. Це не дає можливості отримати високоякісну каолінову продукцію. Через неузгодженість експортної політики та низьку якість каолінових концентратів ціна на український каолін у 10 разів нижча від світового рівня, який становить 300-400 дол. за 1 т.

Промисловість будівельних конструкцій і деталей об'єднує підприємства з виробництва збірного залізобетону, будівельних металевих конструкцій та столярних виробів. Вони, як правило, тяжіють до великих промислових центрів і вузлів, населених пунктів зі значним обсягом житлового і цивільного будівництва.

Домобудівні комбінати розміщені в усіх областях. Найпотужніші з них – у Києві, Донецьку, Луганську, Запоріжжі, Одесі. У будівництві використовується також продукція інших галузей промисловості, зокрема скляної, фаянсової, хімічної.

Будівельна база (капітальне будівництво) є однією з найбільш капіталомістких виробничих інфраструктур, її вплив на визначення темпів, масштабів і розміщення виробництва у багатьох випадках є вирішальним. Вона об'єднує підрядні будівельні, монтажні, спеціалізовані організації тощо. Розвиток будівельного комплексу залежить від обсягів і темпів розвитку ряду галузей промисловості, зокрема чорної металургії, машинобудування, енергетики, промисловості будівельних матеріалів, деревообробної промисловості тощо, що зумовлює складні міжгалузеві зв'язки капітального будівництва.

Готова продукція капітального будівництва – це завершені та здані в експлуатацію будови, споруди або їхні комплекси. Для її виробництва потрібні капітальні вкладення (інвестиції) – витрати на створення нових, розширення, реконструкцію та технічне переоснащення діючих підприємств. До складу капітальних вкладень входять вартість будівельно-монтажних робіт, устаткування та інші витрати.

До галузей, що обслуговують будівництво, належить, передусім, важке машинобудування. Його підприємства виробляють близько 2 тис. машин, механізмів, устаткування для промислового, шляхового будівництва, меліорації земель, комунального господарства, а також добування і виробництва будівельних матеріалів (екскаватори, бульдозери, трубоукладачі, будівельні крани тощо).

Другою важливою обслуговуючою будівництво галуззю є *проектно-конструкторська та пошукова діяльність*. Без проектної та кошторисної документації будівництво неможливе.

Науково-дослідна діяльність – це третя галузь обслуговуючого характеру в будівництві, її завдання – вивчення закономірностей і тенденцій розвитку капітального будівництва в цілому, чинників, які сприяють його ефективності, а також обґрунтування вибору та впровадження оптимальних рішень на всіх стадіях інвестиційного процесу.

У перспективі розвиток галузей будівельного комплексу пов'язаний з реконструкцією технічної бази, подальшим впровадженням механізації та автоматизації технологічних процесів, розширенням випуску нових будівельних матеріалів, ефективних збірних будівельних елементів, легких та економічних великомірних конструкцій і виробів поліпшеної якості. Важливим напрямом є комплексне використання сировини, ширше впровадження матеріалів супутнього видобутку, вторинної сировини, забезпечення високої якості виробів для будівництва.

Територіальна організація галузей має удосконалюватися з урахуванням спеціалізації, кооперування, комбінування підприємств та міжрегіональних зв'язків України, повного забезпечення обсягів будівельно-монтажних робіт.

Виробництво будівельних матеріалів супроводжується забрудненням атмосфери пилом, особливо при тонкому подрібненні та термічній обробці сировини в цементній, тальковій та ряді інших галузей. Захист навколишнього середовища в промисловості будівельних матеріалів здійснюється за такими напрямами:

- широке використання рудничних відходів для виробництва будівельних матеріалів, що дає змогу значно скоротити спеціальні роботи з видобутку будівельної сировини;
- пиловловлювання при виробництві цементу та інших пиловидних продуктів;
- вилучення з видобутку площ сільськогосподарських угідь, цінних в естетичному відношенні ландшафтів, долин річок тощо;
- повніше використання матеріалів супутнього видобутку, вторинної сировини, шлаків та інших відходів промислового виробництва.

4.10. Комплекс галузей виробництва непродовольчих товарів

Комплекс галузей виробництва непродовольчих товарів досить складний за структурою та видами діяльності. До його складу входять галузі легкої промисловості, а також виробництво радіоприймачів і радіоелектронної апаратури, телевізорів, годинників, легкових автомобілів, меблів, побутової техніки та запасних частин до неї, мікроелектроніки, мікропроцесорних засобів, касетних відеомагнітофонів, холодильників і морозильників, швейних, в'язальних і пральних машин, мотоциклів, мопедів і велосипедів, пилососів, автоматичних посудомийних машин, фото- і кіноматеріалів, фармацевтичних препаратів, лакофарбових матеріалів, засобів захисту рослин тощо.

Для комплексу цього виробничого спрямування характерні широкі внутрішні й зовнішні економічні та технологічні зв'язки. Його продукцію

використовують у меблевій, автомобільній, авіаційній, нафтохімічній, харчовій промисловості, сільському господарстві, транспорті, у сфері охорони здоров'я тощо.

Серед галузей виробництва непродовольчих товарів однією з найважливіших є легка промисловість, яка забезпечує населення тканинами, одягом, взуттям та ін., а промисловість – технічними тканинами тощо. В умовах орієнтації економіки на соціальні потреби населення цій галузі належить провідна роль у піднесенні рівня життя населення.

Проте значні потенційні можливості галузі використовуються недостатньо внаслідок недопоставок сировини за міжнародними угодами. Майже вдвічі зменшилися поставки бавовни. Значно менше порівняно з потребою надходить хімічних ниток і волокон, шубно-хутрової сировини, каучуків, синтетичних латексів, барвників тощо. Постало важливе завдання – формувати і розміщувати державні замовлення і державні контракти, координувати діяльність підприємств, пов'язану з виконанням цього завдання, а також розширювати використання нових видів сировини, забезпечувати збалансований розвиток підгалузей.

На розміщення підприємств легкої промисловості, особливо текстильної, великий вплив має науково-технічний прогрес. Це позначається, передусім, на концентрації текстильного виробництва, на зміні його сировинної бази. Натуральне волокно поступово витісняється хімічними волокнами. Велика кількість тканин виробляється з сумішей натуральних і хімічних волокон.

Істотні зміни відбулися у територіальній організації легкої промисловості в результаті наближення виробництва до районів споживання продукції. Підприємства легкої промисловості розміщені в усіх областях України, зокрема в регіонах концентрації міського населення або пунктах надходження сировини.

У структурі текстильної промисловості України найбільш вагоме місце посідає бавовняна галузь. Для неї характерне віддалення від сировинної бази і навіть споживачів. Бавовняна галузь у своїй структурі має прядильне, ткацьке, крутильно-ниткове і фарбувально-обробне виробництво.

Найбільші підприємства галузі такі: Херсонський бавовняний комбінат, бавовняні комбінати в Донецьку, Тернополі, бавовняно-прядильні фабрики в Києві, Львові, Долині (Івано-Франківська область), Нововолинську (Волинська область). Інші підприємства продукують переважно пряжу та нитки.

Значного розвитку набула вовняна галузь. Сировиною для неї є вовна, добавки з штучних та синтетичних волокон. Чисте вовняне виробництво майже не збереглося. Вовняні тканини виробляють Чернігівський камвольно-суконний і Луганський тонкосуконний комбінати, Криворізька вовнопрядильна та Донецька камвйльно-прядильна, Дунаєвецька (Хмельницька область), Одеська, Сумська, Стрийська (Львівська область) суконні фабрики, Харківське виробниче об'єднання "Червона нитка". Усього у вовняній галузі діє близько 30 підприємств.

У Києві, Богуславі, Черкасах, ряді міст Чернівецької та Закарпатської

областей зосереджено виробництво килимів і килимових виробів з вовни й синтетичних волокон.

На базі натуральної сировини (шовку-сирцю) діє комбінат у Києві, який випускає високоякісний натуральний шовк. Інші підприємства (у Києві, Черкасах, Луцьку) виробляють шовкові тканини з синтетичного та штучного волокна. У Києві та Лисичанську (Луганська область) випускають також шовкові тканини технічного призначення.

На базі місцевих ресурсів льону-довгунця працюють великі льонокомбінати в Житомирі й Рівному, функціонують понад 30 льонозаводів, а також Коростенська фабрика (Житомирська область) з виробництва тканин.

Льняні тканини застосовуються як технічні у поліграфічній промисловості, деяких галузях машинобудування. Окрім того, їх використовують при виготовленні одягу, білизни тощо. Україна є експортером льоноволокна.

Конопляно-джутове виробництво зосереджено на Одеській джгутовій фабриці та Харківському канатному заводі, де використовуються привізний джгут, волокна конопель, бавовняна пряжа, хімічні волокна. Частина продукції йде на експорт.

В Україні діє понад 60 підприємств трикотажної промисловості. У структурі трикотажних виробів переважає виробництво панчішно-шкарпеткових виробів та білизняного трикотажу. Найбільші центри трикотажної промисловості: Київ, Харків, Житомир, Львів, Одеса, Чернівці, Миколаїв.

У швейній галузі, яка розміщена майже в усіх містах України, найбільшими центрами є Київ, Харків, Одеса, Львів, Дніпропетровськ, Донецьк, Запоріжжя, Чернівці, Дрогобич. Україна є імпортером швейних виробів.

В Україні створені великі шкіряні виробничі об'єднання: Бердичівське, Львівське, Івано-Франківське, Київське, Харківське, Вознесенське (Миколаївська область); діють заводи в Кременчуку, Василькові (Київська область), Миколаєві, Херсоні.

На базі шкіряної сировини працюють взуттєві виробничі об'єднання і взуттєві фабрики у Києві, Луганську, Львові, Дніпропетровську, Харкові, Одесі, Івано-Франківську, Сімферополі, Кривому Розі, Хмельницькому та інших містах.

Основні підприємства хутряної галузі: Харківське хутрове виробниче об'єднання та виробниче об'єднання "Тисмениця" в Коломиї (Івано-Франківської області); фабрики в Одесі, Житомирі, Жмеринці (Вінницької області).

Для розвитку шкіряно-взуттєвої та хутряної галузей потрібно удосконалювати і створювати нову, високоефективну технологію шкіряно-взуттєвого і дубильно-екстрактного виробництва; освоювати матеріали з поліпшеними технологічними та експлуатаційними властивостями; механізувати та автоматизувати виробничі процеси.

В Україні добре розвинене галантерейне виробництво. Підприємства цієї

галузі розміщені в містах та більшості селищ України, їхня продукція – господарські сумки, валізи, портфелі, кошики, гаманці та багато інших виробів.

Поліграфічна промисловість включає підприємства, які виготовляють різні види друкованої продукції: книги, журнали, плакати, календарі, географічні карти, етикетки, квитки, бланки тощо. До складу поліграфічної промисловості входять: універсальні й спеціалізовані поліграфічні об'єднання та комбінати; газетні, газетно-журнальні й газетно-бланкові друкарні, книжково-журнальні, етикетко-друкарські фабрики, фабрики офсетного, друко-офсетного, кольорового і нотного друку; цинкографічні, а також допоміжні підприємства. Широко впроваджуються нові технології друку з використанням електронної техніки.

Найбільші поліграфічні підприємства розташовані у Києві, Харкові, Вінниці, Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Львові, Одесі, Рівному, Сімферополі, Чернівцях.

Фарфоро-фаянсова промисловість охоплює підприємства, які виробляють фарфорові, фаянсові, майолікові та інші вироби тонкої кераміки господарського, культурно-побутового і художньо-декоративного призначення. Основною сировиною для цієї галузі є каолін, польовий шпат, кварцовий пісок, пегматит, вогнетривкі та бентонітові глини.

Підприємства галузі розміщено у 12 областях, найбільша кількість їх у Житомирській області (9 заводів). Найбільші підприємства галузі: Баранівський, Коростенський (Житомирська область), Дружківський (Донецька область) фарфорові заводи, Полонське виробниче об'єднання "Фарфор" (Хмельницька область), Славутський завод "Будфарфор" (Хмельницька область).

Продукція фарфоро-фаянсової промисловості задовольняє потреби населення України та експортується.

Актуальним завданням є забезпечення відродження в Україні на якісно вищому рівні виробництва побутової техніки, яка б відповідала вимогам споживача і була конкурентоспроможною.

4.11. Комплекс соціальної інфраструктури

Соціальна інфраструктура – це сукупність галузей невиробничої сфери, що створюють загальні умови для раціональної організації основних видів діяльності людини – трудової, суспільно-політичної, у сфері духовної культури та побуту.

До галузей соціальної інфраструктури відносять: торгівлю в тій її частині, що здійснює реалізацію продукції, громадське харчування, житлово-комунальне господарство і побутове обслуговування населення, пасажирський транспорт і зв'язок, що обслуговує населення і невиробничі галузі; освіту й охорону здоров'я; фізкультуру і спорт; туристично-екскурсійні організації; соціальне забезпечення; культуру і мистецтво; масову інформацію; науку та наукове обслуговування; підготовку кадрів;

кредит і державне страхування; органи державного управління і громадських організацій.

Соціальна інфраструктура має не тільки галузеву, а й територіальну структуру. Одиницями територіальної структури соціальної інфраструктури є країна, регіон, автономна республіка, область, місто, сільський адміністративний район, населений пункт. Підтримання необхідних пропорцій розвитку соціальної інфраструктури в галузевому і територіальному аспектах – важливий напрям політики регіонального розвитку.

Нова політика регіонального розвитку полягає в розширенні самостійності та відповідальності місцевих органів влади й управління у розв'язанні життєво важливих завдань регіонів країни. Сутність такої політики орієнтована на розмежування повноважень між усіма об'єктами територіального господарювання. Децентралізація влади й адекватне розмежування повноважень передбачає передавання на рівень місцевого і територіального управління основної частини відповідальності за соціальну інфраструктуру і соціальний розвиток міським та обласним органам самоврядування. У зв'язку з цим ключовим елементом нової політики регіонального розвитку є реальне життєзабезпечення населення регіонів, міст, селищ та інших населених пунктів комплексом матеріальних благ і послуг.

Рівень розвитку галузей соціальної інфраструктури значно відстає від сучасних вимог суспільства. Матеріальна база галузей цього комплексу становить лише 48-50 відсотків нормативного рівня. Понад 7 млн. жителів України стоять у черзі на одержання житла. У складному становищі перебуває медичне обслуговування населення, скоротилась середня тривалість життя, зменшилася народжуваність, поглиблюються процеси депопуляції населення країни.

Рівень освіти значно відстає від освітнього потенціалу розвинених країн, значна кількість структур культури і мистецтв узагалі втратили попередні масштаби діяльності й творчості. Знижується інтелектуальний потенціал суспільства.

Держава має створювати сприятливі умови розвитку галузей соціальної сфери, виходячи з таких принципів:

- ✓ забезпечення державної підтримки розвитку галузей соціальної інфраструктури на рівні, що дає можливість населенню одержувати послуги в обсягах, які гарантують нормальні умови життєдіяльності;
- ✓ максимального залучення недержавних коштів на утримання і розвиток установ соціально-культурного призначення;
- ✓ комерціалізації соціальної інфраструктури, діяльності її установ, яка має здійснюватися лише за умови, що впровадження тут ринкових відносин не завдасть шкоди суспільству.

Особливості розвитку комунального господарства зумовлюються специфікою цього об'єкта, що пов'язана із загальнодоступним і загальноекономічним характером споживання його продукції, а звідси – з фінансуванням переважно за рахунок бюджету. Стосовно цієї галузі важливо

забезпечити економне витрачання в житлово-комунальному господарстві питної води, електро- і теплоенергії, газу тощо; випереджаючий розвиток комунального господарства в сільській місцевості; розвиток міського пасажирського електротранспорту та санітарної очистки населених пунктів; поетапний перехід на бездотаційну роботу підприємств і установ житлово-комунального господарства.

Основні напрями розвитку торгівлі полягають у сприянні створенню регіональної структури торгівлі та громадського харчування, формуванні структури роздрібного товарообороту, яка б забезпечила максимальне наближення фактичного споживання до раціональних норм із непродовольчих товарів та фізіологічних норм із продуктів харчування. Ефективність цих перетворень, у свою чергу, залежить від реформування власності на підприємствах роздрібної й оптової торгівлі та громадського харчування.

Розвиток побутового обслуговування має здійснюватися з урахуванням постійного скорочення фізичних обсягів побутових послуг через неспроможність населення їх оплачувати. Це передбачає необхідність розробки відповідних програм щодо забезпечення підприємств служби побуту обладнанням з метою створення розгалуженої мережі малопотужних підприємств, які формували б завершену інфраструктуру в кожному мікрорайоні, місті, селі, а також щодо запровадження необхідних економічних стимулів для розвитку побутового обслуговування на селі.

Для розв'язання цієї проблеми державна підтримка розвитку побутового обслуговування на селі має здійснюватися в такий спосіб: прирівнювання підприємств служби побуту при оплаті електроенергії до сільськогосподарських споживачів; зниження чи звільнення від податку на добавлену вартість, на прибуток соціально необхідних видів послуг; зменшення ставок орендної плати. Оскільки ці підприємства є комунальною власністю і всі платежі вносяться до місцевих бюджетів, регулювати ці питання повинні місцеві органи влади.

Розвиток освіти і культури має забезпечити досягнення показників освітнього рівня населення розвинених країн, а в найближчий час – задовольняти потреби галузей суспільного господарства у кваліфікованих працівниках та спеціалістах відповідно до структурної переорієнтації.

Основними джерелами фінансування освіти та культури залишаються кошти державного та місцевих бюджетів. Поряд з цим мають створюватися умови для подальшого залучення до сфери освіти та культури додаткових недержавних джерел фінансування.

4.12. Рекреаційно-туристичний комплекс

Туризм протягом усієї історії свого економічного існування переконливо утримує репутацію специфічної сфери, яка динамічно розвивається у складі галузей обслуговування і посідає все більш помітне місце у світовій економіці за показником швидкості обігу капіталу, числом зайнятих, обсягом експорту послуг як джерело доходів для національних бюджетів. Рівень

споживання туристичних послуг є одним із важливих індикаторів якості життя.

Кількість міжнародних туристичних мандрівок постійно зростає, збільшившись із 25 млн. у 1950 р. до близько 700 млн. осіб у 2002 р. Так, за прогнозами Всесвітньої туристичної організації (ВТО) до 2020 р. кількість туристичних поїздок збільшиться майже втричі і досягне 1,6 млрд. осіб. При цьому доходи від готельно-туристичних послуг підвищуватимуться прискореними темпами і можуть зрости з 445 млрд дол. США у 1998 р. до приблизно 2 трлн. дол. у 2020 р.

Процес прискореного розвитку туризму є результатом науково-технічного прогресу, зростання пізнавальних, оздоровчих потреб людей і необхідності в міжнародних ділових контактах. Наявність багатого історико-культурного і природно-рекреаційного потенціалу дала змогу багатьом країнам, окремі з яких навіть не належать до високорозвинених, завоювати серйозні позиції на світовому туристичному ринку.

Вагомою структурною складовою економіки України стає рекреаційно-туристичний комплекс для розвитку якого є необхідні природні умови, історико-культурні, матеріальні та трудові ресурси. Рекреаційно-туристичний комплекс можна розглядати в двох аспектах: з одного боку, як міжгалузевий комплекс у складі сфери послуг, де виникають і набувають розвитку економічні відносини з виробництва, обміну і споживання рекреаційно-туристичного продукту; з другого – як складову соціальної інфраструктури територій різного рівня, що становить комплексну систему (мережу) підприємств і закладів із виробництва, просування і реалізації рекреаційно-туристичних послуг.

Рекреаційно-туристичний комплекс має ознаки самостійного об’єкта: спеціалізовану матеріально-технічну базу; специфічні природно-антропогенні ресурси; унікальність продукування послуг і власної технології обслуговування; формування принципово нової схеми міжгалузевого і територіального управління; суспільну значущість, у тому числі економічну, соціальну, екологічну і політичну. Практично туризм є відправною точкою формування міжгалузевого рекреаційно-туристичного комплексу, складовими якого є підприємства, заклади та організації різних сфер економіки (рис. 4.2).

Розвиток рекреаційно-туристичного комплексу України є пріоритетним напрямом національної економіки і культури, важливим фактором підвищення міжнародного престижу країни, джерелом соціально-економічного розвитку регіонів, важливою умовою збереження історико-культурної спадщини.

Україна для цього має всі об’єктивні передумови: особливості географічного положення та рельєфу, сприятливий клімат, багатство природного, історико-культурного та туристично-рекреаційного потенціалів. Загальна площа придатних для туризму й відпочинку природних ландшафтів становить 9,4 млн га. На території нашої держави налічується понад 125 тис. пам’яток археології, архітектури, містобудування, історії та мистецтва, працюють сотні музеїв.

Рис. 4.2. Логіко-структурна схема функціональних складових рекреаційно-туристичного комплексу

Крім того, Україна розташована на перехресті шляхів між Європою і Азією: важливі залізничні та автомобільні магістралі, порти Чорного та Азовського морів, а також Дунаю, авіамережа здатні сприяти розвитку її інтенсивних багатосторонніх зв'язків з багатьма країнами.

Щоб перетворити Україну на туристичну державу світового рівня, необхідно забезпечити чітку організацію самого туризму, створити і зміцнити матеріально-технічну базу, залучити досвідчені та кваліфіковані кадри.

Держава має сприяти розвитку туризму, раціональному використанню та збереженню туристичних ресурсів. Про ефективність заходів державного стимулювання туризму свідчить той факт, що у 2001 р. на 12 % збільшилася кількість наших співвітчизників, які відпочивали й оздоровлювались за туристичними путівками.

На 30 відсотків збільшилася кількість організацій, що надають туристичні послуги. Нині в Україні 4,2 тис. таких фірм. В Україні

сформувався один із найпотужніших в Європі рекреаційно-туристичний потенціал, який нараховує близько 7850 об'єктів із можливістю оздоровлення 8-10 млн. осіб на рік. Потужності рекреаційно-туристичного комплексу України порівняно з країнами СНД у 10 разів вищі.

Нині рекреаційно-туристичний комплекс реалізує свої можливості на третину. Це зумовлено низкою причин, серед яких: високі податки; нерозв'язаність питань із приватизації землі та захисту приватного капіталу; недостатня державна підтримка суб'єктів державного підприємництва; відсутність системи регулювання зовнішньоекономічної діяльності у сфері послуг; недостатнє кадрове забезпечення сфери туризму та ін.

Одна з вагомих причин – недостатній рівень розвитку і недосконаліть туристичної інфраструктури. За даними 2002 р. з 1254 готельних комплексів у країні тільки незначна частина відповідає сучасним нормам, 80 відсотків готельних підприємств потребують ремонту, номери – реконструкції і переоснащення, технологія обслуговування – автоматизації і комп'ютеризації. Назріла необхідність розвивати мережу комфортабельних готелів і кемпінгів, насамперед уздовж міжнародних транспортних коридорів, що проходять через територію України.

Необхідно створити мережу готелів і туристичних баз цільового призначення: готелів для індивідуальних туристів та мисливських і риболовних баз, літніх та зимових спортивних баз, готелів для туристів, що приїздять з метою лікування, курортних готелів, ферм для любителів сільськогосподарської праці, транзитних мотелів, дорожніх ресторанів тощо.

Головні стратегічні напрями подальшого розвитку рекреаційно-туристичного комплексу України такі:

- ✓ забезпечення загальнодержавної і регіональної підтримки туризму, залучення до його розвитку як державних, так і підприємств інших форм власності, а також окремих громадян;
- ✓ створення розвиненої туристичної інфраструктури з метою надання якісних і різноманітних послуг туристам;
- ✓ забезпечення пріоритетності вітчизняного внутрішнього та іноземного (в'їзного) туризму на основі використання туристичних ресурсів, національної історико-культурної спадщини українського народу;
- ✓ розвиток інформаційно-рекламної і маркетингової діяльності;
- ✓ підготовка і перепідготовка та підвищення кваліфікації кадрів для потреб рекреаційно-туристичної діяльності.

Ці та інші напрями визначають орієнтири і пріоритети розвитку рекреаційно-туристичної діяльності в Україні. В її основу мають бути покладені регіональні цільові програми та бізнес-плани.

РОЗДІЛ 5
Агропромисловий комплекс України

5.1. Сутність АПК, його галузева структура

Агропромисловий комплекс – виробничо-територіальне поєднання галузей (підприємств), які спільно функціонують для досягнення єдиної мети: виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки, зберігання, транспортування та збутом сільськогосподарської продукції.

До АПК входять сільське господарство, харчова, м'ясна, молочна, борошномельно-круп'яна, комбікормова, плодоовочева, мікробіологічна промисловість, низка обслуговуючих підрозділів машинобудування, виробництво мінеральних добрив і хімікатів та допоміжні галузі, які забезпечують спорудження об'єктів, транспортування, зберігання та реалізацію сільськогосподарської продукції (рис. 5.1).

Утворення АПК базується на процесі агропромислової інтеграції (злиття), що означає встановлення постійних зв'язків галузей сільського господарства, які виробляють сільськогосподарську продукцію та галузей, що її переробляють. Це галузі, що виробляють обладнання та галузі, що надають різні види послуг, зберігають, транспортують і реалізують(рис. 5.2).

Формування АПК – це процес, пов'язаний із високим рівнем розвитку продуктивних сил, з переходом сільського господарства до машинної стадії виробництва і до подальшої його індустріалізації на базі науково-технічного прогресу. Формування АПК свідчить про формування агробізнесу.

За сучасних умов для успішного розвитку всіх галузей АПК створюються нові форми господарювання – КСП (колективні сільськогосподарські підприємства), держгоспи (державнігосподарства), селянські (фермерські) господарства, асоціації фермерських господарств, кооперативи, акціонерні товариства.

До складу АПК входить продовольчий комплекс, що включає:

- зерно-продуктовий;
- картоплепродуктовий;
- цукробуряковий;
- плодоовочевоконсервний;
- виноградно-виноробний;
- тютюнопродуктовий;
- хмелепромисловий;
- м'ясопродуктовий;
- молочнопродуктовий;
- олійно-продуктовий;
- рибопродуктовий;
- бджоло-продуктовий.

Провідною галуззю АПК є сільське господарство, пов'язане із забезпеченням населення продуктами, харчування, а промисловості – сировиною. Сільське господарство виробляє 90 % усієї продукції харчової промисловості, решту – складає продукція лісу та моря. Сільське

господарство є основним виробником продовольчих продуктів та сільськогосподарської сировини рослинного і тваринного походження.

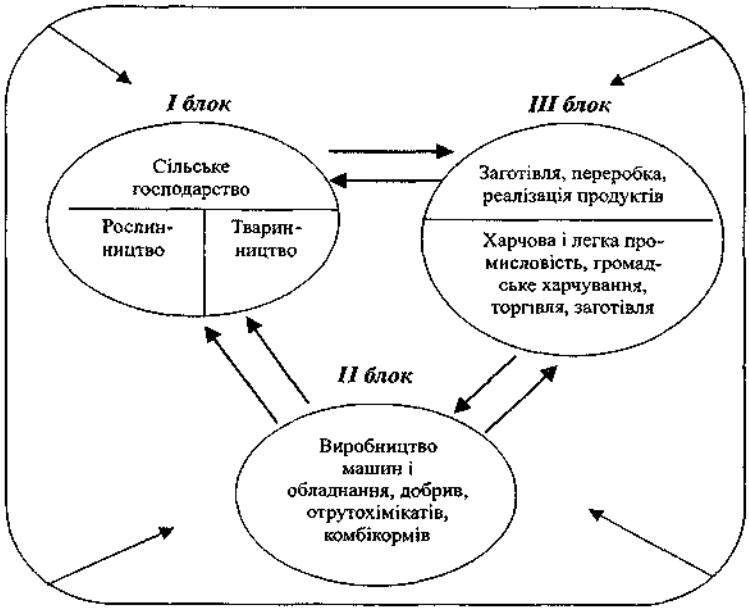

5.1. Структура агропромислового комплексу (АПК)

Рис. 5.2. Схема міжгалузевих зв'язків

Економічна ефективність та доцільність функціонування аграрної сфери визначаються, поряд із загальними закономірностями, низкою особливостей, що виникають як наслідок залежності виробництва АПК від грунтово-кліматичних умов (рис.5.3).

Падіння виробництва в АПК, зменшення споживання вітчизняних продовольчих товарів є важливою причиною подальшої деградації та занепаду аграрного сектора України, зношення й руйнування його потенціалу, падіння ефективної родючості ґрунтів, зменшення вмісту гумусу в них і зниження врожайності навіть на високо родючих чорноземах. Структурна розбалансованість і дефіцит окремих виробничих ресурсів, насамперед, матеріально-технічних й енергетичних, призводять до неефективного використання аграрного потенціалу.

Загальнодержавна стратегія розвитку зовнішньоекономічної діяльності

АПК має бути спрямована на забезпечення національних інтересів і балансів між вітчизняних виробництвом й імпортом та між внутрішнім споживанням й експортом. Розробка і вжиття заходів комплексної програми щодо підтримки таких балансів на державному рівні мають провадитися за допомогою важелів податкового та митного регулювання, виходячи з сучасного стану агропромислового виробництва і національної економіки.

Досвід країн з розвинутою ринковою економікою свідчить, що ефективне використання новітніх розробок у сфері агротехніки, біотехнології та агроекології, всебічна раціоналізація аграрного природокористування призвели до значного зменшення природо-, фондо- й енергомісткості аграрнопродовольчої продукції, підвищення її конкурентоспроможності. Ці чинники слід віднести до пріоритетних напрямів розвитку національного агропромислового комплексу.

АПК є гарантом забезпечення продовольчої незалежності країни, а продуктивність його галузей безпосередньо впливає на розв'язання соціально-економічних завдань.

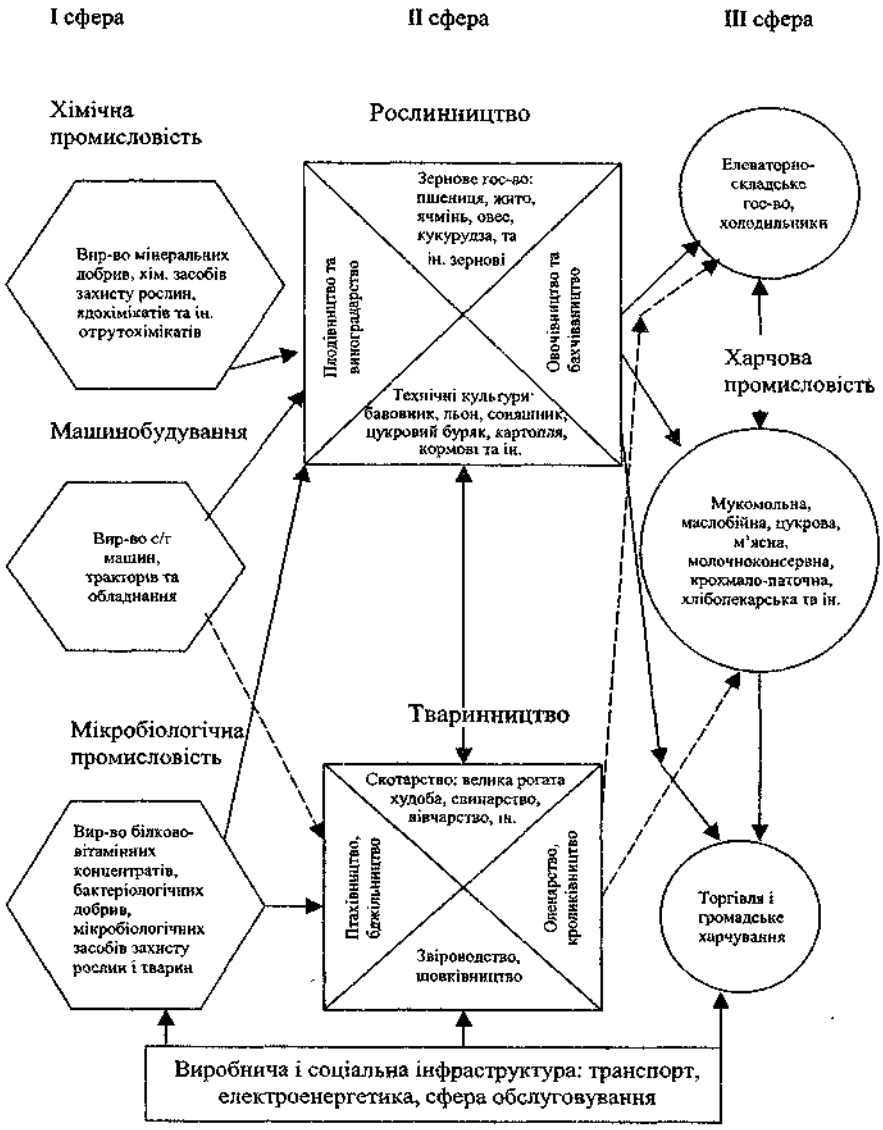

Рис. 5.3. Структурно-географічна схема АПК

5.2. Сільськогосподарське виробництво: сучасний стан розвитку

Сільське господарство – одна з основних галузей матеріального виробництва. Воно є сировинною базою легкої та харчової промисловості. Попит на сільськогосподарську продукцію постійно зростає, оскільки збільшується кількість населення, особливо міського. У сільському господарстві як і в інших галузях суспільного виробництва, відбувається постійний розвиток і вдосконалення продуктивних сил і на цій основі зростає ефективність сільськогосподарської праці, що дає змогу з меншою кількістю робочої сили виробляти більше.

У сільському господарстві велике значення має фактор часу, зокрема своєчасне й якісне виконання польових робіт. Для отримання високого врожаю потрібно виконати весь агрономічний комплекс робіт у короткі строки. Це вимагає повного забезпечення відповідним комплексом різної сільськогосподарської техніки.

Іншою особливістю землеробства є нерегулярний характер виробництва. Тут має місце розрив між робочим періодом і кінцевим результатом. Праця використовується з перервами, пов’язаними зі зростанням і визріванням рослин, протягом року.

У сільському господарстві України переважають такі галузі: рослинництво і тваринництво, що складаються з численних галузей і підгалузей (рис. 5.4).

Рослинництво найбільше за всі галузі сільського господарства піддано впливу природно-ресурсних факторів певної території (ґрунти, клімат, опади, засухи) та значній, дуже вираженій сезонності виробництва і споживання. Більшість підгалузей механізовані (заготівля), але слабко розвинута інфраструктура (сховища, холодильники).

Залежно від призначення продукції, що виробляється, та засобів виробництва, що застосовуються у рослинництві, виділяють більш вузькі галузі та їхні групи: зернове виробництво, виробництво технічних культур, картоплярство, овочівництво та баштанництво, плодівництво та виноградарство, кормовиробництво. Найсприятливішими для розвитку рослинництва є степова та лісостепова зони. Чорноземні ґрунти і сприятливий клімат, велика густота населення, землеробські навички, зручне економіко-географічне положення зробили рослинництво базовою галуззю сільського господарства.

Тваринництво щодо вартості валової продукції є найбільшою галуззю сільськогосподарського виробництва. Воно покликано задовольняти потреби населення у м’ясомолочних продуктах, а також потреби харчової та фармацевтичної промисловості в багатьох видах сільськогосподарської сировини. Провідне місце в структурі тваринництва посідає скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. Менше значення має конярство, хутрове звірівництво, бджільництво, ставкове рибальство, шовківництво.

Основною специфікою сільського господарства як галузі матеріального виробництва є його територіальне розосередження та великі площі.

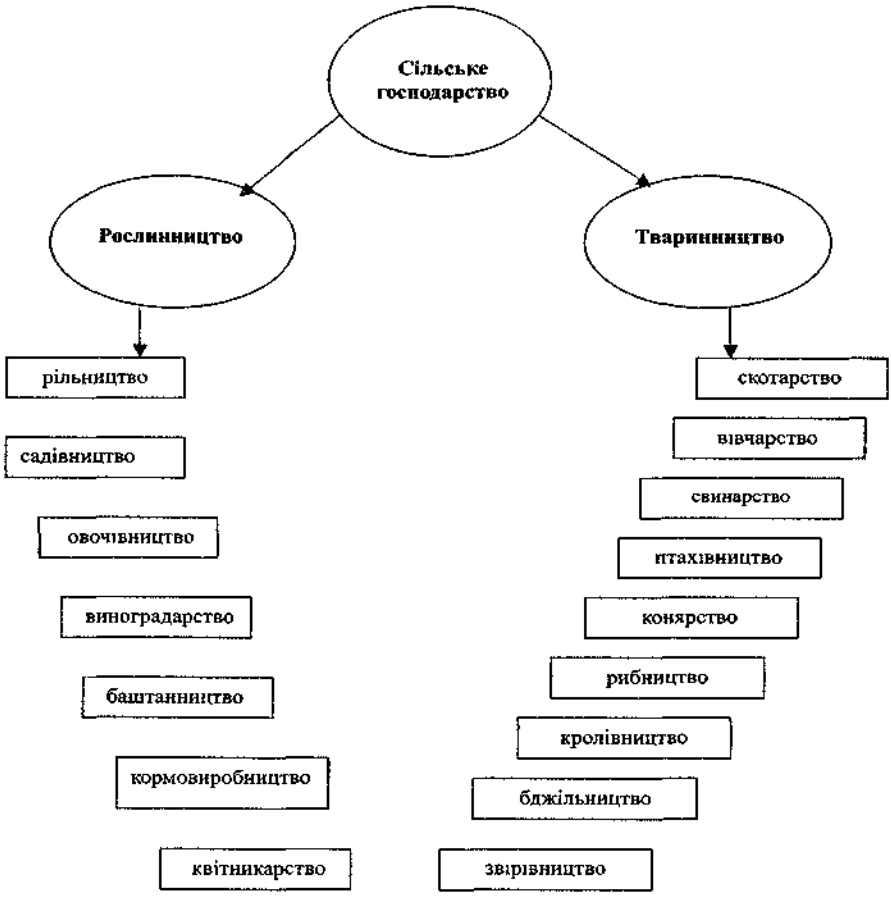

Рис. 5.4. Структура сільського господарства

Крім того, для подальшого розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва є наявність земельного фонду як основного засобу виробництва, а також агрокліматичних характеристик: сонця, тепла, води, живих організмів (рослин і тварин).

Продукція сільського господарства визначається в грошовому виразі (у порівняльних цінах умовно взятого конкретного року) як сума продукції рослинництва і тваринництва. При цьому обсяг продукції рослинництва визначається у порівняльних цінах за обсягом валового збору сільськогосподарських культур у всіх категоріях господарств та незавершеного виробництва звітного року (витратами на посів озимини та на підготовку ґрунту під посіви ярих культур у наступному році).

Обсяг продукції тваринництва визначається кількістю одержаного приплоду та обсягом вирощеного за рік молодняка худоби, приросту дорослої худоби при її відгодівлі, а також кількості основної продукції тваринницва (молока, м’яса, вовни, яєць тощо) у порівняльних цінах. За обсягами валової продукції окремих культур визначається середня урожайність цих культур (на 1 га зібраної площі).

За даними Держкомстату, обсяг продукції сільського господарства за січень-листопад 2003 р. в усіх категоріях господарств порівняно з аналогічним періодом минулого року зменшився на 12,3 %, у тому числі у сільськогосподарських підприємствах – на 28,9 , у господарствах населення – на 0,9, хоча за 2000-2002 рр. обсяг сільськогосподарського виробництва зріс

на 23 %. Озимі на зерно і зелений корм під урожай майбутнього року посіяні на площі 7,1 млн. га (85 % рівня минулого року), з них озимі на зерно – на 6,9 млн. га (у тому числі сільськогосподарськими підприємствами – 5.7 млн. га).

Загальний обсяг реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами за одинадцять місяців 2003 р. скоротився на 16 %, що відбулося за рахунок зменшення обсягів реалізації продукції рослинництва – на 28%. Водночас обсяги реалізації продукції тваринництва зросли на 5 %.

Сільськогосподарськими підприємствами за минулий рік реалізовано 6,8млн. т зернових культур, що на 55 % менше, ніж за 2002 рік, коли було зібрано високий урожай зернових – 38,8 млн. т. Високий урожай зернових сприяв збільшенню кормової бази, а отже, нарощуванню виробництва у тваринництві. У 2002 р. вперше за останні шість років досягнуто зростання реалізації худоби та птиці на 6,7 %.

За час проведення земельної реформи з національного земельного фонду у приватну власність передано 67 % сільськогосподарських угідь; 6,7 млн. селян стали власниками земельних паїв, що відповідає загальній площі близько 25,7 млн. га сільськогосподарських угідь; 5,7 млн. га земель передано у приватну власність та користування для ведення фермерських, особистих підсобних та присадибних господарств – це в сумі складає 79,4 % земель сільське господарського призначення. Крім того, проведено реформування 11,2 тис. колективних сільськогосподарських підприємств, на базі яких створено 15,6 тис. агроформувань нового типу.

Важливим чинником розвитку АПК стало запровадження ринкових механізмів кредитування сільськогосподарського виробництва. Це дозволило щорічно залучати понад 4 млрд. грн. кредитних ресурсів для села, що у 8 разів перевищує обсяги бюджетної підтримки. Після реформування в 2000 р. відносин власності на селі виникла потреба створення цивілізованого аграрного ринку. Для цього було видано укази Президента України, на виконання яких було створено 34 аграрні біржі, близько 25 тис. торгових домів, заготівельних пунктів і кооперативів та обслуговуючих ринкових структур, вжито заходи щодо спрямування на нихтоваропотоків сільськогосподарської продукції. В останні роки істотно зросли обсяги біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією.

Основою розвитку рослинництва є земельні ресурси, що використовуються як окремі угіддя для певних виробничих цілей, а найважливішою організаційною ознакою – сезонність виробництва. Україна має значний земельний фонд, що перебуває у розпорядженні сільськогосподарських підприємств і господарств. Площа цих земель становить 43,022 млн.га при загальній території України 60,3 млн.га. Земельний фонд – це вся земельна площа кожної держави, яка ділиться на:

- землі несільськогосподарського призначення (дороги, міста, ліси);
- землі сільськогосподарського призначення (сільськогосподарські угіддя).

Своєю чергою сільськогосподарські угіддя поділяють на: ріллю (32,544 млн. га), сіножаті (2,41 млн. га), пасовища (5,528 млн. га), багаторічні насадження (0,912 млн. га), перелоги (0,404 млн. га).

У державі зосереджені великі (41,8 млн. га) масиви сільськогосподарських угідь, які знаходяться у віданні сільськогосподарських підприємств і господарств. У цілому Україна характеризується великою розораністю (питома вага ріллі становить понад половину її території), відносно низькою питомою вагою природних кормових угідь, певною просторовою різницею структури земляних угідь. Найвищу питому вагу мають орні угіддя в степовій частині (68,8 % площі).

Активне проведення реформ в аграрному секторі, докорінна перебудова земельних та майнових відносин створили умови для розвитку приватного бізнесу та нарощування виробництва продукції. На недержавній основі нині виробляється практично вся аграрна продукція.

У найближчі роки важливо прискорити розвиток цукрової, спиртової, масложирової, плодоовочеконсервної, м'ясної, молочної та інших підгалузей – для того, щоб повністю забезпечити потреби населення відповідно до науково обґрунтованих норм і створити необхідні резерви продовольства для експорту до зарубіжних країн.

В Україні є всі природноекономічні передумови для успішного розвитку цукрової промисловості та збільшення виробництва цукру, але спершу для цього потрібно впровадити високоврожайні сорти цукрових буряків, поліпшити агротехніку їх вирощування, скоротити непродуктивні витрати сировини в процесі збирання, транспортування та переробки.

На реконструкцію потрібно спрямовувати не менше двох третіх обсягу капіталовкладень для того, щоб одержати в цукровій, масложировій, спиртовій і консервній промисловості приблизно 70 % загального приросту потужностей.

Важливим напрямом інтенсифікації виробництва в харчовій промисловості є підвищення комплексності переробки сировини на основі розвитку комбінування і особливих його форм, які пов'язані з утилізацією відходів і використання побічних продуктів. Перспективи і темпи розвитку підгалузей харчової промисловості мають визначатися з урахуванням обсягів нарощування сировинних ресурсів, наявних виробничих потужностей підприємств, рівня рентабельності виробництва, конкурентоспроможності та ефективності продукції.

Досвід високорозвинутих в економічному відношенні країн заходу показує, що до найбільш ефективних та актуальних для України напрямів державного регулювання сільськогосподарського виробництва належать:

- виділення державних субсидій;
- формування законодавчої основи, яка б гарантувала право власності товаровиробника на створений ними продукт;
- реалізація соціальних програм і програм підготовки кадрів;
- валютно-фінансове регулювання і захист відінфляційних наслідків;
- аграрний протекціонізм і захист вітчизняних товаровиробників на світовому ринку, стимулювання надходження на нього товарів власного виробництва і обмеження надходження до України ідентичної продукції ззовні;

– підтримка цінового паритету;
– формування і стимулювання діяльності установ щодо кредитування виробництва, маркетингу, сервісного обслуговування тощо;
– регламентація стандартів і якості продукції;
– стимулювання впровадження досягнень НТП;
– контроль за раціональним природокористуванням і екологізація виробництва.

Практика вимагає й інших напрямів державного регулювання сільськогосподарського виробництва, зокрема при врахуванні специфіки його розвитку в тих чи інших регіонах України (зоні впливу катастрофи на ЧАЕС, селенебезбечних зонах, районах з високою концентрацією зрошувальних і осушувальних мереж та ін.).

5.3. Особливості розвитку та розміщення основних галузей сільського господарства

Провідне місце в структурі рослинництва займають зернові культури (озимі пшениця і жито), круп'яні (просо, гречка, рис), зернофуражні (ячмінь, кукурудза, овес), зернобобові (горох); технічні культури (цукрові буряки, соняшник, льон-довгунець, конопля, тютюн); овочівництво, баштанництво і плодівництво.

Основними показниками роботи в рослинництві є урожайність, яка залежить від:

- природної родючості ґрунту;
- рівня організації сільськогосподарського виробництва;
- раціональних сівозмін;
- внесення добрив.

Провідне місце в структурі посівів займають зернові культури – найважливіша група продовольчих культур, основа світового рослинництва, які дають зерно як:

- основний продукт харчування людини;
- корми для сільськогосподарських тварин;
- сировину для багатьох галузей промисловості.

Під зерновими в Україні зайнято 45 % загальної посівної площі. В Україні вирощується понад 10 різних видів, але структура їх посівів відрізняється між собою за зонами, що пов'язано з неоднаковими природно-кліматичними умовами. Середня врожайність зернових для нашої країни низька – 25-35 ц/га.

Зернові культури поділяються на:

1. *Хлібні культури*, до яких належать пшениця та жито.

На Україні пшениця майже озима і вирощується на всій зерносіючій території України, крім гірських, передгірських і найпівнічніших поліських районів. Найбільша концентрація росівів – у Лісостеповій і Степовій частинах України. В найпівденніших областях врожайність невелика, але високих хлібопекарських якостей (багато клейковини).

Пшениця вибаглива до ґрунтів (не росте на перезволожених ґрунтах), клімату. Валовий збір становить 60 % від усього збору зернових.

У північних районах посіви пшениці витіснені житом. Жито дає більш стабільні врожаї, хоча і нижчі. Основні посіви зосереджені в Малому Поліссі, Передкарпатті. Площа посівів жита незначна (приблизно в 15 разів менша). Врожайність – 17-24 ц/га.

2. *Зернофуражні*, які включають у себе ячмінь, овес і кукурудзу. Здебільшого ці культури застосовуються для годівлі худоби у вигляді комбікормів, де основну частку становить зерно та відходи харчової промисловості.

Ці культури мають промислове значення, з них виготовляють крупу, муку та ячмінний солод (для пивоваріння).

Найбільші площі займає ячмінь. В Україні вирощується здебільшого ярий ячмінь, який невибагливий, скоростиглий, переносить холод і посухи. Посіви поширені по всій території України, але найбільша концентрація – у північній частині Степу та Лісостепу. В південних районах вирощується озимий ячмінь. Урожай становить 21-33 ц/га, а валовий збір – 18 % усього збору зернових.

Овес має короткий вегетаційний період, росте при помірній температурі, не любить посухи, поширений у північній та середній смугах України. Валовий збір становить 2 %, а врожайність - 20-26 ц/га.

Кукурудза – степова культура, любить тепло, довгий вегетаційний період. Найбільші площі зосереджені в Степу, південній частині Лісостепу, Прикарпатті, Буковині. В північних районах вирощується як силос і зелений корм. Дає високі врожаї, до 29-39 ц/га. Валовий збір становить 9 %.

3. *Круп ‘яні культури* – просо, гречка та рис.

Просо – посухостійка культура, зосереджена в південних та східних областях. Площа посівів становить 200 тис. га, валовий збір - 338 тис. т, урожайність – 15-20 ц/га.

Гречку вирощують у лісостепових і поліських областях, менші площі посівів знаходяться у степових областях.

Рис в Україні з’явився в 30-х роках, росте в найпівденніших районах на зрошувальних землях. Вирощування рису призводить до деградації земель через підтоплення і засолення. Врожайність становить 30-40 ц/га.

4. *Зернобобові культури* – горох, вика, люпин, соя та сочевиця. Основні райони вирощування – лісостепова та південна частина Полісся. Середня урожайність становить 32 ц/га.

До технічних культур відносять цукрові буряки, соняшник, льон-довгунець, тютюн, мак, коноплі, хміль, ефіроолійні та лікарські рослини. Провідне місце у посівах технічних культур посідають цукрові буряки, які мають велике значення для зовнішньої торгівлі. Буряки вирощують у 19 областях країни, основний район вирощування – Лісостеповий. Це вибаглива культура. Середній урожай становить 275 ц/га. В сирому буряку 13-17% цукру, але вихід його після переробки зменшується до 11 % і менше.

Основні площі *соняшнику* зосереджені у південній частині степової зони

та Закарпатті. Культура вибаглива до температурного режиму, але завдяки глибокій кореневій системі сухостійка, бо вологою забезпечується за рахунок підземних вод.

Льон-довгунець традиційно зосереджений у поліських областях і передгір'ях Карпат. Але в останні роки ця прядильна культура майже не вирощується, що пов'язано з деградацією легкої промисловості.

У південних областях вирощують рицину (близько 70 тис. га), олія якої широко використовується у народному господарстві, авіації, парфумерії, медицині, шкіряній галузі.

Для потреб пивоварної, дріжджової, хлібопекарської промисловості використовують суцвіття хмелю, який вирощують у Житомирській, Рівненській, Вінницькій областях.

З ефіроолійних культур вирощують м'яту, коріандр, троянду, лаванду, а з лікарських рослин - ромашку, валеріану, шавлію, звіробій та інші.

Овочівництво – галузь рослинництва, спрямована на вирощування овочевих культур. За характером розміщення та технологією виробництва розрізняють овочівництво відкритого ґрунту (польове і присадибне) та закритого ґрунту (теплиці, парники), орієнтоване на виробництво овочів у міжсезонний період та вирощування розсади.

Баштанництво зосереджене в південно-степових областях, які мають найсприятливіші агрокліматичні умови для вирощування цих культур, до яких належать кавуни, дині, різні види гарбузів.

Важливим напрямом рослинництва є *садівництво (плодівництво)*, яке здебільшого зосереджене у лісостеповій зоні. Виноградарством займаються переважно у степовій зоні (АР Крим, Одеська, Херсонська. Миколаївська області) та Закарпатті.

Тваринництво – найважливіший напрям сільського господарства, основним завданням якого є розведення сільськогосподарських тварин для виробництва тваринницької продукції та забезпечення населення продуктами харчування. Через низьку продуктивність економічне становище галузі погіршується, вона стала нерентабельною за всіма видами продукції в усіх регіонах.

Тваринництво поділяється на такі основні галузі: скотарство, свинарство, вівчарство, конярство, птахівництво.

Залежно від особливостей кормової бази, застосовують різне утримання худоби: стійлове, стійлово-пасовищне.

При стійловому утриманні худобу годують заздалегідь заготовленими кормами, а при стійлово-пасовищному худоба більшу частину року перебуває на природних пасовищах, а взимку – в стійлах.

Україна має величезні природні пасовища і луки, але для кращого розвитку тваринництва треба розширювати кормову базу, збільшувати виробництво концентрованих і сокових кормів, щоб забезпечувати ними худобу весь рік.

У лісовій і лісостеповій зонах розводять молочні породи худоби, тут легше забезпечувати її соковитими кормами.

Молочно-м’ясну худобу розводять у степовій зоні, де на природних пасовиськах мало соковитих кормів, але є можливість забезпечувати худобу силосом та концентрованими кормами при стійловому утриманні.

Близько 1/3 поголів’я великої рогатої худоби припадає на поголів’я корів. За останні роки значно збільшився обсяг виробництва молока, в зв’язку із збільшенням корів. Однак досягнутий рівень виробництва молока ще не відповідає реальним можливостям галузі. Середньорічні надої молока від корови в цілому по державі становили 2918 кг.

Велика рогата худоба поширена майже в усіх землеробських районах України, але використання її продукції не скрізь однакове. Біля великих міст і в промислових районах молочне тваринництво розвивається для забезпечення населення молоком. Далеко від цих районів молоко переробляють на масло, сир, молочні консерви.

Поблизу міст і особливо в зерновій зоні створюють птахофабрики для прискореного одержання м’яса та яєць.

За останні роки в селах зростає поголів’я коней як основної тяглової сили. Вони зосереджені переважно в районах Карпат, Закарпаття, Поділля та Полісся. На українських заводах розводять племінних коней.

Вівчарство розвивається в південних степах, гірських районах. Воно може бути додатковою галуззю в районах розведення великої рогатої худоби. У північних районах розводять овець на хутро і м’ясо, у південних-тонкорунних. Вівчарство переважно зосереджене в Карпатах.

Товарною галуззю тваринництва в багатьох районах є кролівництво. За останні два десятиріччя виробництво кролячого м’яса в Україні досягло 69-80 т на рік. Чисельність поголів’я кролів коливається в межах 10-15 тис. Основна їх кількість зосереджена в підсобних господарствах.

Перспективною галуззю є рибне господарство. Воно розвивається на основі ставків (200 тис. га); водойм Дністра, Дніпра, Південного Бугу та інших, а також уздовж багатьох середніх та великих річок. Тут переважно розводять коропа, білого амура, ляща, товстолобика, судака та ін.

У державі організовано кліткове звірівництво і практично у всіх областях розводять нутрій, норок, песця, ондатру.

В Україні розвинуто бджільництво, що має історично сформовану продукцію. Ця продукція ще за княжих часів була важливою статтею експорту, але інтенсивне вирубування лісів, розорювання земель, конкуренція штучного воску призвела до занепаду бджільництва.

Найголовнішою причиною занепаду галузі тваринництва є відсутність економічної зацікавленості й мотивації до праці всіх сільськогосподарських товаровиробників.

Веденню оптимального виробничого процесу заважає хронічна заборгованість за одержану продукцію торговельних організацій переробній галузі, а останніх – сільськогосподарським товаровиробникам.

Особливої уваги заслуговує розвиток м’ясного скотарства в регіонах забруднення радіонуклідами внаслідок катастрофи на ЧАЕС. Розвиток цієї галузі певною мірою розв’язує проблему зайнятості населення, її

необхідність тут зумовлюється соціально-економічними, ресурсними, екологічними умовами. Цю галузь, передусім, потрібно розвивати на Поліссі, де найбільше природних пасовищ та сіножатей. У Поліському селекційному центрі м'ясного скотарства Радомишльського району Житомирської області, займаються вирощуванням племінного молодняку, товарного високоякісного м'яса.

Фахівцями Мінсільгосппроду України розроблено Програму розвитку галузі спеціалізованого м'ясного скотарства на 1997-2005 роки для розв'язання найважливіших питань у цій галузі:

- встановлення паритету цін на тваринницьку продукцію (м'ясо, молоко, яйця, вовна), які мають окупити їх виробництво і сприяти розвитку галузі;
- товаровиробникам необхідно виділити кредитні ресурси на пільгових умовах (не вище 10 % річних за короткострокову і 5 % за довгострокову позику), враховуючи специфіку та сезонність галузі.
- За останні роки в Україні скоротилися закупки сировини, знизилася купівельна спроможність населення та експортні поставки продуктів до країн СНД, значно зменшився обсяг виробництва продовольчих товарів. Усе це зумовлює потребу прискорення розвитку та інтенсифікації виробництва в харчовій промисловості.

Основними напрямами інтенсифікації виробництва в цій галузі є використання досягнень НТП, а також застосування передових технологій, прогресивних засобів виробництва і форм його організації. Інтенсифікація виробництва дістає своє відображення у збільшенні випуску продукції, підвищенні її якості та зниженні собівартості виробництва.

Основні фактори, що спричиняють зменшення втрат сировини, можна умовно поділити на дві групи: технічні та соціально-економічні.

До технічних належить удосконалення техніки та технології виробництва на основі його механізації та впровадження прогресивних методів переробки сировини. До соціально-економічних – удосконалення функцій виробництва, праці, управління, обліку і контролю, впровадження прогресивних нормативів витрачання сировини, використання передового досвіду.

5.4. Продовольчий комплекс

Забезпечення населення якісними продуктами харчування є одним з головних напрямів соціально-економічного розвитку будь-якої держави. В Україні є всі об'єктивні передумови для створення високорозвиненої індустрії продуктів харчування, спроможної задовольнити внутрішні потреби в продовольстві та забезпечити значні валютні надходження від його реалізації на світовому ринку.

Для України характерні досить значні за світовими мірками обсяги виробництва різних видів продовольчої продукції. Україна входить до першої десятки країн світу за показниками виробництва окремих видів

зернових і зернобобових культур, цукрових буряків та цукру, соняшнику і соняшникової олії, картоплі, окремих видів плодоовочевої продукції, молока та деяких молочних продуктів, меду (табл. 5.1.).

Особливе значення у реформуванні сільського господарства, підвищенні його ефективності та конкурентоспроможності має зміна відносин власності. Характерною рисою є зростання ролі приватних господарств у виробництві й реалізації сільськогосподарської продукції та зменшення частки державних та колективних підприємств. Так, у 1996 р. порівняно з 1990 р. виробництво валової продукції в приватних господарствах зросло на 17,6 відсотка, тоді як в господарствах суспільного сектора зменшилося на 61,8 %.

Найбільшою є концентрація фермерських господарств у південних областях України, Донбасі та Придніпров'ї.

Продукція	Виробництво, тис. т			Частка України, відсотки		Ранг України за часткою у виробництві	
	всього у світі	у тому числі		у світі	в Європі	у світі	в Європі
		Європа	Україна				
Зернові та зернобобові, всього	1952052	383 244	33947	1,7	8,9	9	4
у тому числі: пшениця	541 120	172628	16273	3,0	9,4	11	4
ячмінь	142746	86212	9633	6,8	11,2	4	3
кукурудза	514506	60433	3392	0,7	5,6	19	6
горох	11535	6747	1 376	11,9	20,4	3	1
Соняшник	26186	13 520	2860	10,9	21,2	3	2
Соняшникова олія	8315	4230	720	8,7	17,0	3	3
Цукрові буряки	265963	194267	29650	11,2	15,3	2	2
Цукор	118848	27716	3839	3,2	13,9	9	2
Картопля	280679	144530	14729	5,3	10,2	6	3
М'ясо, всього	207113	52074	2294	1,1	4,4	18	9
у тому числі: яловичина і телятина	53217	14491	1189	2,2	8,2	11	4
свинина	83170	24551	804	1,0	3,3	20	11
Молоко свіже	465749	220 570	17060	3,7	7,7	7	4
Масло	6738	2924	219	3,3	7,5	8	4
Молоко сухе знежирене	3451	2010	128	3,7	6,4	8	4
Яйця курячі, тис. шт.	41536	9340	533	1,3	5,7	15	8
Мед	1199	349	62	5,2	17,8	2	1

Таблиця 5.1. Місце України у світовому виробництві продовольчої продукції (1995 р.)

Ринкові перетворення в агропродовольчій сфері передбачають необхідність створення повноцінної ринкової інфраструктури, яка б включала мережу підприємств та організацій оптової роздрібної торгівлі, різноманітні маркетингові структури, інфраструктуру зовнішньої торгівлі.

Водночас формуються нові інфраструктури елементи агропродовольчого ринку – біржі та аукціони. У 2002 р. в Україні було зареєстровано 459 бірж, у тому числі 31 – агропромислову.

Створення мобільних ринкових структур, удосконалення шляхів реалізації продукції сприяє підвищенню ефективності виробничої й реалізаційної сфер спеціалізованих продовольчих комплексів та повнішому задоволенню споживчого попиту населення України на продовольство.

Продовольчий комплекс – це сукупність взаємопов'язаних підприємств з виробництва продовольчої сировини, її заготівлі, переробки, зберігання і реалізації через торговельно-розподільчу мережу і ринок.

В основі формування продовольчого комплексу лежать агропромислова інтеграція і комплексоутворення при використанні продовольчих сировинних ресурсів сільського господарства, лісових угідь, ставків, річок і морів, мінеральних вод.

Функціонально-галузева структура продовольчого комплексу складається з таких сфер: сировинна (вирощування і заготівля сільськогосподарської продукції, рибництво, продукція лісу тощо), зберігання і переробка (сховищне господарство, харчова промисловість), торговельно-споживча (збут, оптово-роздрібна торгівля, громадське харчування), виробнича інфраструктура (енерговодозабезпечення, транспорт, шляхове господарство тощо), соціальна інфраструктура (трудові ресурси, науково-дослідні установи та органи управління).

Розрізняють інтегральні (загальні) та спеціалізовані продовольчі комплекси. До інтегральних комплексів належать усі ланки системи підприємств і установ у межах певної території, пов'язані з виробництвом продовольчих товарів. Спеціалізовані комплекси бувають двох типів – рослинницькі та тваринницькі (рис. 5.2.).

Зернопродуктовий комплекс – це система взаємопов'язаних спеціалізованих галузей і виробництв, зайнятих вирощуванням зернових і бобових культур, заготівлею, переробкою зерна та реалізацією кінцевої продукції. Він включає сільськогосподарські підприємства, які спеціалізуються на вирощуванні продовольчого і фуражного зерна; елеваторно-складське господарство і підприємства борошномельно-круп'яної, комбікормової, макаронної та хлібопекарної промисловості, а також підприємства, що виробляють із зерна харчові концентрати, крохмаль, спирт, пиво; роздрібну торгівлю хлібом; підприємства сільськогосподарського машинобудування, які випускають зернотукові сіялки, зерно-, рисо- і кукурудзозбиральні комбайни та інші спеціалізовані машини для зернового господарства; виробництво технологічного устаткування для елеваторів, зерносховищ, млинів, комбікормових і хлібних заводів тощо.

Основна ланка зернопродуктового підкомплексу – зернове господарство. В Україні провідними культурами є озима пшениця, озиме жито, озимий і ярий ячмінь, кукурудза, овес, просо, гречка, рис, горох, вика, люпин, соя.

Товарність зернового господарства зростає з півночі на південь: у поліських областях вона становить 18-20, у південних степових – 38-40

відсотків. У зв'язку зі зростаючими потребами тваринництва у кормах збільшується частка фуражного зерна. В Україні створено широку мережу елеваторів і зерносховищ, виробництв з переробки зерна.

Рис. 5.2. Функціонально-компонентна структура продовольчого комплексу України

Найбільші обсяги виробництва круп – в Полтавській, Вінницькій областях та Автономній Республіці Крим; борошна – в Дніпропетровській, Донецькій, Львівській, Луганській областях та в Києві; хліба і хлібобулочних

виробів – у Донецькій, Львівській, Дніпропетровській, Харківській областях та в Києві.

Комбікормова промисловість України представлена великими заводами і 385 невеликими міжколгоспними підприємствами, що забезпечують майже 45 відсотків загального обсягу виробництва комбікормів у країні. Найбільше їх виробляється в Дніпропетровській, Полтавській, Донецькій, Київській та Миколаївській областях.

В основі формування бурякоцукрового комплексу лежать сприятливі природні умови для вирощування цукрових буряків. Бурякоцукровий комплекс – це виробничо-економічна система, що здійснює виробництво, транспортування, зберігання цукрових буряків та їх переробку для одержання цукру.

До *бурякоцукрового комплексу* належать підприємства промисловості, що постачають їм сільськогосподарську техніку, добрива і засоби захисту рослин, сільськогосподарські підприємства, спеціалізовані на вирощуванні цукрових буряків; підприємства легкої промисловості, що постачають тару з тканини, допоміжні матеріали; система бурякоприймальних пунктів (призаводських, периферійних) і цукрові заводи.

Бурякоцукровий комплекс виробляє для галузей харчової промисловості цукор та ряд супутніх і побічних продуктів (патоку, харчові кислоти), для сільськогосподарських підприємств – корми (жом, мелясу) і добрива (дефекат). Він має тісні зв’язки з галузями транспорту і торгівлі.

Відповідно до природних та інших умов бурякоцукровий комплекс сформувався переважно в лісостеповій зоні України. У лісостепу розміщено понад 3/4 посівів цукрових буряків. Найбільшими виробниками цукрових буряків є Вінницька, Черкаська і Полтавська області, де середня врожайність становить понад 300 ц/га. Технічну базу цукрової промисловості в Україні становлять 194 цукрові заводи. Якщо в 1965 р. виробництво цукру-піску досягало 6,7 млн. т, то в 1997 р. – лише 2 млн. т.

Найбільшими в Україні виробниками цукру-піску є Вінницька, Хмельницька, Черкаська, Полтавська, Одеська і Кіровоградська області. Випуск цукру-рафінаду зосереджено в Одесі, Черкасах, Бердичеві, Ходорові (Львівська область) та Вінниці. Окремі цукрові заводи поєднують виробництво цукру з виробництвом молочних консервів, спирту, лимонної кислоти і кормових дріжджів. Такі підприємства називаються цукровими комбінатами.

Картоплепродуктовий комплекс – це система взаємопов’язаних спеціалізованих виробництв, що здійснюють вирощування й заготівлю картоплі та переробку її переважно на крохмаль і спирт. Основа сировинної бази – вирощування технічної картоплі.

В Україні сформувалися три зони вирощування картоплі. До основної зони належать Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька і Чернігівська області. У лісостепу висока концентрація вирощування картоплі характерна для Вінницької, Кіровоградської, Полтавської, Харківської, Закарпатської та

Чернівецької областей. До південної зони картоплярства входять Луганська, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області, Автономна Республіка Крим, що вирощують картоплю ранніх сортів на зрошувальних землях у спеціалізованих господарствах.

Картоплярство має забезпечувати потреби населення у продовольчій картоплі та сировиною картоплекрохмальні, спиртові, овочесушильні завди, які в розміщенні тяжіють до сировинних зон. В Україні діють 14 картоплекрохмальних заводів. Найбільші з них: Ковельський (Волинська область), Кремнянський і Радомишльський (Житомирська область). Спирт з картоплі виробляють 27 підприємств. Найпотужніші з них – Чуднівський спиртокомбінат, Липниківський та Коростишевський спиртозаводи (Житомирська область). Виробництво спирту з картоплі за останнє десятиріччя зменшилося у зв'язку з використанням інших видів сировини.

Плодоовочевопродуктовий комплекс – це взаємопов'язана система спеціалізованих виробництв різних галузей суспільного господарства на певній території, діяльність яких пов'язана з вирощуванням і переробкою овочів, плодів та ягід.

Основними чинниками формування плодоовочевопродуктового комплексу є: природні умови, які визначають можливість і економічну доцільність виробництва в цьому регіоні певного асортименту овочів, плодів та ягід; рівень розвитку науково-технічного прогресу, який безпосередньо впливає на економічну ефективність виробництва, переробки, зберігання і транспортування плодоовочевої продукції; особливості системи розселення населення; регіональні особливості структури споживання.

Плодоовочевопродуктовий комплекс включає сільськогосподарські підприємства, що спеціалізуються на вирощуванні овочів, плодів та ягід; консервні та овочесушильні заводи й цехи, оптово-роздрібні плодоовочекомбінати, засолювальні пункти, холодильники, овоче- й фруктосховища. В Україні налічується близько 2 тис. підприємств цього комплексу. Найбільші з них – Херсонський, Ізмаїльський, Одеський і Черкаський консервні комбінати та Сімферопольський консервний завод.

За природними умовами сформувалася територіальна спеціалізація. Група областей у межах Полісся виділяється виробництвом фруктових і, меншою мірою, овочевих консервів; Лісостепу – овочевих і фруктових; Степу – томатних консервів.

Олійнопродуктовий комплекс включає виробництво насіння олійних рослин і підприємства, які виробляють олію, маргарин, мило, здійснюють гідрогенізацію та розщеплення жирів і пов'язаних з ними продуктів.

Основною олійною культурою в Україні є соняшник, посівні площі якого за період 1985-2002 рр. зросли з 1480 до 28\34 тис. га, тобто в 1,9 разу. З насіння соняшнику одержують майже 90 відсотків усієї олії. Це значною мірою зумовило розміщення підприємств олійнопродуктового комплексу в регіонах вирощування цієї культури – у степовій та лісостеповій зонах України.

В Україні збудовано потужні спеціалізовані олійно-жирові комбінати –

Вінницький, Запорізький, Одеський, Слов'янський, Чернівецький; жирові – Харківський, Ніжинський; олійні заводи – в Кіровограді, Пологах, Дніпропетровську, Вовчанську, Полтаві та ін. Маргарин виробляють у Донецьку, Харкові, Києві, Львові.

Більшість підприємств з виробництва олії (92 відсотки) одержують її екстракційним способом. Для збільшення випуску олії велике значення має підвищення коефіцієнта використання наявних потужностей підприємств та оптимізація сировинних зон і внутрішньогалузевих зв'язків.

До складу *виноградопродуктового комплексу* України входять виноградарство, промислова переробка винограду, а також виробництва, що обслуговують ці галузі. Кінцевою продукцією комплексу є свіжий виноград, виноградні вина, виноградний сік, коньяки, які виготовляють з технічних сортів винограду. З відходів виробництва отримують кормове борошно, оцет, виноградну олію, дріжджі, спирт, виннокам'яну кислоту, дубильні речовини, органічні добрива тощо.

Базовою галуззю цього спеціалізованого комплексу є виноградарство. Його розвитку в Україні сприяють ґрунтово-кліматичні умови Автономної Республіки Крим, Одеської, Миколаївської, Херсонської та Закарпатської областей, де зосереджено понад 90 відсотків загальної площі виноградників. Усього в Україні під цією культурою зайнято близько 176 тис. га.

Виноград погано транспортується, тому виробництва первинної його переробки розташовані поблизу сировинних баз. Промислову переробку винограду здійснюють в основному радгоспи-заводи. Підприємства з виробництва коньячного спирту розміщені поряд з заводами первинної переробки, тобто в районах вирощування винограду. Заводи вторинного виноробства і шампанських вин діють як в районах виноградарства (Массандра, Новий Світ, Севастополь), так і в районах споживання готової продукції (Одеса, Київ, Донецьк).

Подальший розвиток комплексу пов'язаний з переорієнтуванням його базової галузі на вирощування винограду для споживання переважно у свіжому вигляді при скороченні переробки на вино та виноматеріали.

Тютюновопромисловий комплекс включає спеціалізоване рослинництво з вирощування тютюну і махорки для промислової переробки: виготовлення сигарет, цигарок, курильного тютюну і махорки, нікотинових препаратів, виробництва лимонної та яблучної кислот, засобів боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур.

Основні посівні площі тютюну знаходяться в Автономній Республіці Крим, Тернопільській, Закарпатській, Івано-Франківській, Хмельницькій, Вінницькій та Одеській областях.

Виробництво махорки зосереджено в Полтавській, Сумській та Чернігівській областях.

В Україні діє 6 тютюново-ферментаційних заводів та 11 тютюнових фабрик. Найбільші підприємства: Жмеринський, Сімферопольський, Берегівський і Борщагівський тютюново-ферментаційні заводи, Київська, Львівська, Харківська, Черкаська і Прилуцька тютюнові фабрики.

У розвитку комплексу важливе значення має створення найбільш урожайних, із меншим вмістом нікотину сортів тютюну, удосконалення технології вирощування культури.

Хмелепромисловий комплекс – це взаємопов'язана сукупність підприємств і організацій, діяльність яких зосереджена на вирощуванні, обробці, транспортуванні, зберіганні та використанні хмелю. Базовою галуззю цього комплексу є хмелярство. До хмелепромислового комплексу належать також підприємства, що постачають сільськогосподарську техніку, хмелесушарні тощо.

Хміль є цінною сировиною для пивоваріння. Крім того, його використовують для виготовлення дріжджів, лікарських препаратів та косметичних засобів, лаків, світлостійких фарб. Посіви хмелю зосереджені переважно на Правобережній Україні (Житомирська, Київська, Вінницька, Хмельницька, Рівненська, Чернігівська, Львівська області). Приблизно 2/3 усіх хмільників та валового збору суцвіття хмелю в Україні зосереджено у Житомирській області.

Напрямами подальшого розвитку хмелепромислового комплексу є підвищення технічного рівня виробництва, виведення нових селекційних перспективних сортів хмелю і створення розсадників у хмелегосподарствах, впровадження інтенсивних технологій вирощування та обробки хмелю, оптимізація розміщення хмільників з метою найповнішого використання природнокліматичних умов.

М'ясопродуктовий комплекс – це система спеціалізованих галузей, пов'язаних з кормовиробництвом, виробництвом м'яса, його промисловою переробкою, реалізацією кінцевої продукції, виробничою та соціальною інфраструктурою, що обслуговує ці галузі.

Основою формування м'ясопродуктового комплексу України є м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво і вівчарство.

Скотарство в усіх природно-кліматичних зонах України є провідною галуззю, але залежно від природно-економічних умов характеризується певними територіальними відмінностями у виробничій спеціалізації. На Поліссі та в Лісостепу розвивається молочно-м'ясне і м'ясо-молочне скотарство; у Степу переважає м'ясне і м'ясо-молочне; у приміських зонах, особливо великих міст, – молочно-м'ясне.

Свинарство набуло переважного розвитку в регіонах інтенсивного землеробства, зокрема картоплярства, промислової переробки сільськогосподарської сировини, фуражного зернового господарства. Воно зосереджено у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській, Полтавській, Харківській та Черкаській областях. Розміщенню в цих областях великих м'ясокомбінатів сприяє кормова база, зокрема наявність концентрованих кормів. Лісостепова і степова зони України – головна база виробництва свинини. У господарствах Полісся і Лісостепу свинарство має м'ясо-сальну, а у Степу – сальну спеціалізацію.

Птахівництво – це система взаємопов'язаних спеціалізованих підприємств і виробництв, зайнятих вирощуванням, переробкою, транспортуванням птиці,

виробництвом кормів. В Україні розвиток птахівництва характеризується концентрацією та спеціалізацією. Найвища концентрація поголів'я птиці (понад 4/5) в господарствах Степу та Лісостепу; на Поліссі та в Карпатах вона становить близько 19 відсотків від загального поголів'я. У розміщенні птахівництва чітко простежується тенденція наближення його до споживача (будівництво птахофабрик навколо великих міст).

Організаційними формами птахівництва є вузькоспеціалізовані птахівничі об'єднання, птахофабрики, державні племінні птахівничі заводи і племрепродуктори, інкубаторно-птахівничі станції, птахоферми сільськогосподарських підприємств. Комбікормова промисловість для потреб птахівництва найбільше розвинена у Дніпропетровській, Полтавській, Київській та Миколаївській областях.

Основою подальшого птахівництва є впровадження комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів, удосконалення технології, селекційної справи, забезпечення високоякісними кормами, раціональне використання відходів, налагодження прямих зв'язків з торговими організаціями.

Вівчарство – найменш інтенсивна галузь тваринництва, що розвивається переважно на дешевих пасовищах і грубих кормах з незначним витрачанням концентрованих кормів. У структурі продукції тваринництва на вівчарство припадає в середньому 2 відсотки.

В Україні основною зоною вівчарства є степові області, де зосереджено близько 2/3 всього поголів'я овець і виробництва вовни. У степових областях вівчарство має тонкорунну і напівтонкорунну спеціалізацію, а в лісостепових, поліських та гірських – м'ясо-вовняну.

Заготівлю м'яса та його переробку здійснюють переважно підприємства м'ясної промисловості. Основним типом таких підприємств є м'ясокомбінат, де поєднується забій худоби, її первинна і вторинна переробка, виробництво м'яса і м'ясопродуктів, м'ясних напівфабрикатів і консервів, жирів, тваринних кормів, медичних препаратів тощо. Спеціалізовані підприємства – м'ясопереробні та ковбасні комбінати – виробляють м'ясопродукти лише з м'яса, що надходить з м'ясокомбінатів. Заготівлю м'яса у населення на комісійних засадах здійснює споживча кооперація, підприємства якої виготовляють в основному ковбасні вироби і копченості, м'ясні напівфабрикати.

Найбільші м'ясокомбінати розміщені в Києві, Вінниці, Черкасах, Чернігові, Житомирі, Дніпропетровську, Донецьку, Харкові, Полтаві. Ковбасне виробництво переважає в Києві, Одесі, Донецьку.

Молокопродуктовий комплекс – взаємопов'язана система підприємств з виробництва молока, його промислової переробки та обслуговування цих підприємств. Основою молокопродуктового комплексу є молочне скотарство. Від рівня і масштабів його розвитку залежать масштаби виробництва і, певною мірою, спеціалізація підприємств молочної промисловості. До складу останньої входять: масло-, сироробна, молочно-консервна галузі та виробництво продукції з незбираного молока. Основна

продукція: масло, сир, молочні консерви, продукція з незбираного молока, сухе молоко, морозиво тощо.

В Україні переважають середні та великі підприємства молокопродуктового комплексу потужністю 25-250 т переробки молока за зміну. Розвивається спеціалізація виробництва та його концентрація. Виробництво масла зосереджено в основному на 107, твердого сиру – на 18, молочних консервів і сухого молока – на 48 заводах.

Територіальна спеціалізація молокопродуктового комплексу за підгалузями сформувалася залежно від наявності ресурсів молока, його якості та особливостей розміщення населення. Підприємства з виробництва масла, твердих сирів, молочних консервів, сухого молока розміщені здебільшого у сільськогосподарських регіонах з високим рівнем розвитку молочного тваринництва.

Найбільші заводи з виробництва масла знаходяться у Вінницькій, Полтавській, Чернігівській і Черкаській областях. Для виробництва твердого і сиру використовують молоко лише певних якостей та хімічного складу. Найсприятливіші умови для сироваріння склалися в передгірних і гірських регіонах Українських Карпат та деяких областях степової зони. Найбільші сироробні заводи: Новгород-Сіверський (Чернігівська область), Дубнівський (Рівненська область), Городенківський (Івано-Франківська область), Старосамбірський (Львівська область), Дніпрорудненський (Запорізька область); заводи з виробництва сухого знежиреного молока: Старокостянтинівський (Хмельницька область), Веселинівський (Миколаївська область), Бобровицький (Чернігівська область), Буринський (Сумська область), Маловисківський; молочних консервів: Тальнівський (Черкаська область), Смілянський (Черкаська область), Первомайський (Миколаївська область), Гніванський (Вінницька область), Лубенський (Полтавська область).

Великі підприємства з виробництва продукції з незбираного молока споруджено переважно у великих містах і промислових центрах – Дніпропетровську, Києві, Донецьку, Харкові, Макіївці, Одесі, Львові, Маріуполі.

У розвитку молокопродуктового комплексу слід приділити увагу збільшенню випуску продукції з малим вмістом жиру, збагаченої білком і вітамінами, поліпшенню якості, збільшенню випуску продукції у розфасованому вигляді. Особливе значення для подальшого розвитку має раціональне використання виробничих потужностей переробних підприємств, концентрація виробничої сировини із зосередженням потужностей з їхньої промислової переробки, впровадження комплексної переробки сировини, збільшення її частки на виробництво сиру і сухих молочних продуктів, широке використання безвідходних технологій.

Рибопродуктовий комплекс складають підприємства, які виловлюють рибу, добувають морського звіра, морепродукти та виробляють з них харчову, медичну, кормову і технічну продукцію. До рибопродуктового комплексу входять такі виробництва:

- добувне – вилов риби, добування морського звіра і морепродуктів;

обробне – холодильна обробка, консервне виробництво, засолювання, коптіння, сушіння, в'ялення, виробництво рибного борошна, жирів, вітамінів, агару, продуктів кулінарії, напівфабрикатів;

- товарне виробництво і відтворення біоресурсів – ставкове господарство, рибництво у територіальних водах, риборозплідники, рибницькі заводи, нерестові господарства, біостанції з акліматизації об'єктів промислу і кормової бази;
- допоміжні обслуговуючі виробництва – суднобудування, судноремонт, машинобудування, виробництво засобів лову, лісотоварне виробництво, транспортний флот, порти;
- підприємства фірмової торгівлі, постачально-збутові та непромислові організації;
- науково-дослідні заклади.

Під сировинною базою рибопродуктового комплексу розуміють максимально можливу й екологічно доцільну частину тваринних і рослинних ресурсів водойм, яку може використати людина без збитків для природного відтворення об'єктів добування. Основою сировинної бази рибопродуктового комплексу України є Середня та Південна Атлантика, Індійський океан, південно-східна частина Тихого океану, Азово-Чорноморський басейн та внутрішні прісноводні й солоноводні водойми країни.

В Україні підприємства комплексу випускають продукцію понад 100 найменувань, яку постачають більш як 50 галузям, і в свою чергу споживають продукцію понад 80 галузей.

Функціонує 4 виробничі рибопромислові об'єднання: Севастопольське (найбільші підприємства у Севастополі, Ялті, Євпаторії), Керченське, Чорноморське (Одеса, Ізмаїл, Вилкове, Очаків, Херсон), Північне-Азовське (Маріуполь, Бердянськ, Генічеськ).

В умовах обмежених можливостей зростання океанічного лову в зв'язку зі значним вичерпанням ресурсів і зміною міжнародно-правового режиму Світового океану в перспективі великого значення набувають комплексне використання біологічних ресурсів Азово-Чорноморського басейну, розширення товарного рибництва у природних водоймах і ставкових господарствах.

Бджолопродуктовий комплекс займається розведенням бджіл для одержання меду, воску та інших продуктів бджільництва (пилку, маточного молочка, прополісу, бджолиної отрути тощо), а також для запилення комахозапильних сільськогосподарських культур з метою підвищення їхньої врожайності.

Продукти бджільництва широко використовуються.

Мед – висококалорійний харчовий продукт з цінними харчовими і лікувальними властивостями. Віск використовується більше як у 40 галузях промисловості, а також у скульптурі, живопису. Бджолина отрута, маточне молочко і прополіс застосовуються у медицині.

В Україні бджіл розводять у всіх природнокліматичних зонах. Найбільше бджільництво розвинене в лісостепу і степу. Розводять три

аборигенні породи бджіл: українську степову (степова і лісостепова зони), карпатську (західні області України), середньоросійську (поліська популяція на півночі України). Створені спеціальні радгоспи промислового типу та великі бджоляні ферми, на яких працемісткі виробничі процеси механізовано. Серед них найбільшими є бджолорозплідницькі радгоспи в Закарпатській і Херсонській областях.

5.5. Основні проблеми та перспективи розвитку АПК України

Перехід України до ринкових методів господарювання негативно позначився на аграрних галузях. Так, до проблем, які потребують розв'язання, належать:

- зростання витратності виробництва, яке призводить до кредиторської та дебіторської заборгованості сільськогосподарських підприємств;
- відсутність ринку страхових послуг, ефективної системи регулювання та підтримки аграрного виробництва, що піддає доходи селянина коливанням цінової кон'юнктури, а відтак призводить до обігу сільськогосподарської продукції за тіньовими схемами;
- відсутність рішень щодо розвитку соціальної сфери села;
- питання технічного переоснащення сільського господарства, оскільки за останні три роки забезпеченість галузі технікою зменшилася на чверть і складає 55-65 % від потреби, а 80 % парку сільськогосподарських машин відпрацювала свій амортизаційний термін;
- належне фінансування видатків на розвиток аграрного сектора;
- вдосконалення відносин власності в аграрному секторі економіки, захист майнових прав селян, зокрема прав приватної власності на землю, стимулювання сільськогосподарської кооперації підприємств у сфері агросервісу, переробка і збут продукції;
- формування повноцінного ринку землі сільськогосподарського призначення, запровадження сучасних земельно-орендних іпотечних відносин, стимулів раціонального використання та охорони земель, страхування фінансових ризиків;
- удосконалення механізмів захисту національного аграрного ринку, дозволених нормами СОТ;
- формування розгалуженої інфраструктури аграрних ринків, зокрема, системи збуту сільськогосподарської продукції та інфраструктури небанківських фінансових інститутів, удосконалення механізмів заставних закупівель та запровадження інтервенції на ринку зерна, створення правового поля щодо запровадження ф'ючерсної торгівлі базовими товарними активами (зерном, насінням соняшнику тощо);
- удосконалення механізмів стимулювання інноваційної діяльності, технічного та технологічного оновлення підприємств агропромислового комплексу;
- проведення активної інформаційної підтримки просування аграрної продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках і гармонізація

системи стандартизації та сертифікації з міжнародними вимогами;
- належний розвиток соціальної сфери села та рівня заробітної плати (в сільському господарстві рівень заробітної плати вдвічі нижчий за середній її рівень у галузях економіки країни).

Важливою стратегічною метою розвитку аграрного сектора України є розширення меж ринку збуту сільськогосподарської продукції. Шляхи її досягнення пов'язані з активізацією держави у світових інтеграційних процесах. Україна має потужний експортний потенціал. Землі країни відзначаються високою природною родючістю. За деякими експертними оцінками, на них без втручання хімізації можна вирощувати до 50 ц/га зерна, а за оцінками експертів колишнього СРСР, Україна виробляла 12 % світового виробництва цукру. Заданими ООН, у 1992 р. держава посідала друге місце (після Франції) з виробництва цукрових буряків, четверте (після Росії, Китаю і Польщі) – картоплі, п'яте (після Росії, Німеччини, Канади, Франції) – ячменю і жита.

Важливе значення для формування ефективної структури економіки України має розведення таких стратегічних культур у сільському господарстві, як кукурудза, соя, соняшник, які потребують ефективних технологій вирощування. Ці технології надмірно трудо- й енергоємні, недостатньо відповідають біологічним вимогам цих культур та особливостям місцевих ґрунтово-кліматичних умов. Українськими вченими винайдено принципово нові технології виробництва цих культур: "українська", "зональна", "промислова", що передбачають нові механізовані операції, які дозволяють зменшити витрати, пов'язані з вирощуванням цих культур, на 20-35 % і на 20-25 % підвищують врожаї. Основна перевага нових технологій полягає в тому, що вони допомагають значно зменшити негативний вплив несприятливих погодних умов і підвищити стабільність виробництва культур.

Географія експорту Україною сільськогосподарської продукції та продовольства все більше поширюється на країни Євросоюзу, зокрема Німеччину, Великобританію, Францію та ін.

Майбутнє членство України у Світовій організації торгівлі вимагатиме захисту внутрішнього аграрного ринку шляхом зменшення імпортних тарифів на сільськогосподарські товари та продовольство, а також поступової трансформації державної підтримки сільського господарства.

Запровадження в аграрному секторі норм і правил СОТ щодо сільського господарства відповідає об'єктивним потребам реформування аграрних відносин і сприятиме повнішій реалізації порівняльних і конкурентних переваг галузі на зовнішніх ринках.

Таким чином, реформування агропромислового комплексу дало можливість: перебудувати земельні та майнові відносини; створити якісно нові організаційно-правові форми господарювання, базуючись на принципах непорушності права приватної власності на землю та майно; запровадити механізми здешевлення кредитів, що сприяло притоку фінансових ресурсів комерційних банків для фінансування потреб сільськогосподарського виробництва.

Уряд поширює використання механізму часткової компенсації ставок за кредитами комерційних банків, що надаються сільськогосподарським виробникам та іншим підприємствам АПК. Цей механізм підтвердив свою ефективність стабільною тенденцією зниження вартості кредитних ресурсів на внутрішньому ринку – обсяги пільгового кредитування сільгоспвиробників з 2002 р. становили близько 2 млрд. грн.

Основними завданнями державної аграрної політики є:

- нормативно-правове та організаційне забезпечення процесів запровадження ринку землі та майна, удосконалення орендних відносин;
- сприяння розвитку ринкової (в сфері збуту, переробки, агросервісу, експорту) інфраструктури та відпрацювання механізмів стабілізації кон'юнктури аграрних ринків, створення необхідних передумов для забезпечення потенційних переваг від вступу до СОТ;
- підвищення конкурентоспроможності агропромислового сектора шляхом удосконалення механізмів його технічного та технологічного оновлення;
- формування спеціалізованої системи надання фінансово-кредитних і страхових послуг;
- спрямування зусиль на посилення соціальної орієнтації аграрних реформ як основи соціальної стабільності на селі.

Розв'язання проблем агропромислового комплексу вимагає змін у нормативно-правовій базі, яка регулює економічні відносини в АПК. Так, Закон України "Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років" від 18 січня 2001р. № 2238-Ш визначає основні засади державної політики на період реформування сільського господарства протягом 2001-2004 років як пріоритетної галузі економіки; Закон України "Про зерно та ринок зерна в Україні" від 04 липня 2002 р визначає напрями функціонування зернового підкомплексу України; Закон України "Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу" від 7 лютого 2002 р. № 3023 визначає шляхи формування ринку та вдосконалення системи забезпечення агропромислового комплексу вітчизняною технікою і обладнанням; Законом України від 17 січня 2002 р. № 987 затверджено Національну програму будівництва суден рибопромислового флоту України на 2002-2010 роки; Земельний кодекс містить уніфіковані та перероблені відповідно до ринкових умов правові норми в галузі земельних відносин, зокрема щодо інституту права власності; постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 2002 №1000 затверджує порядок і правила проведення обов'язкового страхування врожаю сільськогосподарських культур сільськогосподарськими підприємствами всіх форм власності; Указ Президента України "Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села" від 15 липня 2002 р. № 640; Указ Президента України "Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку" від 8 серпня 2002 р. № 694 визначає напрями стабілізації ринків зерна та цукру, здешевлення кредитних ресурсів, покращання соціальної сфери села.

Аграрна сфера гостро потребує фінансових ресурсів для модернізації

виробничої бази. Фінансове забезпечення підтримки розвитку сільського господарства за рахунок коштів загального фонду державного бюджету на 2004 рік визначено в сумі 2 млрд. грн., які передбачається спрямувати на виконання бюджетних програм, спрямованих на перспективний розвиток сільськогосподарського виробництва.

Відзначимо, що вперше запроваджується механізм державної підтримки підприємств агропромислового комплексу, які залучають для свого розвитку довгострокові кредити. За попередніми розрахунками, введення такої програми дозволить залучити кредитних ресурсів на суму від 0,8 млрд. грн. (при відшкодуванні 15 %-річної ставки) до 1,2 млрд. грн. (при відшкодуванні 10 %). Крім цього, вперше буде запроваджено часткову компенсацію вартості мінеральних добрив вітчизняного виробництва. Кошти, передбачені цією програмою, дозволять зменшити ціну залежно від виду від 500 до 800 тис. т мінеральних добрив. Пропонується за рахунок коштів державного бюджету збільшити фінансове забезпечення найдієвіших програм розвитку агропромислового комплексу. Так, потрібно спрямувати кошти на вживання заходів з технічного переоснащення сільського господарства, зокрема через лізингові операції та часткову компенсацію складної сільськогосподарської техніки, що сприятиме закупівлі майже 2000 одиниць техніки, з яких 1100 – це трактори і зернозбиральні комбайни.

Оскільки врожай зернових залежить від агрокліматичних умов, то з метою забезпечення країни продовольчим зерном у потрібних обсягах пропонується здійснити заходи із стимулювання посіву сільськогосподарськими товаровиробниками ярих зернових культур на площі майже 5 млн. га.

Подальшої державної підтримки потребують підприємства, які залучають для свого розвитку короткострокові кредити. Кошти, передбачені на цю мету, дозволять у 2004 р. залучити від 0,5 млрд. грн. (при відшкодуванні 15 % річних на 8 місяців) до 2 млрд. грн. (за ставкою 10 % на 6 місяців).

Потрібно збільшити видатки бюджету на фінансове забезпечення вжитих заходів щодо стимулювання збільшення поголів'я худоби та покращення її генетичного потенціалу.

Варто звернути увагу на негативні тенденції в аграрному секторі економіки, а саме:

- незважаючи на зростання обсягів біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією (так, зерна в 2001-2002 маркетинговому році було реалізовано на біржах за внутрішніми контрактами в 2,5 рази більше, ніж у попередньому маркетинговому році), частка реалізації сільськогосподарської продукції на біржовому ринку в загальному обсязі реалізації незначна (близько 6 %), що робить нерепрезентативними біржові ціни;
- намітилася тенденція випереджуючого зростання цін на матеріально-технічні ресурси, що споживаються в сільському господарстві, порівняно з цінами на сільськогосподарську продукцію (рис. 5.3);
- погіршення цінової ситуації на аграрному ринку через тенденцію випередження темпів нарощування пропозиції порівняно з темпами

росту платоспроможного попиту на сільськогосподарську продукцію та продовольство;

- недостатній обсяг довгострокових кредитів (лише 15 % загальних обсягів кредитування сільського господарства) гальмує процеси оновлення основних виробничих фондів.

Важливим питанням, що потребує негайного розв'язання, є погіршення екологічної ситуації в країні, зумовленої високим рівнем господарської освоєності земельних ресурсів та надмірним використанням поверхневих прісних водойм та лісових ресурсів.

За умов розвитку багатоукладності сільського господарства, збільшення кількості суб'єктів господарювання на землі виникає потреба у прийнятті заходів щодо охорони і підвищення продуктивності земель, зокрема захист земель від шкідливих природних та антропогенних впливів, відтворення родючості ґрунтів, економічний механізм раціонального землекористування.

Однією з важливих умов вживання землеохоронних заходів і забезпечення раціонального землекористування є поступове вилучення з інтенсивного обробітку деградованих земель, крутосхилів, ерозійно небезпечних ділянок.

Потрібно подолати негативну тенденцію зменшення вмісту гумусу в ґрунтах шляхом збільшення обсягів внесення органічних добрив та інших біокомпонентів, а також застосування технологій, що сприяють збереженню і підвищенню гумусності. Застосування мінеральних добрив має обов'язково поєднуватися в комплексі з органічними, щоб запобігти процесам де гуміфікації, мінералізації, втрати протиерозійної стійкості ґрунтів.

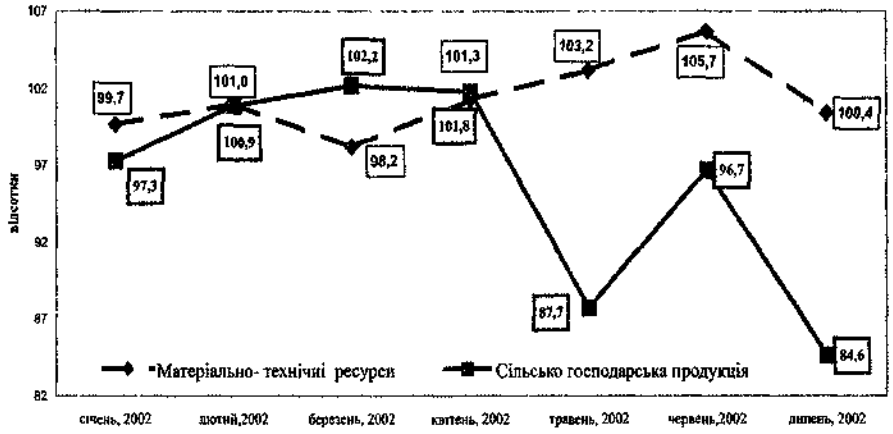

Джерело: Держкомстат.

Рис.5.3. Динаміка індексів цін на сільськогосподарську продукцію та матеріально-технічні ресурси

Застосування економічних механізмів стимулювання землеохоронної діяльності суб'єктів господарювання також дасть позитивний результат. Це пільгове кредитування господарств, які вкладають власні кошти в землеохоронні, землемеліоративні та землевідновлювальні роботи; звільнення підприємців від податків на суму коштів, вкладених в охорону земель; надання державних субсидій аграрним товаровиробникам на придбання й освоєння екологобезпечної техніки і технологій у сільському

господарстві; застосування штрафних санкцій за погіршення якості землі.

Динаміка індексів цін на сільськогосподарську продукцію та матеріально-технічні ресурси (у % до попереднього місяця).

З огляду на вищезазначене, основними заходами державної політики є:

- формування автоматизованої системи ведення Державного земельного кадастру як важливої складової інформаційної інфраструктури ринку землі;
- вжиття заходів щодо охорони земель, у тому числі в напрямі створення протиерозійних гідротехнічних споруд та рекультивації порушених земель;
- врегулювання правових питань, пов'язаних з проведенням землеоціночної діяльності;
- запровадження сучасних ринкових механізмів регулювання ринків зерна, цукру та інших видів сільськогосподарської продукції;
- проведення підготовчих робіт з метою забезпечення оптимальних умов вступу України до СОТ, удосконалення механізмів захисту внутрішнього аграрного ринку відповідно до вимог багатосторонньої міжнародної торговельної системи;
- гармонізація системи сертифікації та стандартизації з міжнародними вимогами; прискорення створення правового поля щодо системи гарантій виконання форвардних контрактів та розвитку ринку товарних деривативів з метою формування об'єктивних цінових індикаторів;
- запровадження сучасних ринкових механізмів стимулювання збільшення експорту сільськогосподарської продукції та продовольства, вдосконалення його інфраструктури;
- прискорення формування інфраструктури сільськогосподарської дорадчої діяльності;
- удосконалення нормативно-правової бази для реалізації інноваційної моделі розвитку аграрного виробництва, впровадження сучасних ресурсоощадних технологій та інституційне забезпечення надання консультаційно-інформаційних послуг у напрямі пропаганди та освоєння досягнень науково-технічного прогресу і передового досвіду;
- розвиток системи лізингу як одного з фінансових джерел технічного оновлення сільськогосподарського виробництва;
- створення умов для формування сприятливого інвестиційного клімату;
- забезпечення правових та інституційних передумов упровадження системи іпотечного кредитування з метою забезпечення середньо- та довгострокових укладень у сільськогосподарське виробництво;
- створення спеціалізованої кредитної системи, організація земельного іпотечного банку для впровадження широкого спектра банківських послуг, які оптимально враховують специфіку сільськогосподарського бізнесу;

- сприяння розвитку небанківських кредитних інституцій з метою консолідації приватних заощаджень та спрямування їх на мікрокредитування господарств населення та фермерів, що здійснюють дрібнотоварне приватне виробництво;
- створення ефективної системи страхування ризиків сільськогосподарської діяльності у сільській місцевості;
- забезпечення впровадження програм розширення зайнятості сільського населення та створення нових робочих місць за рахунок розвитку нових видів діяльності кооперативів різних напрямів, "зеленого" туризму, промислів, приватної сфери побутового обслуговування.

Відзначимо, що у світовій практиці використовується низка ефективних важелів впливу держави на агропромислове виробництво, зокрема:

- реалізація різноманітних цільових програм підтримки сільського господарства за рахунок державного бюджету (програми – зерно, цукор, молоко, охорона земельних, водних ресурсів, підвищення родючості ґрунтів, розвитку аграрної науки й освіти тощо);
- регулювання, іноді формування попиту на продукти харчування на внутрішньому ринку з певним обмеженням імпорту продукції, яка в достатніх обсягах виробляється в державі;
- державна підтримка національного агропродовольчого товаровиробника на основі цільових субсидій, стимулювання експорту продуктів харчування через надання певних пільг і виплату дивідендів суб'єктам, які займаються зовнішньоекономічною діяльністю, а також на базі договірного (міжнародно-правового) закріплення продовольчих секторів на закордонних ринках, куди спрямовуються експортні поставки продуктів харчування.

РОЗДІЛ 6
Розміщення галузей транспортного комплексу

6.1. Загальна характеристика транспортної системи

Транспорт – одна з найважливіших інфраструктурних галузей матеріального виробництва, яка забезпечує виробничі й невиробничі потреби народного господарства і населення в усіх видах перевезень.

Велике значення має транспорт для зв'язку між галузями народного господарства, між містом і селом, між окремими районами країни. Транспорт сприяє суспільному територіальному поділу праці, є активним фактором формування економічної спеціалізації господарства окремих районів, неможливої без обміну продукцією.

Транспорт повинен сприяти якнайшвидшій інтеграції України в загальноєвропейську економічну систему, що потребує створення залізничних та автомобільних шляхів із центральних частин Західної Європи – у країни СНД, з півночі Західної Європи – у країни Близького Сходу.

За призначенням виділяють транспорт загального користування (для перевезення готової продукції, сировини та напівфабрикатів із місць виробництва до пунктів споживання або подальшої переробки, задоволення потреб населення у просторовому переміщенні з виробничими або приватними цілями), відомчий (внутрішньовиробничий, внутрішньобудівельний, внутрішньогосподарський, внутрішньозаводський і внутрішньопортовий), а також транспорт особистого призначення.

Виділяють такі види транспорту: наземний (залізничний, автомобільний, гужовий, в'ючний), водний (морський, річковий, озерний), повітряний та трубопровідний. Усі вони тісно пов'язані і взаємно доповнюють один одного.

Окремі види транспорту не функціонують цілком ізольовано, вони є складовими єдиної транспортної системи. Транспортна система – територіальне поєднання взаємопов'язаних видів транспорту, які, спільно взаємодіючи, найповніше задовольняють потреби народного господарства та населення в перевезеннях вантажів і пасажирів.

Роботу всіх видів транспорту забезпечує транспортна інфраструктура – економічно збалансована сукупність шляхів сполучення, рухомого складу, засобів управління і зв'язку, різноманітного технічного обладнання.

Ефективність функціонування цієї інфраструктури визначають за рівнем економічного збалансування всіх її складових частин, якого можна досягти лише при раціональному розподілі загального обсягу перевезень між окремими видами транспорту залежно від сфери найвигіднішого використання кожного з них. Просторова залежність транспортних мереж від розміщення продуктивних сил впливає на територіальну організацію транспорту в цілому і, зокрема, його складових частин. Це яскраво виявляється в існуванні первинних форм просторового зосередження транспорту – транспортних вузлів, пунктів.

Транспортний вузол – комплекс транспортних споруд у пункті, де сходяться, перетинаються або розгалужуються не менш як три лінії одного

або двох видів магістрального транспорту, які у взаємодії обслуговують транзитні та місцеві перевезення вантажів і пасажирів. Залежно від видів транспорту, що стикуються, вузли поділяють на залізнично-автодорожні (Львів, Харків), залізнично-водно-автодорожні (Одеса, Київ, Миколаїв, Херсон) і водно-автодорожні (Ялта, Алушта, Канів). У кожному з цих вузлів може бути ще й повітряний та трубопровідний транспорт.

На території України сформувалося понад 300 транспортних вузлів, у тому числі близько 100 великих. За кількістю взаємодіючих видів транспорту в цих вузлах переважають залізнично-автомобільні. Виняток становлять такі великі міжрегіональні вузли, як Харківський, Львівський, Донецький, у складі яких поряд з численними підприємствами залізничного та автомобільного взаємодіють також підприємства авіаційного і трубопровідного транспорту. Згадані види транспорту взаємодіють також з річковим у таких транспортних вузлах, як Київ, Чернігів, та морським – в Одесі, Херсоні, Миколаєві, Ізмаїлі.

Транспортний пункт – один з важливих і найпоширеніших елементів територіальної структури різних видів транспорту (залізничні станції, морські та річкові порти, річкові пристані, аеропорти, автостанції). Головні функції транспортних пунктів – економічні (обслуговування перевезень вантажів і пасажирів), технологічні (перевантаження вантажів з одного виду транспорту на інший), технічні (задоволення технічних потреб руху транспортними засобами), а також перерозподіл вантажопотоків за напрямами. За характером роботи транспортні пункти поділяють на вантажні, пасажирські та об’єднані.

Транспортні вузли, пункти розвиваються під впливом господарської діяльності у цілому та окремих галузей. Найбільший вплив на транспорт справляє промисловість, оскільки вона формує основні вантажопотоки. Транспортний чинник є одним з вирішальних при розміщенні промислових підприємств.

Сільське господарство впливає на роботу транспорту залежно від ступеня його інтенсивності та рівня розвитку агропромислової інтерації. Високий рівень агропромислової інтеграції знижує транспортні видатки.

Будівельна індустрія впливає на розміщення транспорту через великі потоки вантажу, особливо при концентрації великого будівництва у визначеному регіоні. У цьому разі створюється транспортна система. При розосередженому будівництві будіндустрія користується послугами місцевого транспорту. При лінійному будівництві (дороги, трубопроводи) застосовують відповідний відомчий транспорт.

Безпосередньо з транспортом пов’язані зовнішня та внутрішня торгівля. Економічні відносини України з зарубіжними країнами значною мірою визначають обсяг вантажообороту з ними. Вантажооборот у внутрішній торгівлі залежить, передусім, від таких чинників, як територіальна організація торгівлі, особливості товарних ресурсів, розміри та склад товарообігу, концентрація населення як споживача роздрібного товару тощо.

Вигідне транспортно-географічне положення України на межі

Центральної та Східної Європи сприяє розвитку транзитних транспортних коридорів на її території. Через територію України має бути прокладено ряд нових транспортних магістралей, які забезпечуватимуть ефективну реалізацію міжнародних транспортно-економічних зв'язків нашої країни і транзитних перевезень.

Транспортний комплекс України представлений всіма сучасними видами транспорту і характеризується значними регіональними особливостями галузевої та функціональної структури.

Протяжність магістральної транспортної мережі України становить 188,9 тис. км, у тому числі залізниць – майже 22,5 тис., автомобільних шляхів загального користування з твердим покриттям – 164 тис., внутрішніх судноплавних шляхів – 2,4 тис. км. Транспортне господарство включає тисячі залізничних станцій, вокзалів і вантажних дворів, значну кількість локомотивних і вагонних депо, десятки великих морських та річкових портів і аеропортів, тисячі автопідприємств, гаражів та інших об'єктів, необхідних для нормальної роботи різних видів транспорту.

У перевезеннях вантажів найбільша частка припадає на автомобільний транспорт (69 відсотків), на другому місці – залізничний (16 відсотків), на третьому – трубопровідний (14 %). Частка річкового і морського транспорту незначна, авіаційного – зовсім мізерна (табл. 6.1.). Отже, найважливішим видом транспорту за обсягом перевезення вантажів в Україні є автомобільний. Роль його у міру інтеграції України до європейських структур зростатиме.

Вид транспорту	1990 р.		2002 р.	
	млн. т	%	млн. т	%
Усі види	6286	100	1558	100
У тому числі: залізничний	974	15	393	25
морський	53	1	7	1
річковий	66	1	8,8	0
автомобільний	4897	78	947	61
авіаційний	0,2	0	0,1	0
трубопровідний	296	5	201	13

Таблиця 6.1. Перевезення вантажів за видами транспорту

Вантажооборот усіх видів транспорту загального користування в Україні наведено в табл. 6.2.

Вид транспорту	1990 р.		2002 р.	
	млрд. т км	%	млрд. т км	%
Усі види	1039,3	100	411,3	100
У тому числі: залізничний	474,0	46	193,1	47
морський	265,6	25	8,8	2
річковий	11,9	1	4,2	1
автомобільний	79,7	8	20,6	5
авіаційний	0,1	0	0,4	0,1
трубопровідний	208,0	20	182,4	45

Таблиця 6.2. Вантажооборот за видами транспорту та його розподіл

Провідна роль у транспортно-економічних зв'язках належить залізничному транспорту. Проте частка його в загальному вантажообороті галузі значно знизилася.

В Україні розвинені всі види транспорту. На 10 тис. км^2 території припадає 372 км залізничних колій, 78 км внутрішньоводних, 1933 км автомобільних шляхів із твердим покриттям.

Вантажооборот усіх видів транспорту загального користування та пасажирооборот по роках наведено в табл. 6.3.

Рік	Транспорт							
	Усі види	Залізничний	Морський			Автомобільний	Повітряний	Трубопровідний (нафто- і нафтопродуктопровідний)
			Усі види плавання	Каботаж	Річковий			
1940	79,0	71,9	4,3	4,3	1,1	1,7	0,0	–
1950	97,4	85,0	7,7	2,5	1,1	3,6.	0,0	–
1960	269,0	216,4	30,7	5,9	4,1	17,7	0,0	0,1
1965	410,4	292,8	80,1	5,6	4,5	27,4	0,1	5,5
1970	611,6	380,2	172,3	5,2	6,1	41,6	0,2	11,2
1975	743,2	458,9	192,7	5,4	8,9	58,6	0,2	23,9
1980	774,0	469,6	168,8	5,6	10,7	70,1	0,2	54,6
1981	799,7	476,3	183,7	5,8	11,1	73,0	0,2	55,4
1982	796,5	475,0	176,9	5,4	11,3	77,0	0,2	56,1
1983	851,5	488,8	217,0	6,3	11,8	76,6	0,2	67,1
1984	879,8	499,3	238,5	5,9	12,3	73,9	0,2	55,6
1985	985,3	497,9	250,1	6,2	12,2	71,6	0,2	53,2
1987	916,6	496,0	277,7	5,1	11,6	72,7	0,2	58,4
1988	946,6	504,7	297,9	4,6	11,0	75,4	0,2	58,4
1989	920,9	497,3	281,4	4,3	11,9	74,5	0,1	53,1
1990	1039,3	474,0	265,6		11,9	79,7	0,1	208,0
1991	947,1	402,3	263,6	–	10,4	78,5	0,1	192,2
1994	582,5	200,4	174,3	–	5,6	35,3	–	166,9
1995	544,0	195,8	123,1	–	5,7	34,5	–	184,9

Таблиця 6.3. Вантажооборот усіх видів транспорту загального користування, млрд. т/км

Провідна роль у транспортно-економічних зв'язках належить залізничному транспорту, який працює протягом усього року і є найбільш масовим видом. Проте частка залізничного транспорту в загальному вантажообороті галузі значно знизилася.

Зміна транспортно-економічних зв'язків, в тому числі за енергоносіями, потребує освоєння нових вантажопотоків, що змінює пріоритети у розвитку окремих видів галузі, структуру парку транспортних засобів і переробних пристроїв, напрями розвитку транспортної мережі.

В Україні експлуатаційна довжина залізничних колій загального користування у 2002 р. становила 22,1 тис. км, а густота залізничної мережі – 37 км на 1 тис. км^2 території. У власності України перебуває майже 270 тис.

вантажних вагонів при загальній потребі їх 220 тис. Водночас не забезпечена потреба в пасажирських вагонах, електро- і дизель-поїздах.

На території України розташовані залізниці: Південно-Західна (управління в Києві), Донецька (Донецьк), Придніпровська (Дніпропетровськ), Південна (Харків), Львівська (Львів) і Одеська (Одеса).

Найрозвиненішою є мережа залізниць у Донбасі та Придніпров'ї, де густота залізниць становить 40 км на 1 тис. км^2 території. Тут магістралі різних напрямків забезпечують зв'язок вугільно-металургійного Донбасу з залізо-марганцеворудним Придніпров'ям і є основою залізничної мережі регіону. Важливе значення мають залізничні колії: Дебальцеве – Синельникове – Дніпропетровськ – Кривий Ріг, Іловайськ – Волноваха – Запоріжжя – Кривий Ріг.

У південних напрямах працюють залізничні колії Харків – Запоріжжя – Сімферополь, Харків – Кременчук – Одеса, Харків – Дніпропетровськ – Херсон. З Донбасу на північ перевозять вугілля, метал, металомісткі машини, продукцію хімічної промисловості, зерно та інші вантажі, в зворотному напрямі – ліс і вироби з деревини, точні машини і прилади, вироби легкої промисловості, деякі будівельні матеріали.

У північно-західному напрямі створена електрифікована магістраль Донбас – Карпати (через Кривбас), яка має важливе значення в міжнародних зв'язках.

Залізничний транспорт. Україна належить до регіонів із значним розвитком залізничного транспорту. На нього припадає основна частина вантажообороту і перевезень пасажирів.

Залізничний транспорт має вирішальне значення у забезпеченні економічних зв'язків як у межах України, так і в її зв'язках з іншими країнами.

Будівництво залізниць в Україні почалося в 60-х роках XIX ст. Перша залізниця збудована в 1861 р. (Львів – Перемишль), друга (Одеса – Балта) – в 1865 р. Пізніше цю залізницю продовжили до Києва, а потім і до Москви. Невдовзі почала функціонувати залізниця від Курська через Харків до Азовського моря. У 1870 р. Одесу сполучили залізницею через Київ–Курськ із Москвою. У 70-х роках збудовано залізницю Знам'янка – Миколаїв, ряд залізниць, що з'єднали Росію з Румунією та Австро-Угорщиною. До Балтійських портів вели залізничні лінії Ромни – Лібава, Київ – Ковель – Брест – Кенігсберг (нині Калінінград). У другій половині XIX ст. почалося будівництво залізниць у Донбасі та Придніпров'ї. Першими залізничними лініями тут були Харків – Слов'янськ – Микитівка – Таганрог та Воронезько-Ростовська залізниця. У 1871–1872 рр. залізниці Донбасу були з'єднані із загальною залізничною мережею Росії. В 1884 р. закінчено будівництво так званої Катеринівської залізниці: Донбас – Кривий Ріг через Катеринослав, яка сполучала донецьке вугілля з криворізькою рудою. В 1875 р. закінчено будівництво залізниці Харків – Севастополь.

До 1890 р. всі найважливіші міста України були з'єднані залізницями з центральною Росією. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у зв'язку з

промисловою кризою темпи залізничного будівництва в Україні помітно знизилися.

Загальна довжина залізниць України в 1913 р. становила 15,6 тис. км. У довоєнні роки в Україні споруджено майже 5 тис. км залізниць. Основне будівництво нових і докорінна реконструкція діючих магістралей зосереджувалися у напрямах Донбас – Валуйки – Єлець – Центр, а також на інших виходах з Донбасу.

У 1937 р.спорудження і реконструкцію залізниці Донбас – Москва було завершено. Збудовано залізницю Херсон – Харків.

Унаслідок упровадження досягнень науково-технічного прогресу, збільшення обсягів випуску нових ефективних, більш економних видів рухомого складу (тепловозів, електровозів) з 1957 р. випуск паровозів у країні припинився.

В Україні виділяється кілька великих транспортних вузлів. Економічні ознаки їх – характер продуктивних сил і чисельність населення обслуговування районів. З цими характеристиками пов'язані обсяги роботи галузі, залежно від чого транспортні вузли поділяють на малі, середні та великі з активним (як правило, вузли-центри добувної промисловості, де переважає відбуття) та пасивним (вузли-центри обробної промисловості, де переважає прибуття) транспортним балансом. Транспортні вузли виділяють також за територіально-функціональним призначенням (розвитком міжсистемних соціально-економічних зв'язків) і характером експлуатаційної роботи: ті, які обслуговують переважно транзитні пасажирські та вантажні потоки, в тому числі перевалочні; ті, які, крім того, обслуговують місцеві промислові підприємства і потреби населення міста; місцеві, які не виконують транзитних операцій. Найважливішими транспортними вузлами України є Київ, Харків, Дніпропетровськ, Львів, Одеса, Донецьк. Найбільші залізничні вузли України – Київ, Харків, Лозова, Фастів, Ясинувата, Волноваха, Дебальцеве, Жмеринка, Шепетівка, Синельникове, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Полтава, Бахмач, Коростень, Козятин, Львів. Основні магістралі з Донбасу йдуть на Москву через Харків – Курськ, Куп'янськ – Валуйки – Єлець, Кіндрашівка – Валуйки; на захід – через Харків на Львів; через Мерефу та Ворожбу в західні області та Санкт-Петербург, у Кривий Ріг через Ясинувату – Дніпропетровськ. У південному напрямку залізниці пролягають до портів Азовського і Чорного морів, а також на Кавказ через Ростов-на-Дону; до Поволжя на схід проведена магістраль Куп'янськ – Лиски.

Україна сполучена з Молдовою залізницями Роздільна – Тирасполь – Бендери – Кишинів та Кам'янець-Подільський – Бельци – Рибниця. Значно розширилася мережа приміського залізничного сполучення.

Залізничний транспорт України має шість залізниць, об'єднаних департаментом "Укрзалізниця", у тому числі 900 лінійних підприємств для перевезень на магістралі експлуатаційною завдовжки 22,8 тис. км, з них електрифікованих 8,3 тис. км.

Залізничний транспорт України – четвертий у світі після Росії, США та

Канади. За обсягом вантажних перевезень українські залізниці вдвоє перевищують сумарний обсяг перевезень дванадцятьох разом узятих країн Європейського співтовариства.

У 1995 р. залізницями перевезено 360 млн. т вантажів. Послугами залізничного транспорту скористались 577 млн. пасажирів. Однак потреби в перевезеннях задовольняються неповністю і з низькою якістю. Залізничний транспорт працює на межі можливостей, оскільки не створені достатні резерви пропускних, провізних і переробних потужностей, а виробнича база фізично й морально застаріла.

Залізниці, насамперед, не спроможні повністю задовольнити потреби в пасажирських перевезеннях через відсутність поставок інших пасажирських вагонів, які імпортувалися з ближнього та далекого зарубіжжя.

Для забезпечення неперервних вантажних і пасажирських перевезень необхідно: збудувати швидкісні залізничні лінії; розвантажити перевантажені ділянки й лінії з вантажонапруженістю 80 млн. т на 1 км, перевівши частину поїздопотоків на паралельні лінії; збільшити середню масу поїзда за рахунок підвищення статичного навантаження, видовження приймально-відправних колій; реконструювати 12 великих залізничних станцій, ряд мостів і тунелів; довести довжину станційних колій до 80-85 % експлуатаційної довжини залізниць; збільшити полігон електричної тяги до 45-50 % експлуатаційної довжини залізниць, довжину других і третіх колій – до 50-55 %, оснащених автоблокуванням і диспетчерською централізацією – до 80 % від довжини мережі головних колій; поповнити парк локомотивів електровозами та тепловозами нового покоління з максимальною уніфікацією вузлів, автоматизованими системами управління, діагностики й безпеки, а вагонний парк – великовантажними вагонами, в результаті чого зросте середня вантажопідйомність вагона до 85 т; збільшити парк пасажирських і спеціалізованих (до 35-40 %) вантажних вагонів; підвищити потужність верхньої будови колії відповідно до нормативної вантажопідйомності вагонів; автоматизувати роботу сортувальних гірок; перейти на електронну централізацію стрілок; створити виробничу базу для будівництва пасажирських вагонів з придбанням імпортного устаткування та нових технологій; створити виробничі потужності для випуску вантажних і маневрових електровозів; завершити будівництво заводу з виробництва дорожніх машин у Кіровограді.

Щоб матеріально-технічна база залізниць України максимально відповідала потребам економіки, необхідно придбати: 543 секції електровозів, 925 секцій тепловозів, 2800 пасажирських і 33 000 вантажних вагонів, 670 вагонів електропоїздів, 260 дизельних поїздів, замінити 6 тис. км рейок, 7,7 млн шт. шпал, 13 тис. комплектів стрілочних переводів.

У перспективі доцільно збудувати лінії для руху пасажирських поїздів (Київ – Львів – Краків – Берлін; Київ – Харків – Крим; Київ – Одеса; Київ – Донецьк).

Морський транспорт. Україна має сприятливі передумови для розвитку морського транспорту; на півдні її територію омивають води Чорного та

Азовського морів, які практично не замерзають і з'єднуються з Середземним морем через протоку Босфор, Мармурове море і протоку Дарданелли. Загальна довжина морської берегової лінії України понад 2000 км. Регулярні морські перевезення Чорним й Азовським морями почалися наприкінці XVIII ст.

Уже в IV-VI ст. Чорне море було судноплавним. Київська Русь (X-XIII ст.) мала стабільні зв'язки з Візантією. Відомі морські походи київських князів на Константинополь. Після перемоги над Туреччиною у 80-х роках XVIII ст. і переходу до Російської імперії Північного Причорномор'я і Приазов'я тут виникають порти – Херсон (1778), Севастополь (1788), Одеса (1794). У Миколаєві та Севастополі створено суднобудівні підприємства.

З 1978 р. діє одна з найбільших у світі паромна переправа між Іллічівськом і болгарським портом Варна протяжністю 435 км. Для поліпшення зв'язків України з Північним Кавказом споруджено залізнично-паромну переправу через Керченську протоку.

Найважливішими морськими портами є Одеса, Ізмаїл, Іллічівськ, Херсон, Миколаїв, Севастополь, Ялта, Феодосія, Керч та ін. Великі портові міста на берегах Азовського моря – Маріуполь, Бердянськ тощо. Через порти Чорного й Азовського морів здійснюються зовнішньоекономічні зв'язки країни. Основними експортними вантажами є кам'яне вугілля, залізна руда, кокс, чорні метали, ліс, цукор, хімічні продукти тощо; імпортними – машини, устаткування, мінерально-сировинні ресурси та ін.

До комплексу морського транспорту належать судна різних типів і призначень, морські шляхи й порти, суднoремонтні підприємства та суднопідйомне устаткування, засоби зв'язку та електрорадіонавігації тощо. У структурі морських суден виділяють пасажирські та вантажно-пасажирські, сухопутажні, наливні, комбіновані, а також риболовні, службово-допоміжні, технічні, спеціального призначення тощо.

За характером лінії перевезень між портами поділяють на вантажні, пасажирські та вантажно-пасажирські; за призначенням – на каботажні (між портами однієї країни) і закордонні (між портами різних країн).

У 2002 р. частка вантажообороту морського транспорту в загальному вантажообороті транспортного комплексу України становила 2 відсотки.

В Україні налічується 31 морський порт. Найбільші 8 з них характеризуються даними,наведеними в табл. 6.4.

Основу морського транспорту України становлять Чорноморське (ЧМП), Азовське (АМП) та Українсько-Дунайське (УДП) пароплавства, що володіють транспортним флотом сумарною вантажністю 5,2 млн. т і пасажирським флотом на 9,9 тис. місць. На території України розташовані 18 портів, до них належать 175 перевантажувальних комплексів, 8 суднoремонтних заводів. Із загального обсягу вивезення вантажів на частку мінеральних будівельних матеріалів припадає 20 %, руди – 10 %, зерна та продуктів помелу його – 14, нафти і нафтопродуктів – 3,5, вугілля – 5%.

Зміна економічних пріоритетів у зовнішній торгівлі, розрив колишніх транспортно-економічних зв'язків призводять до перерозподілу вантажопотоків: у зв'язку із зменшенням видобутку нафти в Росії необхідно

забезпечити регулярне ввезення (до 40 млн. т на рік) сирої нафти з країн Близького Сходу або Південного Середземномор'я.

Назва порту	Кількість причалів, од.	Довжина причалів, м	Площа складів, тис. $м^2$		Загальна	Транзит	Вартість основних фондів, млрд. грн.	Чисельність персоналу, осіб
			закритих	відкритих	Пропускна спроможність, млн. т на рік	від загального вантажообороту		
Одеса	37	6815	65	139,4	20	74,0	5	3128
Іллічівськ	20	5200	70,6	752,3	11,3	3,0	0, 193	8198
Південний	8	2433	13,9	94,7	12,0	30,0	5,916	2837
Рені	29	3495	25,2	190,0	10,0	80,0	4,5	3132
Ізмаїл	22	2411	22,6	154,1	10,0	16,0	1,8	2967
Миколаїв	9	немає даних	22,9	197,3	9,7	29,0	1,7	2551
Херсон	9	1500	15	42,0	4,1	–	1,8	1870
Маріуполь	16	3200	11,5	196,7	7,8	68,0	2,922	3917

Таблиця 6.4. Кількісна характеристика найбільших портів України, 1996 р.

Знизяться обсяги ввезення цукру-сирцю з Куби і збільшиться надходження імпортного зерна й продуктів для Росії та інших країн СНД із СІПА, Австралії, Аргентини. Збільшиться імпорт машин, устаткування, продуктів харчування з країн Західної Європи. Серед нетрадиційних вантажопотоків можна виділити імпорт зрідженого газу (17 млрд. $м^3$), експорт марганцевої руди, цементу (до 3 млн. т), сірки (2 млн. т), мазуту (до 20 млн. т). Для освоєння нових вантажопотоків необхідно поповнити флот спеціалізованими суднами, а саме танкерами та газовозами.

Великі можливості має експорт транспортних послуг. Проте український флот досяг критичного віку і, якщо не буде оновлений, всього за 5-7 років його витіснять конкуренти.

Ураховуючи нормативне описання флоту, потреба України (окрім танкерів та газовозів) становить 117 вантажних транспортних суден вантажністю 1,1 млн. т, пасажирських суден на 4,5 тис. місць. У перспективі темпи оновлення флоту повинні зберегтися.

У рамках програми модернізації та розвитку виробничої бази України потрібно створити комплекси для приймання імпортних енергоносіїв, у тому числі реконструювати Одеську нафтогавань, модернізувати комплекси у портах Маріуполі, Миколаєві, збудувати екологічно чисті спеціалізовані комплекси в портах Іллічівську, Південному, Дніпро-Бузькому, берегову стаціонарну базу бункерування суден, закупити перевантажувальну техніку підвищенної вантажності для терміналів, що обслуговують 20-футові контейнери міжнародного стандарту.

При організації пасажирських перевезень морським транспортом основним є вдосконалення туристсько-експлуатаційних перевезень,

підвищення якості обслуговування пасажирів на внутрішніх транспортних лініях, для чого потрібно поповнити флот швидкісними, комфортабельними суднами, поліпшити взаємодію із залізничним, автомобільним і повітряним транспортом.

Валютні надходження від пароплавства становлять щороку 800-900 млн. дол. Однак сучасна система оподаткування зводить нанівець можливість самофінансування морського транспорту.

Річковий транспорт, як і морський, має ряд переваг перед сухопутним. Зокрема, готові природні шляхи, використання течії води, можливість одночасного транспортування великих вантажів і пасажирів. Утримання водних шляхів потребує набагато менших капітальних вкладень, до того й перевезення вантажів водним транспортом обходиться дешевше.

Річковий транспорт в Україні має давню історію. Це, по-перше, судноплавний Дніпро, який був у свій час найпрактичнішою південною частиною важливого шляху "із варяг у греки", "варязький шлях", що з'єднував Скандинавію з такими розвиненими у свій час країнами, як Стародавня Греція і Візантія. Цей шлях був головним для розвитку Київської Русі, зокрема для зміцнення її торгових, культурних і релігійних зв'язків. Шлях проходив річками, судна переміщувалися сушею волоком. На півночі він починався з Варязького (Балтійського) моря і далі йшов Невою через Ладозьке озеро, його притокою р. Волхов, Ільменським озером, його притокою р. Ловать аж до першого 30-кілометрового волоку між нею і притокою Двіни – р. Усвятою. Далі шлях продовжувався Двіною та Каспі, між якою і верхів'ям Дніпра судна перетягували сушею на відстані 80 км, і далі шлях продовжувався вже Дніпром до Руського (Чорного) моря.

Напади кочовиків на судна у степових районах і занепад Візантії призвели до того, що цей шлях із часом утратив своє колишнє значення. Після того як Північне Придніпров'я відійшло до Литви (XVI-XVIII ст.), частина дніпровського шляху служила для внутрішніх водних зв'язків, зокрема для перевезення лісу. Нижню частину Дніпра широко використовували запорожці для військових і господарських потреб.

Після будівництва в середині 30-х років Дніпрогесу і затоплення Дніпровських порогів установилося наскрізне судноплавство на Дніпрі.

XVIII – перша половина XIX ст. – період інтенсивного будівництва каналів у Європі з метою створення транспортних зв'язків між окремими річковими системами. У межах України в той час споруджуються канали для з'єднання басейну Дніпра з басейнами Німану, Вісли і Західної Двіни, тобто чорноморської транспортної артерії – Дніпра – з великими судноплавними річками, що впадають у Балтійське море, через їхнє верхів'я (чи притоку). У 1768 р. завершено будівництво Огінського каналу, який з'єднав притоку Німану р. Шару з притокою Прип'яті Ясельдою. Споруджено також Березинський канал, який з'єднав невеликим судноплавним каналом притоку Дніпра Березину із Західною Двіною. У 1775 р. завершено прокладання Дніпровсько-Бузького (Королівського) каналу, який з'єднав притоку Західного Бугу р. Муховець (басейн Балтійського моря) з притокою Прип'яті

р. Пиною (басейн Чорного моря). Перші два канали функціонували недовго. Потяжну трасу Дніпровсько-Бузького каналу (приблизно від Бреста до Кобрина) на початку другої половини XIX ст. було реконструйовано. Цей канал функціонує і використовується (правда, обмежено) для зв'язків з Польщею.

Загальна довжина судноплавних річок в Україні становить 4,4-тис. км, у тому числі з освітлювальною і світловідбивною обстановкою 3,9 тис. км. Найдовша внутрішня водна артерія – Дніпро (1200 км).

Річковий транспорт України представлений міжгалузевим державним об'єднанням "Укррічфлот", яке реформувалося в акціонерну судноплавну компанію, що складається з Головного підприємства та 290 структурних одиниць.

Річковим транспортом України перевозяться вантажі Дніпром, Дунаєм, Чорним і Середземним морями із заходу у річкові порти Румунії, Німеччини, Угорщини, Австрії, а також морські порти Туреччини, Греції, Ізраїлю, Франції, Італії.

Для розвитку річкового транспорту необхідно застосувати великовантажні судна у внутрішніх перевезеннях масових вантажів; збільшити частку вантажів у пакетованому вигляді, контейнерах; розширити перевезення в ліхтеровозах; розвивати перевезення експортно-імпортних вантажів у суднах типу річка – море; пом'якшити чинники сезонної нерівномірності перевезень за рахунок продовження експлуатаційного періоду та організації цілорічної навігації на окремих ділянках; вивести з експлуатації фізично й морально застарілі судна та поповнити флот суднами нових типів; розширити обсяги перевезень буксирного флоту вантажопідйомністю 3900 т і більше; оснастити порти високопродуктивними перевантажувальними комплексами для навалочних вантажів, а також засобами малої механізації, що дасть змогу скоротити простої суден, вагонів та автомобілів для обробки, розвинути відомчі причали, оснастити їх сучасною перевантажувальною технікою.

Для освоєння намічених обсягів перевезень річковому транспорту на перспективу потрібно 120 тис. т самохідного вантажного і 195 тис. т несамохідного тоннажу.

Для забезпечення стійкої роботи річкового транспорту треба реконструювати суднопіднімальні споруди Запорізького та Херсонського суднoремонтно-суднобудівного заводів, окремі об'єкти на Київському суднoремонтно-суднобудівному заводі, Чернігівській і Дніпропетровській ремонтно-експлуатаційних базах флоту, трикамерний судноплавний шлюз у Запоріжжі, збудувати Вилковську ремонтно-експлуатаційну базу флоту на Дунаї.

Автомобільний транспорт. Автомобільний транспорт в Україні набуває дедалі більшого значення. Особливо він зручний при перевезенні вантажів на короткі відстані, при доставці їх до залізничних станцій, пристаней і портів, в обслуговуванні місцевого і сільськогосподарського вантажообороту. За обсягом вантажообороту автотранспорт не поступається залізничному й морському.

Україна сполучена добрими автомобільними шляхами з Центральним, Північно-Кавказьким і Поволзьким економічними районами Росії, з Молдовою та Білоруссю.

Найважливіші автомагістралі – Київ – Брест, Москва – Харків, Дніпропетровськ – Запоріжжя – Сімферополь, Дніпроптровськ – Нікополь, Львів – Київ, Харків – Ростов-на-Дону.

Вантажами, які перевозять автотранспортом, в основному є продукція сільського господарства, харчової і легкої промисловості, будівельні матеріали. В районах Донбасу і Придніпров'я велике значення має також транспортування продукції вугільної промисловості.

Автомобільним транспортом у 1995 р. перевезено 3483 млн. пасажирів. 70 % вантажного парку зосереджено в господарствах і автопідприємствах (АТП) двох домінуючих систем – агропрому (58 %) та корпорації Укравтотранс (12 %), інші – на підприємствах більше ніж 80 відомств.

Переважна сфера використання автотранспорту – перевезення всередині підприємства (технологічні), в межах міста, між населеними пунктами області. Частково автотранспорт використовується в міжреспубліканських і міжнародних перевезеннях.

Автомобільно-транспортний комплекс потребує значного поновлення, розвитку, оптимізації структури парку за вантажопідйомністю, типами кузова та двигуна.

Низька частка (18 %) автомобілів вантажопідйомністю до двох тонн. Тенденція розвитку приватного підприємництва та фермерства потребуватиме різних малотоннажних автомобілів вантажопідйомністю 0,6-2,0 т з різноманітним устаткуванням, їх частка має становити 60-70 % загальної кількості.

Незадовільна структура парку за типами двигунів. Так, у розвинених країнах майже всі автобуси й автомобілі вантажопідйомністю понад 2 т – дизельні, тоді як в Україні частка дизельних автобусів становить 12 %, автомобілів – 22 %. Найближчим часом необхідно збільшити частку автобусів великої та особливо великої місткості.

Треба організувати вітчизняне автомобілебудування для забезпечення потреби України в автомобілях на 65-70 % (нині – 10-15 %).

Річна потреба випуску автомобілів на перспективу становитиме, тис. шт.: вантажних – вантажопідйомністю до 2 т – 40; понад 8т – 40; автобусів великої та особливо великої місткості – 10; легкових автомобілів середнього класу – 6; малолітражних легкових автомобілів – до 200.

Необхідно вдосконалювати систему технічного обслуговування та ремонту автомобілів за рахунок розвитку мережі сервісного обслуговування, створення сучасних засобів діагностики технічного стану, модернізації авторемонтних заводів.

Нормативне функціонування автомобільного транспорту можливе лише за умови відповідного розвитку мережі автошляхів. Щоб досягти забезпечення автошляхами європейського рівня, необхідно побудувати майже 200 тис. км шляхів, у тому числі 60 % у сільській місцевості. Світовий

досвід свідчить, що саме під час економічних криз будівництво автошляхів набувало пріоритетного значення завдяки можливості створення нових робочих місць і високій ефективності праці капіталовкладень.

Слід також створити швидкісні автомагістралі, що з'єднають Західну Європу з країнами СНД.

Інвестування будівництва автомобільних магістралей має відбуватися в напрямах: з Півдня на Північ на лінії Чернівці – Хмельницький – Шепетівка для зв'язків України з Молдовою, Білоруссю та країнами Балтії, а також на лінії Черкаси – Суми для зв'язку з Росією. Потребують реконструкції готелі і мотелі, пункти автосервісу для вантажних і легкових автомобілів із-за кордону, автомобільні шляхи Львів – Рівне – Житомир – Київ – Полтава – Харків – Луганськ і Чоп – Івано-Франківськ – Тернопіль – Хмельницький – Вінниця – Кіровоград –- Кривий Ріг – Дніпропетровськ – Запоріжжя – Донецьк. Цими шляхами щороку через територію України транзитом перевозиться 70-80 тис. т різноманітних вантажів із країн Західної Європи в Росію, Казахстан, Таджикистан, Туреччину та інші країни. За розрахунками для устаткування цих двох автомагістралей необхідно реконструювати і збудувати 355 об'єктів.

Доцільно забезпечити участь зарубіжних фірм у реконструкції та будівництві автомагістралей. Це забезпечить відповідну якість і обумовлені терміни будівництва. Одна з магістралей, запланованих для будівництва, – це автострада Барселона (Іспанія) – Київ, що проходитиме через Підгайці – Теребовлю (Тернопільська обл.). Трубопровідний транспорт є найекономічнішим засобом транспортування рідкого палива, пального і технологічного газу, різних хімічних продуктів. Це відносно новий вид транспорту. В Україні він виник у 20-ті роки в Прикарпатті, де вперше було побудовано газопровід Дашава – Стрий – Дрогобич (1924 р.).

В Україні діють нафтопроводи Долина (Івано-Франківська обл.) – Дрогобич (Львівська обл.), Битків – Надвірна (Івано-Фран-І ківська обл.), Качанівка – Охтирка (Сумська обл.), Гнідинці – Прилуки (Чернігівська обл.) – Кременчук (Полтавська обл.) – Херсон, Кременчук – Черкаси, Самара – Лисичанськ – Кременчук – Херсон, який через Снігурівку підведено до Одеси. Через нього надходить в Україну сибірська нафта. Через територію західних областей (Волинської, Львівської, Закарпатської) в 1963 р. прокладено європейський нафтопровід "Дружба". У 1975 р. став до ладу нафтопродуктопровід Кременчук – Лубни – Київ.

Нафтопровідним транспортом нині поставляється 93,6 % усієї нафти, яку споживає Україна. Нафтопровідний транспорт України має 12 основних нафтопроводів 2,6 тис. км завдовжки. Діаметр труб – 720 мм. Система нафтопроводів забезпечувала доставку нафти в основному з Росії. Однак у зв'язку з різким зменшенням видобутку нафти в Росії виникла потреба в закупівлі її на світовому ринку.

Проробляється кілька варіантів транспортування нафти. Найоптимальніший – у порти Одеса та Південний танкерним флотом з країн Близького Сходу й південного Середземномор'я, перевалка її в Одесі й

перекачування нафтопроводами на нафтопереробні заводи Херсона, Кременчука й Лисичанська. Частково нафта перероблятиметься на Одеському нафтопереробному заводі, що потребує його реконструкції. Ця схема забезпечує економічну незалежність України завдяки можливості закупівлі нафти у кількох держав і транспортування її безпосередньо в Україну без транзиту через інші країни.

Мережа нафтопроводів здатна забезпечити зворотне постачання нафти з Одеси. Однак потрібне будівництво другої нитки нафтопроводу, посилення ряду нафтопроводів для пропускання великого обсягу нафти: Одеса – Снігурівка (від 19 до 45 млн. т); Снігурівка – Кременчук (від 26 до 37 млн. т), а також переобладнання насосних станцій для реверсу нафти.

Одночасно виникає потреба в створенні державного запасу нафти близько 15 млн. т. В Україні є геологічні формації, сприятливі для створення підземних сховищ такого обсягу (Дніпропетровсько-Донецька западина, Український кристалічний щит).

Газопровідний транспорт. Найбільші газопроводи Шебелинка – Харків, Шебелинка – Брянськ, Шебелинка – Дніпропетровськ – Кривий Ріг – Одеса – Кишинів, Шебелинка – Диканька – західні райони України. З Прикарпаття йдуть газопроводи на Чехію, Словаччину і Польщу. Через крайню східну частину України проходять траси газопроводів Північний Кавказ – Москва, північно-кавказький газ споживають також у Донбасі.

В Україні створено мережу продуктопроводів: аміакопровід Тольятті – Горлівка – Одеса, етиленопровід о. Чепіль (Угорщина) – Калуш.

Газопровідний транспорт України раніше забезпечував доставку газу з Росії (79 %), Туркменистану (5 %) і 16 % за рахунок його видобутку в Україні. Тепер мережею газопостачання охоплено 45 % міських і 8 % сільських населених пунктів України, чого явно недостатньо.

Загальноприйнятими в європейських країнах є обмеження імпорту енергоносіїв з однієї країни 30-40 % загальної потреби. В цих умовах слід розглянути поряд з традиційними джерелами постачання газу в Україну і альтернативні, зокрема закупівлю іранського газу, постачати який можна кількома шляхами. Перший – спорудити транзитний газопровід з Ірану через Кавказ в Україну. Варіант дорогий, крім того, він не дає гарантії надійності постачання у зв’язку із складною політичною ситуацією у Закавказзі. Другий – використання іранського газу, закупленого Україною, споживачами Закавказзя з компенсацією поставками російського газу в Україну у відповідних обсягах замість поставок їх на Кавказ. При цьому значно скорочується транспортна робота, а нове будівництво обмежується спорудженням газопроводів в Україні й Азербайджані. Третій – поставка іранського газу транзитом газопроводом через Туреччину на експорт у країни Балкансь-кого півострова, Південно-Східної і Східної Європи. Нині у ці країни через Україну з Росії транспортується 22 млрд. $м^3$ природного газу. У випадку заміщення його можна було 6 залишати в Україні. Крім того, газотранспортні системи на території Болгарії та Румунії, що вивільняються при цьому, дають змогу подавати реверсом у район Ізмаїлу на Південь України

додатково 16-22 млрд. $м^3$ газу, що з урахуванням газу, який залишається, забезпечить сумарні поставки газу в Україну обсягом до 44 млрд. $м^3$ на рік. При цьому довжина траси нового газопроводу на території Ірану та Туреччини порівняно з першим варіантом скорочується в 1,5 раза. Реалізація проекту поставки іранського газу в Україну обсягом 25 млрд. $м^3$ через країни СНД потребуватиме 3,4 тис. км труб діаметром 1400 мм.

Основним завданням діючої системи газопроводів, довжина яких становить 33 тис. км, залишається підтримувати їх у працездатному стані. Передбачається завершити спорудження газопроводів Тула – Шостка – Київ, Торжок – Долина, Мар'янівка – Херсон – Крим, Джанкой – Феодосія – Керч, Глібовського підземного сховища газу – Сімферополь – Севастополь. Необхідно і надалі подавати газ для забезпечення потреб малих міст і сільських населених пунктів. Ураховуючи, що металургійні заводи України забезпечували трубами весь колишній СРСР, їх потужностей має вистачити для забезпечення власної нафтової і газової промисловості.

Об'єкти транспортної мережі, що мають загальнонаціональне значення, слід інвестувати з державного бюджету, а також залучати іноземних інвесторів, кошти клієнтури, акціонерних товариств.

Повітряний транспорт – наймолодший і найшвидкісніший, але поки що дорогий. Поряд з перевезенням вантажів, пошти і пасажирів він використовується для санітарних перевезень, а також для аерофотозйомок, хімічної обробки посівів та боротьби з лісовими пожежами.

Найбільші авіапорти – Бориспіль (Київ), Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Вінниця, Львів, Луганськ, Запоріжжя, Сімферополь, Чернівці, Херсон, Миколаїв, Івано-Франківськ. У післявоєнні роки збудовано нові аеровокзали у Харкові, Києві (Борисполі), Львові, Сімферополі, Дніпропетровську, Донецьку, Миколаєві, Одесі, Вінниці, Івано-Франківську, Полтаві, Чернігові, Кіровограді, Тернополі.

Повітряний транспорт України об'єднаний у "Авіалінії України", до яких належить 27 авіазагонів, 105 аеродромів, а також підприємства для ремонту авіатехніки.

Повітряний транспорт в основному перевозить пасажирів. Із здобуттям Україною незалежності зросла роль міжнародних перевезень. Відкриваються повітряні лінії до США, Канади, Ізраїлю, Німеччини, Польщі, Австрії та інших країн. Обмежені обсяги паливно-мастильних матеріалів, зменшення польотів на короткі відстані, сучасна тарифна політика, а також розвиток мережі наземних видів транспорту зробили ряд місцевих аеропортів неперспективними, що призвело до закриття їх. Найперспективнішими аеропортами є Бориспіль, Жуляни, Луганськ, Донецьк, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Львів, Одеса, Івано-Франківськ, Сімферополь, Харків, з місцевих аеропортів – Вінниця, Кіровоград, Полтава, Ужгород, Херсон та Керч. Технічно поновити повітряний флот передбачається за рахунок літаків Ту-204, Ту-154 М, В, ЯК-42, Іл-114. Для міжнародних перевезень у 1992 р. на умовах лізингу придбано два літаки "Боїнг-737", що мають високі параметри паливної ефективності та комфорту. Особливі надії покладаються на

створення вітчизняного аеробуса АН-218, що за основними параметрами наближається до найкращих західних зразків авіатехніки.

Подальший розвиток усіх видів транспорту України передбачає збільшення загального обсягу перевезення вантажів, пропускної і провізної спроможності залізничних магістралей, будівництво та реконструкцію автомобільних шляхів, під'їзних шляхів із твердим .покриттям до сільських населених пунктів, внутрішньогосподарських шляхів із твердим покриттям, спорудження нових та реконструкцію ряду старих залізничних вузлів, станцій, морських та річкових портів, аеропортів, вантажних і пасажирських автопарків, станцій технічного обслуговування, поповнення рухомого складу транспортної системи великовантажними та швидкохідними комфортабельними суднами, літаками та автомобілями, розвиток усіх видів транспорту.

Міський пасажирський транспорт. До цього виду транспорту належать метрополітени, трамваї, тролейбуси, автобуси, таксі.

Метрополітени споруджені в Києві (розпочалося будівництво у 1940 р., першу лінію "Вокзальна – Дніпро" здано в експлуатацію у 1960 р.), а також у Харкові в 1978 р. Експлуатаційна довжина шляхів (у двоколійному обчисленні) у 1995 р. становила 78,8 км. Цим видом транспорту в цьому самому році перевезено більше як 700 млн. пасажирів.

У 1995 р. у 24 містах України функціонував трамвайний транспорт. Перші трамвайні колії на території України прокладено у Києві (1892 р.), Львові (1894 р.), Дніпропетровську (1897 р.). Загальна протяжність трамвайних колій у містах України становить 2,2 тис. км. У 1995 р. трамвайним транспортом перевезено понад 1,5 млрд. чол.

Наприкінці 70-х років упроваджено швидкісні трамваї. Перші колії відкрито в Києві (1987 р.), у Кривому Розі. Загальна довжина колій швидкісного трамваю в 1995 р. становила 41,8 км.

Одним з найбільш масових видів внутрішньоміського транспорту є тролейбусний, вперше організований в Україні у Києві (1935 р.) і Харкові (1939 р.). Протяжність тролейбусних ліній становить 4,2 тис. км. У 1995 р. тролейбусами перевезено 2,5 млрд. пасажирів у 46 містах.

В Україні понад 400 міст і селищ міського типу мають автобуси загального користування для внутрішньоміських перевезень. У 1970-1990 рр. перевезення цим транспортом збільшилися на 40 %.

У 164 міських поселеннях України працюють легкові таксі загального користування.

У майбутньому транспорт розвиватиметься за рахунок інтенсивних чинників, удосконалення структури вантажо- і пасажирообороту, скорочення матеріальних ресурсів, питомих витрат на перевезення, поліпшення всіх основних техніко-економічних показників роботи транспорту і підвищення якості розподілу вантажів між окремими його видами.

РОЗДІЛ 7
Територіальна організація народного господарства

7.1. Адміністративно-територіальний поділ та економічне районування України

Адміністративно-територіальний устрій – поділ території держави на певні частини з метою раціональної організації управління народним господарством і соціально-культурним будівництвом на місцях. Адміністративно-територіальні одиниці утворюються з урахуванням економічних і культурних факторів, національно-побутових особливостей населення, географічних умов, засобів зв'язку та шляхів сполучення.

Адміністративно-територіальний устрій України формувався протягом багатьох віків, починаючи з Київської Русі, тобто від зародження нашої держави і до наших днів. Оскільки українські землі часто належали до інших країн (Польщі, Австро-Угорщини, Росії, Туреччини, Литви), то й адміністративно-територіальний устрій відбивав традиції та інтереси цих країн.

У XV-XVII ст. формувалися українські військово-державні утворення, які виявили тенденцію до відтворення давніх етнічних кордонів, особливо на сході і півдні. Характерними рисами системи були демократичний оптимальний розподіл повноважень і струнка ієрархія територіальних одиниць (полки, сотні, курені), що сприяло підвищенню ефективності виконавчої влади й удосконаленню господарських стосунків. Територіально-адміністративний устрій України козацького періоду визначив напрями розвитку системи розселення і шляхів сполучення, забезпечив подальше українське освоєння Слобожанщини, Півдня України і Кубані.

У XV-XVIII ст. виділялися і діяли такі адміністративно-територіальні одиниці:

1. *Запорізька Січ*. Вона поділялася на паланки, між якими розподілялися запорізькі вольності. Запорізька Січ була не тільки військовим, а й особливим державно-політичним утворенням – козацькою республікою. Напередодні ліквідації Січі російськими військами налічувалося 8 паланок.
2. Реєстрові полки (центр – м. Трахтемирів на Переяславщині). Територія поділялася на полки і сотні. Вже в 1625 р. реєстрове військо складалося з шести полків – Білоцерківського, Канівського, Черкаського, Корсунського, Переяславського, Чигиринського.
3. Україна в період Хмельниччини. Визволені землі сягали на заході до р. Горинь, на півдні – до Чорного та Азовського морів. Територія України була поділена на той час на 16 полків (іноді їх кількість становила 22), з них 9 на Правобережжі: Чигиринський, Корсунський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький (Вінницький), Київський і 7 на Лівобережжі: Переяславський, Кропивенський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський.
4. На визволених землях 1654-1655 рр. почали формуватися Подільський, Пінсько-Турівський, Білоруський, Волинський полки.

Проте вже у період, коли Україна втратила державну незалежність, її територія була поділена між ворожо настроєними колоніальними країнами (Річчю Посполитою, Московщиною, а потім і Австро-Угорщиною та ін.).

Напередодні першої світової війни на території України, яка належала до Російської імперії, було 9 губерній: Київська, Харківська, Чернігівська, Полтавська, Волинська, Подільська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська. Губернії поділялися на повіти, а останні – на волості.

У 1918 р. Радою Міністрів Української Народної Республіки поділ України на губернії та повіти було скасовано. Територія України була поділена на 32 землі: 1) Підляшшя (Центр Береcть), 2) Волинь (м. Луцьк), 3) Погорина (м. Рівне), 4) Болюхівська земля (м. Житомир), 5) Деревська земля (м. Коростень), 6) Дреговицька земля (м. Мозир), 7) Київ з околицями, 8) Пороссся (м. Біла Церква), 9) Черкащина (м. Черкаси), 10) Побужжя (м. Умань), 11) Поділля (м. Кам'янець), 12) Брацлавщина (м. Вінниця), 13) Подністров'я (м. Могилів), 14) Помор'я (м. Миколаїв), 15) Одеса з околицями, 16) Січа (м. Катеринослав), 17) Низ (Єлисаветград, нині Запоріжжя), 18) Запорожжя (м. Бердянськ), 19) Нове Запорожжя (м. Херсон), 20) Азовська земля (м. Маріуполь), 21) Сіверщина (м. Стародуб), 22) Чернігівщина (м. Чернігів), 23) Переяславщина (м. Прилуки), 24) Посейм'я (м. Конотоп), 25) Посулля (м. Ромни), 26) Самара (м. Кременчук), 27) Полтавщина (м. Полтава), 28) Слобідщина (м. Суми), 29) Харків з околицями, 30) Донеччина (м. Слов'янськ), 31) Подоння (м. Острогозьк), 32) Половецька земля (м. Бахмут). Проте здійснити цей адміністративно-територіальний устрій, запропонований Центральною Радою України, не було можливості, оскільки на сході країни розпочалася агресія російських військ, на заході – білополяків та інших агресорів.

Мережа адміністративно-територіального поділу України, прийнятого у період тоталітаризму, існує практично й нині (табл. 7.1).

Декларація про державний суверенітет України поклала початок нового етапу державного будівництва, дала змогу нашій країні стати суб'єктом міждержавних відносин. Серед комплексу проблем виникло питання реформації територіально-адміністративного устрою і приведення його у відповідність з новими економічними процесами та етнокультурними особливостями. Щоправда, за час незалежності поки що сталися незначні зміни у цьому устрої. Так, у і 1991 р. було надано автономію Кримській області, і вона нині називається Автономна Республіка Крим.

Сучасна система територіально-адміністративного устрою України формувалася в умовах командно-адміністративної, тоталітарної системи, тому вона характеризується громіздкою структурою, великим штатом працівників і водночас неефективністю виконавчої влади і відсутністю громадського самоврядування.

Останнім часом з'явилися пропозиції реформувати територіально-адміністративний устрій на основі історико-географічних областей (Галичина, Буковина, Волинь та ін.), що часто пов'язується з ідеями федералізації.

Міста	Райони	Всього	У тому числі республіканського та обласного підпорядкування	Райони у містах	Селища міського типу	Сільські Ради
Україна	490	446	167	121	907	10196
Автономна Республіка Крим (у тому числі м. Севастополь)	14	18	12	7	56	243
Вінницька	27	17	4	3	30	662
Волинська	16	11	4	–	22	378
Дніпропетровська	22	20	13	18	53	284
Донецька	18	51	28	21	133	253
Житомирська	23	9	4	2	46	578
Закарпатська	13	10	2	–	20	294
Запорізька	20	14	5	7	23	263
Івано-Франківська	14	15	5	–	24	471
Київська (без м. Києва)	25	24	11	–	30	608
Кіровоградська	21	12	4	2	20	374
Луганська	18	37	14	4	109	202
Львівська	20	42	7	5	35	624
Миколаївська	19	9	5	4	20	288
Одеська	26	18	6	8	33	435
Полтавська	25	15	5	5	21	459
Рівненська	16	10	4	–	17	336
Сумська	18	15	7	2	20	384
Тернопільська	17	16	1	–	19	572
Харківська	27	17	7	9	61	381
Херсонська	18	9	3	3	30	252
Хмельницька	20	13	5	–	24	557
Черкаська	20	16	6	2	15	521
Чернівецька	11	11	1	3	8	250
Чернігівська	22	15	3	2	30	523
м. Київ	–	1	1	14	1	–
м. Севастополь	–	2	1	4	1	4

Таблиця 7.1. Адміністративно-територіальний устрій України
(на 1 січня 1996 р.)

На сучасному етапі ця ідея є шкідливою. Як зазначає відомий український географ Ф.Д. Заставний, поки що в Україні йдеться про формування єдиного національно-етнічного простору, де немає потрібних у таких випадках елементів територіальної єдності. Він вказує, що Україна упродовж значного часу була загарбана сусідами, а тому кожна з тих частин має свої особливості розвитку економіки і національно-культурного життя. Разом з тим прошовіністично настроєні керівні кола Росії ніяк не можуть примиритися з суверенною Україною і тому часто використовують певні

етнографічні відмінності в окремих регіонах як основу для нагнітання міжнаціональних відносин. Такі спроби є в Донбасі, на півдні України. Йдеться про двомовність у Донбасі, про відновлення Донецько-Криворізької Соціалістичної Республіки тощо. Є й інші міркування щодо зміни в мережі адміністративно-територіального устрою України, а саме перехід від великих до дрібних форм, як це здійснено в Польщі, Угорщині, Іспанії, Франції та ін.

На найнижчому рівні доцільно укрупнити сільради.

7.2. Економічне районування України

Наукові основи формування економічних районів. Відмінності між природними умовами і ресурсами – одна з причин територіального поділу праці, який впливає на виробництво не безпосередньо, а через виробничі відносини.

Територіальний поділ праці – об'єктивний незворотний процес виробничої спеціалізації економічних районів і формування міжрайонної кооперації, обміну спеціалізованою продукцією і послугами. Просторовий поділ суспільної праці зумовлений економічними, соціальними, природними, національно-історичними особливостями різних територій і їх географічним положенням і є одним з факторів підвищення продуктивності суспільної праці. Рівень територіального поділу праці залежить від рівня суспільного поділу праці в країні й, отже, може бути непрямим показником рівня розвитку її продуктивних сил.

Категорія територіального поділу праці конструктивно пояснює процес районотворення, грунтування основного стимулу раціонального розміщення продуктивних сил – підвищення продуктивності суспільної праці, а також є одним з показників рівня економічного освоєння території, розвитку продуктивних сил країни, інтеграції національної економіки. Часто географи використовують термін "географічний поділ праці", який виявляється в спеціалізації виробництва певних видів промислової продукції, сільськогосподарських продуктів або послуг. Географічний поділ праці є формою суспільного поділу праці й підлягає законам його розвитку. Однак між ними істотної відмінності немає.

Крім загальної користі від суспільного поділу праці, територіальний поділ уможливлює максимальне використання сприятливих для виробництва умов кожної місцевості, багатство корисних копалин та інших природних ресурсів, вигідне географічне положення, виробничу практику місцевого населення, комбінування виробничих процесів тощо. Кожний регіон країни при цьому може розвивати найвигідніші для нього галузі господарства, постачання з інших районів усього необхідного.

Територіальний поділ праці виявляється, насамперед, у виробничій спеціалізації економічних районів, у розвитку в кожному з них тих чи інших галузей виробництва, які орієнтуються на вивезення за межі району значної частини продукції. Спеціалізація економічних районів має спільні риси із спеціалізацією промислових чи сільськогосподарських підприємств. Проте

основне тут – широке використання сприятливих природних і економічних умов кожного регіону, зосередження матеріальних засобів і трудових ресурсів у тих галузях виробництва, які в певному регіоні економічно найефективніші і найдоцільніші, тобто продукують найбільше матеріальних цінностей за одиницю часу.

Економічний район – це економічно цілісна частина території країни, якій властиві такі ознаки, як спеціалізація і комплексність господарства.

Економічне районування – це науково обгрунтований поділ країни на економічні райони, що склалися історично або формуються в процесі розвитку продуктивних сил на основі суспільного поділу праці. Економічне районування сприяє раціональній територіальній організації господарства. Разом з тим спеціалізація економічних районів, як і взагалі спеціалізація у виробництві (предметна, подетальна, технологічна), сприяє економії суспільної праці.

Галузі спеціалізації визначають місце району в територіальному поділі праці, беруть участь у міжрайонному обміні продукцією або послугами.

Спеціалізація промисловості тісно пов'язана з технічним прогресом, розвитком продуктивних сил суспільства, оскільки технічний прогрес поглиблює суспільний поділ праці в промисловості завдяки виникненню й розвитку спеціалізованих галузей, підприємств, цехів, дільниць. Спеціалізація тісно пов'язана з територіальним поділом праці, спеціалізованим виробництвом на основі використання природних ресурсів.

Умовно річну економію на поточних витратах від спеціалізації визначають як різницю між сумарними витратами (собівартість виробництва плюс витрати на транспортування готової продукції до споживача) при колишньому і новому рівнях спеціалізації:

$$E = \left[(C_1 + T_2) - (C_2 + T_2) \right] B ,$$

де C_1, C_2 – повна собівартість одиниці продукції відповідно до і після проведення спеціалізації;

T_1, T_2 – транспортні витрати в розрахунку на одиницю продукції відповідно до і після проведення спеціалізації;

В – річний випуск продукції після проведення спеціалізації.

У період переходу до ринкових відносин на території країни загострюються питання, пов'язані із зниженням собівартості та підвищенням якості продукції й продуктивності праці. В розвинених країнах виробництво спеціалізувалося в основному через розширення подетальної і технологічної спеціалізації в багатьох галузях промисловості, особливо в США та Японії. Очевидно, саме так розвиватиметься спеціалізація промисловості і в Україні, що в майбутньому поглибить територіальний поділ праці в окремих частинах країни. Отже, значно зміниться мережа економічних районів. Це стосується не тільки спеціалізації промисловості, а й сільськогосподарського виробництва, де до того ж враховується його специфіка (природні та біологічні умови рослин і тварин, особливості використання землі, матеріальних та трудових ресурсів, транспортних засобів тощо). Залежно від

головної галузі формуються господарства різного виробничого напряму: зернові, бавовняні, буряківничі, молочні, м'ясо-молочні та ін.

Оскільки Україна прямує до ринку і ринкових відносин, то залежно від цього вдосконалюватиметься спеціалізація сільського господарства різних районів.

Нині галузі спеціалізації визначаються обчисленням системи певних коефіцієнтів: коефіцієнта локалізації галузі в районі, коефіцієнта виробництва продукції галузі на душу населення і коефіцієнта міжрайонної товарності продукції певної галузі.

Так, коефіцієнт локалізації, або концентрації, певного виробицтва в районі визначають за формулою:

$$K_A = П_{в.р.} / П_{в.к},$$

де $П_{в.р.}$, $П_{в.к}$ – частка галузі відповідно у виробництві району і країни (промисловості, сільського господарства).

Коефіцієнт виробництва продукції на душу населення визначають за формулою:

$$K_A = П_{гал.р.} / П_{нас.р.},$$

де $К_А$ – частка галузі району у виробництві продукції від населення країни;

гал.р., нас.р – галузі в масштабі всієї країни і населення району в населенні країни.

Коефіцієнт міжрайонної товарності визначають за формулою:

$$K_{М.Т} = B_{п.г.р.} / B_{п.р.}$$

де $B_{п.г.р}, B_{п.р.}$ – вартість продукції певної галузі району, що виводиться його межі продукції, яка виробляється у районі.

Взагалі найпростіше цей коефіцієнт визначати відношенням обсягів вивезення з району продукції галузі до обсягів її виробництва у районі в натуральних показниках.

Для галузей спеціалізації показники Кл і Хд завжди більші від одиниці, а Хмт – менший або дорівнює одиниці. Сьогодні немає інформації про частку різних галузей промисловості у вартісному вираженні, тим більше частки вивезення продукції різних галузей за межі певних економічних районів, унаслідок чого виникають труднощі з визначенням коефіцієнта локалізації або міжрайонної товарності. В цілому можна зазначити, що високі рівні спеціалізації, або високу активність у міжрайонному поділі праці має, наприклад, чорна металургія у Східній економічній зоні, цукрова промисловість – у Західній.

Не менш важливо знати загальний рівень спеціалізації економічного району, що дає можливість визначити конкретне місце, значущість господарського розвитку економічного району. Це можна зробити обчисленням процентного відношення вартості всієї вивезеної з району

продукції до обсягу виробництва валової продукції всередині району:

$$Оз = (P_B / P)100,$$

де $О_з$ – загальний рівень спеціалізації району;

$Р_в$ – частина сукупного суспільного продукту, що вивозиться за межі району, у вартісному вираженні;

Р – сукупний суспільний продукт, який виробляється в районі, у вартісному вираженні.

Частина сукупного суспільного продукту, що вивозиться за межі району, менша від сукупного суспільного продукту, який виробляється в районі. Тому рівень спеціалізації району не може становити 100%, оскільки це означало б, що вся продукція, що виробляється в районі, вивозиться за його межі.

Аналогічно визначають рівень комплексного розвитку господарства району, %:

$$К = (P_К / P_С)100,$$

де РК, РС – частина сукупного суспільного продукту, що споживається у районі, і сукупний суспільний продукт району у вартісному вираженні.

Частина сукупного суспільного продукту, що споживається у районі, завжди менша від сукупного суспільного продукту району, тому 100%-й показник неможливий. Інакше кажучи, 100%-на комплексність є нонсенсом, оскільки райони мали б здатність самозабезпечення й обмеженості, а це суперечить поняттю як економічного районування, так і територіального поділу праці. Між поняттями “спеціалізація” та “комплексний розвиток” існує обернено пропорційна залежність:

$$P_B / C = P_К / К,$$

Отже, підвищення рівня спеціалізації веде до зниження рівня комплексного розвитку, і, навпаки, підвищення рівня комплексного розвитку економіки району знижує рівень його спеціалізації.

Ці формули дають лише загальне уявлення про спеціалізацію та комплексний розвиток економіки району. Більш точні й достовірні дані можна отримати сучасними балансовими розрахунками всіх галузей матеріального виробництва і невиробничої сфери, використовуючи методичні вказівки з використання економіко-математичних методів і ЕОМ при вивченні курсу “Розміщення продуктивних сил і економічних районів”.

Інфраструктура визначається як сукупність споруд, будинків, мереж, так і систем, що прямо не належать до виробництва матеріальних благ, але необхідних для самого процесу виробництва (виробнича інфраструктура – транспорт, зв’язок, мережа енерго- і водопостачання тощо). Соціальна інфраструктура – заклади охорони здоров’я, освіти, культури, побутового обслуговування. Соціальна інфраструктура – це важлива умова і показник життєвого рівня населення.

У цілому при виділенні економічних районів ураховують два основні принципи:

1. Економічний. Кожний економічний район є спеціалізованою територіальною частиною єдиного народногосподарського комплексу країни з певним комплексом допоміжних і сервісних виробництв. Справді, спеціалізацію району визначають лише ті галузі, в яких витрати праці й засобів на виробництво продукції та її транспортування до споживача порівняно з іншими районами будуть найменшими. Отже, територіальна організація господарства у виділених районах повинна сприяти досягненню найвищого економічного ефекту в усьому народному господарстві країни і кожному економічному районі.
2. Адміністративний, що визначає єдність економічного районування і територіального політико-адміністративного устрою країни.

Природне середовище враховується в економічному районуванні, оскільки воно впливає на розвиток продуктивних сил при формуванні національних утворень, установлення державних кордонів і політико-адміністративного устрою. Отже, можна вважати, що природне середовище впливає на економічне районування опосередковано, через зазначені фактори. Транспорт теж впливає на економічне районування не безпосередньо, а через територіальний поділ праці.

7.2. Економічне районування на сучасному етапі

Донедавна економічне районування в Україні ґрунтувалося на інтересах колишнього Союзу. Тоді територія нашої держави була поділена на три економічних райони: Донецько-Придніпровський, Південно-Західний і Південний. На основі цього поділу складали п’ятирічні плани, які мали другорядне значення і використовувалися численними міністерствами і відомствами для задоволення своїх інтересів. Тепер виникла потреба формувати внутрішньодержавний поділ праці, поглиблювати вироблення економічних аспектів територіально-виробничих комплексів (ТВК), формувати зони вільного економічного підприємництва, ринкових структур та ін.

Колишнє економічне районування втратило своє практичне І наукове значення. У ньому не враховувалася своєрідність природи та історичного минулого України, не надавалося ніякого значення побуту населення та його трудовим навичкам тощо. Проте ці райони все-таки розвивалися у певному напрямі господарювання, зберегли спільні риси розвитку і розміщення промисловості та сільського господарства. В Україні можна виділити три економічні зони: Західну, Східну та Південну із своїми характерними ознаками і напрямами економіки (табл 7.2). Це, власне кажучи, макрорайонування нашої держави.

ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ

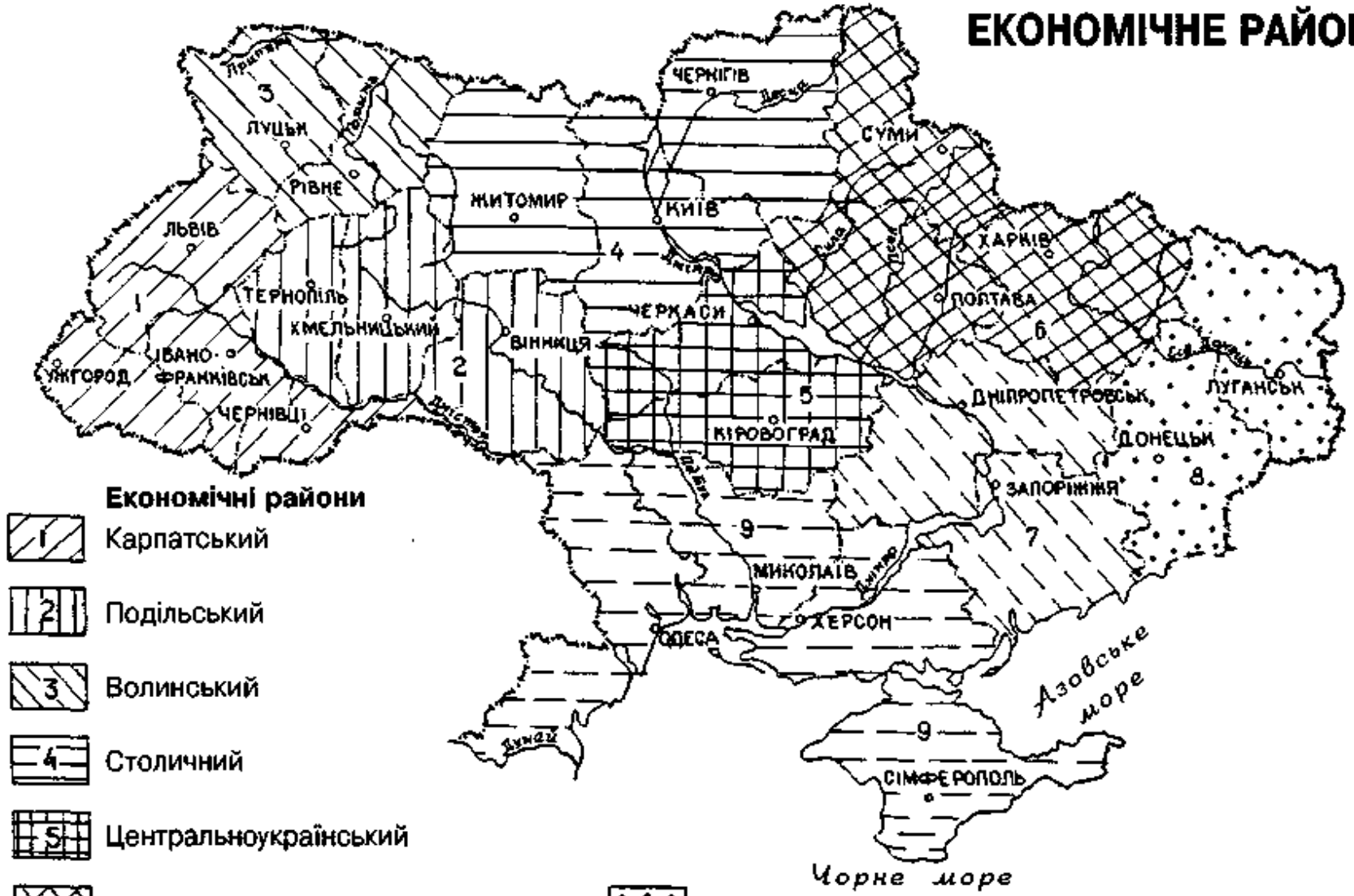

Економічні райони

- 1 Карпатський
- 2 Подільський
- 3 Волинський
- 4 Столичний
- 5 Центральноукраїнський
- 6 Північно-Східний
- 7 Придніпровський
- 8 Донецький
- 9 Причорноморський

Зони, райони	Площа, тис. км^2	Кількість населення, тис. чол.	В тому числі		Міста
			міське, тис. чол.	сільське, тис. чол.	
Східна	220,9	21827,3	17457,4	1 4425,1	економічні 183
Західна	269,4	22364,8	12767,6	9600,7	210
Південна	113,4	7922,3	5175,7	2687,9	52
Донецький	53,2	8198,6	7305,4	893,2	88
Придніпровський	59,1	6033,9	4901,2	1132,7	34
Північно-Східний	84,0	6348,5	4424,0	1924,5	47
Столичний	90,7	7471,8	5357,4	2312,2	49
Причорноморський	113,4	7922,3	5175,7	2687,9	52
Карпатський	56,6	6477,4	3265,3	3211,5	78
Подільський	60,9	4610,6	2177,6	2433,0	46
Центральноукраїнський	45,5	2776,3	1597,1	1179,2	28
Волинський	40,3	2275,0	1126,5	1148,5	21

Таблиця 7.2. Економічні зони

Разом із тим для потреб господарського планування і пізнавальної мети слід виділити мезорайонування. Тому вже в 60-х роках О. Т. Діброва опрацював своєрідне економічне районування території республіки, виділивши 7 районів: Донбас, Промислове Подніпровя, Степове Причорномор'я, Лівобережний Лісостеп, Правобережний Лісостеп, Полісся, Західні області (до них віднесено 8 областей).

Плідно працювали в галузі економічного районування такі українські вчені, як К. Г. Воблий, М. М. Паламарчук, Ф. Д. Заставний, М. Д. Пісгун, О. І. Шаблій, А. Т. Вашенко, І. А. Горленко, Л. М. Корецький, С. С. Мохначук, В. А. Поповкін та інші.

З оригінальною думкою про регіоналізацію (районування) виступив О. І. Шаблій. Він виділив на території України шість соціально-економічних районів. Під соціально-економічним районом він розуміє великий регіон України, територія якого тісно пов'язана з найбільшим розташованим на ній населеним пунктом – демографічним, урбаністичним, соціальним, культурним та економічним ядром, що визначає його основні зовнішні функції і геопросторову організацію. Його райони тісно пов'язані з містами-мільйонерами, спеціалізуються на загальноукраїнському поділі та інтеграції праці тощо. Він виділив такі соціально-економічні райони, як Західний, Центральний Центрально-Східний, Північне-Східний, Південний та Східний. В. А. Поповкін пропонує таке макроекономічне районування України.

1. Центральноукраїнський район (Київська, Чернігівська, Житомирська, Черкаська та Кіровоградська області, або Київське Полісся і Середнє Подніпров'я).

2. Донбас і Нижнє Подніпров'я (Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька області).

3. Слобідська Україна (Харківська, Сумська і Полтавська області).

4. Причорноморський (Одеська, Миколаївська, Херсонська області та Автономна Республіка Крим, або Північне Причорномор я та Крим).

5. Західно-Український (Рівненська, Волинська, Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька області, або Волинське Полісся, Поділля та Українські Карпати).

Це макрорайонування території України можна використати для регулювання основних економічних пропорцій, формування раціонального територіального поділу праці, а також для науково-аналітичних прогностичних цілей. Такий поділ грунтується на історичних, економічних і соціальних факторах, спільності перспективних інтересів і напрямі розвитку економіки. Водночас у сільськогосподарському виробництві виділяють такі зони і райони спеціалізації: Полісся, Лісостеп, Північний і Центральний Степ, Південний Степ, Передгірські й Гірські райони Криму, Передгірські й Гірські райони Карпат, зони великих міст і промислових центрів.

В Україні здійснюється так зване генеральне районування території для прогнозування, вироблення і реалізації комплексних програм, опрацювання територіально-виробничих програм окремих територій.

Селища міського типу зони	Села	Міського населення, %	Густота населення, чол./км^2	Густота сільського населення, чол./км^2	Середня чисельність населення сільського поселення, чол.	Частота обласного центру в міському населенні, %
446	10424	80,0	98,8	20,0	424	35,5
327	14722	57,1	83,0	35,6	652	49,7
138	3712	65,3	69,9	23,7	724	44,7
райони						
242	1922	89,1	154,1	16,8	465	22,1
76	2382	81,0	102,1	19,2	475	42,3
102	5100	70,0	75,6	22,9	377	50,4
109	4371	71,7	82,4	25,5	529	60,9
138	3712	65,3	69,9	23,7	724	44,7
91	3584	50,4	114,4	56,8	826	43,9
73	3892	47,2	75,7	40,0	625	40,2
41	1845	57,5	61,0	25,9	640	37,1
39	2052	49,5	56,5	28,5	560	41,2

Таблиця 7.3. Економічне районування України (1995 р.)

Виділяються своїм оригінальним підходом і особливим аналізом мережі економічних районів, розроблені такими вченими, як М. Д. Пістун і Ф. Д. Заставний (табл. 7.4). Запропоноване ними економічне районування найбільш вдале і досить адекватне природному та соціально-економічному середовищу України, має невеликі розбіжності щодо Волинського та Чорноморського економічних районів. Це так зване мезорайонування України. Слід зазначити, що нами прийнято районування згідно з мережею економічних районів проф. Ф. Д. Заставного.

Проблеми економічного районування у перспективі в зв'язку з переходом до ринкових відносин, проголошенням суверенітету нашої країни значною мірою загостряться і розвиватимуться іншим шляхом. Наприклад, уже тепер у Східній економічній зоні виникає проблема зміни структури народного господарства, значного розвантаження цих економічних районів від галузей важкої та хімічної промисловості; будуть ліквідовані нерентабельні підприємства, виникнуть нові галузі і, можливо, навіть цілі галузі спеціалізації у зв'язку з розвитком кооперації, вільних зон торгівлі. Не менш складні проблеми виникнуть у західних економічних районах, де є надлишок трудових ресурсів, особливо жіночих. Тому набудуть розвитку окремі галузі легкої та харчової промисловості, народні промисли. Водночас необхідно взагалі враховувати певні перспективи подальшого розвитку і розміщення економіки. Тому перегляд мережі економічних районів у період переходу до ринку потребуватиме формування не тільки наявних, а й перспективних економічних районів. До того ж зміниться фактично сама концепція виділення мережі економічних районів.

За М.Д. Пістуном		За Ф.Д. Заставним		За В.А. Поповкіним	
Райони	Області	Райони	Області	Райони	Області
Донецький	Донецька, Луганська	Донецький	Донецька, Луганська	Донбас	Донецька, Луганська
Придніпровський	Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська	Придніпровський	Дніпропетровська, Запорізька	Запорізький, Придніпровський	Дніпропетровська, Запорізька
Київський,	Київська, Чернігівська, Черкаська	Центрально-Поліський	Київська, Чернігівська, Житомирська	Київське Полісся	Житомирська, Київська, Чернігівська,
Північно-Східний	Полтавська, Сумська, Харківська	Північно-Східний	Полтавська, Сумська, Харківська	Слобідська Україна	Полтавська, Сумська, Харківська
Подільський	Вінницька, Тернопільська, Хмельницька	Подільський	Вінницька, Тернопільська, Хмельницька	Поділля	Вінницька, Тернопільська, Хмельницька
Волинський	Волинська, Житомирська, Рівненська	Центрально-український	Черкаська Кіровоградська	Волинське Полісся	Волинська, Рівненська
Карпатський	Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька	Карпатський	Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька	Українські Карпати	Івано-Франківська, Закарпатська, Львівська, Чернівецька
Чорноморський	Одеська, Миколаївська	Західно-Поліський	Волинська, Рівненська	Північне-Причорномор'я та Крим	Миколаївська, Одеська, Херсонська, Автономна Республіка Крим
Кримський	Автономна Республіка Крим	Причорномор-ський	Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська	Середнє Подніпров'я	Кіровоградська, Черкаська

Таблиця 7.4. Сучасне економічне районування України

7.3. Методи економічного обґрунтування територіально-комплексного розвитку і розміщення виробництва

Основним методом економічного обґрунтування територіально-комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил країни та її економічних районів є вироблення так званих територіальних схем. Це – передпланові (прогнозовані) наукові дослідження економічного розвитку окремих територіальних одиниць, які виробляються на 15 і більше років. У них визначаються завдання й основні показники економічного і соціального розвитку регіонів, забезпечення комплексного використання природних ресурсів, розв'язання соціальних, економічних та екологічних проблем. Схеми розробляються великими колективами наукових і науково-дослідних інститутів, проектних організацій.

У зв'язку з проголошенням політичного й економічного суверенітету і незалежності України роль регіональних схем посилюється. Вони необхідні для ефективнішого прогнозування розвитку і розміщення економіки районів. Як показує досвід розвинених країн, аналогічні прогнозні територіальні розробки, що існують у вигляді особливих програм, мають велике значення для наукового обгрунтування розвитку господарства. Як на Заході, так і в Україні вони мають в основному рекомендаційний характер і є базою для вироблення різноманітних методів регулювання економічного розвитку країни: податкової системи, економічних й правових нормативів тощо.

Територіальні схеми складаються з таких розділів:

1) аналіз сучасного стану економічного й соціального розвитку і розміщення продуктивних сил регіону;
2) оцінка природних, економічних і соціальних передумов подальшого розвитку продуктивних сил та розміщення їх;
3) обґрунтування основних напрямів виробничої спеціалізації й комплексного розвитку господарства;
4) обґрунтування розміщення продуктивних сил у межах регіону (економічного району);
5) основні висновки, оцінка ефективності передбачуваних напрямів і пропорцій подальшого розвитку й розміщення продуктивних сил.

На першому етапі аналізують рівень соціального та економічного розвитку за попередні 15 років, установлюють відповідність досягнутого рівня розвитку продуктивних сил, їх розміщення економічним і природним умовам та ресурсам, раціональному поділу праці; виявляють диспропорції, негативні процеси та явища, проблемні питання розвитку.

У розділі аналізують показники:

- фондоозброєності, фондовіддачі, продуктивності праці в галузях господарства;
- виробництва основних видів продукції в натуральних величинах;
- собівартості капітальних вкладень, співвідношення темпів зростання заробітної плати і продуктивності праці, ефективності капітальних вкладень і матеріальних витрат, рентабельності, зменшення частки ручної праці;

- особливості міжрайонних і внутрішньорайонних зв'язків.

При цьому необхідно з'ясувати тенденції до зміни пропорцій між галузями спеціалізації та обслуговуючими галузями, зміни у співвідношенні виробництва і споживання в самому районі, транспортно-економічних зв'язках.

Крім основних техніко-економічних і екологічних показників, необхідно, насамперед, проаналізувати соціальний розвиток регіону, особливо рівень життя населення. Для цього використовують показники реальних доходів населення, зміни в структурі споживання продовольчих і непродовольчих товарів, забезпечення житлом, об'єктами культурно-побутового призначення, охорони здоров'я, освіти, дошкільними закладами тощо.

Одночасно оцінюють територіальну структуру господарства (економічне районування, формування на території ТВК, промислових вузлів та інших форм територіальної організації господарства). Визначають науковий потенціал, розміщення різноманітних наукових закладів, їх відповідність виробничій спеціалізації регіону, кількість і характеристику наукових кадрів тощо. Виявляють диспропорції й недоліки у розміщенні продуктивних сил, резерви і можливості вдосконалення перспективного розвитку регіону.

На другому етапі вивчають природні передумови, які характеризують стан земельних, водних, лісових, мінеральних і енергетичних ресурсів. Земельні угіддя оцінюють й класифікують за своєю якістю з урахуванням форм власності та типів угідь. Установлюють площі земель, які можна використовувати в різних сферах господарювання (сільськогосподарському, промисловому, будівництві житла тощо). Отже, визначають структуру земельного фонду регіону, його сучасний стан і можливості перспективних змін.

Водні ресурси оцінюють з урахуванням потреб води як для населення, так і для господарства району. Обсяг водоспоживання визначають на основі фактичного забору води всіма категоріями споживачів. Поряд з цим обґрунтовують заходи щодо комплексного використання й охорони водних ресурсів. Економічна оцінка водних ресурсів провадиться на основі наведених витрат (на 1 $м^3$ води) на постачання води споживачу.

Аналізують стан лісового фонду, його розміщення, якісну структуру (хвойні, твердо- і м'яколистяні, спілі, переспілі ліси тощо). При цьому розрізняють ліси захисного і заповідного характеру. Встановлюють кількість можливого вирубування деревини, перспективи використання лісових ресурсів, їх охорону. Провадиться економічна оцінка.

Мінеральні і паливні ресурси оцінюють згідно з даними балансових запасів корисних копалин за категоріями А + В + С1. Дається геолого-оцінююча оцінка родовищ, аналізуються техніко-економічні показники видобутку і комплексного використання сировини.

Трудові ресурси оцінюють на основі аналізу демографічних показників у розрізі адміністративно-територіальних одиниць району. Потребу в трудових ресурсах визначають залежно від обсягу перспективного зростання виробничих та інших підприємств регіону з урахуванням змін

продуктивності праці, в трудових ресурсах – за галузевими нормативами трудомісткості, які з часом змінюються за рахунок упровадження досягнень науково-технічного прогресу: нових технологій, устаткування, а також нових форм організації виробництва, які впливають на зміну продуктивності праці. Потребу в трудових ресурсах невиробничої сфери встановлюють згідно з даними чисельності населення і нормативами його обслуговування. Необхідно також визначити витрати на підготовку і перепідготовку кадрів, можливу кількість безробітних і напрями забезпечення їх роботою.

Усі ресурси визначають за допомогою балансового методу, тобто для усіх видів ресурсів виробляють спеціальні територіальні баланси, в яких ураховуються наявні ресурси, потреба в них, напрями використання.

На третьому етапі опрацьовується концепція (основні напрями) подальшого розвитку району, до якої входять загальні, основні тенденції в розвитку і розміщенні господарства, розв'язання соціальних і економічних проблем (наприклад, установлюють для регіону потребу зменшення обсягу ресурсомістких виробництв, подальшого розвитку переробних галузей, змін у структурі господарства тощо).

Основним завданням цього етапу є визначення структури і спеціалізації господарства регіону. Структуру господарства визначають, використовуючи показники частки окремих галузей у загальному виробництві (з чистої продукції, кількості зайнятих, основних виробничих фондів).

Від виробничої спеціалізації району залежить переважний розвиток деяких галузей виробництва на основі ефективного використання природних, економічних і соціальних умов та ресурсів території. Ці галузі покликані задовольнити як власні потреби, так і можливості міжрайонного обміну (експорту).

Галузі спеціалізації поділяють на профільні і непрофільні. Для визначення галузей спеціалізації використовують *ряд показників (індексів)*:

1. коефіцієнт міжрайонної спеціалізації (відношення кількості продукції галузі, що вивозиться, до кількості всієї продукції галузі в міжрайонному обміні країни);
2. коефіцієнт товарності (відношення вартості продукції, що вивозиться з регіону, до загальної вартості продукції, яка виробляється у регіоні; в окремих випадках можна використовувати продукцію в натуральних показниках);
3. коефіцієнт локалізації галузі на території району (відношення її частки в загальному виробництві всієї продукції в районі до частки тієї самої галузі в країні);
4. коефіцієнт виробництва продукції в районі на одного жителя визначають як відношення частки галузі району в товарній чистій продукції до частки населення регіону відносно населення країни.

Галузі, в яких коефіцієнт локалізації і виробництва продукції на одного жителя більший від одиниці і продукція яких значною мірою вивозиться за межі регіону, належать до галузей виробничої спеціалізації регіону. Можна визначити і загальний індекс районної спеціалізації:

$$C = C_{\Lambda} C_{e},$$

де C_{Λ} – індекс або коефіцієнт локалізації;

C_e – індекс ефективності (відношення обсягу виробництва на одиницю витрат у районі до аналогічного показника в країні; він показує, у скільки разів одержаний районний ефект на одиницю витрат більший або менший від загального у країні ефекту);

при С 2: 1 галузь належить до спеціалізації району;

при С < 1 вона має обслуговуюче значення.

Індекси Сл і Сє ще називають показниками рівня розвитку міжрайонних зв'язків.

Рівень комплексного розвитку господарства регіону визначається співвідношенням пропорційного розвитку галузей спеціалізації до економічно виправданої кількості обслуговуючих галузей виробництва, об'єктів виробничої і соціальної інфраструктур.

Кількісну оцінку рівня районної комплексності визначають так:

$$Кк = (У1_{Р} У2_{Р})(У1_{П} : У2_{П}),$$

де $У1_р$, $У2_р$ – частка району в країні за основними економічними ресурсами, наприклад, трудовими, паливними;

$У1_п$, $У2_п$ – частка відповідних галузей, наприклад, трудо- і енергоємних.

Крім того, застосовують ще показники використання внутріш-ньорайонних ресурсів або показники освоєння різних ресурсів.

Обгрунтування виробничої спеціалізації і комплексного розвитку господарства району здійснюють у кількох варіантах, за окремими стадіями. Спочатку спеціалізацію визначають з урахуванням особливостей і оцінки природно-ресурсного потенціалу і соціально-економічних умов регіону. Потім розрахунки уточнюють на основі галузевих і міжгалузевих економічних розрахунків – територіальних балансів. Необхідно також урахувати екологічний стан навколишнього середовища і транспортний фактор.

Темпи розвитку виробництва, міжгалузеві пропорції уточнюють за допомогою міжгалузевого балансу виробництва і розподілу суспільного продукту.

На основі балансових розрахунків визначають нестачу деяких видів ресурсів; обґрунтовують можливості та ефективність їх ввезення (вивезення) або імпорту (експорту) з інших районів і країн, а також можливості заміни менш дефіцитними ресурсами.

Нарешті, вибираємо найоптимальніший варіант за мінімумом витрат:

$$\sum B_{ПР} = \sum C + EK \rightarrow \min,$$

де $В_{пр}$ – наведені витрати;

С – собівартість продукції;

Е – нормативний коефіцієнт ефективності капітальних вкладень;

К – капітальні вкладення.

У наведених витратах ураховують витрати не тільки на виробництво, а й на охорону природного середовища. Окремо обґрунтовують обсяг і структуру видобувної та обробної промисловості (при цьому враховують досягнення галузевих досліджень, розміщення підприємств – схеми розвитку й розміщення, документи техніко-економічного обгрунтування розвитку окремих підприємств), сільськогосподарського виробництва, будівництва, розвитку й розміщення сфери обслуговування. Для кожної з них ураховують власні особливості. Наприклад, сільськогосподарське виробництво необхідно розміщувати на основі районування, яке враховує природні та економічні умови і фактори – грунти, клімат, структуру угідь, характер розміщення і кількість сільського населення тощо. При розрахунку розвитку й розміщення транспорту слід ураховувати особливості транспортної мережі, можливості раціонального поєднання різних видів транспорту тощо. За галузями матеріальної і нематеріальної сфер розраховують капітальні вкладення в основні й суміжні підприємства.

Обсяг розвитку обслуговуючої сфери (житлово-комунального господарства, побутових послуг, торгівлі, харчування, освіти, культури, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо) розраховують згідно з виробленими і діючими нормативами обслуговування. Розвиток і розміщення галузей сфери обслуговування населення спрямовані на зменшення територіальних відмінностей у рівнях життя населення, стимулювання закріплення трудових ресурсів у районах їхнього дефіциту.

На наступному етапі розглядають питання взаємопов'язаного розміщення підприємств різних галузей господарства на території району з перспективою формування і розвитку господарсько-територіальних комплексів (ГТК).

Вихідними даними на цьому етапі є показники обсягу приросту виробництва продукції, одержані на попередньому етапі розрахунків. Розподіл одержаних обсягів приросту на підприємствах (з урахуванням потреби будівництва нових об'єктів) і підрахунок їх оптимального розміщення здійснюються за допомогою різних економіко-математичних методів та ЕОМ, наприклад балансових, оптимізаційних, а також на основі визначення сумарних витрат за кількома варіантами розміщення, з яких вибираємо найперспективніший. Критерій ефективності – мінімум наведених витрат.

На цьому етапі здійснюється докладне економічне районування: визначають ТВК, промислові зони й вузли, інші територіальні угруповання. Виділяють території, на яких неможливе розміщення деяких підприємств (наприклад, у зв'язку з великим забрудненням природного середовища) або, навпаки, на яких є умови для нового будівництва великих підприємств, населених пунктів. У кожному ТВК розробляють схеми його формування і розвитку з урахуванням загальних досліджень регіональних схем. У деяких випадках можлива розробка схем ТВК, формування яких тільки прогнозується. Дослідження аналогічні регіональним схемам, з тією лише відмінністю, що попередньо слід визначити територіальні межі комплексу.

Унаслідок поетапних досліджень обґрунтовують пріоритетність

(черговість) формування галузей, виробництв, певних територіальних угруповань. Реєструють населені пункти, в яких заборонено нове будівництво і розширення діючих підприємств; розробляють основні напрями і черговість розвитку середніх та малих міст, передбачають заходи щодо стабілізації зростання великих міст, обґрунтовують систему внутрішньорайонного розселення.

Отже, цей етап сприяє подальшому виробленню матеріалів для обгрунтування основних напрямів комплексного економічного і соціального розвитку окремих територіальних комплексів у межах вужчих економічних структур району.

На основі цих досліджень формується перелік найважливіших територіальних проблем регіону, для яких необхідні цільові комплексні територіальні програми та інші методи регулювання.

На кінцевому етапі визначають основні показники розвитку й розміщення продуктивних сил району за рекомендованим варіантом: населення, трудові ресурси, сукупний суспільний продукт, національний доход, структуру господарства, капітальні вкладення, основні виробничі фонди, темпи зростання, товарну, чисту продукцію та основні показники розвитку промисловості, сільського господарства (його основних галузей), будівництва, транспорту, невиробничої сфери; важливі об’єкти нового будівництва, зрушення в розміщенні продуктивних сил і регіоні. Формують основні висновки про розвиток господарства регіону.

На кінцевому етапі оцінюють економічний ефект від удосконалення територіальної організації продуктивних сил. Він є економією сумарних витрат, одержаних унаслідок змін галузевої й територіальної структур господарства регіону, і визначається загальним показником, який характеризує зростання національного доходу (чистої продукції) відносно витрат на передбачені обсяги виробництва. Додатково використовують показники, що визначають зростання продуктивності праці, поліпшення показників рентабельності, фондовіддачі основних виробничих фондів, окупності капітальних вкладень; зниження ресурсомісткості виробництва; рівня життя населення тощо, ефективності окремих сфер господарювання. Аналізують використання зазначених показників для порівняння ефективності господарства з відповідними у країні, інших регіонах. Співвідношення показників певного району з аналогічними у країні має назву територіальних індексів. Відносний показник загальної ефективності господарства району (так званий індекс змінного складу) визначають так:

$$K_{e.p.} = I_p I_k ,$$

де I_p – сумарний обсяг виробництва на одиницю витрат у районі;

$I_к$ – аналогічний показник у країні в цілому.

Цей показник характеризує своєрідну “рентабельність” господарства району.

Для розрахунків рівня ефективності виробництва, який підвищується

внаслідок процесів інтенсифікації, використовують показники територіального рівня інтенсифікації виробництва. Вони визначаються часткою приросту продукції за рахунок підвищення продуктивності праці, фондоозброєності і фондовіддачі. За допомогою індексів їх порівнюють також з іншими районами, країною в цілому. Крім того, можливе використання загальних показників ефективності, наприклад зростання національного доходу на одного жителя, виробництво національного доходу на 1 грн. витрат, на 1 грн. основних виробничих фондів; матеріальні витрати на 1 грн. суспільного продукту тощо.

Окремо досліджують проблеми охорони навколишнього середовища. До них належать: 1) оцінка впливу господарської діяльності на навколишнє середовище (ОВНС); 2) прогнозування стану навколишнього середовища; 3) проекти охорони, або територіальні комплексні програми охорони навколишнього середовища.

Конкретних методів дослідження проблем природоохоронної тематики багато, деякі з них мають пошуковий характер. Затверджених, "стандартизованих" методів аналізу ще немає, тому що природоохоронна наука в нашій країні перебуває на стадії становлення.

Отже, розглянутий загальний метод (послідовно доповнений спеціальними економіко-математичними методами) дає змогу раціонально і комплексно обгрунтувати на належному науковому рівні розвиток та розміщення продуктивних сил в окремих регіонах країни. Цей метод потребує подальшого вдосконалення.

За умов перехідного періоду до ринкової економіки можливі значні зміни методів раціонального обгрунтування територіального розміщення продуктивних сил, особливо конкретних спеціальних методів аналізу. Проте в цілому основний напрям таких досліджень залишиться, оскільки в будь-яких умовах проблеми прогнозування розвитку економіки регіонів мають велике значення для ефективної господарської діяльності.

У сфері регіонального стратегічного планування досвід високорозвинених країн відрізняється від наших досліджень.

Регіональні дослідження на майбутнє виникли значно пізніше порівняно з галузевими стратегічними дослідженнями. Потреба в них була пов'язана з дедалі більшою диференціацією рівнів розвитку окремих регіонів кра'їн, з появою так званих "депресивних", або "бідних", "катастрофічних" регіонів розвитку економіки. В СІЛА вперше ці дослідження поширилися у період правління Р. Рейгана, у Великобританії – М. Тетчер. Вони впроваджувалися в життя з метою найбільш ефективної регіональної державної політики.

На першому етапі розвитку стратегічного планування (50-ті – початок 60-х років) з'явились експериментальні розробки в окремих дослідницьких центрах. З середини 60-х років почало розвиватися галузеве і підприємницьке прогнозування економічного розвитку. З кінця 60-х років почався період поширення прогнозів і вироблення на їх основі національних державних програм розвитку економіки окремих країн. Значний вклад в економетричне моделювання зробили такі вчені, як Л. Клейн, Дж. К.

Гелбрейт, Р. Лекечмен, Р. Хейлбронер, В. Леонтьєв та ін. На основі цих методів макроекономічного моделювання у високорозвинених країнах Західної Європи почали постійно виробляти так звані "індикативні" (необов'язкові) плани розвитку економіки країн для вибору найбільш ефективних напрямів державного впливу на розвиток економіки. Аналогічна ситуація склалася і в Японії.

У США найбільше поширилася система багатосторонніх заходів для окремих пріоритетних напрямів розвитку економіки. Цей підхід передбачає вироблення "програм національних цілей" (наприклад, у галузі розвитку воєнно-промислового комплексу, науково-технічної політики, охорони навколишнього середовища та ін.).

Відносне затримання впровадження регіонального стратегічного планування було пов'язане, поряд з іншими чинниками, з відносно відсталим рівнем розвитку науки про розміщення продуктивних сил порівняно із загальною економічною теорією. Теорію регіонального розміщення поділяють на два основні напрями:

- регіонального автоматичного балансу;
- регіонального дисбалансу.

Перший розвивався на основі робіт А. Вебера, А. Льоша, Оліна та їхніх послідовників – Пределя, Паландера, Г. Гувера та ін. На їхню думку, вільна конкуренція, повне залучення до господарської діяльності факторів виробництва, повна мобільність робочої сили і капіталу, рівноцінна технологія створюють умови для самостійного і рівномірного розвитку регіональних систем, тобто раніше чи пізніше економіка регіонів автоматично збалансовується на певному рівні розвитку.

Проте дійсність показала, що ці умови не виконуються. Г. Мюрдаль (основоположник другого напряму) вважав, що ринкові умови обов'язково призводять до незбалансованого регіонального розвитку. Міграція робочої сили в економічно розвинені регіони ще більше збіднює відсталі райони. Необхідне втручання держави – створення "контрполюсів зростання", тобто залучення до точки "штучного полюсу зростання регіону" – головної фірми, що веде до появи її філій і викликає "мультиплікаційний ефект" зростання за рахунок розвитку інфраструктури. Останнє положення здобуло назву "теорії експортної бази". Це підтвердила і розвинула концепція "центральних місць", або "полюсів зростання" в роботах Я. Тінбергена, Х. Босса та ін.

Значно вплинули на практичне розв'язання проблем збалансованого розвитку регіонів "гравітаційні моделі" (на основі міжгалузевих, міжрегіональних балансів "витрати – виробництво") В. Леонтьєва, І. Ізарда та ін. На основі цих моделей було розроблено програми економічного розвитку району р. Саскачеван (США), дев'яти-районну модель для обробної американської промисловості, регіональні моделі розвитку Великобританії.

Подальший розвиток привів до появи нових регіональних економетричних моделей:

1) КК (Кейнс – Клейн);

2) РВ (Філліпс – Берготром);

3) ЖГ (Вальрас – Йохансен);

4) УЬ (Вальрас – Леонтьєв);

5) М5 (Мус – Сарджент).

По суті, ці розробки є регіональними цільовими комплексними програмами, за допомогою яких федеральна і місцева влади розв'язують проблеми розвитку окремих регіонів, розробляють заходи щодо створення сприятливих умов зростання (пільгові кредити, державні субсидії та ін.). За своєю науковою суттю вони мало відрізняються від загальних економічних досліджень, тільки виробляються для регіонів.

У США вони не набули значного розвитку і не охоплюють всієї території країни. Найбільш ефективними вважають програми розвитку долини р. Теннессі, району Аппалачів. Найбільш поширилися вони у Великобританії, ФРН (наприклад, програма вуглевидобувної промисловості землі Північний Рейн-Вестфалія), Канаді (наприклад, програми освоєння північних районів), Франції (програми прискорення розвитку Бретані, Ліможу, Оверну), Італії (програми розвитку півдня країни та Сицилії), Австрії, Швейцарії (розвиток гірських територій) та ін.

Велике значення у мікрорегіональному розрізі мають розробки районного планування (на рівні міст, районів міст, окремих сільських районів тощо), поширені практично в усіх високорозвинених країнах.

Отже, як показує світовий досвід, в Україні потрібні нові методи вирішення регіональних питань економічного розвитку, насамперед, більш глибоке вивчення загальноекономічної теорії розвитку ринкової економіки, оскільки вона є основою регіонального стратегічного планування.

7.4. Основи районного планування

Районне планування за своїм призначенням є засобом вироблення і деталізації народногосподарських планів розвитку й розміщення продуктивних сил країни. Воно є складовою частиною територіального планування, уточнює й деталізує пропозиції відповідних органів щодо розміщення виробництва. Основою для районного планування є прогноз розвитку національної економіки і Генеральна схема дослідження продуктивних сил України.

Територія, яку охоплює районне планування, за своїми розмірами коливається від масштабів сільського адміністративного району до масштабів країни залежно від місцевих природних умов, спеціалізації народного господарства, розміщення приміських зон, будівельних баз, зон відпочинку. Є такі види районів: промисловий, сільськогосподарський, курортний і приміський.

Особливістю сучасного розвитку народного господарства України є те, що поряд з реконструкцією виробничих об'єктів, конверсією підприємств воєнно-промислового комплексу створюються нові територіально-виробничі комплекси. Районне планування повинно відігравати значну роль не тільки у формуванні ТВК, а й у підвищенні ефективності функціонування їх, у

комплексному використанні природних ресурсів району і його території в цілому.

Основна мета районного планування – комплексне розміщення всіх галузей виробництва і невиробничої сфери в районі нині й на перспективу з урахуванням раціонального використання території для всебічного підвищення продуктивності суспільної праці, зниження вартості будівництва і витрат виробництва при одночасному поліпшенні умов праці, побуту й відпочинку населення.

Основні завдання районного планування:

- раціональне розміщення промислових об'єктів з погляду максимального наближення їх до джерел сировини, палива, районів споживання, що знижуватиме витрати на перевезення матеріалів і готових виробів;
- раціональне розміщення населення і наближення його до місць праці і помешкання з метою створення належних санітарно-гігієнічних умов життя;
- раціоналізація транспортної мережі з метою організації внутрішніх і зовнішніх перевезень вантажів і пасажирів;
- комплексне розміщення об'єктів інженерного забезпечення території: водопроводу, каналізації, енергопостачання тощо;
- комплексний розвиток усіх галузей народного господарства району;
- раціональне розміщення зон масового відпочинку населення з урахуванням місцевих природних і рекреаційних ресурсів;
- забезпечення охорони навколишнього середовища при новому будівництві або реконструкції старих підприємств;
- максимальне використання місцевих природних ресурсів при організації баз будівельної індустрії;
- раціональне зонування території при організації її функціонального використання;
- комплексне використання природних умов і ресурсів з метою їх раціональної експлуатації.

Розробка схем районного планування грунтується на таких основних принципах:

- ✓ наближення виробництва до джерел сировини, палива, районів споживання продукції, що сприятиме раціональному використанню транспорту і зниженню транспортних витрат;
- ✓ забезпечення правильного територіального поділу праці між економічними районами завдяки чіткій спеціалізації виробництва і комплексному розвитку народного господарства;
- ✓ зближення сільськогосподарського виробництва з промисловим завдяки формуванню різногалузевих АПК, створенню в аграрних районах нових міст і промислових вузлів;
- ✓ досягнення найповнішої і раціональнішої зайнятості населення з урахуванням регіональної демографічної ситуації;

- ✓ забезпечення екологічного обгрунтування нового будівництва або реконструкції старих об’єктів.

На основі районного планування, що грунтується на принципах, покладених у його основу, розробляють схеми і проекти районних планів. Вони є основою для вибору майданчиків промислових підприємств, житлового, культурного і побутового будівництва, а також інженерних споруд і мереж, транспортних засобів, розташованих у межах району.

Основною інформаційно-статистичною базою для схем і проектів районних планів є прогноз розвитку економіки області, економічного району, країни.

Основними видами районного планування є планування промислових районів і вузлів, сільських адміністративних районів, районів великих міст, а також санаторно-курортних районів.

Районне планування промислових районів і вузлів. Основними проблемами схем районних планів є розміщення промисловості і розселення населення. Необхідна умова для створення економічної основи районних планів – виявити перспективи народно-господарського розвитку промислового району.

Насамперед, економічно обгрунтоване визначення перспектив розвитку промислового району дає змогу встановити розміри необхідної території для промислового будівництва, кількість зайнятих у промисловості для розрахунку проектної чисельності населення і його розселення, виявити придатні для нового будівництва ділянки.

При розміщенні нового промислового будівництва в межах району необхідно розглянути питання комплексного використання його природних ресурсів. Раціональне розміщення нового промислового будівництва дає змогу знизити витрати на будівництво, передусім транспортне.

Досить важливою складовою частиною районних планів промислових районів є схема розселення, яка встановлює розселення зайнятих у районі чи на підприємстві людей; чисельність проектного населення в населених пунктах, шляхи розвитку їх. Крім того, вказують необхідні території для житлового і культурно-побутового будівництва з обгрунтуванням їх розміщення.

Важливим розділом районного планування є організація внутрішньорайонного транспорту, що забезпечує зв’язки підприємств і населених міст району між собою і зовнішніми транспортними магістралями. Поряд із розвитком транспортної мережі необхідно враховувати розвиток інженерних комунікацій, можливості кооперації засобів підприємств району для спорудження водопроводів, каналізаційних ліній, теплових мереж тощо.

Схеми і проекти районних планів мають передбачати пропозиції щодо охорони водних ресурсів, грунтів, повітря, рекультивації відпрацьованих кар’єрів, а також меліорації та облагородження території.

Вибір та організація території для масового відпочинку населення є одним із завдань районного планування. Місця масового відпочинку повинні розташовуватися поблизу населених пунктів і мати зручний транспортний зв’язок.

У схемі треба передбачати пропозиції щодо організації мережі шляхів і

виду транспорту для зв'язків населення з місцями масового відпочинку.

Досить важливим елементом у схемах районних планів є вибір місця для розміщення будівельних баз, які мають забезпечити комплекс будівельних робіт на території.

Складання схем районних планів промислових районів має такі етапи:

- вибір території для промислового будівництва;
- врахування можливості реконструкції великих промислових підприємств;
- планування транспортної мережі й транспортних засобів;
- встановлення санітарне-захисних зон;
- інженерна підготовка та обладнання території;
- проектування промислового району.

При складанні схеми планів міських промислових районів використовуються такі техніко-економічні показники:

- загальна площа території промислового району, га;
- площа території, зайнята промисловими підприємствами, га;
- площа громадського центру району, резервних територій, га;
- невикористані території району, га;
- площа під відвалами й відходами, а також підприємствами для утилізації відходів; під житловими і громадськими будівлями, зелених насаджень, га;
- загальна протяжність залізничної колії, автошляхів, інших видів транспортних комунікацій, км;
- загальна площа під залізничними коліями, вулиць, доріг та автостоянок, га;
- площа, яку займають інші види транспорту, га;
- загальний вантажооборот району, в тому числі окремими видами транспорту, т/км;
- коефіцієнти використання території та озеленення території;
- довжина транспортних шляхів, км/га території;
- площа вулиць, доріг, стоянок, озеленення на 1 га території району;
- кількість працівників у районі, працівників на 1 га території району.

Районне планування сільських адміністративних районів має враховувати пропозиції щодо оптимізації розмірів господарств, розміщення промислових комплексів, чисельності населення, розселення, вибору територій для розміщення перспективних населених пунктів, організації системи культурно-побутового обслуговування населення, капітального будівництва та організації будівельних баз, інженерного обладнання території, транспорту, зв'язку, меліорації та інших заходів внутрішньорайонного характеру.

При складанні схем районних планів сільських адміністративних районів розробляють перелік і проекти розміщення в межах району основних виробничих його центрів, у тому числі ремонтно-технічних станцій, центральних садиб, тваринницьких ферм, підприємств для збереження і первинної переробки сільськогосподарської продукції, для виробництва будівельних матеріалів.

Метою районного планування сільських районів є раціоналізація розміщення в їхніх межах і кожного господарства населених пунктів, промислових комплексів підприємств для зберігання й переробки сільськогосподарської продукції, шляхів, водогосподарських об'єктів і різноманітних інженерних споруд.

Основою для складання схем районних планів є інженерне-економічні умови району, його ресурси, сучасний стан виробництва і перспективи.

Вихідними матеріалами для складання схем районних планів є урядові рішення про розвиток та інтенсифікацію сільського господарства, схеми розвитку і розміщення продуктивних сил економічного району, планування області, районних планів суміжних районів, генеральні плани міст і приміських зон, завдання до складання схеми районних планів, а також інструкції та рекомендації щодо складання схем.

Схеми районних планів складають у кількох варіантах і в результаті їх техніко-економічного аналізу визначають найекономічніший.

Основними етапами складання схеми районного планування сільських адміністративних районів є:

- встановлення меж району;
- організація території району;
- розміщення будівельних баз виробничого призначення;
- визначення форм розселення і розмірів населених пунктів;
- розміщення підприємств і закладів культурно-побутового та комунального обслуговування; виробничих баз і підприємств сільського будівництва;
- інженерне устаткування і благоустрій території району.

Районні плани санаторно-курортних районів і зон масового відпочинку мають забезпечити зручне розміщення всіх лікувальних закладів і місць відпочинку з метою оптимального використання природно-кліматичних і ландшафтних умов та лікувальних чинників. Водночас схеми районних планів санаторно-курортних районів та зон відпочинку мають забезпечити охорону навколишнього середовища і раціональне природокористування відповідно до чинного природоохоронного законодавства. Основою для складання схеми районних планів є спеціальне медичне зонування території, яке сприяє правильному використанню її. Велике значення при виборі місць для санаторно-курортних районів має взаємне розміщення пляжів, мінеральних джерел, рельєфу й рослинності. Створення захисних зон навколо міст, ефективне функціонування водо-каналізаційних споруд, очисного устаткування є запорукою створення належних умов для оздоровлення і відпочинку людей.

У санаторно-курортних районах не планується розміщення промислових підприємств, що забруднюють атмосферу, воду, згубно впливають на рослинний світ. Особливу увагу в таких районах звертають на створення раціональної транспортної мережі внутрішньо-районного характеру з ефективним виходом на зовнішні транспортні артерії. Звичайно, стоянки, дороги, огорожа, малі архітектурні форми повинні вписуватися у ландшафт

території, доповнювати його. Неабияке значення в курортних районах має забезпечення їх комплексом інженерних споруд і устаткування. Особливо це стосується гірських районів, а також морської берегової лінії з огляду захисту території морських пляжів.

Важливим елементом схем планування санаторно-курортних районів є розміщення населених пунктів як джерел забезпечення курортів і санаторіїв обслуговуючим персоналом.

У сучасних умовах погіршилося навколишнє середовище, передусім, у рекреаційних зонах Чорноморського узбережжя та Карпат. У зв'язку з цим важливим елементом схем районних планів санаторно-курортних районів є екологічне обгрунтування нового будівництва або реконструкції старих курортних здравниць та санаторіїв. У таких схемах необхідно виробляти пропозиції щодо поліпшення охорони атмосфери, водних, земельних і біологічних ресурсів.

Високі темпи урбанізації в нашій країні, збільшення кількості міст, особливо великих, зумовили потребу складання схем районних планів приміських зон великих міст, які виконують санітарно-гігієнічні, постачальницькі, обслуговуючі і розвантажувальні функції.

Поряд з районним плануванням промислових районів і вузлів сільських районів, приміських зон і санаторно-курортних районів виняткового значення набули районні плани спеціального призначення.

Схеми районних планів спеціального призначення розробляють у районах, які сформувалися здебільшого на основі видобувних галузей промисловості або в зонах потужних гідротехнічних та енергетичних споруд, зрошувальних систем. Особливістю розробки схем у цих районах є максимальне врахування масштабів ресурсної бази розвитку відповідної галузі промисловості і перспективних можливостей зміни спеціалізації господарства району.

Доцільність будівництва будь-якого об'єкта або промислового комплексу, а також рішень, передбачених схемами районних планів, визначається глибоким техніко-економічним обгрунтуванням і характеризується відповідною економічною ефективністю.

Основними показниками, що характеризують економічну ефективність районних планів, є роль:

- районів у забезпеченні випуску запланованого асортименту промислових виробів і сільськогосподарської продукції;
- районів і промислових комплексів у розвитку економічних (адміністративних) районів країни і зростанні культурного рівня населення, % промислових комплексів у зміцненні обороноздатності країни.

Економічна ефективність схем районних планів забезпечується, передусім, за рахунок:

- ✓ групового розміщення промислових підприємств (створення спільних підсобних і допоміжних підприємств, єдиної теплоелектро-шляхової мережі і транспортних засобів, єдиної системи інженерних комунікацій, спільної будівельної бази);

- ✓ раціонального вибору території для розміщення в межах районів нового промислового будівництва і нових населених пунктів;
- ✓ своєчасного вилучення з обігу територій, що знаходяться в зоні перспективних гірничих відпрацювань.

7.5. Екологічні проблеми економічного розвитку України

Україна належить до країн з високим рівнем негативних екологічних наслідків виробничої діяльності, у зв'язку з чим проблема охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів набуває першорядного значення.

Проблема охорони навколишнього середовища зумовлена історичними та екологічними факторами розвитку економіки. Так, займаючи 2,7 % території колишнього СРСР, Україна мала понад 18 % усього населення, виробляла близько 20 % промислової та 25 % сільськогосподарської продукції. Така висока концентрація населення та промислового виробництва значно впливала на навколишнє середовище, а, враховуючи нерівномірність розселення та промислового виробництва на території України, в окремих регіонах такий вплив створював дуже напружену екологічну ситуацію. Зокрема, в Донбасі, який займає 8,8 % площі і де проживає 16 % населення України, в тому числі 22 % міського, випускається понад 20 % усієї промислової продукції, в тому числі 64 % паливної, 43 % металургійної, 31 % хімічної та нафтохімічної, 25 % електроенергетичної.

На Придніпров'я припадає 9,8 % території та близько 12 % населення, в тому числі міського – 14 %. Тут виробляється 18 % промислової продукції, в тому числі 52 % металургійної, 22 % електроенергетичної, 13 % хімічної та нафтохімічної. До того ж промисловість концентрується на вузькій смузі уздовж Дніпра. Це призводить до сильного забруднення повітря, води й землі, особливо в районах найбільшого зосередження промислових об'єктів.

Регіонами, які належать до екологічно напружених, є Прикарпаття (Чернівецька, Івано-Франківська області), Північний Крим, Сумська область (північна частина), Черкаська область (Придніпровська частина), м. Київ.

Екологічне напруження зумовлено розміщенням у цих регіонах потужних хімічних та нафтохімічних виробництв.

У деяких районах Київської, Харківської, Івано-Франківської, Вінницької, Рівненської, Хмельницької, Запорізької та Одеської областей рівень забруднення навколишнього середовища досить високий внаслідок розміщення в них великих об'єктів електроенергетики (теплові та атомні електростанції). Особливо складна екологічна обстановка в районах, які прилягають до Чорнобильської АЕС, що пов'язано з радіоактивним забрудненням. З квітня 1986 р. тут провадяться великі роботи, пов'язані з ліквідацією наслідків аварії.

Охорона навколишнього середовища зумовлена потребою усунення негативного антропогенного впливу на деякі компоненти природи.

Особливо актуальною проблемою України є охорона водних ресурсів. У

розрахунку на одного жителя припадає 1000 м^3 води місцевого стоку на рік, але забезпечення неоднакове в різних частинах країни. Так, у Західній економічній зоні воно у 7 разів вище, ніж у Південній, та у 3 рази вище, ніж у Східній. З урахуванням транзитного стоку (Дунай, Дніпро, Сіверський Донець) середнє забезпечення водою становить 3500 м^3 на одного жителя.

Ресурси підземних вод становлять 5,6 км^3 і концентруються у Західній (2,3 км^3) та Східній (2,4 км^3) економічних зонах.

Забезпечення населення і промисловості прісною водою здійснюється в основному завдяки забору води з річок, яких близько 73 тис. На території України переважають невеликі річки, лише близько 130 з них мають довжину понад 100 км. Із загального обсягу стоку, який становить 210 км^3 води, на річний стік басейну Дніпра припадає 53,3 км^3, Дністра – 8,7, Сіверського Дінця – 5, Південного Бугу – 3,4 км^3. У межах України протікає Дунай на 174-кілометровій ділянці, який дає в середньому 123 км^3 річного стоку. На решту басейнів річок припадає трохи більше ніж 16 км^3.

Значні запаси води зосереджені в озерах і лиманах (усього 11 км^3, з них прісної води – 2,5 км^3).

Майже 2 тис. км становить берегова лінія України, яку омивають води Чорного та Азовського морів. Північна частина Чорного моря з середньою глибиною 60-120 м добре нагрівається у літній період і багата на рибу (180 видів), Азовське море, середня глибина якого 8 м, налічує майже 350 видів риб. Чорне та Азовське моря дуже забруднені внаслідок викидів неочищених вод рядом великих підприємств чорної металургії, хімії, нафтохімії, вугільної та харчової промисловості. Скидання забруднених вод перевищує 1 млрд. м^3, або 20 м^3 на одного жителя.

У багатьох областях Південно-Західного економічного району (9 областей), у Харківській і Донецькій областях частка нормативне очищених стічних вод становить понад 90 %.

В Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Донецькій областях та АР Крим на морських узбережжях – місцях масового відпочинку і лікування – напружена екологічна обстановка склалася внаслідок частих аварійних скидів господарсько-побутових стоків, що потребує створення в усіх населених пунктах південної частини України надійного водо-каналізаційного господарства.

У південних областях відчувається дефіцит свіжої води в обсязі 28-32 м^3 щороку. Основна частина його припадає на 6 областей, млн. м^3: Дніпропетровську – 3,9, Запорізьку – 4,3, Донецьку – 2,6, Автономну Республіку Крим – 2,4, Херсонську – 2,1 та Одеську – 1,6. Так, посушливим літом 1994 р. у деяких містах Криму водоспоживання було нормовано. У Ялті вода подавалась через день протягом двох годин на добу, а в деяких районах – раз на тиждень.

Разом із тим в областях Західної економічної зони споживання води було на низькому рівні – 0,1-0,3 млн. м^3 на рік, або в 20-40 разів менше, ніж у Східній та Південній економічних зонах.

Актуальне значення має забезпечення водою сільського господарства

південних областей. З цією метою організовується міжбасейнове переміщення прісної води системою каналів та створення зрошувальних систем.

Площа зрошуваних земель становить 2,4 млн. га, тут виробляється понад 7 % валової продукції рослинництва.

Грунти України, незважаючи на її порівняно невелику площу, досить різноманітні. Про це свідчить той факт, що при великомасштабному картуванні їх налічувалося майже 650 видів.

У цілому структура грунтів України характеризується такими даними,%:

– типові чорноземи – 18, звичайні чорноземи – 27,7, південні чорноземи – 8,9 загальної площі. Отже, майже 55 % площі становлять чорноземи. Близько 10 % займають опідзолені та деградовані чорноземи, майже 6% – чорноземи і дерново-скелетні грунти на щільних породах, чорноземи на супіщаних і піщаних породах, лучно-чорноземні грунти.

Решту площі займають підзолисті грунти (7 %), підзолені (5 %), сірі лісові (6,7 %), каштанові (9 %), лучні (2 %), дерново-оглеєні (1,3 %), буроземні (0,4 %) та інші різновиди грунтів.

Інтенсивне ведення сільського господарства на основі методів водної та хімічної меліорації останніми роками значно погіршило баланс гумусу, особливо в чорноземних грунтах, підвищилась концентрація шкідливих хімічних продуктів, збільшилася засоленість і кислотність грунтів, порушилися водний і повітряний режими. У зв'язку з цим особливої актуальності набули проблеми розвитку аграрної науки, особливо нових технологій обробітку грунту і вирощування сільськогосподарських культур з метою збільшення потужності родючості грунту. У розв'язанні цієї проблеми слід ураховувати, що в Україні значна частина родючого гумусового шару щороку втрачається через водну та вітрову ерозію. Найбільшої шкоди водна ерозія завдає в Карпатах, на Подільській, Придніпровській та Середньо-руській височинах, Донецькому кряжі та в Кримських горах.

Великої шкоди завдає технологія доставки цукрового буряка на переробні заводи. Разом з сировиною вивозиться гумус унаслідок надзвичайно високого рівня забруднення цукрового буряка. Ця проблема потребує негайного розв'язку, поліпшення якості грунтів у районах, де сіють буряк.

Щороку з сільськогосподарського обороту вилучається 5-7 тис. га ріллі для складування відходів виробництва. Найбільше таких площ вилучається у Донбасі і Придніпров'ї.

Значні площі угідь погіршилися внаслідок неякісних робіт при зрошувальній та осушувальній меліорації. Недостатньо вапнують кислі і гіпсують засолені грунти.

Значної шкоди якості грунтів завдає невміле використання мінеральних добрив, гербіцидів, пестицидів та інших хімічних речовин з великою токсичністю, що впливає як на грунти, так і на флору, фауну і людину. Шкоди завдає також повільне відтворення, а в деяких областях свідоме знищення полезахисних смуг. Тепер у степовій і лісостеповій зонах залишилося близько 50 % смуг, створених раніше.

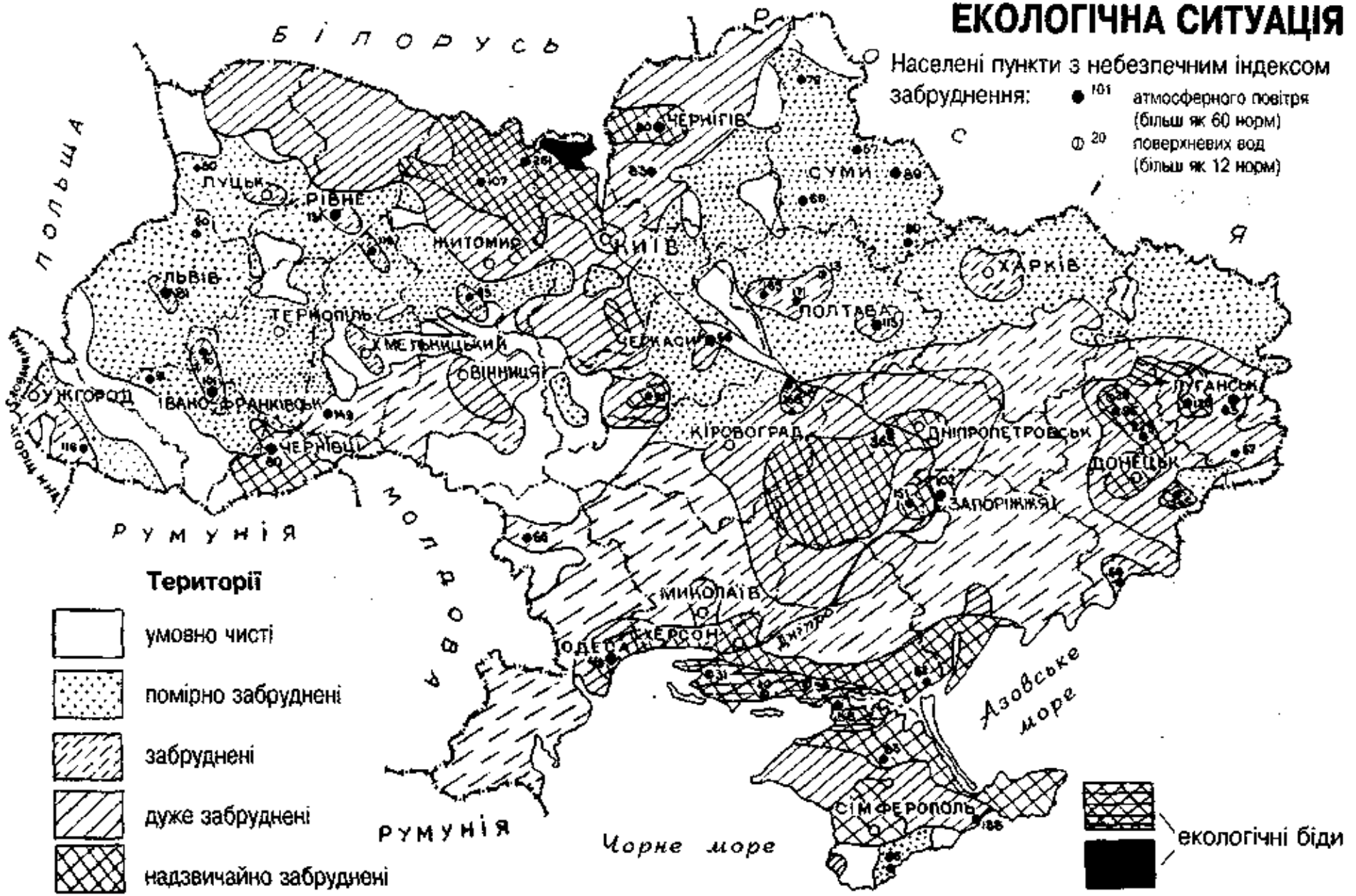
ЕКОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ
Населені пункти з небезпечним індексом забруднення:
101 атмосферного повітря (більш як 60 норм)
20 поверхневих вод (більш як 12 норм)
БІЛОРУСЬ
РОСІЯ
ПОЛЬЩА
СЛОВАЧЧИНА
РУМУНІЯ
МОЛДОВА
РУМУНІЯ
Чорне море
Азовське море
ЧЕРНІГІВ
СУМИ
ЛУЦЬК
РІВНЕ
ЖИТОМИР
КИЇВ
ЛЬВІВ
ТЕРНОПІЛЬ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
ВІННИЦЯ
ЧЕРКАСИ
ПОЛТАВА
ХАРКІВ
УЖГОРОД
ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
ЧЕРНІВЦІ
КІРОВОГРАД
ДНІПРОПЕТРОВСЬК
ЛУГАНСЬК
ДОНЕЦЬК
ЗАПОРІЖЖЯ
МИКОЛАЇВ
ОДЕСА
ХЕРСОН
СІМФЕРОПОЛЬ
Території
умовно чисті
помірно забруднені
забруднені
дуже забруднені
надзвичайно забруднені
екологічні біди

Охорона і раціональне використання земель пов'язані із створенням полезахисних смуг, лісових насаджень, терасуванням крутих схилів, спорудженням гідротехнічних протиерозійних, протиселевих, протизсувних об'єктів, рекультивацією земель, застосуванням нових методів обробітку грунту, меліорацією. Зрозуміло, що ці види робіт ураховуються при розробці заходів, і вони мають бути різними для кожного з регіонів України. Зокрема, рекультивація земель повинна здійснюватися там, де антропогенна діяльність негативно вплинула на грунти (Донбас, Придніпров'я, райони видобутку корисних копалин тощо), лісонасадження і створення лісосмуг – у зоні Степу і Лісостепу.

Північна, західна та центральна частини України зайняті грунтами з підвищеною кислотністю, які потребують вапнування (9,8 млн. га). Фактично вапнування проведено на площі 1,2-1,4 млн. га. На 1 га необхідно вносити до 5,8 т вапна. На цукрових заводах нагромадилося до 50 млн. т відходів, які містять вапняк (карбонат), і його можна використати для вапнування грунтів.

Непродумана система внесення мінеральних добрив та інших хімічних речовин призвела до того, що у грунтах сконцентрувалися шкідливі речовини, які переходять у сільськогосподарські продукти (залишкова кількість гербіцидів, нітратні форми азоту), що негативно впливає на організм людини. Відомо, що онкологічні захворювання на 80 % пов'язані із забрудненням навколишнього середовища.

Для України важливим є забезпечення контролю якості сільськогосподарської продукції у зв'язку з радіоактивним і хімічним забрудненням, що перевищує допустимі концентрації.

Висока територіальна концентрація великих промислових підприємств призводить до підвищення викидів у повітря шкідливих хімічних речовин. Охорона атмосферного повітря забезпечується, насамперед, спорудженням газопиловловлюваних об'єктів, застосуванням маловідходних технологій, утилізацією шкідливих речовин і тепла.

Найбільшими забруднювачами є підприємства хімічної, нафтохімічної, металургійної, електроенергетичної промисловості. Майже 60 % усього обсягу вловлених шкідливих речовин (20 млн. т) припадає на Донецьку, Дніпропетровську та Луганську області.

Проблема очищення атмосферного повітря й надалі залишається нерозв'язаною. Досі в атмосферу викидається багато окислів азоту, сірчистого ангідриду, які випадають у вигляді кислотних дощів, унаслідок чого знижується врожайність сільськогосподарських культур.

Хоча західні області України забруднюють повітря менше, проте, враховуючи безпосередню близькість промислових зон країн Європи і переважно західний напрям переміщення атмосферних мас, забруднення повітря досить високе і кислотні дощі завдають великої шкоди сільському господарству. Західні вітри приносять на територію України щороку 3,3 млн. т сполук сірки.

<u>За видами викидів промислові центри розподіляють так</u>:

1. Сірчистий ангідрид, млн. т: Дніпропетровськ – понад 0,1, Кривий Ріг

– 0,1, Кременчук – понад 0,05, Маріуполь і Дніпродзержинськ – по 0,05. Багато сірчистого ангідриду дають Красноперекопськ, Лисичанськ, Керч, Київ, Донецьк, Запоріжжя, Черкаси, Херсон, Одеса, Костянтинівка.

2. Окисли азоту, млн. т: Дніпропетровськ – 0,04, Кривий Ріг – майже 0,04, Маріуполь – 0,03, Дніпродзержинськ і Київ – понад 0,02.
3. Окисли вуглецю, млн. т: Кривий Ріг – близько 1, Маріуполь – 0,6, Керч – 0,3, Макіївка – понад 0,2, Дніпродзержинськ – 0,2, Запоріжжя – 0,15, Донецьк – понад 0,1.

Забруднення повітря можна знизити, перейшовши на нові технології виробництва, впровадивши у дію нові потужності лише в комплексі з газопиловловниками, проведенням екологічної експерізи при проектуванні нових об'єктів.

Захист лісових ресурсів не тільки не втратив своєї актуальності, а, навпаки, останнім часом набув особливого значення.

Ліси виконують багато функцій, тому їхні масиви треба, з одного боку, охороняти і раціонально використовувати, а з другого – розширювати і поліпшувати видовий склад. Ліси дають цінний матеріал для різних галузей промисловості, мають протиерозійне, кліматичне, санітарно-оздоровче, природоохоронне значення. Площа під лісами займає близько 9 млн. га, що становить 14 % всієї площі України. У західній і північній частинах країни частка площ під лісами досягає 20-40 %, у Карпатах – понад 40, на Поліссі – понад 25 %. У Криму лісистість становить 10 %, у Степу – 4 %.

Лісосмуги та лісові масиви мають важливе ґрунтозахисне, водо-акумулятивне, противітрове значення, а також є місцем гніздування птахів і розмноження диких тварин, тому їх необхідно постійно відтворювати.

За післявоєнні роки заліснено близько 4,5 млн. га, або майже половину лісопокритих площ, які необхідно і надалі розширювати, довівши до 20 % всієї території України.

Ліси України високопродуктивні, про що свідчить приріст на 1 га. На хвойні ліси припадає 54 % загального запасу деревини – сосна – 35 %, ялина – 16, ялиця – 3 %.

Майже 40 % запасів деревини становлять твердолистяні породи – дуб високостовбурний – 18 %, дуб низькостовбурний – 4, бук – 13, граб – 2 %.

Хвойні породи зосереджені на Поліссі (сосна) та в Карпатах (ялина, ялиця), дуб переважає на Поліссі і в Лісостепу, бук – у Західній частині України.

М'яколистяні породи (береза, осика, вільха сіра та чорна, липа, тополя та ін.) займають 7 % загального запасу деревини і зосереджені на Поліссі і в Лісостепу.

Ліси України багаті на ягоди, гриби, лікарські рослини.

Роль лісу не обмежується лише тим значенням, про яке йшлося вище. Він очищає повітря, акумулює воду, рівномірно розподіляє поверхневий стік, захищає круті схили ярів, балок, гір від розмивання, має рекреаційне значення. Захист лісів полягає у раціональному використанні деревини.

Україна забезпечує себе деревиною на 25 %, тому раціональне використання лісових масивів має виняткове значення. Необхідно не стільки нарощувати лісозаготівлі, скільки збільшити глибину переробки. В Україні корисно використовується деревини не більш як на 30 %, а решта йде у відходи. Збільшення виходу виробів з тієї самої кількості деревини рівнозначне додатковій кількості лісозаготівель. Отже, звичайний резерв економії деревини пов'язаний з раціональним використанням заготовленого лісу.

Велике значення має захист лісу від шкідників, пожеж, хвороб. Необхідно активізувати лісовідновлення, що дасть змогу у перспективі збільшити обсяг лісозаготівель.

Великим багатством видів відзначається рослинний і тваринний світ України (близько 30 тис. видів рослин і майже 45 тис. видів тварин). Унаслідок антропогенного впливу на природний комплекс змінюється видовий склад як рослин, так і тварин. Для збереження усього видового складу флори та фауни створюються заповідні території.

Природозаповідний фонд України складається з більш як 5 тис. об'єктів, а територія перевищує 1 млн. га. Такі заповідні території є в усік областях, де представлені всі основні ландшафти України.

Для розв'язання проблем охорони навколишнього середовища слід поглибити рівень наукових досліджень, розгорнути обгрунтування екологічних прогнозів для окремих регіонів та України в цілому.

Необхідно удосконалити управління природоохоронною діяльністю, виробити систему адміністративних, економічних, психологічних, освітніх заходів та визначити відповідальність населення за порушення заборони викидання неочищених вод у водойми і викидів у атмосферу, виробити систему безпечних технологій внесення у грунт мінеральних добрив, отрутохімікатів, на науковий рівень піднести процес лісозаготівель, щоб до мінімуму звести шкідливий вплив від вирубування лісу.

Особлива проблема – створення екологічного моніторингу – дослідних станцій, постійних постів спостереження за окремими компонентами природи та екологічною ситуацією в регіонах, які найбільш екологічно небезпечні. Нагромадження фактичних даних дасть змогу посилити глибину наукових досліджень та вносити пропозиції до екологічної політики. Необхідно обов'язково робити висновки про екологічність проектів кожного споруджуваного об'єкта.

Слід зазначити, що оздоровлення навколишнього середовища в Україні неможливе без координації зусиль усіх організацій, які займаються проблемами екології. Треба виробити національну програму екологічного оздоровлення, яка може стати базою поступового нормування всіх компонентів природних комплексів. З цією метою територію України поділяють на окремі частини за рівнем забруднення і розробляють регіональні програми екологічного оздоровлення.

Територію України за рівнем забруднення поділяють на:

1. Надзвичайно забруднені території (61 тис. км^2). Тут забруднення повітря в 20-250 разів перевищує нормативи, води – у 5-25 разів, грунтів – у

1,5-8,5 раза. До цієї зони належать Придніпров'я, Донбас, східна частина Причорномор'я, Чорнобильська АЕС і Чернівецька область, а також 78 міст, в яких забруднення повітря перевищує допустимі норми у 60 разів, а також 21 місто, де забруднення води перевищує норми у 12 разів.

2. Дуже забруднені (116,7 тис. км^2) та забруднені (121,2 тис. км^2) – це території, зосереджені в районах, прилеглих до Чорнобильської АЕС, південної частини України, Полісся.

3. Помірно забруднені території (144,8 тис. км^2) є найбільш сприятливими для життя, трудової діяльності і відпочинку (до них належать центральна частина України, а також західні області (крім Полісся), Харківська, Полтавська, Сумська, південна частина Чернігівської області).

4. Умовно чисті території (49,1 тис. км^2) розташовані в Карпатах, Шацькому поозер'ї, Південному березі Криму, деяких районах Придніпров'я (між Обуховом (Київська обл.) і Кременчуком), північно-західних районах Одеської і Миколаївської областей, західній частині Кіровоградської, південно-західній Черкаської і південній частині Київської областей. Сприятлива ситуація також у Полтавській і Сумській областях, південному сході Чернігівщини, північних регіонах Харківської і Луганської областей.

Деякі райони 30-кілометрової зони Чорнобильської АЕС та причорноморські регіони інтенсивного зрошування відносять до території екологічної небезпеки. У цих районах забруднення грунтів у 10 і більше разів перевищує нормативний фон, води – у 5-45 разів.

Для кожного з регіонів України характерні особливі проблеми охорони природи, тому для них слід розробляти окремі програми.

Для виконання таких програм необхідне фінансування. Зрозуміло, що значні кошти на оздоровлення екології повинні виділятися з державного бюджету. Екологічні проблеми обов'язково мають ураховувати економісти різних рівнів управління.

7.6. Територіально-виробничі комплекси у системі економічного районування

Територіально-виробничі комплекси (*ТВК*) – це поєднання підприємств (та установ), для яких територіальна спільність їхніх компонентів – додатковий фактор підвищення економічної ефективності за рахунок значної стабільності взаємних зв'язків (у тому числі інформаційних) і ритмічності виробничого процесу; скорочення транспортних витрат; раціонального використання всіх видів місцевих ресурсів та сприятливих умов маневрування ними.

Система ТВК ієрархічна. Сукупність кількох ТВК на певній території породжує взаємозв'язки між ними, зумовлені спільним використанням території і промислової інфраструктури. Створюються умови, за яких стає ефективною централізація деяких виробництв, розрахованих на задоволення потреб ряду комплексів та автономних підприємств. Тоді з'являється регіональний ТВК, який можна вважати основою економічного району.

Ураховуючи тенденцію до групового розміщення промислових підприємств і пов'язаних з ними об'єктів, до вдосконалення старих і формування нових ТВК, потрібно виробляти дійові заходи ефективного регулювання їх.

ТВК різних масштабів і типів зарекомендували себе як найбільш ефективна форма розміщення продуктивних сил, спеціалізації і пропорційного розвитку господарства України та її економічних районів. Тому великого значення у розміщенні продуктивних сил набувають ТВК різного змісту і рівня ієрархії, зокрема галузевих, міжгалузевих, інтегральних.

Галузевий ТВК поєднує підприємство на певній території. Галузевим комплексам властиве щільне компонування у вигляді промислових вузлів і центрів, а також промислових агломерацій. Високе просторове насичення промисловості на обмеженій території сприяє більш тісним зв'язкам структурних елементів комплексів основних виробництв і багатьох об'єктів міжгалузевого значення. Загалом галузевий комплекс є групою підприємств з широкими взаємними виробничими зв'язками, а також залежністю в оптимальному залученні до суспільного виробництва як чоловічої, так і жіночої праці. При цьому особливо важлива роль відводиться зв'язкам соціальної інфраструктури, що сприяє підвищенню ефективності комплексності.

Міжгалузеві ТВК формуються на основі певних виробничих процесів, які об'єднують послідовні стадії переробки первинної сировини.

Інтегральний ТВК є взаємопов'язаним і взаємообумовленим поєднанням галузей матеріального виробництва на певній території. Галузеві і міжгалузеві ТВК є при цьому лише своєрідними блоками. Важливими елементами територіальної структури інтегрального господарського комплексу регіонів України є економічні пункти, центри і вузли. Економічний вузол – це локальний господарський комплекс, який поєднує на компактній території всі галузі матеріального виробництва і невиробничої сфери. Економічний центр і пункт визначаються відповідно ширшими та вужчими зв'язками із сусідніми територіями.

Комплекси виконують багатогалузеві функції, але в кожному з них є одне або кілька підприємств, які утворюють виробниче ядро, навколо якого розташовуються інші промислові об'єкти. Часто таким ядром стає електроенергетика. Крім електроенергетичного, в Україні провідними факторами є трудові ресурси, будівельні бази, водозабезпечення, транспорт, утилізація відходів основних виробництв.

Для багатьох ТВК України поняття комплексності досить умовне, часто під нею розуміють лише спільність території, тісні взаємозв'язки об'єктів виробничої інфраструктури і розташованих у певному районі підприємств, об'єктів сфери обслуговування населення.

Якісних змін у виникненні об'єктивних умов для формування нових ТВК останніми роками не відбулося. Проте в місцях нового промислового будівництва об'єкти соціальної інфраструктури у вигляді впорядкованих міст і селищ міського типу є одним з важливих чинників створення ТВК в Україні.

Усі райони великих промислових новобудов, де потрібно розв'язувати проблему працевлаштування великої кількості будівельників, практично мають об'єктивні умови для формування нових ТВК. При цьому структура та ефективність факторів, що впливають на формування ТВК, залежать від масштабів додаткових резервів і можливостей комплексоутворення, об'єктивних економічних і природних умов України.

Важливою закономірністю, з якою пов'язане формування ТВК, є комплексність розвитку конкретних виробництв. При територіальному зосередженні промисловості немає потреби будувати транспортні шляхи для кожного підприємства окремо, зменшуються витрати на допоміжні і сервісні підприємства, житлово-комунальне господарство, лікувальні заклади.

Під впливом процесу територіального зосередження та закономірності і комплексності у розміщенні виробництва формується територіальна структура економічних районів, яка складається з кількох важливих елементів, створених унаслідок розміщення промисловості, сільського господарства, транспорту, її промислові елементи можна поділити на дві групи: галузеві й комплексні.

Основні елементи територіальної структури виробництва є ТВК або можуть перетворитися на них. Тільки галузевий і промисловий центри не можна ототожнювати з ТВК у повному розумінні цього слова. Отже, територіальна структура економічного району – це сукупність ТВК різних ступенів досконалості в такому поєднанні, що створює зручну ланку в системі територіального поділу праці.

У ТВК взаємопов'язані виробництва представлені промисловими та іншими виробничими підприємствами, розташованими на різних промислових майданчиках, але на таких відстанях одне від одного, що створюють територіальну єдність виробництва і споживання.

Оскільки суспільне виробництво існує у вигляді виробництва, представленого конкретними підприємствами, то вивчення впливу розміщення окремих галузей на формування комплексів має особливе значення. Найбільше впливають ті галузі, яким властива велика комплексотворна роль. До них належать чорна металургія, паливна промисловість, електроенергетика, машинобудування, лісова і деревообробна промисловість. Легка і харчова промисловість здебільшого формують лише елементарні комплекси або доповнюють комплекси інших типів.

Важливими елементами формування і функціонування територіальних галузевих, міжгалузевих, інтегральних комплексів є економіко-екологічні і демографічні. Вони сприяють у рамках ТВК кращому забезпеченню комплексної переробки сировини, використанню природних, трудових і матеріальних ресурсів, ефективній організації суспільного виробництва, створенню системи поселень із необхідними умовами праці і життя людей.

Розвиток міських агломерацій останніми роками тісно пов'язаний із створенням промислових або інших ТВК. Взаємозв'язки цих агломерацій значно підвищують ефективність виробництва на основі територіально-групового розміщення підприємств, єдиних комунікацій та сервісного

господарства, розвитку міст-супутників тощо.

Великі гідроелектростанції можуть бути основою формування не тільки промислових, а й промислово-транспортних, промислово-аграрних, промислово-транспортно-аграрних комплексів. Каскад ГЕС на Дніпрі став важливим фактором формування ТВК саме в районах Придніпров'я. Формуванню нових ТВК сприяє розширення електричних мереж на територіях, які не мають власних енергетичних баз.

Залізорудна промисловість впливає на формування ТВК в основному у двох напрямах. Перший сприяє створенню локальних гірничодобувних, залізорудних і допоміжних підприємств, селищ, міст та ін., тобто відносно самостійних галузевих ТВК. Приклади цього – багаті на вміст заліза родовища.

Другий напрям пов'язаний з видобутком бідних руд відкритим способом. Центральними ланками тут стають наземні збагачувальні й агломераційні фабрики, енергетичне, транспортне та інші господарства, де найбільше робочої сили і основних фондів.

В умовах України у виробництві чорних металів при сучасному рівні техніки дедалі більшого значення набуває наявність залізної руди, ніж палива, що матиме суттєвий вплив на формування промислових ТВК у тому чи іншому районі.

Для аналізу умов формування ТВК важливою є структура основних комплексотворних галузей, до яких належить машинобудування. Поліцентричний тип розвитку машинобудівних центрів України характерний для районів з високим індустріальним потенціалом, де чітко визначилися ТВК. У формуванні ТВК Придніпров'я, Прикарпатського гірничо-хімічного ТВК та деяких інших повинні брати участь різні підтипи поліцентричного типу, оскільки вони найбільше відповідають раціональному розміщенню продуктивних сил у межах відповідних економічних районів.

Моноцентричний тип характеризується тим, що в центрі району чи області зосереджується основна частина робітників і продукція машинобудування. До цього типу територіального розвитку машинобудівних центрів належить більшість областей і міст України.

Для України характерна загальна закономірність групової територіальної концентрації підприємств машинобудування, що зумовлює утворення "кущів" машинобудівних заводів, які разом з іншими промисловими підприємствами формують іноді цілі інтегральні ТВК.

Комбінування хімічних підприємств між собою та з підприємствами інших галузей економіки України веде до комплексного групового розміщення і робить хімічну промисловість однією з найважливіших ланок у формуванні ТВК.

Комплексне використання сировини і розширення технологічних та економічних зв'язків між виробництвом мінеральних добрив та іншими галузями основної хімії, металургією, вугільною, нафтовою, газовою промисловістю тощо сприяють територіальній концентрації виробництва і формуванню ТВК.

Мінерально-сировинні ресурси мають вирішальне значення для

формування комплексів промисловості будівельних матеріалів лише при розміщенні цементної промисловості. Комплексотворні функції будівельної промисловості досить обмежені, оскільки вона сама добуває сировину і виготовляє напівфабрикати й готову продукцію.

В основу комплексотворення лісової, паперової і деревообробної промисловості покладено зональність розміщення лісів, комплексний характер деревини як сировини, територіальний збіг масового споживання різних видів продукції.

Глибокі й всебічні виробничі зв'язки формують регіональну спільність ТВК, які за своєю специфікою є промисловими та аграрно-промисловими. У структурі внутрішніх зв'язків одних комплексів можуть переважати сировинні зв'язки, в інших – вироби міжгалузевих формувань, у третіх – продукція кінцевого споживання. Найбільш розгалужені виробничі зв'язки в інтегральних ТВК, для яких характерні високі темпи розвитку одних підгалузей порівняно з іншими, що спричинює територіальні зрушення в матеріальному виробництві.

В Україні, де високе господарське освоєння території, зокрема Донбасу та Придніпров'я, а також густонаселених великих міст інших районів, слід удосконалювати ТВК унаслідок оптимізації їх галузевої структури, технічного переобладнання підприємств, раціоналізації внутрішніх і міжгалузевих транспортно-економічних зв'язків, посилення дії інтенсивних факторів. Це основний шлях розв'язання проблеми вдосконалення територіальної організації продуктивних сил і джерело економії суспільної праці в Україні.

У деяких регіонах України є об'єктивні передумови для формування нових ТВК у зв'язку з наступним нарощуванням промислового потенціалу галузей і регіонів унаслідок побудови нових індустріальних об'єктів.

У господарському комплексі України можна виділити 57 ТВК, які сформувалися або перебувають на стадії формування, та понад 300 різних промислових центрів, що безпосередньо не належать до територіального складу вищих за таксономічним рангом структурних елементів, оскільки переважна більшість цих структурних елементів має невеликі розміри.

У Донецькому економічному районі на основі потужних промислових вузлів сформовано 11 ТВК. Вугільна промисловість відіграла основну роль у створенні Донецько-Макіївського, Горлівсько-Єнакієвського, Стахановсько-Алчевського, Лисичансько-Рубіжанського ТВК. Розвинулися й такі галузеві ТВК із спеціалізацією на вугільній і металургійній промисловості, як Краснолуцько-Антрацитівський, Свердловсько-Ровеньківський, Торезо-Сніжнянський, Красноармійський, Краматорсько-Слов'янський, Маріупольський і Луганський.

Донецько-Макіївський ТВК характеризується складною галузевою структурою. В його основі є взаємопов'язані виробництва: вугільне, металургійне, машинобудівне, хімічне й будівельних матеріалів. Понад 100 шахт дають в основному коксівне вугілля. Енергетична база – це Курахівська, Старобешівська і Зуївська ДРЕС; металургійна – Донецький і

Макіївський металургійні заводи. Донецький, Рутченківський та Ясинуватський машинобудівні заводи спеціалізуються на виробництві устаткування для гірничої промисловості.

Горлівсько-Єнакіївський ТВК – це вугільна, коксохімічна і хімічна, металургійна й машинобудівна промисловість. Тут добувається майже 20 % вугілля Донбасу. Хімічна промисловість тісно взаємопов'язана з чорною металургією і вугільною промисловістю.

Стахановсько-Алчевський ТВК сформований на основі коксохімічного і металургійного виробництва, машинобудування й металообробки. Найбільші підприємства – Алмазнянський та Алчевський металургійні заводи, заводи феросплавів і технічного вуглецю, бурового устаткування і зварних металоконструкцій.

Лисичансько-Рубіжанський ТВК з профільною вугільною промисловістю має хімічний комбінат, заводи гумотехнічних виробів і нафтопереробний, підприємства скляної промисловості та будівельних матеріалів.

Краснолуцько-Антрацитівський ТВК з профільною вугільною промисловістю має у своєму складі збагачувальні комбінати, машинобудівні підприємства для виробництва і ремонту шахтного устаткування. Споруджено підприємства легкої і харчової промисловості.

Основна спеціалізація Краматорсько-Слов'янського ТВК – випуск машин для вугільної, енергетичної, хімічної промисловості і чорної металургії, шахтових підйомників, гірничопрохідних машин, роторів для турбін, валів, блюмінгів, слябінгів, мостових кранів, потужних пресів, верстатів, крокуючих екскаваторів, будівельних машин. Значне місце посідають чорна металургія і коксохімічна промисловість. Великі запаси солі й крейди забезпечують розвиток у Слов'янську соляної та хімічної промисловості.

Луганський ТВК спеціалізується на транспортному машинобудуванні (тепловозобудівний завод), виробництві машин для гірничої промисловості, металообробних верстатів, інструментів, санітарно-технічного обладнання, деталей для автомобілів і сільськогосподарських машин, металургії, легкої та харчової промисловості.

Маріупольський ТВК характеризується поєднанням чорної металургії (заводи "Азовсталь", ім. Ілліча), важкого машинобудування (залізничні цистерни, металургійне устаткування) і коксохімічної промисловості. Комплекс важкої індустрії міста доповнюється харчовою і легкою промисловістю.

Провідною галуззю Торезо-Сніжнянського ТВК є вугільна промисловість, машинобудівні й металообробні підприємства (електротехнічні, приладобудівні, для виробництва устаткування для хімічної промисловості), підприємства будівельних матеріалів, серед яких вирізняється цементна промисловість у Амвросіївці.

Свердловсько-Ровеньківський ТВК формується на основі вугільної промисловості, а також будівельних матеріалів, підприємств металообробної, легкої і харчової промисловості.

В основі Красноармійського ТВК, що формується, є 6 вугільних шахт, заводи “Електродвигун”, “Металіст”, розвинена харчова промисловість.

Металургійна промисловість Придніпровського економічного району відіграла вирішальну роль у формуванні Дніпропетровсько-Дніпродзержинського, Запорізького, Криворізького, Нікопольсько-Марганецького ТВК, вплинула на формування Павлоград-Петропавлівського і Мелітопольського ТВК.

Дніпропетровсько-Дніпродзержинський ТВК є найбільшим в економічному районі. В ньому є металургія (п’ять металургійних заводів) повного циклу з випуском труб, суцільнокатаних коліс для залізничного транспорту, важке машинобудування (металеві конструкції для великих новобудов, продукція для доменних і прокатних цехів, шахт). Машинобудівні заводи випускають штампувальні преси, промислові електровози, бурякозбиральні комбайни, електротехнічні вироби. Хімічна промисловість виробляє продукти коксування, смоли, пластмаси, фарби, автомобільні шини, мінеральні добрива. Розвинена легка і харчова промисловість.

Криворізький ТВК сформувався на основі видобутку залізних руд і металургії. Тут працюють десятки великих шахт, п’ять гірничозбагачувальних комбінатів, металургійний завод, коксохімічні підприємства; виробляють гірничорудне й енергетичне устаткування та інші машини. Розвивається легка і харчова промисловість.

У Запорізькому ТВК переважає важка промисловість. Провідну роль у ньому відіграють чорна і кольорова металургія, машинобудування й металообробка та електроенергетика. До комплексу належать заводи феросплавів і вогнетривів. Особливого розвитку набули електротехнічне машинобудування, випуск малолітражних автомобілів “Запорожець”, “Таврія”. Помітно розвивається легка і харчова промисловість.

Нікопольсько-Марганецький ТВК формується на основі марганцеворудної бази в Україні. Тут працюють потужні шахти, кар’єри та збагачувальні фабрики. Важливу роль у ТВК відіграють металургійна, машинобудівна, промисловість будівельних матеріалів, а також легка і харчова. Нікопольський Південнотрубний металургійний завод випускає безшовні стальні труби різного призначення. Павлоград-Петропавлівський ТВК формується на базі всебічного використання вугілля й створення підприємств, що обслуговують вугільну промисловість, машинобудування. Розвиваються машинобудування, легка і харчова промисловість.

У Мелітопольському ТВК, що формується на основі машинобудування і металообробки, діють заводи: верстатобудівний, моторний, компресорний, продовольчого холодильного машинобудування. Розвинені харчова і легка промисловість.

У Південно-Східному економічному районі цілком сформований Харківський і створюються Сумський і Кременчуцький ТВК. Харківський ТВК є одним з найбільших інтегрованих ТВК в Україні. Його основою є машинобудування і металообробка. Поряд з цим розвинені хімічна і харчова промисловість. Тракторне і сільськогосподарське машинобудування

займають перше місце за обсягом валової продукції в галузевій структурі машинобудування і металообробки. Харків – великий центр випуску парових турбін для теплових електростанцій, атомних електродвигунів, крокуючих екскаваторів, різноманітних верстатів, машин і устаткування для легкої й поліграфічної промисловості. Хімічна промисловість виробляє пластмаси, лаки, фарби, хімреактиви, фармацевтичні препарати.

Полтавський ТВК спеціалізується на виробництві устаткування для хімічної і харчової промисловості, електротехнічних виробів, З штучних алмазів і алмазних інструментів.

Сумський ТВК, що формується, має розвинене машинобудування, хімічну, харчову і легку промисловість. Функціонують заводи електронних мікроскопів, важких компресорів, помповий, чавунно-ливарний. Розвинені харчова і легка промисловість.

Кременчуцький ТВК формується на базі гідроенергетики, машинобудування, нафтопереробки, залізорудної, а також легкої і харчової промисловості. Ядром ТВК є автомобілебудування. Вагонобудівний завод випускає вагони і напіввагони; завод дорожніх машин – автоматизовані змішувачі для приготування асфальтобетону. Працюють підприємства деревообробної промисловості й технічного вуглецю.

У Центральноукраїнському економічному районі формуються Черкаський і Кіровоградський ТВК.

Черкаський ТВК формується на базі хімічної промисловості й машинобудування, Кіровоградський – на основі машинобудування, харчової і легкої промисловості.

У Столичному економічному районі виділяють Київський, Чернігівський, Житомирський, Білоцерківський, Бердичівський ТВК.

Київський ТВК характеризується загальним, точним електротехнічним, верстатобудівним, транспортним машинобудуванням, устаткуванням для харчової та інших галузей промисловості.

Житомирський ТВК зосереджує комплекс галузей легкої, харчової, машинобудівної, деревообробної та промисловості будівельних матеріалів. Легка і харчова промисловість становлять майже 70 % вартості валової продукції підвищується роль машинобудування), Чернігівський ТВК формується в умовах зручного транспортного положення, забезпечення трудовими ресурсами. Для структури ТВК характерне поєднання хімічної, легкої, харчової, метало- і деревообробної промисловості.

Білоцерківський ТВК формується на базі хімічної промисловості, машинобудування, легкої і харчової, Бердичівський – на основі легкої і харчової промисловості.

У Колимському економічному районі на базі машинобудування, хімічної, легкої і харчової промисловості створюються Луцький і Рівненський ТВК.

У Подільському економічному районі на базі машинобудування, електротехнічної, легкої і харчової промисловості формуються Вінницький, Хмельницький, Тернопільський, Кам’янець-Подільський, Шостківсько-

Славутський ТВК.

У Карпатському економічному районі всі ТВК можна поділити на три спеціалізовані групи: важкої індустрії; легкої і харчової промисловості, мішаного типу.

Основою Львівського ТВК є автомобільне, транспортно-підйомне, електротехнічне машино- і приладобудування; розвиваються також інші галузі.

До промислових ТВК важкої індустрії належить Червоноградсько-Сокальський, який об'єднує такі промислові пункти: Червоноград, Сокаль, Соснівку, Гірник, Добротвір, Селець, більшість з яких є вугільними центрами.

Хімічна промисловість стала ядром Калусько-Долинського ТВК, де розташовані Калуське об'єднання "Оріана", гірничовидобувна промисловість, нафтопереробна, газова та інші галузі промисловості; а також Дрогобицько-Роздольського ТВК, де функціонують гірничо-хімічний комбінат у Роздолі, калійний комбінат у Стебнику, газо- і нафтопереробні заводи у Дрогобичі й Дашаві, промислове виробництво у Бориславі, Стрию, Жидачеві.

До промислових ТВК мішаного типу належать Ужгородсько-Перечинський, Мукачівське-Свалявський, Чернівецький.

На території Причорноморського економічного району сформувалися Одеський, Херсонський, Миколаївський і Сімферопольський ТВК. На стадії становлення Керченський, Джанкойський, Красноперекопський, Каховсько-Бериславський, Первомайський, Ізмаїльський ТВК.

До Одеського ТВК належить майже 250 промислових підприємств, у тому числі 70 машинобудівних, 55 – харчової промисловості, 40 – легкої, 12 – хімічної. Провідними галузями ТВК є машинобудування і точне приладобудування, харчова і легка промисловість.

У Херсонському ТВК функціонує майже 100 промислових підприємств, у тому числі 16 машинобудівної, 25 – харчової, 13 – легкої промисловості. Профільними галузями ТВК є суднобудування, нафтопереробка, консервна, бавовняна, целюлозно-паперова.

Профільними галузями Миколаївського ТВК є суднобудування, виробництво підйомно-транспортного устаткування. Для нього характерна комплексність розвитку багатьох допоміжних галузей, у тому числі паливно-енергетичної, деревообробної, хімічної, легкої і харчової.

У Сімферопольському ТВК налічується понад 100 промислових підприємств, у тому числі 30 – харчової промисловості, 22 машинобудівних заводи і 15 підприємств легкої промисловості. Профільними галузями господарства є харчова і легка промисловість, машинобудування.

Севастопольський ТВК об'єднує 35 промислових підприємств, у тому числі 13 – харчової промисловості, 5 машинобудівних заводів і 5 підприємств легкої промисловості. Провідними у комплексі є харчова і легка промисловість, а також машинобудування і металообробка.

Основою формування Керченського ТВК було поєднання природних і

транспортних умов. Керченські руди сприяли розвитку тут залізорудної промисловості, а близькість до Азово-Чорноморського басейну – рибної, суднoремонтної і суднобудівної промисловості.

Передумовою подальшого розвитку Красноперекопського ТВК є великі сировинні ресурси Сиваша та його численних озер. Формування ТВК визначається комплексом хімічних виробництв.

Профільними галузями Ізмаїльського ТВК є харчова і легка промисловість, машинобудування. У ньому функціонує понад 50 промислових підприємств, у тому числі 19 харчової і 8 легкої промисловості.

Функціонування агропромислових комплексів має велике значення для подальшого інтенсивного розвитку сільського господарства України. Найбільш поширені у країні бурякоцукрові, плодоовочевоконсервні, виноградницько-виноробні агропромислові комплекси.

7.7. Донецький економічний район

Площа – 53,2 тис. км^2 (8,8 % території України).

Населення – 7887,0 тис. чол.

Склад – Донецька і Луганська області.

Район розташований на південному сході України, межує з областями Російської Федерації – Бєлгородською, Воронезькою, Ростовською. На півдні омивається водами Азовського моря. На заході та північному заході межує із Запорізькою, Дніпропетровською та Харківською областями. В межах району розміщений Український Донбас – один з найрозвиненіших у країні територіально-виробничих комплексів із переважною спеціалізацією добувних галузей промисловості та пов’язаними з ними галузями обробної промисловості, значними природними ресурсами та потужним виробничим потенціалом, густою мережею транспортних магістралей.

Природні умови і ресурси. Рельєф регіону складний. Північна частина – полого-хвиляста лесова рівнина, глибоко розчленована річковими долинами, балками та ярами відрогів Середньоросійської височини.

На значних ділянках на денну поверхню виходять корінні породи – крейдові та палеогенові. Південніше від Сіверського Дінця розміщена Донецька височина – хвиляста, платоподібна, дуже розчленована річковими долинами і крутосхиловими балками. Висота над рівнем моря – 200-250 м. Тут найвища точка всієї Лівобережної України – гора Могила-Мечетна (367м над рівнем моря). Часті виходи на денну поверхню кам’яновугільних порід. Поширені антропогенні форми рельєфу: териконы, кар’єри, кургани. На південному заході – Приазовська височина з деякими підвищеннями: Могила-Гончариха, Савур-Могила. Приазовська височина змінюється вузькою смугою низовини, яка уступом обривається до Азовського моря. У місцях залягання вапняків (басейни річок Мокра Волноваха і Суха Волноваха) та соленосних відкладів розвинені карстові форми рельєфу.

ДОНЕЦЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РАЙОН

Основне багатство надр Донецького економічного району – кам'яне вугілля. Є поклади марок вугілля від довгополум'яного (Д) до антрацитів (А). Запаси коксівного вугілля (марки К, ПС, ПЖ) становлять 13 %, їх частка у видобутку – 40 %. Основні запаси – у районах Старого Донбасу (так звана "Гірничопромислова зона"). Пласти кам'яного вугілля малопотужні, їх товщина 40-70 см. Рідше трапляються півтора- та двометрові пласти. Як виняток можна назвати пласт "Велетень", що залягає поблизу станції Хацапетівка і має потужність 5 м. Налічується до 400 вугільних пластів, які залягають похило і навіть вертикально, Нерідко пласти виклинюються. Марки довгополум'яного вугілля (7500 ккал.) залягають на півночі вугленосної зони, антрацитів – у центральній частині, коксівні марки (ПС – 8500 ккал.) – у гавденно-західній частині. Поклади вугілля поширені в таких районах: Красноармійському, Горлівсько-Щербинівському, Донецько-Петровському, Мушкетово-Макіївському, Дебальцевському, Сніжнянсько-Чистяківському (Донецька обл.), Лисичанському, Алмазнянському, Луганському, Краснодонському, Боково-Хрустальному, Селезнівському і Довжано-Ровеньківському (Луганська обл.). Забезпеченість розвіданими запасами на рівні видобутку 1980 р. становить у Луганській області 125 років, у Донецькій – 77 років. За запасами антрацитів Донбас посідає перше місце в світі.

Поряд із вугіллям у районі виявлено родовища природного газу: Червонопопівське, Слов'яносербське, Борівське, Співаківське, Кружилівське, а також 21 газоперспективну площу.

З рудних корисних копалин бурі залізняки виявлено в басейнах річок Кальміус і Торець (Донецька обл.) та Айдар і Деркул (Луганська обл.), промислового значення вони не мають. У межах Бахмутського, Лисичанського і Володарського районів є мідні руди, але вони не розробляються. У Нагольному кряжі (Антрацитівський і Ровеньківський райони) виявлено невелике родовище поліметалів (свинець, цинк, срібло), яке промислового значення не має. Ртуть видобувають на Микитівському ртутному комбінаті.

Поклади кам'яної солі залягають у Бахмутському, Слов'янському, Новокарфагенівському родовищах. Це основні райони видобутку солі в Україні. Тут працюють чотири соляні шахти та два солевиварних підприємства у Слов'янську.

Поклади вапняків зосереджені на півдні Донецької області: Оленівське і Новотроїцьке, в районі Старобешева, у відслоненнях річок Кальміус, Мокрі Яла.

У районі є родовища високоякісної крейди для содового виробництва на заводі "Донсода". Крейду видобувають у кар'єрах Райгородки, біля Слов'янська, Краматорська, Бахмута та в інших місцях.

Великі поклади вогнетривких глин та підприємства для виробництва вогнетривів зосереджені в Часовому Ярі, Красногорівці, Красноармійському, Пантелеймонівці, Костянтинівці, Ямі, Микитівці. Найбільший центр виробництва вогнетривких глин – Часів Яр: чотири шамотних заводи і велике кар'єрне господарство.

Значні поклади цементного мергелю є поблизу Амвросіївки. Це

родовище – одне з найбільших у світі. Мергель залягає тут шарами потужністю 50-70 м. Цементні заводи виробляють портландський і романський цемент, клінкер. У районі значні запаси гіпсів, будівельних пісків, пісковиків.

Клімат району помірно-континентальний з вираженими посушливо-суховійними явищами. Характерна особливість зими – часті відлиги, коли майже повністю сходить сніговий покрив, улітку – антициклональна погода з великою кількістю ясних і сонячних днів, часто бувають суховії та пилові бурі.

Температурний режим нестійкий. Найхолодніший місяць – січень (середні температури – 7,5... – 8 °С). У теплий період року атмосферна циркуляція послаблена. Середня температура липня 21-23 °С.

Кількість опадів у районі коливається від 500 мм на північному сході до 600 мм у межах Донецького кряжа і зменшується до 450 у Приазов'ї. Річний максимум опадів – у червні (50-60 мм), мінімум – у вересні. В басейні Сіверського Дінця за теплий період року спостерігається в середньому 5 бездощових періодів тривалістю 10 днів (засухи) та 2 тривалістю понад 20 днів (жорстокі посухи).

Водні ресурси регіону не забезпечують потреб народногосподарського комплексу. Обсяг поверхневого стоку з території Донецької області – 0,954км^3, Луганської – 1,094 км^3, отже, всього 2,0487 км^3 води, яку можна використовувати для господарських потреб. Споживачі забезпечені місцевими водними ресурсами від 50 (в басейні Сіверського Дінця) до 27 % (у басейні річки Міус). Використання вод для питтєвого водопостачання лімітується забрудненням шахтними (1 км^3 щороку), господарсько-побутовими, промисловими стічними водами. У басейні Сіверського Дінця придатними для зрошення (за хімічним складом) є паводкові води.

У регіоні переважають чорноземні грунти – від звичайних до південних. У цілому грунти родючі, але потребують правильного обробітку та високої агротехніки. Велике значення для підвищення врожайності в умовах недостатнього зволоження має зрошення.

У регіоні переважає степова рослинність, особливо сухолюбні вузьколисті злаки: вузьколиста ковила, ковила-волосатик, або тирса, українська ковила, ковила Лессінга, типчак, кипець, степовий овес. Ростуть степовий тюльпан, сон-трава, ірис, кермек, катран. Лісопокрита площа становить 250 тис. гектарів, в основному байрачних перелісків та так званої державної полезахисної смуги вздовж Сіверського Дінця. Тепер внаслідок господарської діяльності природна рослинність зазнала великих змін. Значна частина території розорана і зайнята культурною рослинністю. Великі площі займають населені пункти, шляхи сполучення, гірничі виробки, промислові об'єкти тощо.

Донецький регіон і надалі залишатиметься провідним районом видобутку кам'яного вугілля (на 1 січня 1995 р. розвідано 52 площі для будівництва нових потужних шахт) в Україні, незважаючи на високу собівартість його видобутку. Він і надалі буде провідним у видобутку

гірничо-хімічної сировини (кам'яної солі, мергелів, вогнетривких глин, крейди, гіпсу, вапняків). Можна прогнозувати зниження ролі чорної металургії та зростання ролі машинобудування на основі високих технологій, нафтохімії та хімії органічного синтезу. Великі перспективи розвитку легкої промисловості при використанні жіночої робочої сили. Надалі слід поглиблювати спеціалізацію сільського господарства на виробництві молока, свіжих овочів, баштанних культур.

Населення. Чисельність населення району за станом на 1 січня 1994 р. становить 8198,6 тис. чол., у тому числі Донецької області – 5331,5 тис. чол., Луганської – 2867,1 тис. чол. У містах проживає 89,1 % населення. Середня густота населення – 155,1 чол./км^2, у тому числі на Донеччині – 202,5 чол./км^2, на Луганщині – 108,1 чол./км^2.

Густота сільського населення становить 16,8 чол./км^2 (на Донеччині і Луганщині – відповідно 19,3 та 14,4 чол./км^2). Ці показники майже в 1,6 раза нижчі від середнього показника в Україні.

У регіоні розміщено 88 міст, у тому числі 42 обласного підпорядкування (з них 28 на Донеччині) та 242 селища міського типу, з них на Донеччині – 133.

Найбільші міста регіону – Донецьк, Макіївка, Маріуполь, Горлівка, Єнакієве, Дебальцеве, Краматорськ, Костянтинівка, Бахмут, Слов'янськ, Торез (Донецька обл.); Луганськ, Лисичанськ, Сєвєродонецьк, Рубіжне, Стаханов, Алчевськ, Красний Луч, Антрацит, Ровеньки, Краснодон, Свердловськ (Луганська обл.). Працездатне населення становить 56,3 % (на 0,6 % вище від середньоукраїнсько-го показника), молодь – 21,7 %, особи похилого віку – 22 %.

Щодо національного складу українці становлять 50,7 % чисельності населення Донеччини та 51,9 % – Луганщини; росіяни – відповідно 43,6 та 44,8 %, білоруси – 1,4 та 1,2 %, татари – 0,5 та 0,4 %. Серед сільського населення домінують українці.

Населення регіону за два останніх десятиріччя зростало дуже повільно, а з 1991 р. намітився його відплив. Високими темпами зростає частка осіб пенсійного віку. У вугільній, металургійній та хімічній промисловості відчувався дефіцит чоловічої робочої сили молодого віку (20-35 років). Разом із тим у містах регіону значна частка жіночої робочої сили була зайнята неповністю. Для розв'язання цієї проблеми потрібно удосконалити структуру промислового будівництва, що потребує збільшення капітальних вкладень.

Господарство Донецького економічного району є складним комплексом, що поєднує потужну промисловість із переважанням важкої індустрії, та багатогалузеве сільське господарство і розвинені види транспорту, крім річкового. У сукупній валовій продукції господарства на промисловість припадає 89 %, на сільське господарство – 11 %. Галузями спеціалізації є паливно-енергетична, металургійна, хімічна, машинобудівна та промисловість будівельних матеріалів.

Промисловість. У Донецькій області вугілля добувають 12 виробничих об'єднань, до яких належать 120 високомеханізованих шахт і шахтоуправлінь. Діє 31 збагачувальна фабрика. У Луганській області – 9 виробничих

об’єднань, у складі яких 94 шахти і шахтоуправління. Є 28 збагачувальних фабрик. Усі вони розміщені в межах Гірничопромислової зони регіону.

Основа електроенергетики – потужні ДРЕС: Вуглегірська, Старобешівська, Слов’янська, Курахівська, Миронівська, Зуївська ДРЕС-2 (Донецька обл.), Луганська (м. Щастя), Міусинська, Лисичанська (Луганська обл.). Вони, а також ТЕЦ належать до одного з найбільших у країні виробничих енергетичних об’єднань “Донбас-енерго”.

На місцевому коксівному вугіллі та девізній залізній руді працює чорна металургія. Підприємства повного металургійного циклу розміщені у Маріуполі (комбінати “Азовсталь” та ім. Ілліча), Макіївці, Донецьку, Єнакієвому, Краматорську, Алчевську; заводи неповного циклу – в Костянтинівці, Алмазному (Алмазнянський феросплавний), Луганську (трубопрокатний), Харцизьку (трубний та сталедротовоканатний), Лутутиному (завод прокатних валків).

Коксохімічне виробництво розміщене в Алчевську, Стаханові, Успенці (Луганська обл.), Авдіївці, Донецьку, Маріуполі, Макіївці, Горлівці, Єнакієвому (Донецька обл.). Вогнетриви, флюси та вапняки для металургії дають Часів Яр, Докучаєвськ, Костянтинівка, Сіверськ, Красногорівка.

Заводи кольорової металургії: Костянтинівський “Укрцинк”, Микитівський ртутний комбінат, Артемівський завод обробки кольорових металів, Свердловський завод алюмінієвих сплавів, Торезький завод твердих сплавів, “Донецьквторкольормет”.

Найбільші підприємства гірничохімічного комплексу: у Горлівці (“Стирол”), Слов’янську (“Хімпром”), Донецьку (завод хімреактивів), Костянтинівці (хімічний), Рубіжному (“Краситель”), Сєвєродонецьку (“Азот”, “Склопластик”), Лисичанську (“Донсода”). Тут працює Лисичанський нафтопереробний завод.

Машинобудівний комплекс регіону виробляє машини та обладнання для металургійної, гірничої, хімічної та інших галузей промисловості, для транспорту і будівництва. Провідні підприємства: ВО “Новокраматорський машинобудівний завод”, Горлівський машинобудівний завод, Маріупольський завод важкого машинобудування, ВО “Луганський тепловозобудівний завод”, Луганські – колінчастих валів та автоскладальний заводи, Сєвєродонецьке науково-виробниче об’єднання обчислювальної техніки “Імпульс”, Стахановський вагонобудівний, Краснопіченський верстатобудівний, Первомайський електромеханічний, машинобудівні заводи в Донецьку, Краматорську, Слов’янську, Ясинуватій, Дружківці, Дебальцевому, Артемівську, Торезі, Сніжному, Красному Лучі та ін.

Промисловість будівельних матеріалів (віконного скла, цементу, цегли, керамічної плитки, залізобетонних конструкцій, шиферу) розвинена завдяки місцевій сировинній базі та великій потребі у продукції галузей важкої промисловості і житлового будівництва.

Основні центри: Амвросіївка, Краматорськ, Єнакієве (цемент), Костянтинівка, Дружківка, Луганськ, Лисичанськ, Попасна, Рубіжне, Свердловськ, Алчевськ, Антрацит.

Найбільші підприємства легкої промисловості розміщені у промислових центрах: Донецький бавовняний комбінат, Макіївська бавовнопрядильна фабрика, Луганський тонкосуконний комбінат, Луганське взуттєве виробниче об'єднання, трикотажні й швейні підприємства Горлівки, Шахтарська, Бахмута.

Серед галузей харчової промисловості провідними є м'ясна, молочна, олійно-жирова, кондитерська, борошномельно-круп'яна та ін. Основними підприємствами соляної промисловості є ВО "Артемсіль", "Словсіль".

У регіоні сформувалися великі багатогалузеві промислові вузли:

- у Донецькій області:
  - Донецько-Макіївський (вугільна, металургійна, коксохімічна, машинобудівна і металообробна галузі промисловості);
  - Горлівсько-Єнакіївський (вугільна, металургійна, машинобудівна, хімічна та електроенергетична галузі);
  - Краматорсько-Слов'янський (машинобудівна, металургійна, хімічна, електроенергетична, соляна, промисловість будівельних матеріалів, скляна);
  - Торезо-Сніжнянський (вугільна, електротехнічна, легка, будівельна індустрія);
  - Красноармійсько-Маріупольський (чорна металургія, машинобудівна, в тому числі суднoремонтна, рибоконсервна промисловість);
- у Луганській області:
  - Луганський (машинобудування, легка, харчова галузі);
  - Стаханово-Алчевський (вугільна, металургійна, машинобудівна);
  - Лисичансько-Рубіжанський (хімічна, паливна, машинобудівна галузі);
  - Краснолуцько-Антрацитівський (вугільна, машинобудівна);
  - Свердловсько-Ровеньківський (вугільна);
  - Краснодонський (вугільна).

Сільське господарство. Тут виробляють продукцію 447 колгоспів, 303 радгоспи, 24 птахофабрики, 5 овочевих фабрик, 35 комбікормових заводів, 917 кормоцехів.

У користуванні сільськогосподарських підприємств 3925 тис. га сільгоспугідь, у тому числі орних – 3144 тис. га, сіножатей та пасовищ – 697 тис. га; посівні площі становлять 2886 тис. га (0,35 га на одного жителя регіону), в тому числі 293,4 тис. га зрошуваних земель.

Зернові культури займають 50,4 % всіх посівних площ (ячмінь, озима пшениця, кукурудза); технічні – 10,6 % (соняшник); овочево-баштанні культури і картопля – 5,0 %; кормові культури – 34,0 %.

Розвитку тваринництва сприяє кормова база та потреба промислових районів у свіжій продукції. Переважає молочне і молочно-м'ясне скотарство. Розвинене свинарство і птахівництво (переважно у промислових зонах), а також вівчарство (на півночі й півдні регіону). Тваринництво дає дві третини валової сільськогосподарської продукції району.

У Донецькому економічному районі склались два підрайони спеціалізації сільського господарства: північна зона (Старобільська сільськогосподарська зона Луганської та північні райони Донецької

областей) з розвиненим зерновим господарством, значними посівами соняшника, молочно-м'ясним скотарством, свинарством і птахівництвом та центрально-південна (Гірничопромислова зона і Приазов'я), для якої характерна приміська спеціалізація: виробництво свіжого молока та овочів для населення промислових центрів, а також посіви зернових і соняшника, розвинене виробництво яєць і бройлерів на птахофабриках.

Гострою є проблема відпливу робочої сили з сільського господарства у промисловість гірничопромислової зони.

Транспортна система. Регіон має густу мережу залізниць. Довжина магістральних залізниць – 2847 км, густота – 53,2 км на 1000 км^2. Найбільша густота залізниць у Донецькій області – 62,4 км, у Луганській – 44,6 км. Найбільші залізничні вузли: Ясинувата, Красний Лиман, Дебальцеве, Микитівка, Іловайськ, Волноваха, Попасна, Родакове, Луганськ, Кіндрашівка, Сімейкине.

Загальна довжина автошляхів – 13600 км, з них із твердим покриттям – 13200 км. Густота їх – 255,6 км на 1000 км^2. Найбільша протяжність у Донецькій області – 302 км.

Через регіон проходять магістральні газопроводи Ставрополь – Москва, "Союз" та нафтопроводи Самара – Слов'янськ і Грозний – Лисичанськ. Працює кілька потужних продуктопроводів. На Азовському морі є великий морський порт – Маріуполь. Функціонують аеропорти: Донецьк, Луганськ, Маріуполь, Сєвєродонецьк.

У Луганській області склалися два основні господарські підрайони:

1) Південний підрайон, до якого належить гірничопромислова зона Луганської області.
2) Північний підрайон – це Старобільська сільськогосподарська зона області.

У Донецькій області історично сформувалися п'ять підрайонів:

1) Донецько-Макіївський (30 % площі і 36 % населення області, 30 % випуску товарної промислової продукції області).
2) Горлівсько-Єнакіївський (15 % трудового потенціалу і наслення області).
3) Красноармійський (частина Західного Донбасу).
4) Приторецький (на півночі області; промислові центри: Краматорськ, Костянтинівка, Слов'янськ, Бахмут).
5) Приазов'я (на півдні області 14 % індустріального і демографічного потенціалу області).

Регіон має економічні зв'язки з усіма областями України, країнами СНД далекого зарубіжжя. Він вивозить кам'яне вугілля, кокс, чорні метали, вогнетривкі глини, продукцію машинобудування, міндобрива, соду, нафтопродукти, будівельні матеріали, кухонну сіль. Ввозить газ, нафту, лісоматеріали, кольорові метали, деяке промислове устаткування, продукцію легкої і харчової промисловості.

Протягом останніх 150 років у регіоні на базі інтенсивного розвитку галузей гірничопромислового комплексу, металургії, машинобудування та хімічної промисловості сформувалось оптимальне територіальне розміщення продуктивних сил. Проблема полягає у зниженні частки у

народногосподарському комплексі гірничодобувного фактора та подальшому розвитку обробних галузей, нарощуванні частки наукоємної продукції, розвитку безвідходних технологій, галузей, що є носіями технічного прогресу, зниженні забруднення водних ресурсів та запилення атмосфери у промислових районах, різкому підвищенні продуктивності сільського господарства на основі біотехнології та агротехніки.

Екологічними проблемами є дефіцит чистої води, запилення та загазованість гірничопромислової зони, загроза посух і пилових бур на чорноземах, проблема стікання бактеріально забруднених вод шахт, забруднення стічними водами Азовського моря, нагромадження відвалів гірських порід.

7.8. Придніпровський економічний район

Площа – 59,1 тис. км^2.

Населення – 5929,8 тис. чол.

Склад – Дніпропетровська і Запорізька області.

Придніпров'я займає друге місце в країні (після Донбасу) за обсягом виробництва промислової продукції і є одним з найбільших індустріальних районів України. Водночас високого рівня розвитку тут досягло сільське господарство, яке чималу частку своєї продукції продає іншим районам.

Провідною галуззю індустріального виробництва Придніпровського району є машинобудування і металообробка (45 % промислово-виробничого персоналу і 28 % товарної продукції). Відповідні показники для Запорізької області становлять 60 і 40 %. Чорна металургія – на другому місці у його промисловому виробництві: 25 % за чисельністю промислово-виробничого персоналу (Дніпропетровська обл. – 32 %) і 38,5 % за вартістю товарної продукції всієї промисловості (Дніпропетровська обл. – 45,5 %).

У районі концентрується більше половини всього загальноукраїнського випуску продукції галузі і приблизно стільки ж зайнятих робітників. Далі йде легка (7%), харчова (5 %), хімічна і нафтохімічна (4 %) промисловість.

Придніпров'я відіграє важливу роль у сільськогосподарському виробництві України: концентруючи майже 7 % населення України, район виробляє 10 % валової продукції сільського господарства країни.

Придніпровський економічний район розташований у південно-східній частині України. Межує на півночі з Північно-Східним, на сході – з Донецьким, на півдні – з Причорноморським, на заході – з Центральноукраїнським економічними районами. Південь Запорізької області омивається водами Азовського моря.

Вигідне географічне положення, значні поклади корисних копалин, розташування у степовій фізико-географічній зоні, сприятливі грунтово-кліматичні умови, густа транспортна мережа, приморське положення сприяють розвитку господарського комплексу району.

ПРИДНІПРОВСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РАЙОН

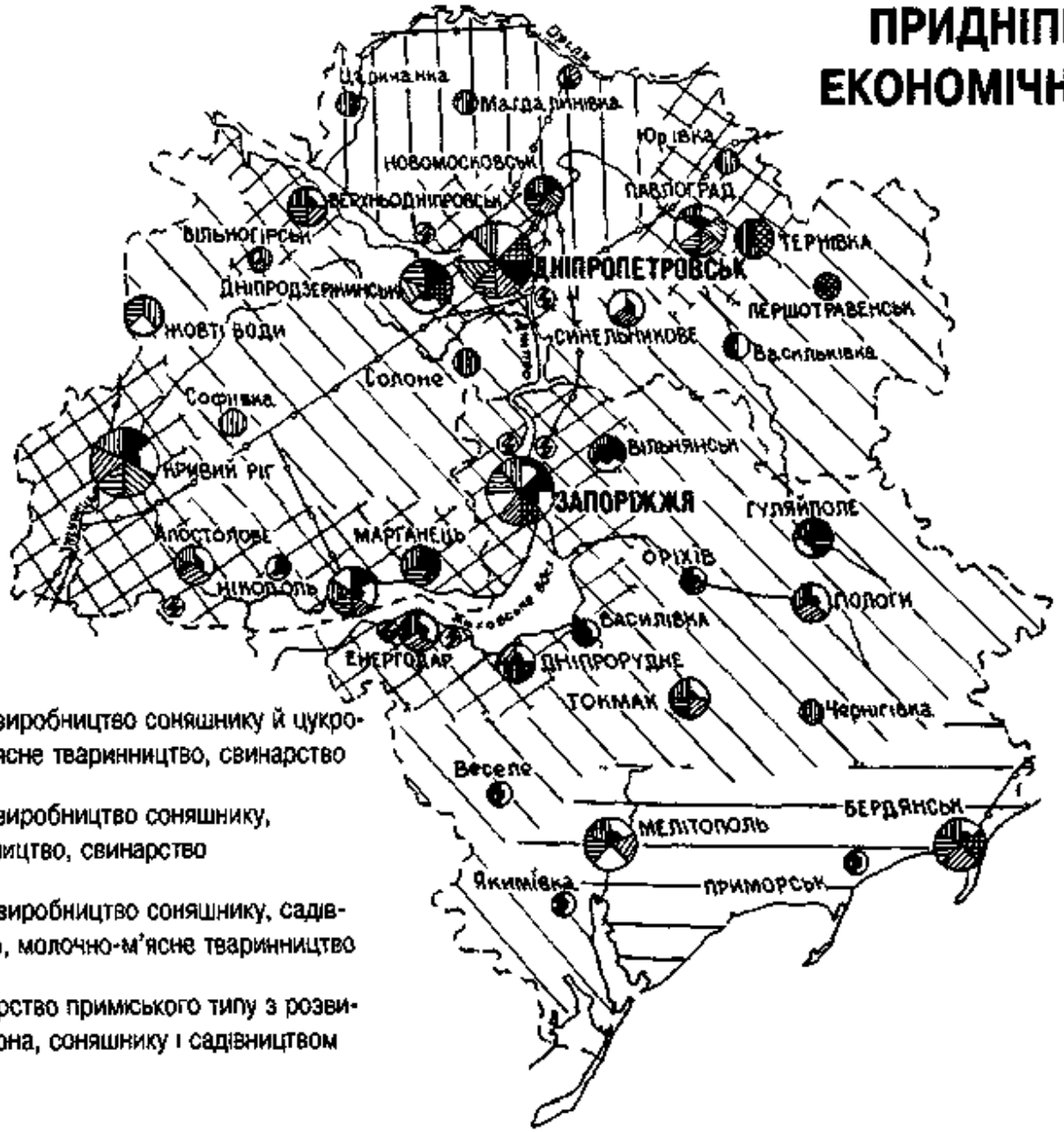

Промисловість

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Машинобудування
- Хімічна і нафтохімічна
- Гірничодобувна
- Будівельних матеріалів
- Деревообробна
- Харчова
- Інші галузі

Електростанції

- Теплові
- Атомні
- Гідравлічні

- Нафтопроводи
- Газопроводи

Сільське господарство

- Зернове господарство, виробництво соняшнику й цукрових буряків, молочно-м'ясне тваринництво, свинарство
- Зернове господарство, виробництво соняшнику, молочно-м'ясне тваринництво, свинарство
- Зернове господарство, виробництво соняшнику, садівництво і виноградарство, молочно-м'ясне тваринництво
- Овоче молочне господарство приміського типу з розвинутим виробництвом зерна, соняшнику і садівництвом

Природні умови і ресурси. Основна частина території району розташована на Придніпровській низовині. Поверхня Дніпропетровської області – хвиляста рівнина 100-200 м заввишки, дуже розчленована глибокими долинами річок, балками і ярами, Запорізької – слаборозчленована рівнина із західним схилом до долини Дніпра та Азовського моря. Вздовж узбережжя простягаються довгі, вузькі піщані коси, намиті морем. Щодо геоструктури, то територія району знаходиться у межах двох регіонів: Українського щита і Причорноморської западини.

Клімат помірно-континентальний з жарким посушливим літом та малосніжною зимою. В Дніпропетровській області часто бувають відлиги. Середня температура січня від –6 °С на півночі до – 4 °С на півдні, липня – відповідно 22 °С і 23 °С. Період з температурою 10 °С становить 174 дні. Опадів у середньому 430 мм, їх переважна більшість випадає у весняно-літній період.

У Запорізькій області серед зональних типів грунтів переважають чорноземи (75 % площі області): на півночі – чорноземи звичайні, на півдні – південні та південні солонцюваті, майже повністю розорані. На півдні та у південно-західній частині області – темно-каштанові й каштанові грунти (10% площі області), переважно солонцюваті. У заплавах річок, на берегах лиманів та піщаних косах поширені солончакові грунти.

У Дніпропетровській області переважають звичайні та південні чорноземи (48 % площі області). Є також лучно-чорноземні, лучні солонцюваті, дернові, піщані та інші грунти. Вздовж лісового берега Дніпра та в басейні р. Вовча – задерновані і розбиті піски. Еродованість земель 41,2% (3-5 % у басейні річки Базавлук, 70-80 % на Дніпровсько-Сурському межиріччі). Дніпропетровська область розташована у межах Причорноморської (Понтичної) степової геоботанічної провінції.

Придніпров’я має великі родовища корисних копалин. У надрах Дніпропетровської області є величезні запаси залізної і марганцевої руд, кам’яного та бурого вугілля, нафти, природного газу, рідкісних і кольорових металів, різноманітних будівельних матеріалів.

Потужним пластом уздовж річки Інгулець понад 100 км залягають залізні руди Криворізького басейну, їх запаси становлять понад 12 млрд. т. Крім Криворізького, в області є й інші перспективні родовища руд, такі як Орєхово-Павлоградська та Чортоницька магнітні аномалії, Жовтянське родовище у П’ятихатському районі. Є родовища титану, рутило-ільменітових руд, цирконію, нікелю, кобальту. На їх основі працює Верхньодніпровський гірничопромисловий комбінат.

Надра області містять майже 8,6 млрд. т кам’яного вугілля, яке залягає в родовищах Західного Донбасу. Поклади бурого вугілля виявлені в П’ятихатському, Верхньодніпровському, Криворізькому і Синельниківському районах, нафта та природний газ – у Царичанському і Новомосковському.

У Широківському районі знайдено боксити. Є в області каоліни (Просянське родовище), вогнетривкі глини, вапняки (Криворіжжя) і поклади граніту – Бородаївське, Нікопольське, Кудашівське родовища.

Запорізька область також багата на поклади рудних корисних копалин, зокрема руд заліза (Білозерський залізорудний район) і марганцю (Великотокмацький марганцеворудний район). Промислове значення мають будівельні матеріали (граніти, каоліни, глини, вапняки тощо). З паливно-енергетичних ресурсів є буре вугілля, природний газ, а також мінеральні води і лікувальні грязі.

Грунтові й агрокліматичні умови сприяють розвитку сільського господарства, а багаті родовища корисних копалин, гідрографічна мережа – розвитку різноманітних галузей промисловості.

Населення Придніпров'я в основному – українці. Національна структура населення району формувалася історично: тут у радянський час дуже швидко зростала кількість російського населення, особливо з 30-х років; цей процес триває й досі. Та, незважаючи на це, повсюдно переважають українці. В Дніпропетровській області вони становлять 2770 тис. чол. (73,4 % усього населення), Запорізькій – 1308 тис. чол. (63,1 %).

За чисельністю росіяни займають тут друге місце – в Дніпропетровській області їх 936 тис. (24,2 %), Запорізькій – 664 тис. (32 %). Росіяни переважно оселялися в містах. Живуть також євреї (в Дніпропетровській обл. – 50 тис., 1,3 %), Запорізькій – 14 тис., 0,7 %), білоруси (в Дніпропетровській обл. – 49 тис., 1,3 %; Запорізькій – 18 тис., 0,9 %); болгари (в Запорізькій – 35 тис. чол., 1,7 %).

Пересічна густота населення – 120 чол./км^2. Найгустіше заселені райони вздовж Дніпра і Криворізького басейну. Міське населення в Дніпропетровській області становить 84 %, Запорізькій – 76 %. Густота населення 122,8 чол./км^2 у Дніпропетровській області, а в Запорізькій – лише 77,5 чол./км^2.

У Запорізькій області переважає локальна система розселення. Зростання міст і розвиток у них промислового виробництва призвели до швидкого відпливу трудових ресурсів із сільської місцевості, а також зумовили інтенсивні внутрішньообласні міграції. У промисловості зайнято 31,7 % працездатного населення, зростає частка зайнятих у невиробничій сфері.

Для Дніпропетровської області характерний високий рівень урбанізації. Значна частина населення (76 %) проживає в містах із населенням понад 100 тис. чол. Маятникові трудові поїздки населення спостерігаються в Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кривому Розі, Нікополі, Павлограді. До міської системи поселень належать великі промислові центри (Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Новомосковськ, Верхньодніпровськ, Кривий Ріг, Марганець, Нікополь, Павлоград, Орджонікідзе), промислово-транспортні і транспортно-промислові (Синельникове, Апостолове, Верхівцеве, П'ятихатки) та невеликі міста у густонаселених сільськогосподарських районах, що виконують функції адміністративних, промислових і культурних центрів. Частка трудових ресурсів, зайнятих у промисловості, становить 36,9 %.

Найбільшою проблемою Придніпров'я є надто повільні темпи зростання

населення не тільки через зниження природного приросту, а й у зв'язку з інтенсивним відпливом людей молодого віку в Росію та інші області України, що спричинює деформацію вікової структури усіх працездатних. Низький рівень ефективності використання робочої сили в галузях народного господарства зумовлює потребу розробки практичних заходів щодо раціонального використання трудових ресурсів Придніпров'я. Розв'язувати цю проблему слід підвищенням продуктивності праці на основі досягнень науково-технічного прогресу.

Промисловість. Промисловий комплекс Придніпров'я поєднує важку індустрію і харчову промисловість. Провідними галузями важкої промисловості, які визначають спеціалізацію Придніпров'я у міжрайонному поділі праці, є залізорудна, марганцеворудна, чорна металургія, машинобудівна, хімічна. Міжрайонне значення має також харчова і легка промисловість, електроенергетика, промисловість будівельних матеріалів.

Гірничодобувна промисловість представлена залізорудною, марганцеворудною та кам'яновугільною галузями, видобутком різноманітних будівельних матеріалів.

Залізорудна промисловість зосереджена в основному в Криворізькому залізорудному басейні, який за видобутком залізної руди займає провідне місце серед залізорудних басейнів світу. Тут збудовано ряд потужних шахт ("Гігант", ім. Кірова, ім. Орджонікідзе), гірничозбагачувальні комбінати (Новокриворізький, Центральний, Північний).

На криворізькій залізній руді працює вся чорна металургія Донбасу, Придніпров'я, Криворіжжя, частково Приазов'я. Крім того, значну кількість криворізької руди експортують до Угорщини, Чехії, Словаччини, Польщі.

Завершено будівництво Дніпровського і другої черги Північного та Інгулецького гірничозбагачувальних комбінатів, розширено Верхньодніпровський гірничометалургійний комбінат. Видобуток залізної руди збільшено відкритою розробкою залізистих кварцитів з подальшим збагаченням їх. Разом з тим у шахтах з підземним способом видобування впроваджується повна механізація всіх виробничих процесів.

Другою важливою галуззю гірничодобувної промисловості Придніпров'я є марганцеворудна, яка зосереджена в районі міст Нікополя і Марганця. Як і в залізорудній промисловості, у цій галузі руду видобувають шахтовим і відкритим способами. Марганцева руда використовується в доменному виробництві Півдня для виплавлення феромарганцю, значна її кількість вивозиться за кордон.

Велику увагу слід приділяти подальшому розвитку кам'яновугільної промисловості Придніпров'я. В Дніпропетровській області працюють шість шахт потужністю, тис. т: 1800 (одна), 1200 (чотири), 800 (одна) і розпочато будівництво ще двох шахт.

Видобуваються боксити (південь Дніпропетровської обл.), каолін (Запорізька обл.).

Енергетика району грунтується на використанні місцевих гідроенергетичних ресурсів, привізного донецького вугілля, шебелинського

газу і місцевого бурого вугілля. Електростанції Придніпров'я належать до Південної енергосистеми.

Побудова Дніпрогесу (потужністю 650 тис. кВт) свого часу розв'язала дуже важливі народногосподарські проблеми Придніпров'я: створена енергетична база для важкої промисловості, забезпечені умови для електрифікації сільського господарства, відкрито наскрізне судноплавство Дніпром. У 1959 р. споруджено Кременчуцьку ГЕС (потужністю 625 тис.кВт), у 1963 р. почала діяти ще одна гідроелектростанція – Дніпродзержинська (потужністю 325 тис. кВт). Найбільшими теплоелектростанціями є Придніпровська, Дніпродзержинська і Криворізька ДРЕС.

Велику роль в енергетичному балансі Придніпров'я починають відігравати природний та коксівний газ. Природний газ одержують з родовищ Східноукраїнської нафтогазоносної області, яка знаходиться за межами району. Так, від Шебелинського родовища (Харківська обл.) прокладено газопровід до Дніпропетровська, Дніпродзержинска, Нікополя, Запоріжжя, Кривого Рогу.

Чорна металургія – провідна галузь промислового комплексу Придніпров'я, яка історично склалася тут на основі винятково сприятливих природних умов: великих покладів залізних і марганцевих руд, близькості Донецького вугільного басейну з великими покладами коксівного вугілля. Металургія повного циклу представлена тут заводами ім. Г. І. Петровського та їм. Комінтерну (у Дніпропетровську), "Криворіжсталь" (у Кривому Розі), ім. Дзержинського (у Дніпродзержинську), "Запоріжсталь" ім. Орджонікідзе (у Запоріжжі). Ці заводи були модернізовані, внаслідок чого їх потужності значно зросли. Так, на Криворізькому металургійному заводі збудовано найпотужнішу в Європі доменну піч об'ємом 2700 $м^3$ і споруджено новий мартенівський цех з сучасними печами.

Крім заводів повного циклу, в районі працюють і переробні металургійні заводи: в Дніпропетровську – завод ім. К. Лібкнехта (виробництво труб і коліс для залізничних вагонів) та трубопрокатний завод, у Нікополі (трубопрокатний), у Новомосковську (виробництво жерсті), у Запоріжжі "Дніпроспецсталь" ім. Кульміна (виробництво різних марок електросталі). Запоріжжя стало центром такої нової галузі перспективної металургії, як порошкова. До комплексу підприємств чорної металургії Придніпров'я належать також заводи феросплавів у Запоріжжі і Нікополі.

У Криворізькому залізорудному басейні дуже гострою є проблема постачання підприємств чорної металургії технічною водою, яка була розв'язана в результаті будівництва 55-кілометрового каналу від Каховського водосховища руслами річок Базавлук і Кам'янка до території заводу "Криворіжсталь", де він закінчується великим водосховищем. Канал не лише розв'язує проблему водопостачання, а й забезпечує можливість зрошення.

Кольорова металургія має алюмінієвий завод ім. Кірова в Запоріжжі. Завод працює на привізних бокситах і нефелінах та дешевій електроенергії Дніпрогесу. В недалекому майбутньому завод працюватиме на місцевих

бокситах Високопільського родовища Дніпропетровської області, розташованого за 250 км від Запоріжжя.

Значна частка в структурі промисловості – машинобудування і металообробка. Машинобудівні підприємства Придніпров'я спеціалізуються на виробництві металургійного та гірничого устаткування, металоконструкцій (у Дніпропетровську, Кривому Розі, Марганці, Запоріжжі), верстатобудуванні (у Дніпропетровську, Нікополі, Мелітополі), транспортному машинобудуванні (у Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Запоріжжі), виробництві сільськогосподарських машин (у Дніпропетровську, Павлограді, Нікополі, Запоріжжі, Бердянську), підйомно-транспортних машин (у Нікополі, Верхньодніпровську, Бердянську). Розвинені також електротехнічне машинобудування, виробництво радіоапаратури, устаткування та машин для легкої і харчової промисловості, у Запоріжжі є підприємства інструментальної та абразивної промисловості.

Найбільшими машинобудівними центрами Придніпров'я є Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Нікополь. У Дніпропетровську споруджено один з найбільших у країні заводів,, що виробляє металеві конструкції для залізничних мостів і доменних печей, завод металургійного устаткування, завод важких пресів. Далеко за межами Придніпров'я відома продукція Криворізького заводу гірничого устаткування. Дніпродзержинський завод поставляє залізничному транспорту вагони і платформи, а Нікопольський машинобудівний – підйомні крани, різні сільськогосподарські машини. Одним з найбільших заводів сільськогосподарського машинобудування є завод, який випускає велику кількість тракторних сівалок десятків найменувань.

Придніпров'я має сприятливі умови для розвитку хімічної промисловості. Тут набула широкого розвитку коксохімічна та азотнотукова промисловість. Найбільші центри коксохімії – Дніпродзержинськ (завод ім. Орджонікідзе і Баглійський), Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Запоріжжя. На коксохімічних заводах, крім основної продукції – коксу, виготовляють бензол, мінеральні добрива тощо. В Дніпродзержинську працює великий азотнотуковий комбінат, який переробляє напівпродукти коксохімічних підприємств. У Дніпропетровську розвинено виробництво лаків і фарб.

Надалі хімічна промисловість Придніпров'я спеціалізуватиметься на виробництві пластмас і смол, мінеральних добрив, автошин та лакофарбової продукції. В Дніпропетровську вже кілька років працює найбільший у Європі шинний завод, у Кривому Розі – завод сурикових фарб, на деяких хімічних заводах освоюється виробництво етилбензолу, фурфуролу, необхідних для виробництва пластмас і синтетичного каучуку.

У промисловому комплексі Придніпров'я важливе місце посідає виробництво будівельних матеріалів (4,7 % валової продукції всієї промисловості). Територія Придніпров'я багата на поклади різноманітної будівельної сировини – пісків, глин, гранітів, каолінів. Крім того, для виготовлення залізобетону, шлакоблоків, цементу використовуються відходи металургійного виробництва. Найбільші центри виробництва будівельних

матеріалів – Запоріжжя, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Нікополь, Павлоград. Велика програма промислового та житлового будівництва потребує швидкого розвитку виробництва будівельних матеріалів. У перспективі в Придніпров'ї швидко зростатиме виробництво будівельних матеріалів, прогресивних будівельних конструкцій та деталей, що сприятиме індустріалізації будівництва.

Досить розвинена в цьому районі деревообробна промисловість, яка працює на сплавному лісі, що надходить Дніпром з північних районів України та Білорусі, її центри – Запоріжжя, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Верхньодніпровськ.

Харчова промисловість за вартістю виробленої продукції посідає третє місце після машинобудування і металургії. На неї припадає 18 % валової продукції промисловості Придніпров'я. Працюють численні підприємства різноманітних галузей харчової промисловості (переважно на місцевій сировині). Найбільш розвиненими є борошномельно-круп'яна й олійна промисловість. Значну кількість продукції дають цукрова, маслоробна, м'ясна, кондитерська та деякі інші.

Підприємства харчової промисловості розташовані в Запоріжжі, Мелітополі, Бердянську, Дніпропетровську та в багатьох містах. Вони виробляють цукор-пісок, м'ясні й молочні продукти, рослинне і тваринне масло, борошно, крупу, кондитерські і лікеро-горілчані вироби тощо. Збудовано найбільший у Європі Верхньодніпровський крохмалепатоковий комбінат, м'ясокомбінати у Токмаку, Бердянську, Пологах та ряд інших підприємств. Споруджено м'ясокомбінат і рибний завод у Нікополі.

Легка промисловість розвинена менше. Вона представлена підприємствами швейної промисловості (у Запоріжжі, Мелітополі, Токмаку, Орєхові), шкіряно-взуттєвої (у Дніпропетровську, Запоріжжі, Гуляйполі, Бердянську), меблевої (у Хирівці). В Запоріжжі збудована кокономотальна фабрика. Легка промисловість району не задовольняє потреб населення в цілому ряді товарів широкого вжитку, її розвиток є одним з важливих завдань комплексного розвитку господарства Придніпров'я збільшенням виробничих потужностей діючих підприємств і будівництва багатьох нових, зокрема, трикотажної фабрики в Дніпропетровську, меблевої – у Кривому Розі, взуттєвої – у Василівці (Запорізька обл.).

Придніпров'я має сприятливі перспективи розвитку. Основою його господарського комплексу в майбутньому залишиться гірничорудна, металургійна, машинобудівна, хімічна промисловість. Поряд з цим необхідно розвивати різноманітні галузі легкої та харчової промисловості, що дасть можливість більш раціонально використовувати природні багатства і трудові ресурси району.

Сільське господарство. Придніпров'я нині займає значне місце в сільськогосподарському виробництві України: на нього припадає понад 20 % виробництва пшениці, майже 25 % – кукурудзи, 35 – соняшнику, 14 – овочів, 14 – м'яса, 15 – молока, понад 20 % виробництва вовни.

Рослинництво є провідною галуззю сільськогосподарського

виробництва Придніпров'я. Воно дає понад половину валової продукції сільського господарства, забезпечуючи розвиток тваринництва.

Як і в інших лісостепових та степових районах України, використання землі в сільськогосподарському виробництві Придніпров'я дуже інтенсивне. Під посівами сільськогосподарських культур зайнято 3,61 млн. га. Розораність території досягає 70 %. Нині понад 47 % посівної площі припадає на зернові культури, в тому числі майже 30 % на озиму пшеницю. Висока частка соняшника і кормових культур.

Озима пшениця в умовах Придніпров'я дає добрі стійкі врожаї. Значні площі відведено під посіви кукурудзи на зерно, яка тут дає врожаї до 40-50ц/га. Посіви пшениці і кукурудзи розміщені досить рівномірно на всій території Придніпров'я.

Третє місце серед зернових займає ярий ячмінь. Вирощують також просо та гречку, яке забезпечує добрі врожаї. Різко зменшилися площі під вівсом, житом (його висівають лише на півночі Придніпров'я) і ярою пшеницею.

Зросли посіви технічних культур, серед яких основне значення мають соняшник (у Дніпропетровській, Запорізькій обл.) та цукрові буряки (у Дніпропетровській обл.). Поширені посіви коноплі, льону-кудряшу, рицини (понад 50 % посівної площі в Україні). Певного розвитку набуло вирощування овочевих культур і картоплі. Однак виробництво їх ще не задовольняє потреб населення району. Передбачається значно збільшити виробництво овочів завдяки штучному зрошуванню значних площ. Посіви баштанних культур найбільш поширені на півдні району (у Дніпропетровській і Запорізькій обл.), добре розвинені тут садівництво і виноградарство. В перспективі передбачається розширити площі під садами та виноградниками.

Значна частина посівної площі відводиться під кормові культури. Збільшення продуктивності польового кормовиробництва дасть можливість створити достатню кормову базу для розвитку продуктивного тваринництва.

У структурі тваринництва за поголів'ям та валовою продукцією перше місце посідає велика рогата худоба (понад 3,1 млн. голів, з них корів – 1,2млн. голів), далі – свинарство (2,5 млн. голів), вівчарство (1,5 млн. голів). Крім того, розвинені кролівництво, птахівництво, рибництво, шовківництво.

Перспективи розвитку сільського господарства Придніпров'я досить сприятливі. Впровадження передових агротехнічних методів, підвищення рівня механізації основних виробничих процесів, поліпшення структури посівних площ та зрошування допоможуть підвищити продуктивність рослинництва. Зміцнення кормової бази при значному зростанні поголів'я великої рогатої худоби, свиней, овець і підвищення його продуктивності забезпечать зростання виробництва тваринницької продукції.

Транспортна система. У Придніпров'ї розвинені такі види транспорту: залізничний, водний, автомобільний, авіаційний, трубопровідний. Через Придніпров'я проходять шляхи, що з'єднують Криворізький басейн з Донбасом і центральними районами європейської частини СНД з портами

Чорного та Азовського морів.

Провідну роль у транспортній системі Придніпров'я відіграє залізничний транспорт. Через цей район проходять Московсько-Кримська (Москва – Харків – Запоріжжя – Мелітополь – Крим), Криворізько-Донецька (Кривий Ріг – Запоріжжя – Волноваха) магістралі, які зв'язують район з іншими регіонами країни. Найбільш напружені ділянки залізниць електрифіковані (ділянки Довгинцеве – Нікополь – Запоріжжя, П'ятихатки – Нижньодніпровськ – Вузол – Чаплине – Ясинувата та деякі інші). Найбільші залізничні вузли району: Долинський, Нижньодніпровський, Апостолове, П'ятихатки, Синельникове, Запоріжжя, Знам'янка, Помічна.

У розвитку водного транспорту велика роль Дніпра, особливо після спорудження Дніпрогесу. Після завершення будівництва каскаду гідроелектростанцій значення Дніпра зросло ще більше. Найважливішими річковими портами на Дніпрі є Запоріжжя (великий перевалочний пункт у залізнично-водному сполученні ряду районів країни з Придніпров'ям і Донбасом) і пристані – Запоріжжя, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Нікополь. Передбачається будівництво портів на Дніпродзержинському водосховищі, важливим портом стане Верхньодніпровськ.

Значну роль в економічних зв'язках відіграє морський транспорт. На узбережжі Азовського моря (у Запорізькій обл.) розташований великий морський порт Бердянськ, який посідає значне місце в загальному вантажообороті країни; особливо зросло його значення після спорудження Волго-Донського судноплавного каналу. Від порту Бердянська курсують судна в напрямі Маріуполя, Таганрога, Ростова-на-Дону та міст Кримсько-Кавказького узбережжя.

Невпинно зростає значення автомобільного транспорту у внутрішньорайонних і міжрайонних перевезеннях. Придніпров'я має розвинену мережу нерейкових шляхів. Довжина шляхів з твердим покриттям становить 6,1 тис. км. Серед них виділяються дуже важливі автомагістралі Москва – Сімферополь, Запоріжжя – Новомосковськ та ін.

Авіатранспорт зв'язує найбільші міста Придніпров'я (Запоріжжя, Дніпропетровськ, Нікополь, Кривий Ріг та ін.) з багатьма центрами країни.

Госпорадський комплекс, створений у Придніпров'ї, визначає і характер його міжрайонних зв'язків. В основному вивозяться продукція гірничорудної, металургійної промисловості, машини, будівельні матеріали, а також сільськогосподарська продукція, вугілля; нафтопродукти, боксити, ліс, текстиль та інші види продукції.

Придніпров'я є одним з найважливіших експортерів промислової продукції до країн Європи, Азії та Африки. Експортують залізну і марганцеву руди, прокат, металургійне устаткування тощо. Структура ввезення і вивезення свідчить про значний рівень розвитку продуктивних сил і є наслідком спеціалізації господарства Придніпров'я в Україні.

На території Дніпропетровської області сформувались три промислові вузли. На Дніпропетровський вузол припадає 30 % промислової продукції області, його основу становлять чорна металургія, машинобудування і

хімічна промисловість, а також легка, меблева галузі та виробництво будівельних матеріалів. Криворізький вузол спеціалізується на залізорудній промисловості та гірничорудному машинобудуванні у поєднанні з легкою і харчовою промисловістю; Дніпродзержинський – на металургії, хімічній, машинобудівній, цементній галузях у поєднанні з легкою, харчовою, будівельних матеріалів та деревообробною галузями. Формуються промислові вузли: Нікопольський (чорна металургія, зокрема виробництво труб, машинобудування і металообробка, легка і харчова промисловість), Павлоградський (кам'яновугільна, хімічна, машинобудівна, металообробна, харчова галузі промисловості), Новомосковський (чорна металургія, зокрема виробництво труб, легка промисловість, машинобудування і металообробка, деревообробна промисловість), Марганецький (гірничорудна, машинобудування і металообробка, деревообробна промисловість), Синельниківський (машинобудування і металообробка, легка, фарфоро-фаянсова, будівельних матеріалів і харчова промисловість).

Проблеми і перспективи розвитку району. До найбільш важливих напрямів перспективного розвитку господарства Придніпровського економічного району належить паливно-енергетичний комплекс, основою якого є кам'яне вугілля Донбасу.

У зв'язку з підвищенням собівартості видобутку вугілля постає питання про закриття деяких нерентабельних шахт. Доцільно оснастити діючі шахти газовловлювачами для подальшого використання зрідженого газу метану як палива на транспорті та в електроенергетиці.

Основним завданням зниження напруги паливно-енергетичного балансу є обмеження нарощування потужності енергоємних виробництв, розвиток атомної енергетики, теплоенергетики.

Перспективним є використання бурого вугілля Дніпровського буровугільного басейну, яке використовується як енергетичне паливо, для екстрагування озокериту, в металургійній промисловості та ін. Воно придатне для напівкоксування й газифікації з одержанням різних смол, напівкоксу, горючого газу, рідкого палива та ін. У південно-східній частині басейну, тобто в Запорізькій і Дніпропетровській областях, зосереджено більш як 50 % загальних запасів вугілля. Частину їх можна видобувати відкритим способом.

Основними напрямами розвитку металургійного комплексу є перепрофілювання деяких металургійних комбінатів на випуск електросталі, вдосконалення технологій, залучення залізорудних баз у Приазов'ї, підвищення якості виплавленої сталі.

Проблемою для Придніпров'я є охорона навколишнього середовища, гострота якої посилюється тим, що поблизу знаходяться інші великі міста-забруднювачі навколишнього середовища – Дніпродзержинськ (45 км), Кривий Ріг (151 км), Верхньодніпровськ (73 км). Екологічна ситуація в Дніпропетровську і особливо в Дніпродзержинську належить до найгостріших у світі.

Велике значення має санаторно-курортне господарство Придніпров'я.

Деякі проблеми прискореного розвитку продуктивних сил Придніпров'я і підвищення економічної та соціальної ефективності його виробництва приблизно такі, як і в Донбасі. Це, передусім, технічне переоснащення виробництва, охорона навколишнього середовища, зокрема його охорона від забруднення промисловими відходами. Висока територіальна концентрація потужних металургійних та інших виробництв, розташованих біля Дніпра, також загострює проблему охорони водних ресурсів. Не менш важливою є проблема різкого скорочення використання родючих земель з несільськогосподарською метою. Основні напрями розв'язання проблем – впровадження безвідходних технологій на виробництві, зокрема на підприємствах чорної металургії, гірничодобувної і хімічної промисловості, широке використання відходів, розробка і здійснення науково обгрунтованих заходів щодо використання відходів виробництва, рекультивація земель.

Остаточно не розв'язана проблема раціонального використання зрошених земель і гідротехнічних меліоративних споруд, забезпечення оптимального розподілу засобів і ресурсів, які спрямовуються на освоєння осушених земель, їх гіпсування і створення нового меліоративного фонду; значної шкоди завдає підтоплення родючих земель, зокрема в районі великого Каховського водосховища.

Необхідною передумовою комплексного розвитку району є розвиток легкої, харчової промисловості, а також невиробничої сфери.

Суттєве для району більш повне і раціональне використання місцевих рекреаційних ресурсів – на узбережжі Азовського моря, біля Дніпра з його притоками, поблизу лісових масивів, біля джерел лікувальних вод і грязей.

Зазначені вище та інші проблеми перспективного розвитку господарства Придніпровського економічного району актуальні практично для всіх його частин.

7.9. Північно-Східний економічний район

Площа – 83,9 тис. км^2.

Населення – 6225,4 тис. чол.

Склад – Полтавська, Сумська і Харківська області.

Північно-Східний економічний район належить до найбільш індустріально розвинених районів України, має вигідне економіко-географічне положення, розташований на важливих шляхах сполучення з розвиненими районами Росії і портами Чорного й Азовського морів, а також країнами Центральної і Західної Європи, поблизу металургійних баз Донбасу, Придніпров'я, високорозвиненого економічно Центрально-Чорноземного району Росії. На північному сході район межує з Курською і Бєлгородською областями Російської Федерації, на сході – з Донецьким економічним районом, на півдні – з Придніпровським, на південному заході і заході – з Центральноукраїнським і Столичним економічними районами України.

Зручне економіко-географічне положення Північно-Східного економічного району щодо джерел сировини і палива, сприятливі економічні і природні

умови створюють високі потенційні можливості для комплексного розвитку його господарства.

У районі склався індустріально-аграрний господарський комплекс. Провідне значення має промисловість, на яку припадає 75 % валового продукту народного господарства. За рівнем розвитку промислового виробництва, вартістю основних виробничих фондів і чисельністю промислово-виробничого персоналу район посідає третє місце в Україні після Донбасу і Придніпров'я. У ньому зосереджено 20 % машинобудування України. Висока територіальна концентрація промисловості зумовлює значні показники обсягів товарної продукції в розрахунку на одного жителя.

Природні умови і ресурси. У районі вдало поєднуються рівнинна поверхня, сприятливий кліматичний режим, родючі грунти і значні запаси корисних копалин.

Район розташований у межах Дніпровсько-Донецької западини, яка в рельєфі виражена Придніпровською низовиною і Полтавською рівниною. З північного сходу на територію району заходять західні відроги Середньоросійської височини, приуроченої до південно-західного схилу Воронезького кристалічного масиву, який в антропогені мав тенденцію до підняття. Докембрійський кристалічний фундамент залягає на глибині від 400 м (Сумська обл.) до 17 000 м (Харківська обл.).

Кліматичні умови характеризуються зростанням континентальності і зменшенням кількості атмосферних опадів з північного заходу на південний схід. Помірно холодна зима, середня температура січня – 7... – 8°С і тепле, часто посушливе літо. Середні липневі температури змінюються від 19°С на півночі до 21°С на півдні. Кількість днів з температурою, що перевищує 10°С, становить 149-172. Річна сума активних температур становить від 2600°С до 3465°С. Територія району недостатньо зволожена (за винятком північної та північно-західної частин).

Річна кількість опадів становить від 450 до 560 мм (у Полтавській – 450-565, Сумській – 510-588, Харківській – 495-570). Більша частина опадів випадає в теплий період року. Для району характерні суховії, ерозійні процеси, значне промерзання грунту, заболочення територій. Це, безумовно, позначається на територіальній організації народного господарства.

У районі переважають чорноземи, цінні й родючі грунти. На півночі виділяються мало- і середньогумусні чорноземи, які менш родючі, а також підзолисті і болотяні грунти.

Високоврожайні чорноземні грунти і сприятливі кліматичні умови дають змогу району займати в Україні важливе місце у виробництві товарного зерна, зокрема пшениці, кукурудзи, цукрових буряків, соняшнику; розвивати овочівництво і садівництво, м'ясо-молочне і м'ясне тваринництво.

Значні поклади високоякісних залізних руд (4,5 млрд. т) зосереджені в Кременчуцькому залізорудному басейні (Полтавська обл.). Відкрито родовища фосфоритів у Харківській і Сумській областях – до перспективних належать Синичино-Яремівське і Малокомишуватське (Харківська обл.), Стецьківське (Сумська обл.).

ПІВНІЧНО-СХІДНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РАЙОН

Північно-Східний економічний район багатий на корисні копалини. З енергетичних ресурсів тут є природні горючі гази, виявлені в усіх областях району, але основні промислові запаси зосереджені в Харківській області (Шебелинське, Христинівське, Муратівське, Єфремівське та інші родовища). Запаси нафти сконцентровані в Полтавській (Глинсько-Розбишівське, Радченківське, Сагайдацьке, Зачепилівське, Новогригорівське родовища) і Сумській (Качанівське, Рибальське родовища) областях. Є кам'яне вугілля (південь Харківської обл.), родовища якого ще не розробляються, буре вугілля (Харківська, Полтавська і Сумська обл.), торф (Полтавська і Сумська обл.).

Є поклади кам'яної солі (Сумська обл.), каоліну, кварцових та скляних пісків, гіпсу, крейди, мергелю, вапняків та інших мінеральних будівельних матеріалів.

Серед річок найбільше народногосподарське значення має Дніпро з Кременчуцьким водосховищем, Дніпродзержинське і Червоноармійське водосховища. Решта річок невеликі, маловодні: Ворскла, Сіверський Донець (верхня течія), Десна, Сула, Псьол, Хорол.

Відомі джерела мінеральних вод у Полтавській (Миргородське, Гоголівське) і Харківській (Березівське) областях.

У Північно-Східному економічному районі сприятливі кліматичні умови, які дають можливість вирощувати на чорноземних грунтах високі врожаї зерна, кукурудзи, цукрових буряків, соняшнику.

Водні ресурси забезпечують господарську діяльність Полтавської і Сумської областей, у Харківській запаси недостатні. Близькість сировинної бази (Донбас, Придніпров'я), потужні поклади власних паливних ресурсів (нафти, газу, бурого вугілля, торфу) спричинили пріоритетність галузей машинобудівного комплексу, значний розвиток хімічної та нафтохімічної промисловості.

Поклади каоліну кварцових та скляних пісків, гіпсу, мергелю, вапняків зумовили розвиток промисловості будівельних матеріалів, а високий науково-технічний потенціал, зосереджений у Північно-Східному районі, дає змогу розвивати наукоємні галузі (наприклад, авіаційну промисловість, точне приладобудування).

Завдяки значному природно-ресурсному потенціалу район відіграє важливу роль у народногосподарському комплексі України.

Населення. Загальна чисельність населення 6384,4 тис. чол. – це понад 12 % чисельності населення країни. Середня густота нижча від середньої в Україні і становить приблизно 74,3 чол./км^2 (середній показник по Україні – 86 чол./км^2). Найгустіше заселена Харківська область (101,8 чол./км^2); Сумська і Полтавська майже однаково (відповідно 60,2 і 60,9 чол./км^2).

Національний склад населення району неоднорідний, більшість становлять українці – 79,1 %. В регіоні проживає майже 18,4 % росіян, особливо у містах. Значна частка росіян також зосереджена у північно-східній і східній частинах району.

У містах Північно-Східного економічного району проживає 65,9 % населення, що на 2 % менше, ніж в Україні в цілому. Найбільш

урбанізованою є Харківська область – 79,2 %. Тут склалася одна з найбільших міських агломерацій України – Харківська. Найнижча частка міського населення в Полтавській області – 57,9 %.Відносно висока частка сільського населення у районі пояснюється наявністю інтенсивного сільського господарства, в якому переважають трудомісткі галузі рослинництва і тваринництва. Чисельність міського населення збільшується внаслідок перетворення сільських населених пунктів у міські, значних міграцій сільських жителів у міста. Серед міських поселень переважають малі і середні міста.

Структура населення в районі характеризується кількісним переважанням жіночої статі. Так, на 1000 жінок у Полтавській області припадає 834, у Сумській – 838, у Харківській – 854 чоловіки.

Занепокоєння викликає демографічна ситуація Північно-Східного економічного району. В цілому в районі, як і в кожній області зокрема, від'ємний природний приріст населення (в Полтавській – 4,9 %, Сумській – 5,3, Харківській – 4,1 %). Особливо загрозливе становище у сільських поселеннях району. В селах Полтавської області від'ємний природний приріст – 10,7 %, Сумської – 13,7, Харківської – 8,6 %.

Основна частина трудових ресурсів району зайнята в галузях матеріального виробництва (табл. 7.5.).

Трудовими ресурсами район в основному забезпечений. Проте викликає занепокоєння високий процент населення пенсійного та передпенсійного віку відносно загальної кількості працюючих (відповідно 36,3 і 8,1 %). Молодь віком до 30 років становить у регіоні 33,5 % (у тих самих показниках). На 1000 чол. працездатного населення припадає непрацездатних в областях: у Полтавській 861 (з них дітей 388), Сумській 882 (398), Харківській 759 (370).

Область	Промисловість	Сільське господарство	Транспорт	Будівництво
Сумська	37,9	8,2	8,2	8,4
Полтавська	24,7	22,4	6,8	8,5
Харківська	30,1	4,7	5,4	8,1
Всього в районі	30,9	11,7	6,8	8,3

Таблиця 7.5. Структура зайнятості в матеріальному виробництві в Північно-Східному економічному районі, %

Значні резерви підвищення ефективності праці приховані у великій кількості працівників, які вивільнятимуться внаслідок переструктуризації, закриття нерентабельних підприємств. У зв'язку з цим доцільно використовувати показник збалансованості територіальної організації трудових ресурсів, який визначається часткою умовного надлишку в загальній кількості зайнятих у народному господарстві.

Становлення ринку праці в районі відбуватиметься у два етапи. Перший етап повинен характеризуватися створенням і функціонуванням системи перепідготовки і працевлаштування, законодавчим підтвердженням соціальних і матеріальних гарантій безробітним, пожвавленням споживчого

ринку, диференціацією виробництва. Другий етап формування ринку праці в районі ґрунтуватиметься на радикальних заходах регулювання процесу вивільнення працівників, їх територіально-галузевого розподілу, створення постійної системи освоєння нових робочих місць, налагодження механізму підтримки безробіття на мінімальному рівні.

У районі повільно збільшується кількість безробітних (6,5 % від загальної кількості безробітних в Україні).

Промисловість. Основою промислового територіального комплексу Північно-Східного економічного району є машинобудівна і металообробна, харчова, хімічна та легка промисловість. Вони є галузями спеціалізації. Добре розвинена промисловість будматеріалів та залізорудна. У Полтавській області споруджено Дніпровський гірничо-збагачувальний комбінат, який виробляє залізорудний концентрат та окотки. Крім того, чорна металургія представлена Кременчуцьким та Полтавським ливарно-механічними заводами.

Густа мережа залізниць, висококваліфіковані кадри і наукова база, суміжне розташування з Донбасом і Придніпров'ям, а також Центрально-Чорноземним районом Росії – все це позитивно позначалося на розвитку індустрії, зокрема машинобудування. Машинобудування і металообробка за часів економічної кризи відігравали провідну роль у структурі промислового комплексу району; на цю галузь припадало майже 35 % валової продукції. Тут склався найпотужніший спеціалізований галузевий район висококваліфікованого машинобудування України.

У районі є такі основні галузі машинобудування: енергетичне та електротехнічне машинобудування зосереджено в Харкові, де випускають парові турбіни для теплових і атомних електростанцій та гідротурбіни великої потужності, потужні турбогенератори, електродвигуни й електроустаткування для тепловозів, прокатних станів, шахтових підйомних машин, крокуючих екскаваторів, устаткування для автоматичного управління виробничими процесами в металургійній, вугільній та інших галузях народного господарства; у Полтаві – заводи електротехнічних виробів; газорозрядних ламп; запасних частин для парових турбін; устаткування для електропідстанцій. У Глухові виробляють електронні й агрегатні вузли. Заводи важкого компресоробудування та електропомп розміщені в Сумах, помпи також випускають у м. Свеса.

Транспортне машинобудування зосереджене в Кременчуці (великовантажні автомобілі загального призначення, а також підвищеної прохідності, тягачі й автосамоскиди, різні види вагонів, у тому числі для перевезення цементу, вугілля, руди, лісу тощо); в Харкові – велосипеди, мотоцикли, шарикопідшипники, дизель-генератори для потужних тепловозів, тракторні двигуни і самохідні шасі, в Ромнах – тракторні запчастини.

Верстатобудування зосереджено в Харкові (важкі круглошліфувальні верстати загального та спеціального призначення, автоматичні лінії, верстати високої точності з програмним керуванням); в Лубнах – круглошліфувальні і спеціальні колові верстати високої точності.

Прилади, точні машини, інструменти і механізми виробляють у Харкові – контрольно-вимірювальні прилади, маркшейдерські інструменти, телевізори, ЕОМ, калькулятори, радіоапаратуру, в Сумах – електронні мікроскопи, в Полтаві – штучні алмази й алмазні інструменти. Приладобудування зосереджене також у Лубнах, Червонозаводську.

Найбільші підприємства підйомно-транспортного машинобудування розташовані в Харкові (завод підйомно-транспортного машинобудування, що випускає мостові електрокрани, будівельні баштові крани).

Виробництво сільськогосподарських машин розміщене в Харкові (двигуни для самохідних комбайнів) і Охтирці.

У Північно-Східному економічному районі зосереджено також виробництво устаткування для різних галузей промисловості. Так, у Харкові випускають гірниче і металургійне устаткування, обладнання для легкої, харчової, поліграфічної та промисловості будівельних матеріалів; у Полтаві – для хімічної, харчової промисловості; у Кременчуці – шляхові машини – автоматизовані змішувачі для приготування асфальтобетону, у Лубнах – устаткування для харчової і деревообробної промисловості, в Ромнах розміщені підприємства поліграфічного машинобудування, в Сумах – хімічне машинобудування.

У Харкові значного розвитку набула авіаційна промисловість. Тут виробляють пасажирські і транспортні літаки.

Харчова промисловість району за обсягом виробництва займає друге місце після машинобудування. Вона переробляє місцеву сільськогосподарську сировину – зерно, цукрові буряки, насіння олійних культур, продукцію тваринництва. В районі діють підприємства цукрової, м'ясної, молочної, борошномельно-круп'яної, олійної, жирової, спиртово-горілчаної, кондитерської та інших галузей харчової промисловості.

Найбільше значення має цукрова промисловість, яка виробляє понад 20% цукру в Україні. На території Північно-Східного економічного району є 59 цукрових заводів. Лохвицький цукровий комбінат (Полтавська обл.) – одне з найпотужніших підприємств галузі в Україні. До великих цукрових підприємств належать також Куп'янський, Орільський (Харківська обл.), цукрові заводи та цукрорафінадний завод у м. Дружбі (Сумська обл.). Район випускає майже 13 % вершкового масла в Україні. Маслоробна, сироварна промисловість представлені мережею підприємств, розміщених у межах сировинних зон, та молочно-консервними заходами у Харківській (Круп'янськ) і Полтавській (Кобеляки) областях.

Хімічна промисловість виробляє мінеральні добрива, пластмаси, кіноплівку, хімреактиви, дубильні препарати, барвники, лаки та іншу продукцію. В районі сформувався нафтогазохімічний цикл виробництва. Підприємства хімічної промисловості зосереджені у Харкові, тут налагоджено випуск пластмас, лаків, фарб, хімреактивів, речовин побутової хімії, фармацевтичних препаратів; у Кременчуці функціонує нафтопереробний завод, налагоджено виробництво технічного вуглецю; в Сумах виготовляють фосфорні добрива, сірчану кислоту, отрутохімікати,

пігменти, лакофарбову продукцію, мінеральні домішки до кормів для худоби; в Шостці випускають кольорову і чорно-білу фотоплівку, стрічку для магнітофонів; у Шебелинці – хімічні реактиви.

Легка промисловість за вартістю продукції посідає третє місце в районі після машинобудування і харчової промисловості. Текстильна промисловість виробляє вовняні, бавовняні, трикотажні тканини, діють підприємства хутрової та шкіряно-взуттєвої промисловості.

Найбільшим центром легкої промисловості є Харків. Тут зосереджена швейна, панчішно-шкарпеткова, суконна, взуттєва промисловість, найбільше в Україні хутрове об'єднання, канатний і шкіряний заводи.

У Полтаві розміщені бавовняно-прядильна, трикотажна, швейна фабрики, шкіряно-взутгєвий комбінат, у Сумах – швейна, суконна і шкіряно-взуттєва фабрики.

У районі ведеться промислове і житлове будівництво. Тому тут значного розвитку набула промисловість будівельних матеріалів: виробництво цементу, збірних залізобетонних виробів, стінових, в'яжучих матеріалів, черепиці, будівельної кераміки, фаянсу тощо. Особливо виділяється потужністю Кременчуцька база будівельних індустрій, де працює великий завод залізобетонних конструкцій, та в Балаклії – цементно-шиферний комбінат. Розвинена також скляна (у Полтаві, Мерефі) і фарфоро-фаянсова промисловість (у Будах, Полтаві).

Підприємства деревообробної і меблевої промисловості розміщені переважно у великих промислових вузлах – Харкові, Полтаві, Сумах, Кременчуці.

Енергетичне господарство району розвинулося на базі природних горючих газів, нафти, привізного з Донбасу вугілля, торфу і гідроенергії Дніпра.

Особливе місце посідає газова промисловість. Найбільше газу добувають у Харківській області. Крім того, тут використовують попутний газ нафтових родовищ та експлуатують родовища Полтавської області із значно меншими запасами газу.

Торф видобувають переважно на північному заході і на півночі Полтавської і Сумської областей. На Північне-Східний економічний район припадає приблизно 1/5 частини виробленої в Україні електроенергії. Виробляють її в основному теплові електростанції. Серед них найбільша Зміївська ДРЕС потужністю 2,4 млн. кВт. Переважна більшість електростанцій Харківської енергосистеми працює на привізному вугіллі, деякі на горючому газі й мазуті. Як місцеве паливо використовують буре вугілля і торф.

Сільське господарство. Соціально-економічні й природні умови району зумовлювали розвиток високоінтенсивного сільського господарства. На сільськогосподарські угіддя тут припадає понад 70 % земельної площі, їх загальна кількість становить 5959,9 тис. га, в тому числі орні землі – 4857, сіножаті й пасовища – 1046,8 тис. га. Осушуються заболочені і перезволожені землі (переважно у Сумській обл.), зрошенням займаються, головним чином, у Харківській області на площі приблизно 70 тис. га. Більшість

сільськогосподарських підприємств спеціалізується на вирощуванні зернових, цукрових буряків, соняшнику і на м'ясо-молочному тваринництві. Навколо міст створено овочево-молочні господарства приміського типу. Більше половини посівної площі району припадає на зернові культури, серед яких найбільше озимої пшениці, ячменю, жита, гречки, кукурудзи.

У районі вирощується велика частка технічних культур – 12-14 %. Цукрові буряки вирощують майже на всій території району, а соняшник – переважно на півдні і південному сході. У західній частині поширені посіви тютюну та ефіроолійних культур. Картоплю й овочі вирощують майже в усіх господарствах, але найбільше навколо великих міст і в південній та західній частині. Вони займають 6-10 % усієї посівної площі. Розвинені також садівництво та ягідництво.

Частка тваринництва в структурі сільськогосподарського виробництва становить 52,7 %. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець, птицю. Південь має м'ясо-молочний напрям. У південно-східній частині району значного розвитку набуло вівчарство. Переважають тонкорунні вівці. Свинарство – м'ясного напряму. Оскільки провідне місце в сільськогосподарському виробництві Північно-Східного району займає тваринництво, то відповідно значні площі угідь зайняті під кормовими культурами (багаторічні трави, коренеплоди, кукурудза). В районі розвинені також рибальство, бджільництво і шовківництво.

Транспортна система. В Північно-Східному районі добре розвинений залізничний, автомобільний, річковий, трубопровідний і повітряний транспорт. Основна частина вантажів перевозиться залізничним і автомобільним транспортом. У цілому в районі провідне місце належить залізничному транспорту. Виняток становить Харківська область, де на автомобільні перевезення припадає 65 % усіх перевезень. Загальна довжина залізниць району становить 3198 км, а середня густота – 37,5 км на 1000 км^2. Найбільші залізничні вузли – Харків (найпотужніший у країні), Лозова, Ворожба, Конотоп, Суми, Кременчук, Гребінка, Полтава.

Автомобільний транспорт використовується в основному для внутрішньообласних перевезень. Загальна довжина автомобільних шляхів Північне-Східного економічного району становить 24 тис. км, у тому числі з твердим покриттям – 7,0 тис. Густота автошляхів з твердим покриттям – 256,0 км на 1000 км^2. Для транспортних зв'язків використовується Дніпро з його притоками – Сулою, Пслом, Ворсклою. На Дніпрі розташований великий річковий порт – Кременчук.

Через територію району проходять магістральні газопроводи "Союз", Уренгой – Помари – Ужгород, Шебелинка – Полтава – Київ і нафтопроводи Мічурінськ – Кременчук, Гнідинці – Кременчук та ін.

Авіаційний транспорт представлений в усіх областях району. Спеціалізація – перевезення пасажирів та вантажів.

У великому обсязі до району ввозяться паливо, метал, будівельні матеріали, ліс, а вивозиться здебільшого готова продукція обробної промисловості – машини, інструменти, взуття, одяг, цукор, масло, олія, мило

тощо. Основні економічні зв'язки району налагоджені з сусідніми Придніпровським і Донецьким, а також різні кооперативні зв'язки з центральними районами Російської Федерації.

Невиробнича сфера Північно-Східного економічного району характеризується значним розвитком. У районі функціонує багато вищих навчальних закладів (серед них виділяється Харківський університет), 101 середній спеціальний навчальний заклад, 138 професійно-технічних закладів, 29 державних музеїв, унікальні науково-дослідні інститути, зокрема Полтавська гравіметрична обсерваторія, інститут вагонобудування, атомного та енергетичного машинобудування в Сумській області та ін.

Сприятливі кліматичні умови, мальовничі ландшафти, лісиста місцевість (Сумська обл.), густа річкова мережа (Полтавська обл.) створюють курортний потенціал регіону: 45 санаторіїв та пансіонатів, 16 туристичних бюро подорожей та екскурсій, 8 туристичних баз (найбільші "Новосанжарська", "Сонячна" в с. Липовому Глобинського району, "Кияниця" Сумського району, "Ярославна" в Путивлі, "Василеве" Харківського району, "Лиман" Зміївського району). Особливе значення мають мінеральні води Полтавщини, зокрема в Миргороді, Великобагачанську, Новосанжарську, Хоролі. За хімічним складом вони належать до гідрокарбонатно-хлоридно-натрієвих і хлоридно-натрієвих. У Миргороді є також бальнеологічні грязі.

Заходи з охорони навколишнього середовища у Північно-Східному економічному районі спрямовані, насамперед, на ліквідацію негативних наслідків, до яких призводять лінійний розмив і площинний змив земель, засолювання грунтів, суфозійно-просадкові процеси. Заплави річок, днища балок перезволожені, в місцях розвідки та видобування нафти забруднюються грунти і водойми.

Ситуацію можуть поліпшити регулювання стоку, протиерозійні та лісомеліоративні заходи. З цією метою більш як на 70 тис. га створено яружно-балкові насадження, вздовж берегів річок і водойм є захисні лісонасадження. На площі 72,7 тис. га функціонують 472 об'єкти та території природно-заповідного фонду.

Особливої шкоди навколишньому середовищу завдають галузі промисловості, особливо Харківської області, територія якої належить до екологічно-кризових індустріальних регіонів. Вплив промисловості супроводиться негативними глобальними змінами у повітряному і водному басейнах, надрах і земельних ресурсах. Унаслідок надмірної концентрації забруднюючих виробництв із застарілими технологіями, нагромадження токсичних відходів високого рівня урбанізації відбуваються незворотні процеси деградації природних ресурсів, збільшується захворюваність населення та ін.

Особливість сучасної екологічної ситуації в Північно-Східному районі полягає в реалізації концепції всебічної екологізації виробничих та суспільних процесів.

Перспективи розвитку. Раціональне розміщення продуктивних сил району потребує розв'язання таких проблем, як:

1) комплексний і збалансований соціально-економічний розвиток району, який повинен забезпечуватися раціональним використанням природних, географічних, демографічних особливостей областей Північно-Східного економічного району, їх економічного та науково-технічного потенціалу;
2) структурна перебудова і перепрофілювання народногосподарського комплексу Північно-Східного економічного району як традиційно промислового регіону, перенасиченого галузями важкої індустрії, підприємствами ВПК;
3) формування активного ринкового середовища, виробничої та соціальної інфраструктури;
4) укладення економічно вигідних інтеграційних і кооперативних угод з іноземними партнерами, пошуки іноземних інвесторів, можливостей вільного обігу капіталів, товарів, ресурсів праці між областями економічного району;
5) прогресивна структурна перебудова економічного району з впровадженням ефективних енерго- та ресурсозберігаючих технологій;
6) нормалізація процесу фондовідтворення. На початку 90-х років термінової заміни в районі потребувало понад 25 % загального обсягу основних фондів, у тому числі 40 % машин та устаткування. Тепер знос фондів у багатьох галузях досяг 65 %, є тенденція до подальшого погіршення;
7) економічна інвентаризація земельних ресурсів і водних джерел для здійснення програми оздоровлення сільськогосподарських угідь і водопостачання;
8) дорозвідка старих і відкриття нових газових і нафтових родовищ при залученні ефективних технологій провідних економічних держав, вироблення власних “ноу-хау” в цій галузі;
9) створення матеріально-технічної бази транспортування, зберігання і реалізації продукції сільського господарства;
10) розвиток фермерства та інших форм приватного підприємництва на селі;
11) суттєве оздоровлення екологічної обстановки і створення сприятливих умов для життєдіяльності людини. Найбільш раціональне використання рекреаційних ресурсів району, розширення територій, придатних для оздоровлення і відпочинку населення, нарощування матеріально-технічної бази рекреаційної інфраструктури Полтавської і Сумської областей;
12) якісно новий підхід до розвитку і розміщення продуктивних сил, що грунтується на всебічному врахуванні екологічних факторів, критеріїв, вимог та обмежень, суворе додержання вимог екологічної безпеки при плануванні, будівництві, реконструкції та експлуатації будь-яких господарських об’єктів.

7.10. Столичний економічний район

Площа – 90,7 тис. км^2 (15,0 % території України).

Населення – 7364,6 тис. чол.

Склад – Житомирська, Київська (разом із м. Києвом) і Чернігівська області.

Столичний економічний район розташований у північній центральній

частині України у басейні Дніпра. На півночі межує з Білоруссю і Російською Федерацією, на сході – з Північно-Східним, на півдні – з Центральноукраїнським і Подільським, на заході – із Волинським економічними районами.

На території району розташована столиця України – м. Київ, а всього у ньому 48 міст, у тому числі 1 – державного і 15 обласного підпорядкування, 108 селищ міського типу і 4376 сільських населених пунктів.

Столичний район сформувався навколо столиці України Києва – одного з найбільших промислових вузлів, адміністративного, наукового і культурного центру держави.

Столиця визначає і транспортно-географічне положення району, оскільки до неї сходяться залізниці, автомагістралі, авіалінії, зв'язуючи її з усіма економічними районами України та іншими країнами. Трубопроводи перетинають територію району переважно у широтному напрямку, а судноплавні річкові шляхи збільшують його економічний потенціал. Отже, сусідство з країнами приблизно однакового рівня розвитку, столичний фактор, транспортна доступність території формують вигідне економіко-географічне положення району.

У Столичному районі у народногосподарському комплексі зайнято майже 15 % трудових ресурсів України, виробляється понад 13 % товарної промислової продукції і 15 % валової продукції сільського господарства, близько 17 % товарів народного споживання. У загальнодержавному поділі праці він виділяється гірничорудною, машинобудівною, легкою, харчовою, деревообробною промисловістю і промисловістю будівельних матеріалів, а в сільському господарстві – вирощуванням зернових, льонарством, буряківництвом, картоплярством, скотарством і свинарством. Значні площі угідь зайняті під приміським сільськогосподарським виробництвом.

Природні умови і ресурси. У районі є потужний природно-ресурсний потенціал. Запаси паливних ресурсів мають переважно місцеве значення. З них поклади бурого вугілля освоюються на Житомирщині, в основному біля Коростишева, нафти – на Чернігівщині (Прилуцьке, Леляківське та інші родовища). Значні запаси торфу містяться у поліській зоні, понад 10 % території якої заболочені. Найбільші запаси торфу сформувалися у басейні болота Замглай на Чернігівщині.

Район бідний на рудні ресурси. Його західна частина розташована на Українському кристалічному щиті, до якого і приурочені запаси титанових руд, які мають товарне значення (Іршанське родовище).

Значно різноманітніші нерудні корисні копалини, серед яких переважають будівельні матеріали. З хімічної сировини розвідано фосфорити (Житомирська і Чернігівська обл.), у верхів'ї Київського водосховища, поблизу Чорнобиля – поклади бурштину, які тепер з відомих причин не освоюються. На заході й сході району є запаси каоліну.

З будівельних матеріалів у всіх областях є вапняки, скляні піски та вогнетривкі глини. На Київщині розробляють родовища формувальних пісків, а на сході Чернігівщини – крейди і цементних мергелів.

СТОЛИЧНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РАЙОН

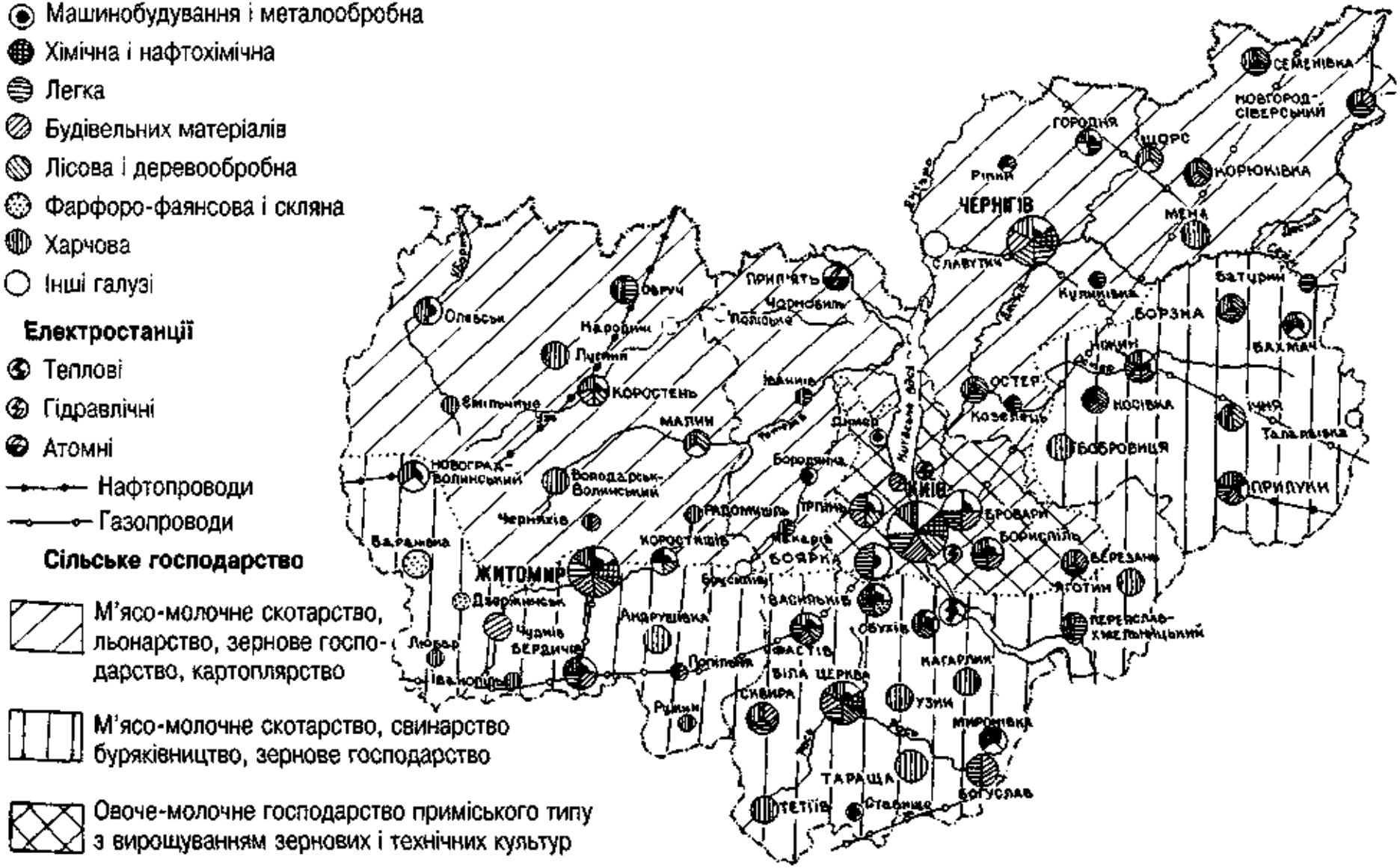

Товарне значення має облицювальний камінь (граніт, мармур, лабрадорит, габро та ін.), поклади якого приурочені до Українського кристалічного щита.

Природні умови в цілому сприятливі для розвитку аграрного сектору. Клімат району помірно-континентальний з достатньою кількістю опадів, теплим вологим літом і порівняно м'якою зимою. Середня температура січня –6... –8 °С, липня 18-20 °С. Кількість опадів коливається у межах 500-600 мм, в основному вони випадають у весняно-осінній період, що збігається з періодом вегетації рослин. Майже всю північну частину району займає Київське і Чернігівське Полісся у межах Поліської низовини та Словечансько-Овруцького кряжа, а південну – Лісостепова зона у межах Подільської і Придніпровської височин, а також Придніпровської низовини. Уявна межа між цими природними зонами – приблизно лінія Баранівка – Житомир – Київ – Ніжин – Батурин.

Основу сільськогосподарського потенціалу території становлять її земельні ресурси. Сільськогосподарське освоєння території Столичного економічного району значно поступається середньому в Україні (відповідно приблизно 55 і 69 %), а орні землі становлять менше ніж половину площі району. Це спричинено наявністю значних ділянок лісів і боліт у Поліській зоні. Грунти дерново-підзолисті, сірі лісові, на півдні району чорноземи опідзолені і типові малогумусні. У зоні Полісся відбувається оглеєння, а для Лівобережжя характерне содове й хлоридно-сульфатно-содове засолення грунтів.

Район виділяється своїми лісовими і водними ресурсами. Лісами вкрито 26 % території, на півночі – 30-40 %, у породному складі яких переважають сосна, дуб і граб. Ліси мають в основному водно-регулююче значення.

Район повністю належить до басейну Дніпра – основної водної артерії України. Крім Дніпра (з Київським і Канівським водосховищами), судноплавними є Десна, Прип'ять, пониззя Сожу, Сейму та інших річок. Щодо забезпечення водними ресурсами, то Лісостеп належить до зони достатнього зволоження, Полісся – надмірного, у зв'язку з чим тут діє осушувальна система. Добре забезпечений район і підземними водами.

Для відпочинку та оздоровлення населення найбільше використовуються узбережжя Дніпра, околиці Києва, зокрема санаторії, збудовані у Кончі-Заспі та Пущі-Водиці, курорт Качанівка у Чернігівській області. Використовуються також мінеральні джерела з радоновими водами (у Миронівці, Білій Церкві, Кончі-Заспі, Березані, Житомирі, Чернігові та ін.), торфові і сапропелеві лікувальні грязі у поліській зоні.

Для збереження ландшафтів та відтворення рослинного і тваринного світу в районі створено густу мережу об'єктів природно-заповідного фонду, найвідомішими серед яких є Поліський заповідник, дендропарк "Олександрія" (Біла Церква), Дніпровсько-Тетерівське і Заліське заповідно-мисливські господарства тощо.

Столичний район найбільше постраждав від катастрофи на Чорнобильській АЕС: вилучено з користування десятки тисяч гектарів

земель; повністю відселені міста Прип'ять і Чорнобиль, десятки сіл; на карті адміністративно-територіального поділу Київської області ліквідовано Чорнобильський район.

Природно-ресурсний потенціал не забезпечує повністю сировиною народногосподарський комплекс району. А тому для розвитку його економіки необхідно завозити паливно-мастильні матеріали, метали, дерево, хімічну сировину. З корисних копалин район вивозить титанові руди та облицювальний камінь. Земельні та рекреаційні ресурси використовуються переважно для задоволення потреб місцевого населення.

Населення. Сучасне розселення району склалося історично. Археологічні дослідження свідчать про те, що землі ці були заселені ще кілька тисячоліть тому, зокрема розкопано городища Трипільської, Зарубинецької, Черняхівської доби. Вся територія району згодом належала до Київської Русі. Ще тоді, крім Києва, існували міста Чернігів, Новгород-Сіверський, Васильків, Вишгород та ін.

Густота населення в Київській області втроє вища, ніж в інших, а частка пенсіонерів від загальної чисельності населення Чернігівської області майже вдвоє вища, ніж у Києві. Щодо природного приросту населення, то цей показник у Чернігівській області найнижчий в Україні. Аналізуючи офіційні статистичні дані, можна зробити висновок, що найгірша демографічна ситуація у Чернігівській області. Саме тут найвища в Україні смертність, значні диспропорції у статево-віковій структурі населення.

На території Столичного району проживають представники понад ста національностей, причому частка українців вища, ніж в цілому в країні (відповідно 83 і 72 %). У Києві, інших великих містах, а також на північному сході району живе багато росіян, чисельність яких становить майже 1 млн. чол. На третьому місці за чисельністю у районі, як і в Україні, залишаються євреї (понад 100 тис. чол.), хоча ще наприкінці 80-х років лише в самому Києві проживало 240 тисяч євреїв. Зменшення кількості представників цієї національності зумовлене їх міграцією до США, Ізраїлю та інших країн, куди щороку тільки з Києва виїжджало близько 30 тис. чол. Основна їх частка проживає у столиці України, а також у міських поселеннях західної частини району. Громадяни польської національності (майже 100тис. чол.) в основному населяють центральну частину Житомирської області, а білоруси (майже 50 тис. чол.) живуть у Києві та на Поліссі.

У містах і селищах міського типу сконцентровано понад 70 % населення району, що трохи більше, ніж у цілому в Україні. Найбільшим містом району і всієї країни як за площею (825 км^2), так і за чисельністю населення (понад 2,6 млн чол.) є Київ.

До великих міст України належать обласні центри Чернігів і Житомир, чисельність населення кожного з яких перевищує 300 тис. чол. У Білій Церкві проживає понад 200 тис. чол., у Бердичеві, Броварах і Ніжині – майже по 100 тис. чол. Понад 50 тис. чол. мешкають у Прилуках, Коростені, Новограді-Волинському, Фастові та Борисполі.

Сільські населені пункти поліської зони невеликі (250-500 чол.) і

розташовані переважно на підвищеній місцевості, а в Лісостепу села (500-1500 чол.) тяжіють до річок, долин, ярів. Біля Києва розташована Велика Димерка – одне з трьох сіл України з населенням понад 10 тис. чол.

У різних галузях народного господарства району зайнято майже 3,4 млн. чол, що становить 14,9 % загальної кількості зайнятих у народногосподарському комплексі України, в тому числі у виробничій сфері майже 2,6 млн. чол. (відповідно 14,8 %). Інакше кажучи, майже 76 % працездатного населення зайнято у сфері матеріального виробництва. Найбільша частка працівників у промисловості, особливо у різних галузях машинобудування. Значний також процент зайнятих у сільському та лісовому господарстві.

Трохи інша структура зайнятості у столиці України. Найбільша частка економічно активного населення тут, як і в цілому в районі, працюють на машинобудівних підприємствах. Друге місце за цим показником посідає наука. У Києві працюють Президія НАН України, керівні органи понад 20 малих галузевих академій (кількість їх зростає), 51 науково-дослідна академічна установа, більше 20 вищих навчальних закладів.

Зміни у суспільстві та економіці останніх років призвели до появи класу безробітних, який дедалі збільшується. Служби зайнятості Столичного району станом на початок 1995 р. визнали безробітними понад 17,3 тис. чол., що становить 13,6 % загальної кількості безробітних в Україні, з них 6,0 тис. чол. у Житомирській області.

Протягом останніх п’ятнадцяти років відбувалося кілька сплесків міграції як зовнішньої, так і внутрішньої. Після аварії на ЧАЕС усе населення 30-кілометрової зони було відселено як на південь району, так і за його межі. На початку 90-х років багато сімей військовослужбовців імігрувало з країн СНД. Разом з тим відбувалося переміщення населення і в межах району, особливо з периферії до центру. Значними були і залишаються маятникові міграції. Зокрема, до Києва щодня на роботу добираються майже 240 тис. чол. Це найвищий показник в Україні. Найвіддаленішими містами, з яких щодня добираються на роботу до Києва, є Малин, Козятин, Яготин, Ніжин. Щоправда, останнім часом обсяги маятникової міграції дещо зменшилися через складну економічну ситуацію в державі.

Промисловість. У Столичному районі сформувався індустріально-аграрний комплекс, що спеціалізується на обробній промисловості. Частка промисловості у сукупній продукції промисловості та сільського господарства перевищує 60 %.

Базою розвитку обробної галузі є паливно-енергетичний комплекс, основу якого становить електроенергетика. В районі працюють Чорнобильська АЕС, Трипільська ДРЕС, Київські ГЕС, ГАЕС, ТЕЦ-5 і ТЕЦ-6, Білоцерківська, Житомирська, Бердичівська і Чернігівська ТЕЦ, а також менші станції місцевого значення у сільськогосподарських районах. Район споживає вугілля Донбасу, нафту як місцеву, так і привізну із Росії, газ – зі сходу України та Туркмен істану.

На машинобудування, легку і харчову промисловість припадає понад 90% товарної продукції промисловості району. Підприємства машинобу-

дівного комплексу виробляють хімічне устаткування (Бердичів, Бахмач, Київ, Коростень, Фастів), пожежні машини (Ладан), екскаватори (Бородянка, Київ), верстати (Бердичів, Київ, Житомир), шляхові машини і комунальне устаткування (Коростень), оптичні прилади (Київ), радіо-, електроприлади та електроустаткування (Васильків, Житомир, Київ, Коростишів, Ставище, Чернігів), сільськогосподарські машини (Біла Церква, Ніжин, Новоград-Волинський, Прилуки), запчастини до тракторів (Малин, Олевськ), автозапчастини (Житомир, Чернігів), літаки, річкові судна, мотоцикли (Київ) та ін.

Підприємства хімічної і нафтохімічної промисловості зосереджені у великих містах. Хімічні волокна виробляють у Житомирі, Києві, Чернігові, пластмаси – у Броварах, Києві, Прилуках, Фастові. Заводи гумотехнічних виробів розміщені у Білій Церкві та Ніжині, шиноремонтний – у Броварах. Лаки і фарби виробляє Київське виробниче об'єднання "Укрлакофарби". Заводи побутової хімії діють у Києві та Ніжині, азбестовий – у Білій Церкві. На місцевій сировині працює Гнідинцівський завод стабілізації нафти і виробництва зріджених газів.

Розвивається в районі мікробіологічна промисловість. Зокрема, у Київській області працюють Немішаївський завод біохімічних препаратів, Трипільський і Плахтянський біохімічні заводи.

На місцевій і девізній сировині сформувався лісопромисловий комплекс. У районі працюють понад 20 лісгоспзагів, які виробляють пиломатеріали, щитовий паркет, деревно-стружкові плити, товари культурно-побутового і господарського призначення. Серед галузей деревообробної промисловості найбільшого розвитку набула меблева, основні підприємства якої розташовані у Броварах, Білій Церкві, Житомирі, Києві, Корюківці, Ніжині, Прилуках, Фастові, Чернігові, Щорсі та інших містах. Виробництво паперу налагоджено у Житомирі, Коростишеві, Малині, картонову – у Києві, Обухові та Чернігові. Фабрики технічних паперів і поліграфічна є у Корюківці. Лісохімічна промисловість розвинена у Коростені.

У Столичному районі сформувалася промисловість будівельних матеріалів. З місцевої сировини налагоджено виробництво вапна, асфальту, цегли у Білій Церкві, Борисполі, Броварах, Бердичеві, Києві, Малині, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Житомирі, Прилуках, Чернігові та ін. Заводи залізобетонних виробів, домобудівні комбінати зосереджені у всіх великих містах. Виробництво алюмінієвих будівельних конструкцій налагоджено у Броварах. До підприємств скляної промисловості належать Бучанський, Гостомельський, Мар'янівський, Романівський та інші скляні заводи, а також Житомирська дзеркальна фабрика. Баранівський фарфоровий завод – найбільше підприємство фарфоро-фаянсової промисловості в Україні. На заході району видобувають облицювальний камінь: бутовий камінь, лабрадорит, габро, червоний і сірий граніт – поблизу Володарська-Волинського, Коростишева, Коростеня, Малина, Овруча, граніт також поблизу Білої Церкви, Богуслава, Рокитного, мармур – біля Радомишля.

Гірничодобувна промисловість постачає нафту (на сході району), торф

(на Поліссі), вогнетривкі динасові кварцити (поблизу Овруча), титановий ільменіт (з Іршанського гірничо-збагачувального комбінату). Видобуток самоцвітів налагоджено біля Володарська-Волинського.

Галузями спеціалізації району є легка і харчова промисловість.

Провідною галуззю легкої промисловості є текстильна. Лляна промисловість майже повністю забезпечує себе місцевою сировиною. Діють Житомирський льонокомбінат, Коростенський, Козелецький, Городнянський, Корейський, Новгород-Сіверський та інші льонообробні заводи. Серед підприємств бавовняної промисловості виділяють бавовняно-ткацькі фабрики у Новгород-Сіверському, Острі, ватно-ткацька фабрика – у Києві, ткацькі фабрики – у Коростишеві і Радомишлі. Вовняна промисловість – одна з найстаріших підгалузей текстильної промисловості. У Чернігові діє фабрика первинної обробки вовни, а також камвольно-суконний комбінат; суконні фабрики – у Богуславі і Березані. Шовкова промисловість району зосереджена у Києві (Київський і Дарницький шовкові комбінати), де виробляють як тканини з натурального шовку (у Києві), так і з штучного та синтетичного волокон (у Дарниці). Найбільшими підприємствами трикотажної промисловості є Київські трикотажні об'єднання "Киянка" та ім. Р. Люксембург. До інших підприємств галузі належать трикотажні фабрики у Білій Церкві, Броварах, Прилуках, Сквирі, а також панчішна фабрика – у Житомирі.

Швейна промисловість розвинена у багатьох містах, найбільшими підприємствами якої є швейні об'єднання "Україна" і "Каштан" (у Києві), швейні фабрики у Житомирі, Бердичеві, Коростені, Малині, Ніжині, Новоград-Волинському, Переяславі-Хмельницькому, Поліському, Прилуках, Сквирі, Фастові, Чернігові та ін.

Шкіряно-взуттєва промисловість представлена такими підприємствами, як шкіряне об'єднання ім. М. В. Фрунзе (Київ), шкіргалантерейні фабрики є у Києві та Прилуках, шкіряно-взуттєві – у Баришівці, Бердичеві, Білій Церкві, Василькові, Житомирі, взуттєве виробниче об'єднання "Київ", взуттєві фабрики у Прилуках, Семенівці, Чернігові.

Підприємства поліграфічної промисловості розташовані у Києві та Корюківці.

У районі діють фабрики музичних інструментів (Житомир, Чернігів), головних уборів (Прилуки). Виробництво художньої кераміки започатковане у Василькові та Вишневому. Народні художні промисли – вишивання і ткацтво – на промислову основу поставлено у Богуславі, Ічні, Ніжині, Прилуках, Переяславі-Хмельницькому, Чернігові та інших населених пунктах району.

Найгустіша в районі мережа підприємств харчової промисловості. У лісостеповій зоні добре розвинена цукрова промисловість (у Бобровиці, Андрушівці, Бердичеві, Іванополі, Миронівці, Носівці, Рокитному, Яготині та ін.). Єдиний в Україні солодовий завод працює у Бердичеві. Потужні підприємства м'ясної промисловості зосереджено у Бахмачі, Бердичеві, Білій Церкві, Вишневому, Києві, Новгороді-Сіверському, Прилуках, Чернігові.

Територіальне розосереджена молочна і маслосироробна промисловість, головні підприємства якої розташовані у Білій Церкві, Борисполі, Броварах, Бобровиці, Житомирі, Києві, Коростені, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Прилуках, Чернігові. Серед головних підприємств інших галузей необхідно виділити: плодоовочеконсервну (Бердичів, Біла Церква, Житомир, Київ, Ніжин), спиртову (Київ, Чернігів), крохмалепатокову (Гостомель, Семенівка), кондитерську (Київ, Чернігів). У Прилуках працюють ефіроолійний комбінат і тютюнова фабрика.

Унаслідок процесу агломерування в районі утворився ряд промислових вузлів з певною спеціалізацією. Найбільшим у районі і другим в Україні є Київський промисловий вузол, до якого, крім Києва, належать такі центри: Бориспіль, Боярка, Бровари, Васильків, Вишневе, Ірпінь, Обухів, Фастів. Він характеризується високою комплексністю і територіальними взаємозв'язками з іншими районами і центрами, спеціалізується на неметаломісткому кваліфікованому машинобудуванні, легкій промисловості та будівельній індустрії.

Спеціалізацію Білоцерківського промислового вузла, до якого належать Біла Церква, Сквира, Узин, Рокитне, визначають нафтохімічна, машинобудівна, харчова і легка галузі промисловості.

У галузевій структурі Житомирсько-Бердичівського вузла провідну роль відіграють машинобудування, легка і харчова промисловість. У Чернігівському промисловому вузлі зосереджені підприємства хімічної, легкої, харчової промисловості. Формуються також Прилуцький (на базі родовищ нафти і природного газу та переробки сільськогосподарської сировини) і Ніжинський (галузі спеціалізації: машинобудування, харчова, легка) промислові вузли.

Сільське господарство. Частки рослинництва і тваринництва у загальному обсязі валової продукції сільського господарства приблизно однакові. Останніми роками посилилася тенденція до зменшення частки тваринництва. Із 9067 тис. га загальної земельної площі району під сільськогосподарськими угіддями зайнято 4948 тис. га (54,6 %), у тому числі рілля займає 3854 тис. га (77,9 % площі сільськогосподарських угідь), сіножаті і пасовища – 1001 тис. га (20,2 %).

У районі виділяють три зони спеціалізації сільського господарства: лісостепову, поліську і приміського господарства. Дві перші виділено на основі впливу природних, а останню – суспільних факторів. Частину угідь поліської зони осушують, а лісостепової та інтенсивної приміської, навпаки, зрошують.

Поліська зона характеризується молочно-м'ясним скотарством, свинарством, льонарством, картоплярством, зерновим господарством. Галуззю спеціалізації у західній частині зони є хмелярство. Розвивається вівчарство.

Для лісостепової зони характерне м'ясо-молочне скотарство, свинарство, буряківництво, зернове господарство. На місцевих концентрованих кормах у центральній частині зони значного розвитку

набуло птахівництво. Допоміжними галузями тваринництва є бджільництво, кролівництво, ставкове рибництво.

У приміському сільському господарстві, яке сформувалося навколо Києва в радіусі 30-50 км та інших великих міст, провідними галузями є молочно-м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво, овочівництво, у тому числі тепличне, садівництво, ягідництво з вирощуванням зернових і технічних культур. Калитянський свино-комплекс, приміщення якого дають можливість утримувати 108 тис. голів свиней, найбільший в Україні.

У сільському господарстві району формуються агропромислові спеціалізовані комплекси рослинницької (бурякоцукровий, плодо-овочеконсервний, льонопромисловий, зерно-картоплярсько-спиртовий, хмелепромисловий) і тваринницької орієнтації.

Значні площі сільськогосподарських угідь на півночі району виведені з народногосподарського обороту внаслідок забруднення радіоактивними елементами після аварії на Чорнобильській АЕС.

Транспортна система. У транспортному комплексі району провідне місце займає залізничний. Протяжність залізниць загального користування майже 3 тис. км, значна частина яких електрифікована. Йому належить перше місце як у вантажо-, так і в пасажиро-перевезеннях. Найбільшими залізничними вузлами є Київ, Фастів, Миронівка, Коростень, Житомир, Бердичів, Новоград-Волинський, Попільня, Овруч, Чернігів, Бахмач, Ніжин, Прилуки, Щорс.

Другий за значенням у районі автомобільний транспорт. Загальна протяжність автомобільних шляхів понад 23 тис. км, у тому числі понад 20 тис. км з твердим покриттям.

Значну роль у народногосподарському комплексі відіграє річковий транспорт (судноплавство здійснюється на Дніпрі, Десні і Прип'яті).

Із здобуттям Україною незалежності зростає роль повітряного транспорту. Найбільшими аеропортами є Київські Бориспіль і Жуляни та Житомирський і Чернігівський.

Через територію району прокладені траси нафтопроводів "Дружба", а також Гнідинці – Кременчук, газопроводів Дашава – Київ – Брянськ – Москва, Уренгой – Помари – Ужгород, Шебелинка – Полтава – Київ.

У Києві та інших містах розвинений міський транспорт, особливо електричний. У столиці є лінія швидкісного трамваю, працює фунікулер, розбудовується метрополітен. Метро, зокрема, щодоби обслуговує понад мільйон пасажирів.

Перспективи розвитку. Підприємства району мають економічні зв'язки як з іншими районами України, так і з багатьма зарубіжними країнами. Товарне значення має продукція машинобудування, зокрема приладобудування, виробництво сільськогосподарських машин, хімічного устаткування, а також мінеральних будівельних матеріалів, меблів, керамічних виробів, цукру. Завозять у район чорні і кольорові метали, нафту і нафтопродукти, кам'яне вугілля, товари народного споживання, а також машини та устаткування.

Крім Чорнобильської трагедії значних збитків навколишньому середовищу завдає скидання стічних вод у водні об'єкти, викиди шкідливих речовин в атмосферу, забруднення грунтів. Екологічна ситуація в районі з кожним роком погіршується, особливо у великих містах. Обсяги скидання забруднених стічних вод у природні поверхневі водні об'єкти у деякі роки становили 167,7 млн $м^3$, причому найбільше на заході району. Викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення становили 354,5 тис. т, пересувними засобами – 395,2 тис. т, понад половина з яких припадає на центральну частину району. Найгірша екологічна ситуація у Києві, Чернігові, Білій Церкві та Житомирі, тобто у найбільших містах.

Зміни в економіці України, пов'язані з переходом до ринкових відносин, стосуються і народногосподарського комплексу Столичного району. Зокрема, передбачено:

- структурні зрушення в економіці району, спрямовані на посилення соціальної орієнтації, забезпечення ефективного розвитку сільського та лісового господарства, харчової і легкої промисловості, видобутку і переробки мінералів, докорінну реконструкцію, технічне переозброєння та створення нових потужностей для переробки сільськогосподарської сировини, насамперед створення виробництва для одержання кінцевої продукції з льону-довгунця;
- прискорений розвиток деяких галузей машинобудування – авіабудування, сільгоспмашинобудування, приладобудування, електроніки, точної механіки та оптики, здійснення заходів на консервацію окремих підприємств воєнно-промислового комплексу;
- пріоритетний розвиток наукоємних виробництв для випуску електронної техніки, електропобутових та інших товарів народного споживання, створення на базі науково-технічного потенціалу м. Києва технопарків (технополісів), спрямованих на ефективне використання конкурентних технологій;
- здійснення реконструкції та технічного переоснащення підприємств хімічної промисловості;
- оптимізацію структури розвитку всіх ланок агропромислового комплексу відповідно до кон'юнктури внутрішнього і зовнішнього продовольчих ринків;
- розв'язання еколого-економічних та соціальних проблем, пов'язаних з ліквідацією наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, поліпшення екологічної ситуації в регіоні;
- прискорений розвиток соціальної та виробничої інфраструктур;
- освоєння рекреаційних ресурсів регіону;
- створення і розвиток у Києві міжнародного інфраструктурного центру для обслуговування потреб міжнародного співробітництва , України.

7.11. Подільський економічний район

Площа – 60,9 тис. км^2.

Населення – 4560,2 тис. чол.

Склад – Тернопільська, Хмельницька і Вінницька області.

Подільський економічний район має зручне економіко-географічне положення, зокрема такі його характеристики, як централізованість, сусідство з відносно розвиненими Столичним і Західним економічними районами, вигідне транспортно-географічне положення. За розмірами території район посідає четверте місце серед економічних районів України, що впливає на можливості його комплексного економічного і соціального розвитку. Протяжність території з півночі на південь 240 км, із заходу на схід – 370 км. Економічний район розташований у центральній частині Правобережної України, на Подільській і Придніпровській височинах й зоні з родючими грунтами і достатнім зволоженням, що сприяє розвитку агропромислових комплексів. Транспортна мережа має добрі можливості для економічних і культурних зв'язків з Карпатським, Волинським, Столичним, Центральноукраїнським і Причорноморським економічними районами та Республікою Молдовою. Близькість району до державного кордону України з Білоруссю, Молдовою, Румунією, Польщею, Угорщиною, Словаччиною дає змогу розвивати на його території галузі і виробництва, продукція яких експортується або може експортуватися у ці країни.

Економічний район поділений на 64 адміністративно-територіальних райони, які мають свої особливості для комплексного економічного і соціального розвитку, зумовлені як природними, так і соціально-економічними факторами. Тут є 46 міст, 73 селища міського типу та 1709 сільських Рад.

Природні умови і ресурси. До природних ресурсів Подільського економічного району, що мають комплексотворний характер, належать сільськогосподарські і частково лісові, а також мінеральні, водні та рекреаційні ресурси.

Природні сільськогосподарські ресурси нині є основою формування виробничих комплексів, їх структури, типу розселення і рівня освоєння території. Переважання різних типів чорноземних і сірих лісових грунтів зумовило дуже високий рівень освоєння земельних ресурсів. Із загальної земельної площі (6096 тис. га) 80,6 % становлять землі сільськогосподарських підприємств, орендарів та інших землекористувачів, на яких ведеться сільське господарство. Найвища частка таких земель у південній і південно-східній частинах економічного району – 91-93 %, а найнижча на півночі та крайньому заході – 74-78 %.

Сільськогосподарські угіддя становлять 71 % земельної площі, що значно вище від середнього показника в Укра'їні (63,1 %) і свідчить про високий рівень сільськогосподарського освоєння Подільського економічного району. Проте за останнє десятиріччя частка сільськогосподарських угідь поступово знижувалася за рахунок зростання площ під лісами.

ПОДІЛЬСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РАЙОН

У структурі сільськогосподарських угідь району частка орних земель становить 84,4 %, що є одним з найвищих показників серед економічних районів України. Частка пасовищ і сіножатей є найвищою у північній частині економічного району.

В умовах високої розораності, значного розчленування поверхні території зростає кількість еродованих земель. У деяких місцях району, особливо на заході, показник еродованості доходить до 60 %, що зменшує збирання сільськогосподарських культур на 15-50 %.

Територія Подільського економічного району характеризується помірно-континентальним кліматом з великим впливом циклонів в усі пори року і з найбільшою кількістю опадів у травні – липні.

Середньорічні температури коливаються в межах 7,0-8,9 °С у північній і південно-східній частинах. Улітку температура може підвищуватися до 38°С, а взимку знижуватися до -34 °С. Пересічна температура січня від -4°С до -6°С, липня – від 18,6°С до 20,5°С. Період з температурою понад 10°С становить 155–185 днів, вегетаційний – майже 200 днів. Середньорічна кількість опадів змінюється від 700 мм до 500 мм, зменшуючись з північного заходу на південний схід економічного району.

Густа мережа річок, що належать до басейнів Дніпра, Південного Бугу й Дністра, серед яких найбільші Серет, Збруч, Стрипа, Смотрич, Ушиця, Соб, Удич, Гуйва, Рось. Річки частково використовують для одержання електроенергії і зрошення. В межах економічного району понад 5500 ставків, які використовують для риборозведення.

Лісові ресурси району становлять 800,5 тис. га, або 11,5 % його території. На півдні ростуть соснові ліси з домішкою берези та осики, клена, липи, ясеня, бука. Показник лісистості території зростає, але ще не досяг оптимальної відмітки, розрахованої для цього регіону (17,8 %). Ліси економічного району мають велике грунтово-захисне, водоохоронне, рекреаційне значення. В загальних запасах деревини твердолистяні породи займають майже 80 %, хвойні – 17, м’яколистяні – 3 %. Обсяг рубання лісу щороку незначний – це переважно догляд за лісом, під час якого заготовляють деревину на паливо.

Серед мінеральних ресурсів Подільського економічного району провідне місце належить групі корисних копалин, зокрема природних будівельних матеріалів: сировини для виробництва цементу, в’язких матеріалів, цегли, черепиці, щебеню, облицювальних плиток, керамзиту, скла, будівельної кераміки тощо.

Значні поклади гранітів і гнейсів, які виходять на поверхню, знаходяться вздовж річок Случі (біля м. Старокостянтинова), Південного Бугу (поблизу Меджибожа) і Хомори (поблизу Полонного). Родовища червоного граніту є в Шепетівському, а в Кам’янець-Подільському районі в деяких місцях на поверхню виходить мармур.

Величезні запаси карбонатних порід є в придністровських районах Тернопільської і Хмельницької областей; у Бережанському, Гусятинському, Зборівському районах Тернопільщини зосереджені значні запаси мергелів, придатних для виробництва цементу. Вапняки у ряді родовищ добувають

відкритим способом; їх використовують у будівництві і технологічному процесі при виробництві цукру.

Крейда трапляється у центральній і північній частинах Тернопільщини.

Поклади пісковиків є у Тернопільській (Теребовлянський, Бучацький, Збаразький райони), Вінницькій областях (Могилів-Подільський, Барський, Ямпільський райони).

Найбільші родовища гіпсу, матеріалу для внутрішнього облицювання будівель і споруд є у Борщівському (Тернопільська обл.), Кам'янець-Подільському і Ново-Ушицькому (Хмельницька обл.) районах.

На території Хмельницької і Вінницької областей відомий цілий ряд родовищ первинного каоліну і вогнетривких глин, серед яких найкращими є Майдан-Вільське (Хмельницька обл.), Турбівське (Вінницька обл.). Поклади виходять тут на поверхню і їх розробляють відкритим способом. Каоліни використовують у фарфоро-фаянсовій, паперовій, гумовій, парфумерній промисловості.

На всій території Поділля поширені леси, лесовидні суглинки і глини, придатні для виробництва цегли і черепиці.

Вінницькій області є 0,8 млрд т прогнозових запасів залізних руд. У Придністров'ї залягають поклади фосфоритів, які поки що не мають промислового значення.

Джерела мінеральних лікувальних вод відомі у Гусятинському (Тернопільська обл.), Сатанівському, Полонському (Хмельницька обл.), Хмільникському, Козятинському, Липовецькому, Немирівському (Вінницька обл.) районах.

Мінеральні ресурси Поділля є основою розвитку промисловості будівельних матеріалів міжрайонного значення. Серед інших видів корисних копалин, поширених в економічному районі, слід назвати пеліканіт із запасами 170 млн. т. Це єдина в Європі сировина, яка використовується для виробництва склолитого цементу, порцелянових виробів, кахельних плит, перліту, піноскла, цементо-деревини, кольорового бетону тощо. Невеликі поклади сірки відомі біля селища міського типу Микулинці, бурого вугілля у Кременецькому, Славутському та Погребищенському районах, а в Придністров'ї – горючих сланців, які поки що не розробляються.

Отже, Подільський економічний район має багаті поклади цінних корисних копалин, особливо будівельних, великі масиви родючих чорноземних грунтів, значні запаси підземних вод, сприятливі кліматичні умови, різноманітні рекреаційні ресурси.

Природні умови подільських областей – один з основних факторів розвитку та спеціалізації господарства, формування їх транспортно-економічних зв'язків. Тому раціональне використання природних ресурсів Подільського економічного району, всебічне ресурсозбереження є важливим чинником розвитку та розміщення його продуктивних сил.

Населення. Середня густота населення 74,9 чол./км^2. Найгустіше заселене Придністров'я (117 чол./км^2), рідше – північна частина району (58 чол./км^2).

Подільський район є одним з найменш населених районів України. Станом на 1 січня 1996 р. на його території проживало 4560,2 тис. чол. (шосте місце в країні). Сучасна чисельність населення досі нижча від довоєнного рівня, що є наслідком значних утрат у роки Другої світової війни, а також післявоєнних міграційних процесів. За останні десять років вона зменшилася на 1,3 %, що визначається демографічними процесами, які характеризуються поступовим зниженням темпів природного приросту населення. Тепер Подільський економічний район належить до районів з від'ємними показниками природного приросту населення.

Причини цього різні: високий рівень зайнятості жінок у суспільному виробництві, зростання кількості розлучень, недостатні житлово-побутові умови молодих сімей, їх невисокі доходи тощо. Висока смертність та інтенсивні процеси старіння у сільських населених пунктах впливають на сукупність соціально-економічних умов; для міських поселень ще характерний додатний приріст населення.

Досі основні потоки мігрантів, особливо молоді, формуються на селі, що сприяє підвищенню темпів його депопуляції. Значними є маятникові міграції, чому сприяє недостатній вибір професії, низький рівень механізації виробництва, порівняно низький рівень розвитку соціальної сфери в селах тощо.

Трудові ресурси економічного району становлять понад половину загальної чисельності населення, але ця частка поступово знижується. Дуже зменшується працездатне населення у сільських місцевостях, що впливає на зростання демографічного навантаження на зайняте населення.

Рівень зайнятості трудових ресурсів становить приблизно 87 %. Це майже закономірно, оскільки певна частина працездатного населення зайнята в домашньому та присадибному господарстві або перебуває на утриманні інших осіб. Загальну чисельність населення, зайнятого в економіці району, подано в табл. 7.6.

Згідно з даними за 1985-1995 рр. кількість працівників народного господарства району зменшилася на 383,4 тис. чол., що є наслідком кризових явищ в економіці району і країни. Найбільше зайнятих (65,9 %) працює у промисловості й державних установах та організаціях.

Область	*1985*	*1990*	*1991*	*1992*	*1993*	*1995*
Вінницька	920,5	882,5	883,9	839,3	812,7	739,8
Тернопільська	528,7	533,9	527,5	508,2	496,6	445,1
Хмельницька	721,0	708,2	704,3	676,7	665,1	601,9
Подільський економічний район	2170,2	2124,6	2115,7	2024,2	1974,4	1786,8

Таблиця 7.6. Чисельність населення, зайнятого в народному господарстві Подільського економічного району, тис. чол.

Понад 10 % працездатного населення працює в сільському господарстві і майже 1/3 трудових ресурсів економічного району – в невиробничій сфері.

Аналіз зайнятості трудових ресурсів свідчить про те, що в економічному

районі, насамперед, у містах, особливо малих, є певні надлишки працездатного населення, що призводить до безробіття. Ці проблеми можна розв'язати відповідними соціальними заходами.

Основна частина населення (53,3 %) проживає в сільській місцевості. Разом з тим Подільський економічний район є одним з найменш урбанізованих районів країни. Міські поселення економічного району залежно від чисельності населення та географічного положення виконують різноманітні функції: промислові, транспортні, соціальні, будівельні, але найважливішими з них є промислові, в них зайнято 25-46 % трудових ресурсів.

Промисловість. Соціально-економічний комплекс Подільського економічного району формувався під впливом різноманітних факторів, серед яких основними є природно-ресурсне середовище, розселення населення, виробництво й невиробнича сфера. Провідну роль у виробничій сфері займає промисловість. У сукупній вартості товарної продукції промисловості і сільського господарства на цю галузь припадає майже 52 %.

Виробництво промислової продукції з розрахунку на 1 чол. відстає від середнього показника в Україні на 37,2 %, а сільськогосподарської перевищує цей показник на 44,5 %.

Подільський економічний район спеціалізується на виробництві сільськогосподарської продукції і її промисловій переробці, тому в галузевій структурі промисловості основою є харчова. В економічному районі діють 64 цукрових заводи, серед яких найбільші Гайсинський, Кирнасівський-2, Бершадський, Погребищенський (Вінницька обл.), Теофіпольський, Кам'янець-Подільський, Волочиський (Хмельницька обл.), Кременецький, Чортківський (Тернопільська обл.). Відходи цукроваріння використовують 23 заводи спиртово-горілчаної промисловості. Потужні консервні заводи й комбінати є у Вінниці, Могилеві-Подільському, Барі, Гайсині, Тульчині (Вінницька обл.), Кам'янці-Подільському, Новій Ушиці, Меджибожі, Сатанові (Хмельницька обл.), Підгайцях, Мельниці-Подільській, Копичинцях, Заліщиках (Тернопільська обл.).

М'ясна промисловість представлена Вінницьким, Тростянецьким, Гайсинським, Тульчинецьким (Вінницька обл.), Хмельницьким, Кам'янець-Подільським і Шепетівським (Хмельницька обл.), Тернопільським і Чортківським (Тернопільська обл.) м'ясокомбінатами, а також птахокомбінатами у Барі, Козятині (Вінницька обл.), с. Великі Гаї (Тернопільська обл.).

Молочна промисловість є практично у кожному адміністративному районі. Основна продукція – масло, сир, молочні продукти, сухе знежирене молоко. В районі діють 10 підприємств сухого знежиреного молока, сім з яких розташовані у Вінницькій області.

Широкого розвитку набуло борошномельно-круп'яне виробництво у Вінниці, Вапнярці, Гайсині (Вінницька обл.), Богданівці, Волочиську, Кам'янці-Подільському, Полонному, Хмельницькому (Хмельницька обл.), Тернополі, Чорткові, Кременці, Бережанах (Тернопільська обл.); кондитерське (у Вінниці, Чорткові, Хмельницькому), олійно-жирове (у

Вінниці), пивоварне у Вінниці, Могилеві-Подільському, Бершаді, Тиврові, Чернятині, Браїлові (Вінницька обл.), Хмельницькому, Славуті, Зінькові (Хмельницька обл.), Тернополі.

Машинобудування в основному створено в післявоєнні роки і має ряд підприємств, які обслуговують здебільшого потреби сільського господарства і харчової промисловості, є також підприємства приладо- і верстатобудування. Це підприємства для виробництва електротехнічної, інструментальної продукції. Вінницький завод тракторних агрегатів виробляє вузли та запасні частини до тракторів і комбайнів, Калинівський – устаткування для цукрових заводів, Тернопільський – бурякоцукрові комбайни. Трансформаторні підстанції, тракторні деталі, ковальсько-пресове устаткування – у Хмельницькому, сільськогосподарські машини, деревообробний інструмент – в Кам'янці-Подільському, електроапаратуру – у Тернополі (виробниче об'єднання "Ватра"), тракторні деталі – у Шепетівці. У Могилеві-Подільському та Барі функціонують машинобудівні підприємства, а в Сутиських (Вінницька обл.) – завод авто-електроапаратури. Технологічне устаткування для харчової промисловості організоване у Красилові. В 1993 р. впроваджено у дію невеликої потужності автобусний завод у Старокостянтинові. Хімічна промисловість виробляє мінеральні добрива, сірчану кислоту (у Вінниці).

Легка промисловість у структурі промислового виробництва економічного району має такі підгалузі: текстильну, швейну, взуттєву, трикотажну. Текстильне виробництво – це Тернопільське виробниче об'єднання "Текстерно", Кам'янець-Подільська бавовняно-ткацька фабрика, Кременецька фабрика ватину, Заліщицька фабрика текстильно-художніх виробів, Дунаєвецька і Славутська суконні фабрики. Економічний район виробляє 15,9 % тканин України. Швейні фабрики є у Вінниці (виробниче об'єднання ім. В. Володарського і "Поділля"), Хмельницькому (виробниче об'єднання "Спецодяг"), Тернополі, Чорткові, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Ободівці, Забужжі, Гайсині, Браїлові, Хмільнику, Козятині. Взуттєва промисловість розвинена у Вінниці, Тернополі, Хмельницькому, Теребовлі, Тульчині, Хмільнику. Великий завод штучної шкіри функціонує у Тернополі. Шкіряно-галантерейне виробництво є у Тернополі, Вінниці, Хмельницькому, Заложцях, Вишнівці; хутрове – у Жмеринці. Трикотажні фабрики працюють у Вінниці, Хмельницькому, Тернополі й Кам'янці-Подільському.

У районі розвинена промисловість будівельних матеріалів в основному на місцевій сировині. Це Гніваньський, Жежелівський, Губниківський гранітні кар'єри, Кам'янець-Подільський цементний завод, Глуховецький каоліновий комбінат, Турбівський каоліновий завод; Калинівський завод деревно-стружкових плит, Погребищенський завод контейнерів., понад 40 цегельних заводів, Джуринський комбінат вапнякових блоків; заводи залізобетонних конструкцій у Вінниці, Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Великій Березовиці, Гнівані, Ладижині, виробниче об'єднання будівельних матеріалів у Тернополі.

Деревообробна промисловість частково орієнтується на привізну сировину. Вона виробляє меблі – у Вінниці, Тернополі, Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Хмільнику, Барі, Гайсині, Шепетівці, Ізяславі, Летичеві, Вовковинцях, Дунаївцях, Славуті, Бережанах, Кременці, Микулинцях, Козові, с. Озеряне Борщівсько-го району; папір – у Россоші, Понінках, с. Поляне Шепетівського району; картон – у с. Проскурівка.

Серед підприємств інших галузей промисловості можна виділити заводи "Будфарфор" і художньої кераміки у Полонному, Тернопільський фарфоровий завод, склоробний у Славуті, Підволочиську фабрику пластмасових виробів, фармацевтичну фабрику в Тернополі.

Енергетична база в економічному районі зміцнюється за рахунок Ладижинської ДРЕС і Хмельницької АЕС, де завершується будівництво другого енергетичного блоку.

Сільське господарство економічного району спеціалізується на землеробстві зерново-буряківничого і тваринництві м'ясо-молочного напрямів. Економічний район характеризується високим рівнем сільськогосподарського освоєння земель (табл. 7.7.).

Провідні зернові культури – озима пшениця, ячмінь, зернобобові, кукурудза на зерно; технічні – цукрові буряки (табл. 7.8.).

Область	Загальна земельна площа	Земельна площа в користуванні с.-г. підприємств і господарств	Усі угіддя с.-г. підприємств і господарств	У тому числі	
				рілля	сіножаті і пасовища
Вінницька	2649	2228	1961	1698	211
Тернопільська	1382	1151	1049	887	147
Хмельницька	2063	1745	1543	1259	242
Подільський економічний район	6094	5124	4553	3844	590

Таблиця 7.7. Загальна земельна площа (на 1 січня 1996 р), тис. га

Область	Посівна площа	У тому числі культури			
		зернові	технічні	картопля та овочево-баштанні	кормові
Вінницька	1722	778	253	138	553
Тернопільська	878	383	103	75	317
Хмельницька	1261	560	128	94	479
Подільський економічний район	3863	1713	484	307	1349

Таблиця 7.8. Посівні площі сільськогосподарських культур у 1995 р. (усі категорії господарств), тис. га

У Подільському економічному районі вирощують також овес, просо, гречку, соняшник, картоплю, тютюн тощо. Серед кормових культур поширені конюшина, люцерна, однорічні та багаторічні трави. Розвинені

садівництво (яблуні, груші, сливи, вишні) та ягідництво; у Придністров'ї – виноградарство.

У тваринництві переважає молочно-м'ясне скотарство і свинарство. Відносно розвинені птахівництво, ставкове рибництво та бджільництво. Тваринництво району має сприятливу кормову базу, яку, зокрема, забезпечують відходи харчової промисловості (цукрової, спиртової, плодоовочеконсервної), кормові культури та продукція комбікормової промисловості. Найпоширеніші породи великої рогатої худоби – симентальська, чорно-ряба, червона польська; свиней – велика біла; овець – прекос.

Транспортна система. Подільський економічний район має досить густу мережу залізничних, автомобільних шляхів сполучення. Експлуатаційна протяжність залізниць загального користування становить 2536 км. Основні лінії: Київ – Одеса (через Козятин і Жмеринку); Київ – Львів; Вапнярка – Знам'янка; Козятин – Бердичів; Вінниця – Гайворон; Київ – Шепетівка – Тернопіль – Чернівці та ін. Основні залізничні вузли: Тернопіль, Жмеринка, Козятин, Вапнярка, Вінниця, Чортків, Гречани, Шепетівка. Автошляхів із твердим покриттям 17,4 тис. км. Основні з них: Луцьк – Тернопіль – Чернівці; Львів – Тернопіль – Хмельницький – Київ. Судноплавство здійснюється Дністром та Південним Бугом. В обласних центрах функціонують аеропорти. Через територію економічного району проходять газопроводи "Союз", Уренгой – Помари – Ужгород та ін.

Перспективи розвитку. Подільський економічний район має інтенсивні економічні і культурні зв'язки як з іншими економічними районами України, так і поза її межами.

Район має значні можливості перспективного розвитку господарства. Поряд з цим є ще ряд соціально-економічних проблем, які потрібно розв'язати. Він ще значно відстає у виробництві товарної продукції промисловості (на 37,2 %) серед економічних районів України, де він не поступається тільки Західно-Поліському і Центральноукраїнському районам. Район малозабезпечений землею з розрахунку на сільського мешканця. Не розв'язано питання збереження і поліпшення родючості сільськогосподарських угідь, активізації великої кількості малих міст і селищ міського типу, зокрема віддалених від великих міст району та ін. Тому потрібна програма комплексного соціально-економічного розвитку Подільського економічного району. Дещо підвищити землезабезпечення сільських мешканців можна за рахунок рекультивації еродованих земель і зменшення площ під військовими полігонами. Доцільно спеціалізувати сільськогосподарську зону АПК, формувати приміський АПК для забезпечення міського населення свіжою сільськогосподарською продукцією закритого і відкритого грунту.

Доцільно поглибити спеціалізацію південних районів Поділля на вирощуванні овочів, ягід, цукрових буряків, зернових культур, особливо круп'яних, і тютюну. Тут можна одержувати найвищі урожаї гречки в Україні. У північних районах є сприятливі умови для картоплярства, зернових і технічних культур, садівництва.

Необхідно удосконалювати інфраструктурну систему АПК Поділля, яка сьогодні розвинена слабко, незбалансована з основними сферами АПК, створювати підприємства для раціональної переробки сировини: м'ясної і молочної промисловості за зарубіжними високотехнічними зразками, температурні сховища для картоплі та плодоовочевої продукції у ряді великих сіл і селищ міського типу.

Для повнішого використання ресурсів Поділля доцільно інтегрувати на основі високих технологій переробні галузі для повнішої переробки сільськогосподарської сировини, прогнозувати оптимальну структуру виробництва продукції сільського господарства.

Слід виготовляти в економічному районі машини для максимального використання на різних виробничих операціях, які не залежали б від сезонного характеру виробництва; малопотужні технічні засоби для фермерських господарств; створити служби технічного обслуговування, лізингові компанії приватних господарств. Важливою проблемою є зниження інтенсивних ерозійних процесів, зменшення викидів у атмосферу та на поверхню грунту шкідливих речовин, забезпечення чистоти вод, за рахунок чого значно поліпшиться продукція сільського господарства, а також підвищиться роль Поділля у господарських стосунках з іншими економічними районами України. Все це може сприяти збалансуванню економічного, соціального та екологічного розвитку його території.

Сучасний стан промисловості Подільського економічного району потребує суттєвої структурної перебудови в напрямі конверсії оборонних підприємств, розвитку тих галузей, які використовуватимуть місцеву сировину. Оптимальний напрям – це розвиток електронної техніки, точного приладобудування, побутової електронної техніки. Проте при цьому потрібні надійні постачальники сировини, матеріалів, комплектних деталей і ринків збуту.

Аналіз даних про економічний район свідчить про те, що є всі підстави для успішного функціонування малих підприємств заготівлі і переробки вторинної сировини, а також використання місцевих сировинних ресурсів.

Назріла потреба змінити механізм залучення і використання населення, не зайнятого тимчасово або постійно у виробництві, що передбачає, насамперед, економічні та організаційні стимули участі його в сезонних роботах, впровадження госпдоговірних принципів взаємостосунків між керівниками сільськогосподарських підприємств і сезонними працівниками.

Доцільно створити в економічному районі інформаційний банк кількісної та якісної характеристик трудових ресурсів. Ця інформація має бути всеохоплюючою і доступною.

Подільський економічний район за певних умов може експортувати робочу силу. Однак при цьому потрібно створювати умови для збереження трудового потенціалу. Крім того, експорт робочої сили в сучасних умовах ефективніший, ніж експорт товарів, оскільки полегшується проблема зайнятості.

Важливими надалі залишаються питання розвитку лісового

господарства, селекційної роботи у рослинництві та тваринництві, переробки значної частини продукції сільського господарства до кінцевого продукту.

7.12. Карпатський економічний район

Площа – 56,6 тис. км^2.

Населення – 6460,3 тис. чол.

Склад – Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська і Чернівецька області.

Львівська область займає 21,8 тис. км^2, тут проживає 2754 тис. чол., в Івано-Франківській відповідно – 13,9 тис. км^2, 1431 тис. чол., у Закарпатській – 12,8 тис. км^2, 1258 тис. чол. і Чернівецькій – 8,1 тис. км^2, 938 тис. чол.

Територія району включає Карпати, Передкарпаття, Закарпаття.

Карпатський економічний район розташований близько до центра Європи, на межі її Східної і Середньої частин. З південного заходу на північний схід район, зокрема м. Львів, перетинає Головний Європейський Вододіл.

Природно-географічне положення Карпатського району характеризується граничністю, перехідністю природного середовища одного типу в інший.

Для Карпатського району важливим є його еколого-географічно районування в зоні західного перенесення повітряних мас із Східної Європи, які несуть отруйні викиди теплових електростанцій, хімічних і металургійних підприємств із Західно-Східного європейського простору.

Район має вигідне транспортно-географічне положення: лежить у перехресті міжнародних залізничних, трубопровідних та електричних артерій – залізниць Київ – Львів – Прага, Варшава – Перемишль – Львів – Бухарест; газопроводи Уренгой – Помари – Ужгород, Оренбург – Західний кордон; ЛЕП Вінниця – Альбертірша.

Природні умови і ресурси. Район характеризується строкатістю природних умов і ресурсів. Гірська частина Українських Карпат належить до південної і південно-західної території району. Через зручні перевали гірських масивів прокладені залізниці і шосейні дороги, за допомогою яких здійснюються внутрішньорайонні транспортно-економічні зв'язки, а також з Чехією, Словаччиною, Угорщиною та іншими країнами.

Північну частину Карпатського району займає рівнинне Передкарпаття, частина Волино-Подільської височини, Розточчя, Мале Полісся, Закарпатська область, велика частина якої зосереджена в Українських Карпатах.

Район виділяється теплим, помірно вологим кліматом, у ньому не буває посух. Його ґрунтовий покрив дуже різноманітний: переважають сірі й лісові грунти та опідзолені чорноземи (на Волинсько-Подільській височині), дерново-підзолисті поверхнево-оглеєні (у Прикарпатті), бурі лісові (у гірських районах Карпат) тощо.

КАРПАТСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РАЙОН

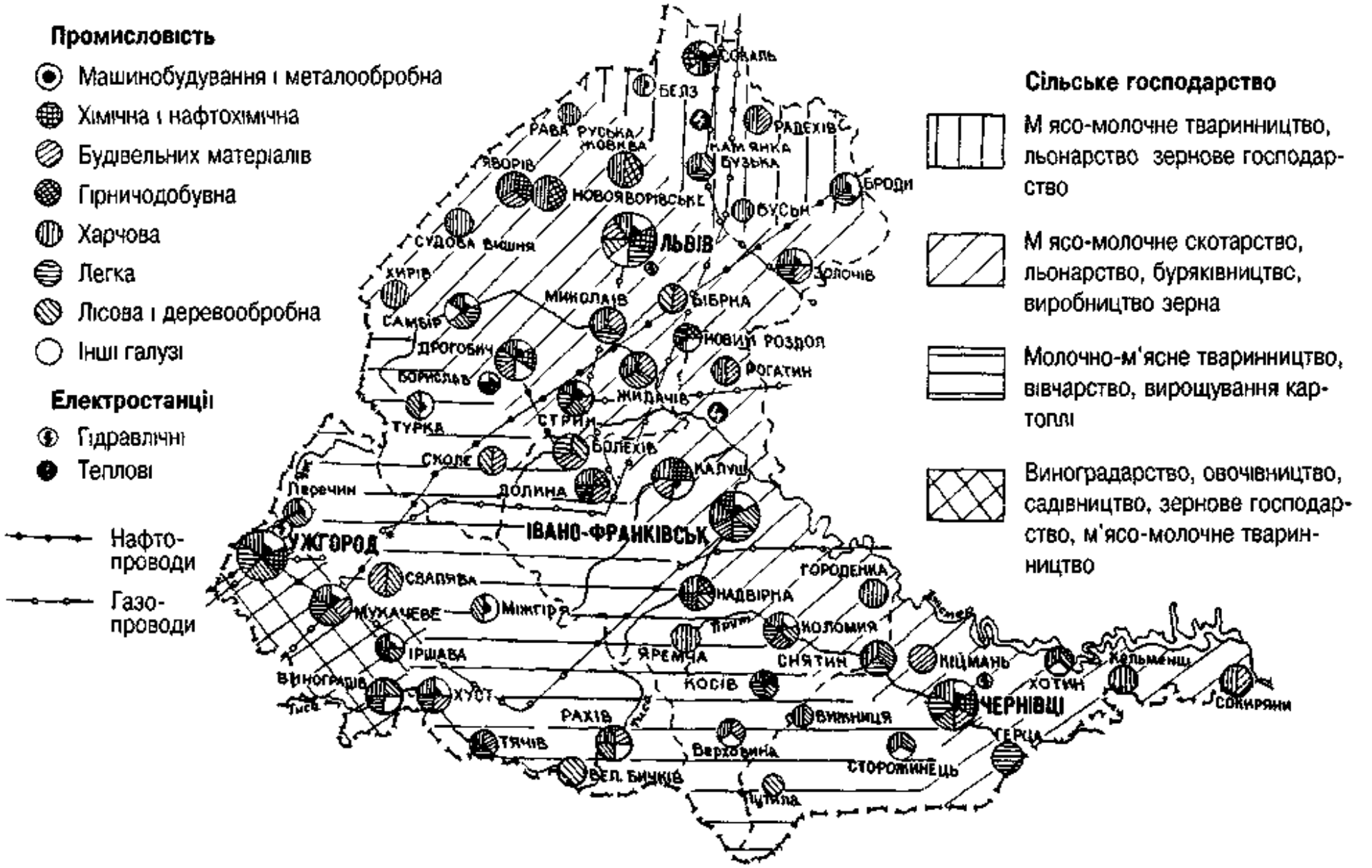

Карпатський район має значні поклади мінерально-сировинних ресурсів. У Прикарпатті розташовані великі поклади сірки, калійної і кухонної солі, які мають державне значення, мінеральних вод (у Карпатах), деяких мінеральних будівельних матеріалів. Міжрайонне значення мають лісові ресурси, кам'яне вугілля, природний газ.

У територіальній структурі корисних копалин виділяються одна зона, два райони і ряд кущів. Основною є Прикарпатська полікомпонентна зона з кущами: Бориславсько-Стебницьким (нафта, попутний і природний газ, озокерит, калійні солі, розсоли), Калусько-Долинським (нафта, попутний газ, калійні і магнієві солі, розсоли), Надвірнянським (нафта, озокерит, кухонна сіль, менилітові сланці), Миколаєво-Роздольським (сірка, цементний вапняк, скляні і формувальні піски, цегляна глина), Яворівським (сірка, сировина для виробництва цегли), Скитським (вапняк, фосфорити). На південних макросхилах Карпат і в передгір'ї виділяються Закарпатський полікомпонентний район з кущами: Берегово-Біганським (алуніти, барит, перліт, каолін, мінеральні фарби), Рахівсько-Солотвинським (кухонна сіль, мармур, доломіт), Ужгородсько-Свалявським (мармур, андезит), Вишківським (ртутна сировина, андезит).

У районі є родовища мінеральних фарб (Іршавське), бентоніту (Горбське), золота (Мужієвське) тощо. На заході знаходиться Львівсько-Волинський монокомпонентний район (кам'яне вугілля).

Лісові ресурси – це запаси деревини, лісові ягоди (чорниця, малина, ожина), гриби, мисливська фауна. Основні запаси деревини зосереджені в Карпатах.

Водні ресурси району – це поверхневі води річок, озер, водосховищ і підземної води. Найбільш водоносними річками є Дністер, Тиса, Пруг, які використовуються для водопостачання населених пунктів, виробництва електроенергії (найбільші ГЕС у Карпатах – Теребля-Ріцька, на Дністрі – Дністровська), частково для судноплавства (Дністер) і лісосплаву (Черемош).

Підземні води району:

- прісні (основне джерело водопостачання міст), у тому числі термальні (м.Мукачеве в Закарпатті);
- мінеральні (Трускавець, Східниця, Свалява, Кваси, Моршин, Олесько та ін.).

Мінеральні води, особливо унікальна "Нафтуся", є основним рекреаційним ресурсом району. До них належать також лікувальні грязі (с.Черче Івано-Франківської обл.).

Незважаючи на вичерпання природно-ресурсної бази внаслідок її несистемної експлуатації у минулому, вона за різноманітністю своїх складових частин, унікальністю (мінеральних вод, озокериту, сірки тощо) і навіть за запасами становить важливу матеріальну основу подальшого прогресивного розвитку соціально-екологічного комплексу Карпатського району.

Теплий помірно-континентальний клімат сприяє вирощуванню ранніх сільськогосподарських культур, садівництва, виноградарства. Тривалість

сонячного сяйва 2100 год. на рік створює умови для дозрівання високоякісних фруктових, виноградних і городніх плодів. Густа річкова мережа забезпечує район водними та енергетичними ресурсами. Різноманітні корисні копалини, горючі гази, нафта, сірка, калійні та кам'яні солі, вугілля дали можливість розвивати обробні галузі промисловості, а грязі, мінеральні води, озокерит створити курорти Трускавець і Моршин, Немирів, Яремча, Свалява, Міжгір'я, Східниця, Гірська Тиса та ін.

Населення. Карпатський район густонаселений: у Львівській області – 126,3, Чернівецькій – 115,9, Івано-Франківській – 103,0 і на Закарпатській – 98,3 чол./км^2. У всіх областях, крім Львівської, переважає сільське населення. У районі більш висока, ніж загалом в Україні (86 чол./км^2), густота населення. Найвища вона в Підкарпатті та рівнинному Закарпатті (понад 90 чол./км^2), найменша – в гірській частині Карпат (менше 20 чол./км^2). Це пов'язано як з історією освоєння і заселення території, так і з впливом природних умов.

Віково-статева структура населення Карпатського району подібна до структури населення всієї України. Зокрема, частка жінок тут становить 53%. У 1991 р. на 1000 жінок припадало 889 чоловіків (в Україні – 865 чоловіків).

Найважливіший у Карпатському районі економічний і культурний центр – м. Львів (809,4 тис. чол. на 1 січня 1994 р.) посідає сьоме місце серед міст України. Населення Чернівців становить 263,2 тис. чол., Івано-Франківська – 235,7, Ужгорода – 126,2 тис. чол. У районі багато малих і середніх міст та селищ міського типу (99).

За національним складом переважають українці – 90 % усього населення району. Проживають тут також росіяни, євреї (переважно в міських поселеннях), поляки (у Львівській обл.), угорці, словаки (у Закарпатській обл.), румуни (у Чернівецькій і Закарпатській обл.) та представники інших національностей.

У Карпатському районі розвинена субурбанізація, пов'язана з наближенням сільських поселень до міст, добре впорядкованою транспортною мережею. Для всіх областей району характерні інтенсивні маятникові міграції: у них бере участь понад 25 % усього працездатного сільського населення. Львів, посідаючи за чисельністю населення сьоме місце в Україні, вийшов на третє місце (після Києва і Харкова) за кількістю маятникових мігрантів (понад 100 тис. чол. щодня).

Карпатський район багатий на трудові ресурси, що полегшує індустріалізацію території і стимулює розвиток трудомістких галузей промисловості і сільського господарства. Тут вирощують зернові і технічні культури (пшеницю, жито, ячмінь, гречку, цукрові буряки), розводять велику і дрібну рогату худобу, свиней, у тому числі займаються килимарством, художнім вишиванням, обробкою шкіри і деревини, художньою різьбою на дереві. У повоєнний період значного розвитку набули машинобудування, хімічна індустрія, гірничодобувна промисловість, індустріальне будівництво.

Промисловість. Територіально-господарський комплекс Карпатського району має складну галузеву і функціонально-компонентну структури. Він

складається з вісьмох взаємопов'язаних міжгалузевих територіальних комплексів (МТК): паливно-енергетичного, машинобудівного, хімічної індустрії, лісовиробничого, індустріально-будівельного, агропромислового, рекреаційного, транспортного. Більшість МТК розвиваються на основі трудових і природних ресурсів району і повністю чи окремими галузями характеризують його місце в територіальному поділі та інтеграції праці.

Найбільш розвинені в Карпатському економічному районі машинобудування, харчова, лісова і деревообробна промисловість, промисловість будівельних матеріалів. Зовсім не розвинена рибна промисловість. Дуже мало розвинена чорна металургія та електроенергетика.

До паливно-енергетичного комплексу належить видобуток і виробництво палива – кам'яного і бурого вугілля, нафти і нафтопродуктів, попутного і природного газу, електроенергії, в основному на теплових електростанціях.

Видобуток кам'яного вугілля сконцентрований у Львівсько-Волинському басейні, розвиток якого почався у повоєнний період. Тепер за рік видобувають майже 15 млн. т енергетичного вугілля. Більше ніж половина кам'яного вугілля збагачується (Червоноград). Буре вугілля видобувається тільки в Закарпатті (с. Ільниця Іршавського району).

Традиційними галузями комплексу є нафтова і газова промисловість Прикарпаття. Останнім часом видобуток нафти і газу помітно знизився внаслідок вичерпання розвіданих ресурсів. Діють нафтопереробні потужності в Дрогобичі, Надвірній, Львові. Головні центри видобутку й акумуляції природного привізного газу – Дашава, Рудка, Угерсько, Більче (Львівська обл.).

Провідна галузь комплексу – електроенергетика, представлена великими Бурштинською (2,4 млн. кВт), Добротвірською (660 тис. кВт) ДРЕС і рядом малих ГЕС і ТЕЦ. Теплові електростанції працюють, в основному, на вугіллі, яке видобувають у Львівсько-Волинському районі. Електростанції об'єднані в систему "Львівенерго". Важливою є роль західноукраїнської розподільної підстанції у міждержавній енергосистемі "Мир" (біля м. Ходорова Львівської обл.). На межі Чернівецької і Хмельницької областей побудована Дністровська ГЕС.

Обслуговуючими галузями в комплексі є виробництво і ремонт гірничовидобувного й енергетичного обладнання (у Дрогобичі, Червонограді, Львові).

Машинобудівний комплекс – це приладобудування, виробництво телевізійної техніки, електроламп: радіоелектронної, медичної апаратури, верстатів із програмним управлінням, металорізальних інструментів. Він орієнтується на кваліфіковану робочу силу й наукову інфраструктуру Львова і зосереджений переважно в обласних центрах. Розвинене транспортне, підйомно-транспортне машинобудування, ремонт транспортної техніки, виробництво автобусів, автонавантажувачів, мопедів, вантажних конвеєрів у Львові, автокранів у Дрогобичі з орієнтацією на кооперативні зв'язки з іншими районами і зарубіжними країнами.

У тісному зв’язку з АПК району розвивається і сільськогосподарське машинобудування (у Львові, Коломиї).

У територіальній структурі комплексу виділяються машинобудівні центри (всі обласні центри, а також Дрогобич, Коломия, Мукачеве).

Комплекс хімічної індустрії – це переважно галузі гірничої хімії (виробництво природної сірки в Новому Роздолі і Новояворівську), видобуток калійних і кухонних солей у Калуші, Стебнику, Солотвині. До основної хімії, яка грунтується на місцевій і привізній сировині, належить виробництво сірчаної кислоти (у Новому Роздолі), калійних (у Калуші, Стебнику), комплексних добрив (у Новому Роздолі).

Розвивається хімія органічного синтезу – виробництво штучних волокон (у Сокалі), технічного вуглецю (у Дашаві), тонкого хімічного синтезу (в Івано-Франківську), поліетилену (у Калуші). Сировина для виготовлення поліетилену надходить до Калуша етиленопроводом з Угорщини. Розвинені хіміко-фармацевтична промисловість (у Львові), виробництво лаків і фарб (у Львові, Бориславі), нетканих матеріалів (у Бориславі).

Комплекс хімічної індустрії поєднує деякі виробництва з іншими МТК: агропромисловими (виробництво міндобрив), лісопромисловими (лісохімія), індустріально-будівельними (виробництво лаків, фарб). У перспективі можливий розвиток на базі ресурсів місцевої сировини гірничо-хімічної та основної хімії: освоєння великого Марково-Розсільнянського родовища калійних солей, Гуменецького родовища природної сірки; розширення виробництв побутової хімії, хіміко-фармацевтичних та мінеральних добрив.

У районі недостатньо розвинене хімічне машинобудування та індустріальна інфраструктура комплексу.

Висококваліфіковані кадри хіміків готують Львівський політехнічний інститут та Львівський університет.

Лісовиробничий комплекс спеціалізується в основному на виробництві меблів. З цією галуззю тісно пов’язані лісопильне виробництво, виготовлення чорнових і чистих меблевих заготовок, фанери, деревно-стружкових і волокнистих плит, картону, паперового пластику, синтетичних смол, фурнітури.

Великими центрами целюлозно-паперової промисловості є Жидачів, Рахів; лісохімії – Свалява, Великий Бичків, Перечин. Діють ремонтні підприємства (у Калуші, Тереславі). Висококваліфіковані кадри готують у Львові (у лісотехнічному інституті). Головні райони комплексу в Івано-Франківську, Жидачеві, Чернівцях, Ужгороді, Мукачевому, Дрогобичі, Сваляві, Надвірній. Найбільшими центрами деревообробної промисловості є Львів (виробництво меблів, фанери, паперового пластику), Івано-Франківськ (меблі) та ін.

Індустріально-будівельний комплекс структурно складається з двох блоків галузей:

- виробництво будівельних матеріалів;
- житлове, соціально-культурне, промислове, сільськогосподарське і транспортне будівництво.

До першого блоку комплексу належить виробництво будівельного

каменю, в'язких матеріалів – цементу (у Миколаєві), вапна (у Пустомитах), гіпсу (у Ширці), стінових матеріалів, цегли, облицювальних матеріалів. Цемент, облицювальна плитка, гіпс частково вивозяться до інших районів.

Агропромисловий комплекс. В інтегральному АПК розвинені спеціалізовані комплекси:

а) рослинницького напряму – цукробуряковий, виноградно-виноробний, спиртогорілчаний, плодоовочепереробний та ін.;

б) тваринницького напряму – м'ясопереробний, молокопереробний, птахопромисловий.

У тісному зв'язку з деякими з цих комплексів розвиваються галузі легкої промисловості – текстильна, швейна, трикотажна, взуттєва, які орієнтуються на місцеві трудові ресурси, споживача і частково на привізну сировину та напівфабрикати.

Найбільшу земельну площу має Львівська область (табл. 7.9.), на яку припадає найбільша площа ріллі і сіножатей, найменшу – Чернівецька область, що має найменшу площу сіножатей.

Область	Загальна земельна площа	Земельна площа у користуванні с.-г. підприємств і господарств	Усі угіддя с.-г. підприємств і господарств	У тому числі	
				рілля	сіножаті і пасовища
Закарпатська	1275	629	448	198	217
Івано-Франківська	1393	685	535	414	105
Львівська	2183	1384	1169	820	327
Чернівецька	810	564	468	338	102
Всього	5661	3262	2620	1770	751

Таблиця 7.9. Загальна земельна площа сільськогосподарських угідь в областях (на 1 січня 1996 р.), тис. га

Базовим в АПК є багатогалузеве сільськогосподарське виробництво з добре сформованими зонами спеціалізації:

- ✓ лісостеповою (зернове господарство, м'ясне і молочне скотарство, свинарство, птахівництво);
- ✓ карпатською з підзонами:

а) передгірською передкарпатською (льонарство, картоплярство, молочно-м'ясне тваринництво, овочівництво);

б) передгірською закарпатською (виноградарство, садівництво, тютюнництво, молочно-м'ясне скотарство і птахівництво).

Найбільший валовий збір зерна у Львівській, друге місце посідає Чернівецька, найменший – у Закарпатській області (табл. 7.10.).

Галузі харчової промисловості, які становлять разом з легкою переробний блок АПК, зосереджені переважно в місцях виробництва сировини. Цукровий буряк переробляється в лісостеповій зоні (у Ходорові, Радехові, Золочеві, Городенці); льон – в Передкарпатті (Старому Самборі),

овочі і плоди – у лісостеповій і передгірській зонах; м'ясокомбінати розміщені переважно в обласних центрах, а також у Бориславі, Стрії; молокозаводи – в обласних та індустріальних центрах; маслосирзаводи – рівномірно на території району.

Область	У середньому за рік			За рік		
	1981-1985	*1986-1990*	*1991*	*1992*	*1993*	*1995*
Закарпатська	252	295	290	222	217	197
Івано-Франківська	393	497	345	393	476	422
Львівська	711	979	864	907	944	866
Чернівецька	523	583	397	413	589	485

Таблиця 7.10. Валовий збір зерна в областях (у господарствах усіх категорій), тис. т

У Закарпатті розвинені виноробна і коньячна (в Ужгороді, Береговому, Іршаві), в областях, розміщених північніше від Карпат, – спиртогорілчана промисловість.

Головними центрами текстильної, швейної і трикотажної промисловості є Львів, Чернівці, Червоноград (орієнтація на жіночу робочу силу), хутрові – Тисмениця, шкіряної і взуттєвої – Львів, Стрий, Борислав, Івано-Франківськ.

У Карпатському районі добре розвинені галузі обслуговування базового блоку АПК: виробництво і ремонт сільськогосподарських машин, мінеральних добрив, підготовки кадрів (Львівські сільськогосподарська і зооветеринарна академії, Інститут землеробства і тваринництва західних областей України, ряд зональних дослідних станцій). Однак вразливим місцем обслуговування АПК залишається недостатній розвиток наукового обслуговування, проектно-конструкторської діяльності, системи підготовки кадрів, спеціального машинобудування для легкої і харчової промисловості.

До рекреаційного комплексу Карпатського району належить санаторно-курортне і туристське господарство та сфера відпочинку, а саме система закладів санаторно-курортного лікування, турбаз, екскурсійних станцій, баз, будинків відпочинку .і пансіонатів. Основним районом рекреації є територія Українських Карпат. Тут розміщені відомі здравниці Трускавця, Моршина, Любіня Великого, Немирова. Основними центрами туризму є Львів та інші старовинні міста (Галич, Чернівці, Ужгород).

Транспортна система. Транспортний комплекс зв'язує різні частини району, а також перевозить вантажі та пасажирів Карпатського та інших районів України і зарубіжних країн. Провідним у цьому комплексі є залізничний транспорт, який тісно зв'язаний з автомобільним. Для зовнішніх і частково внутрішньорайонних перевезень використовується авіаційний транспорт. Розвинений газо-і нафтопровідний транспорт.

Залізнична мережа району густіша, ніж в Україні в цілому. Головні лінії прямують з Києва до Львова і далі до Ужгорода і Чопа. У перевезеннях переважають транзитні вантажі. Вантажі перевантажують на прикордонних станціях Чоп і Мостиська. Великі залізничні вузли: Львів, Красне. Основними вузлами транспортного комплексу є обласні центри (залізнично-

автомобільні).

Охорона навколишнього середовища. Потребують уваги питання охорони унікальних лісових ресурсів Карпат, здійснення протиерозійних заходів, регулювання стоку карпатських річок, які затоплюють у період повеней значні передгірські території. Необхідно вжити дійових заходів щодо усунення промислових викидів у повітряний і водний басейни, передусім, у районах розміщення гірничо-хімічних виробництв і цементної промисловості.

У зв'язку з приватизацією підприємств потрібно розв'язати питання про охорону природи в цьому районі. Проблема економіки полягає в заміні застарілих технологій у промисловості, сільському господарстві. Створення фермерських господарств потребує від фермера відповідальності за деградацію земельної ділянки.

Заслуговує на увагу в Карпатському районі дослідження регіональних особливостей продуктивних маятникових міграцій, що набуває великого державного значення. Суспільні та особисті втрати, пов'язані з ними, є настільки вагомими, що дають змогу порушувати питання про потребу державного планування цього процесу й управління ним.

Важливими є проблеми місцевого самоврядування та фінансової самостійності регіонів.

Функціонально-територіальна структура району. У територіальній структурі Карпатського району виділяють два внутрішньообласних райони: Підкарпатський (нафта, газ, сірка, калійні добрива, продукція деревообробки, санаторно-курортне господарство) і Північний (видобуток кам'яного вугілля, харчова і легка промисловість). Головні економічні центри Львівського Підкарпаття: Дрогобич (машинобудування, деревообробна, легка промисловість), Стрий (машинобудування, харчова і деревообробна промисловість), Борислав (видобуток нафти, легка і хімічна промисловість), Новий Роздол (виробництво сірки); центри Львівської півночі – Червоноград (видобуток кам'яного вугілля, легка промисловість), Сокаль (хімічна промисловість), Добротвір (електроенергетика). У цих районах формуються вузли: Дрогобицьке-Бориславський і Червоноградсько-Сокальський.

У центральній частині області сформувався великий Львівський економічний вузол, який є провідним у її функціонально-територіальній структурі (машинобудування, харчова і легка промисловість). Його територія – це міста і селища міського типу Красне, Кам'янка-Бузька, Жовква, Івано-Франкове, Городок, Рудки, Миколаїв.

Три карпатські області району – Івано-Франківська, Чернівецька і Закарпатська – мають подібну спеціалізацію: АПК, ЛПК і рекреація. Івано-Франківський обласний район виділяється нафтовою і калійною промисловістю, Чернівецький – машинобудуванням і легкою промисловістю, Закарпатський – харчовою промисловістю і деревообробкою.

7.13. Центральноукраїнський економічний район

Площа – 45,5 тис. км^2.

Населення – 2729,4 тис. чол.

Склад – Черкаська і Кіровоградська області.

Центральноукраїнський економічний район займає геометричний центр України, розміщений у басейнах річок Дніпра та Південного Бугу. Через нього проходять,залізниці між Києвом і портами Чорного та Азовського морів, Поділлям і Придніпров'ям.

Природні умови і ресурси. Район має рівнинний рельєф на Придніпровській низовині та хвилястий – на Придніпровській височині. Висота – від 269 до 62 м над рівнем моря.

Крім Дніпра і Південного Бугу, район має густу мережу малих та середніх річок: Супій, Рось, Вільшанка, Тясмин, Інгулець, Інгул, Гірський Тікич, Гнилий Тікич, Ятрань тощо. На території Українського кристалічного щита є родовища лікувальних радонових вод (Умань, Новоукраїнка, Знам'янка).

Родовища бурого вугілля в районі Українського кристалічного щита мають промислові запаси і розробляються біля м. Олександрії Кіровоградської області та Ватутіного Звенигородського району на Черкащині. На лівобережжі Дніпра, в долинах річок, та у долині р. Ірдинь на правобережжі розробляються поклади торфу, а також уранових руд у Кіровоградській групі родовищ.

У східній частині району, на лінії Кривий Ріг – Кременчук, зосереджені поклади залізистих кварцитів; на заході, у Побужжі – поклади хромітів та нікелевих руд. Протягом 1992-1994 рр. інтенсивно розвідувався Кіровоградський золоторудний район; прогнозовані запаси золота тут сягають 5 тис. т.

У районі є кілька родовищ вогнетривких глин, графіту, каолінів, бентоніту. Виявлена алмазоносність на Кіровоградщині.

Район багатий на граніти, габро, лабрадорит – цінні будівельні матеріали.

Кліматичні умови сприятливі для проживання населення та розвитку сільського господарства. Місто Черкаси та територія у радіусі 150 км – район максимуму біологічної ефективності клімату не тільки в Україні, а і в усьому СНД.

Середні температури липня – 20-21°С; середні температури січня –5... –6°С. Середньорічна кількість опадів становить 450-550 мм. Днів з опадами за рік – 120-140.

У регіоні ціла гама чорноземних грунтів – від опідзолених до типових.

Більша частина території району знаходиться в зоні Лісостепу, південніше Кіровограда – зона північного Степу (нині розорана і повністю освоєна зона різнотравно-типчаково-ковилових степів). Незначну частину займають ліси, де переважають сосна звичайна, граб, дуб.

ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РАЙОН

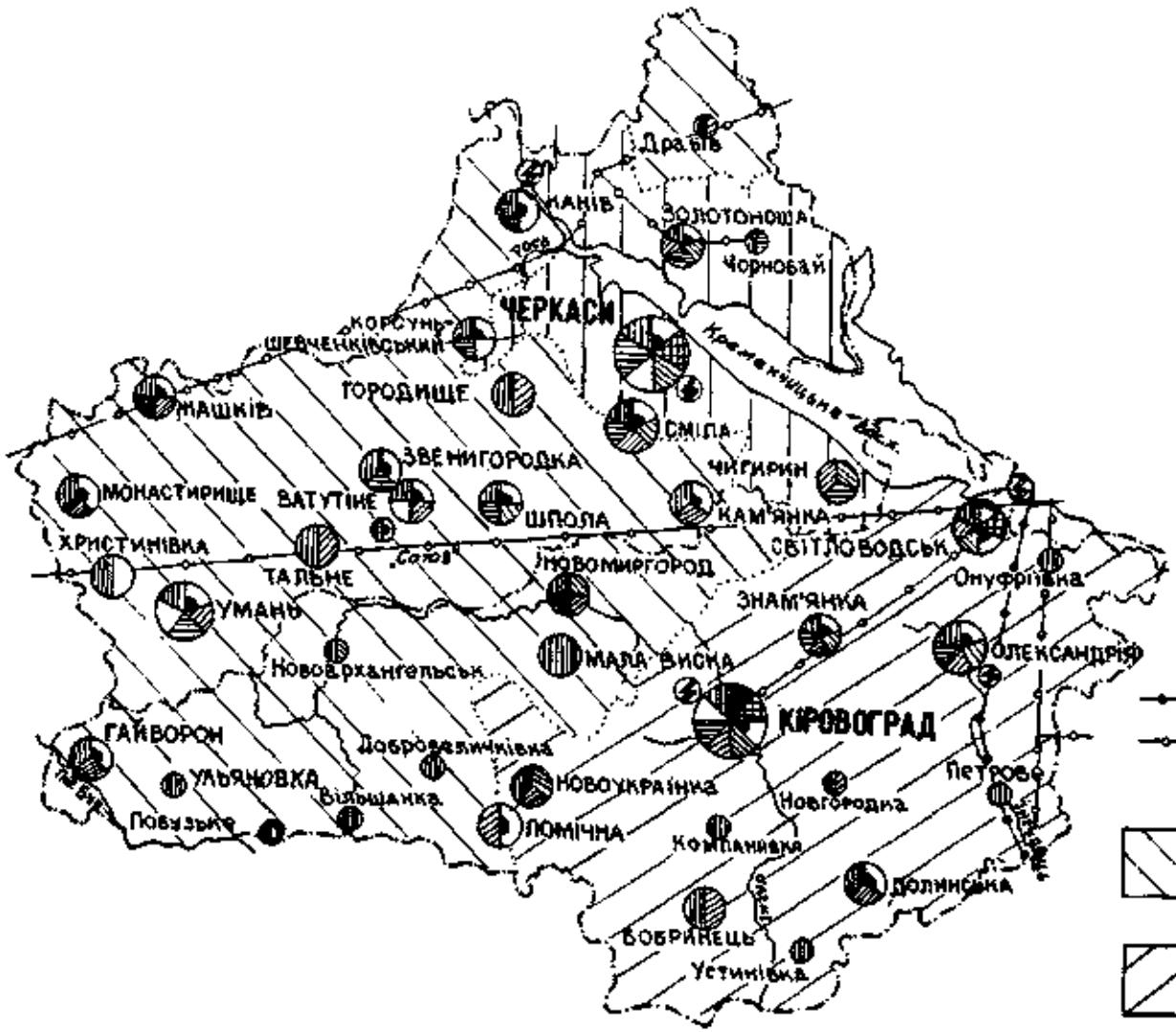

Промисловість

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Машинобудування
- Хімічна
- Будівельних матеріалів
- Деревообробна
- Легка
- Харчова
- Інші галузі

Електростанції

- Теплові
- Гідравлічні

- Нафтопроводи
- Газопроводи

Сільське господарство

- Молочно-м'ясне скотарство, зернове господарство, буряківництво, виробництво соняшнику
- Молочно-м'ясне тваринництво, свинарство, птахівництво, зернове господарство, вирощування соняшнику і буряку
- Молочно-м'ясне скотарство, свинарство, зернове господарство, овочівництво, садівництво, буряківництво

Отже, регіон має великі (світового значення) запаси уранових руд, кристалічних будівельних та облицювальних матеріалів; значні (державного значення) запаси золота, хромітів та нікелевих руд, які можуть забезпечити потреби України на значний період; промислові запаси залізистих кварцитів, вогнетривких глин, каолінів. Перспективна для України алмазоносність.

У регіоні найкращі в Україні грунтово-кліматичні умови для розвитку галузей сільського господарства.

Населення. Населення регіону станом на 1 січня 1994 р. становить 2776,3 тис. чол. Від перепису 1959 р. воно зросло всього на 55 тис. чол. У містах мешкає 57,5 % населення. Середня густота 61,2 чол. на 1 км^2, у тому числі у Черкаській області – 73,5 чол./км^2, у Кіровоградській – 50,9 чол./км^2. Це значно нижче від середнього показника в Україні (86,5 чол./км^2).

Густота сільського населення в середньому становить 26,4 чол./км^2, у тому числі на Черкащині – 35,1, на Кіровоградщині – 20,2 чол./км^2.

У регіоні розміщено 28 міст, у тому числі 10 обласного підпорядкування; на Черкащині – відповідно 16 і 6, на Кіровоградщині – 12 і 4 міста.

Селищ міського типу в регіоні – 41, з них на Черкащині – 15, на Кіровоградщині – 26.

Найбільші міста району – Кіровоград, Черкаси, Олександрія, Сміла, Умань, Канів.

Вікова структура населення характеризується значною часткою осіб похилого віку (24,8 % проти 21,7 % в Україні). В цілому молодь становить 21,6 % чисельності населення, особи працездатного віку – 53,6, пенсійного – 24,8 %.

Національний склад населення в цілому однорідний. Українці становлять 90,5 % населення Черкащини, 85,3 % – Кіровоградщини. Російськомовного населення на Кіровоградщині проживає 11,7 %, на Черкащині – 8,0 %. Крім того, на Кіровоградщині проживає 0,9 % молдаван (в районах так званої Новосербії) та 0,8 % білорусів.

Частка пенсіонерів у загальній чисельності становить 29,7 %, що більше, ніж у цілому в Україні (27,3 %), і поряд з депопуляцією свідчить про складну демографічну ситуацію в самому центрі України. Регіон – один з перших в Україні, де почалися й тривають процеси депопуляції. Він потребує значних інвестицій з метою поліпшення демографічної ситуації (нове законодавство про сім'ю, активне житлове будівництво, розвиток інфраструктури, нові робочі місця на базі найновіших технологій та ін.). Потребує розвитку з урахуванням місцевих особливостей система соціального захисту пенсіонерів.

Господарство Центральноукраїнського економічного району – яскравий приклад невикористаних можливостей, нереалізованого потенціалу. В районі немає великих міст, розвинених галузей промисловості, що є носіями технічного прогресу. Неповністю реалізовані можливості розвитку харчової промисловості тощо.

Промисловість. У сукупній товарній продукції регіону на промисловість

припадає майже 53 %. У регіоні виробляють верстати і сільгоспмашини, помпи й азотні добрива, напівпровідникові матеріали, добувають уранові руди й графіт, граніт, виробляють цукор, олію. Галузями спеціалізації є сільгоспмашинобудування, гірничодобувна, паливна, хімічна, будматеріалів, деревообробна промисловість, чорна та кольорова металургія, електронна, легка і харчова промисловість. У регіоні розвинений видобуток бурого вугілля у містах Олександрія і Ватутіне та виробництво торфобуровугільних брикетів. Основою електроенергетики є великі Кременчуцька та Канівська ГЕС, малі ГЕС: Краснохутірська, Новоархангельська, Тернівська, Стеблівська, Корсунь-Шевченківська, Тальнівська; теплові електростанції: Кіровоградська, Олександрійська, Черкаська, Ватутінська, Уманська. Будується Чигиринська парогазова електростанція. У стадії будівництва потужна Канівська гідроакумуляційна електростанція. Чорна металургія представлена гірничо-збагачувальним комбінатом у м. Долинській, ливарним заводом у Кіровограді, цехами у містах Черкаси, Сміла, Корсунь-Шевченківський, Звенигородка.

Підприємства кольорової металургії розміщені у м. Світловодську (комбінат твердих сплавів і тугоплавких металів та завод чистих металів) та Побузьку (феронікелевий завод).

Машинобудівний комплекс: Кіровоградські заводи “Червона зірка” (тракторні сівалки), “Гідросила” (помпи для тракторів, автомобілів, екскаваторів, гідравлічні передачі), Черкаський машинобудівний завод (устаткування для харчової промисловості), Смілянський машинобудівний (устаткування для харчової промисловості, побутова техніка), Корсунь-Шевченківський механічний (устаткування для цукрової промисловості), Уманський і Монастирищенський ремонтно-механічні заводи, Кам’янський машинобудівний (устаткування для легкої і хімічної промисловості). Верстатобудування представлене Корсунь-Шевченківським заводом ім. Б.Хмельницького. Уманський завод “Мегомметр” випускає електротехнічні прилади. На Кіровоградщині працюють ВО “Друкмаш”, “Радій”, рудоремонтний завод (м. Олександрія). Золотоніський завод ім. Лепсе випускає устаткування для будівельної індустрії.

Вагоноремонтні заводи розміщені у містах Помічна, Черкаси, Умань; локомотиворемонтні – на станції імені Шевченка (м. Сміла) та у м.Гайвороні.

Будівельні матеріали виробляють Кіровоградське, Капустинське, Власівське кар’єроуправління (видобуток лабрадориту), заводи для виробництва щебеню у Хлистунівці, Знам’янці, Новоукраїнці, Старих Бабанах, Ватутіному, Тальному. Цегельні заводи розміщені поблизу Кіровограда, у Золотоноші, Чигирині, Маньківцях, Городищі, Корсунь-Шевченківському, Каневі.

Підприємства будіндустрії є у Кіровограді (ВО “Кіровоградзалізобетон”, “Будіндустрія”), у Світловодську (“Дніпроенергобудіндустрія”), Черкасах (“Будіндустрія”) та Умані (“Будіндустрія”).

Підприємства хімічної та нафтохімічної промисловості розміщені у Черкасах (ВО “Азот”), Світловодську (завод “Промінь”) та Кіровограді

(завод “Прогрес”).

Деревообробна промисловість представлена Черкаським меблевим комбінатом, Шполянською меблевою фабрикою, меблевими підприємствами Кіровограда, Світловодська, Новомиргорода, Новоукраїнки. Целюлозно-паперова – виробництвом діаграмного паперу в Олександрії, паперової та картонної тари – у Кіровограді та Знам’янці.

Серед галузей харчової промисловості провідна роль належить цукровому виробництву. На Черкащині працюють 24 цукрових піскових та 1 рафінадний заводи, на Кіровоградщині – 11 цукро-пісковий заводів.

Великі м’ясокомбінати, птахокомбінати, м’ясопереробні підприємства розміщені у Черкасах, Умані, Балаклії, Золотоноші, Звенигородці, Кіровограді, Олександрії та інших містах.

Молочна та маслоробна промисловість розміщена у Новоархангельську, Знам’янці, Малій Висці, Черкасах, Смілі.

Добре розвинена борошномельно-круп’яна промисловість. Серед підприємств плодоовочеконсервної промисловості виділяються Черкаський, Звенигородський, Ватутінський, Смілянський, Знам’янський, Новомиргородський, Побузький, Підвисоцький, Добровеличківський, Цибулівський комбінати.

Найбільші підприємства легкої промисловості: Черкаський шовковий комбінат, Черкаська і Стеблівська текстильні фабрики, швейні фабрики у Смілі, Золотоноші, Умані, Кіровограді, Олександрії; взуттєве виробництво у Черкасах, Умані, Новомиргороді; валяльно-повстяна фабрика у Черкасах.

На території регіону сформувалися промвузли: Кіровоградський, Олександрійський, Черкаський, Смілянський, Канівський, Уманський, Золотоніський.

Агропромисловий комплекс. У регіоні щорічно виробляється до 637 тис.т цукру-піску, 25 тис. т коров’ячого масла, 114 тис. т м’яса.

Регіон має 4551 тис. га загальної земельної площі, в тому числі 3213 тис. га сільськогосподарських угідь, із них 274 тис. га сіножатей.

Виробництво продукції сільського господарства на 1 жителя у 2,5 раза перевищує відповідний показник у Донбасі.

У посівах зернові культури посідають 50 % (озима пшениця, ячмінь, кукурудза), технічні – майже 17 % (соняшник, цукрові буряки); овоче-баштанні культури і картопля – 4,5 % та кормові культури – 29 %. Цукровий буряк вирощують на Черкащині, соняшник – на Кіровоградщині, коноплі і тютюн – на Лівобережжі Черкащини. На півдні регіону розвинене зрошення. Добре розвинене садівництво та ягідництво, особливо на Черкащині. Тут працює Мліївський науково-дослідний інститут садівництва Лісостепу ім. Л.П. Симиренка.

У галузевій структурі сільського господарства переважає тваринництво (54 % товарної продукції), а саме: скотарство молочно-м’ясного напряму та свинарство. Допоміжні галузі – птахівництво, вівчарство, бджільництво, ставкове рибництво, шовківництво.

Транспортна система. Протяжність магістральних залізниць – 1697 км, густота залізниць – 37 км на 1000 км^2. Найбільші залізничні вузли: станція ім.

Шевченка, Цвіткове, Золотоноша, Христинівка, Знам'янка, Помічна, Долинська, Гайворон.

Автошляхів у регіоні – понад 12 тис. км, з них з твердим покриттям – понад 10 тис. км. Густота автошляхів – 262 км на 1000 км^2.

Територією регіону проходять траси газопроводів "Союз", Кременчук – Кіровоград, Кременчук – Кривий Ріг, нафтопроводу Кременчук – Кривий Ріг.

На Черкащині історично склалися такі господарські підрайони: Правобережний Придніпровський (Черкаський, Канівський, Чигиринський райони), Центрально-Південно-Західний (займає найбільшу частину Правобережжя області), Лівобережний, а на Кіровоградщині – Північно-Західний (майже 45 % території, 35 % населення області), Центральний (майже 30 % території, 50 % населення області), Південно-Східний (майже 20% площі, 15 % населення).

Регіон має добрі економічні зв'язки з областями України, країнами СНД та далекого зарубіжжя. Вивозить сільгоспмашини, устаткування для харчової промисловості, верстати, помпи, друкарські машини "Ятрань", телевізори і радіоапаратуру, азотні добрива, чистий графіт, чисті метали, граніт, меблі, торфобуровугільні брикети, гірський віск, цукор, олію, м'ясо, масло. Ввозить ліс, міндобрива, метал, машини, нафту, бавовну та іншу промислову продукцію.

Основна проблема регіону – недостатній рівень розвитку промисловості, обмеженість потужностей електроенергетики. Частково цю проблему може розв'язати впровадження в дію Чигиринської ТЕС та Канівської ГАЕС. Добрі передумови промислового розвитку мають Канів, Черкаси, Золотоноша, Чигирин, Світловодськ, Кіровоград, Олександрія, Гайворон, Сміла, Корсунь-Шевченківський, Тальне та інші поселення. Є всі умови для розвитку харчової промисловості.

До екологічних проблем слід віднести підвищений рівень забруднення радіонуклідами районів Канева, Лисянки, Звенигородки; забруднення води малих річок у межах Українського кристалічного щита, підвищені темпи ерозії чорноземних грунтів, забруднення атмосфери міст Черкас і Кіровограда.

7.14. Волинський економічний район

Площа – 40,3 тис. км^2.

Населення – 2269,4 млн. чол.

Склад – Волинська і Рівненська області. До Волинського району належать Волинська і Рівненська області. Район розміщений у крайній північно-західній частині України і є найменшим за площею та населенням регіоном нашої держави, має вигідне економіко-географічне та транспортне положення на шляхах до сусідніх Білорусі та Польщі.

Природні умови та ресурси району в цілому сприятливі для розвитку господарства. На півночі району виділяється Волинське Полісся, яке із заходу на північний схід перетинається Волинською моренною грядою

(Любомльсько-Столинське пасмо). Це моренні відкладення дніпровського зледеніння (піски, валуни, галечники), відносна висота яких 30-40 м, абсолютна – 220 м.

В основі Волинського Полісся знаходяться західні схили Українського кристалічного щита і Волино-Подільські моноклінали, що характеризуються значним поширенням льодовикових і карстових форм рельєфу, долинних ландшафтів, надмірним зволоженням, болотами, значною кількістю озер і залісненістю (до 25-45 %). Виділяється Шацький національний парк (функціонує з 1983 р.).

У південній частині розміщена Волинська височина (в межах обох областей протяжністю до 200 км, до 40-50 км завширшки). Пересічна висота 220-250 м, максимальна – 342 м (Мізоцький кряж), складена в основному з вапняків і мергелів, перекритих лесами. Виділяються Горохівська і Повчанська височини, Рівненське і Гощанське плато, Мізоцький кряж.

Промислове значення мають такі корисні копалини, як крейда, кам'яне вугілля, нафта, торф, вапняки, глина. Взагалі основні запаси кам'яного вугілля у Нововолинську майже вичерпані. Є ряд значних родовищ торфу (Турське, Цирське, Морочне, Чемерне та ін.). Останнім часом у Волинській області відкрито невеликі запаси природного газу біля селища Локачі (6,5 млрд. $м^3$) та значні запаси уранової руди (поблизу м. Рівне).

Велике значення мають будівельні корисні копалини: базальт (в Івановій Долині, Берестовці); граніт (у Вирах, Осницьку, Клесові). Ці природні ресурси сприяли виникненню і розвитку потужної промисловості будівельних матеріалів).

Клімат помірно-континентальний. Зима м'яка, з частими відлигами. Середня температура січня становить –4,5... –5°С, липня – 18,5°С. Річна кількість опадів – від 550 до 640 мм. Період з температурою понад 10°С становить 150-160 днів. Найбільше опадів улітку. Бувають атмосферні посухи, суховії, пилові бурі, влітку – зливи, град.

У районі формується басейн Дніпра – річки Прип'ять, Турія, Стохід, Стир, Горинь, Случ та ін. Гідрографічна мережа добре розвинена. В крайній північне-західній частині виділяються карстові озера, особливо Шацькі: Світязь, Пулемецьке, на Рівненщині – Біле, Хоромис та ін. Озера широко використовуються для рибальства, туризму.

Грунти в поліській частині району дерново-підзолисті різних видозмін – від слабкопідзолистих піщаних і глинисто-піщаних у комплексі з торфоболотними до сірих лісових і підзолистих чорноземів. На півдні Рівненської області виділяються чорноземи на твердих карбонатних породах (рендзини), які досить родючі. Це, як правило, землі доброї і середньої якості – від 30 до 50 балів (за 100-бальною шкалою), а на півночі – 24-40 балів, що потребують значного вапнування.

На Поліссі осушення боліт зведено до мінімуму, оскільки це призводить до переосушення грунтів, виникнення пилових бур унаслідок зниження зернистості грунту.

ВОЛИНСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РАЙОН

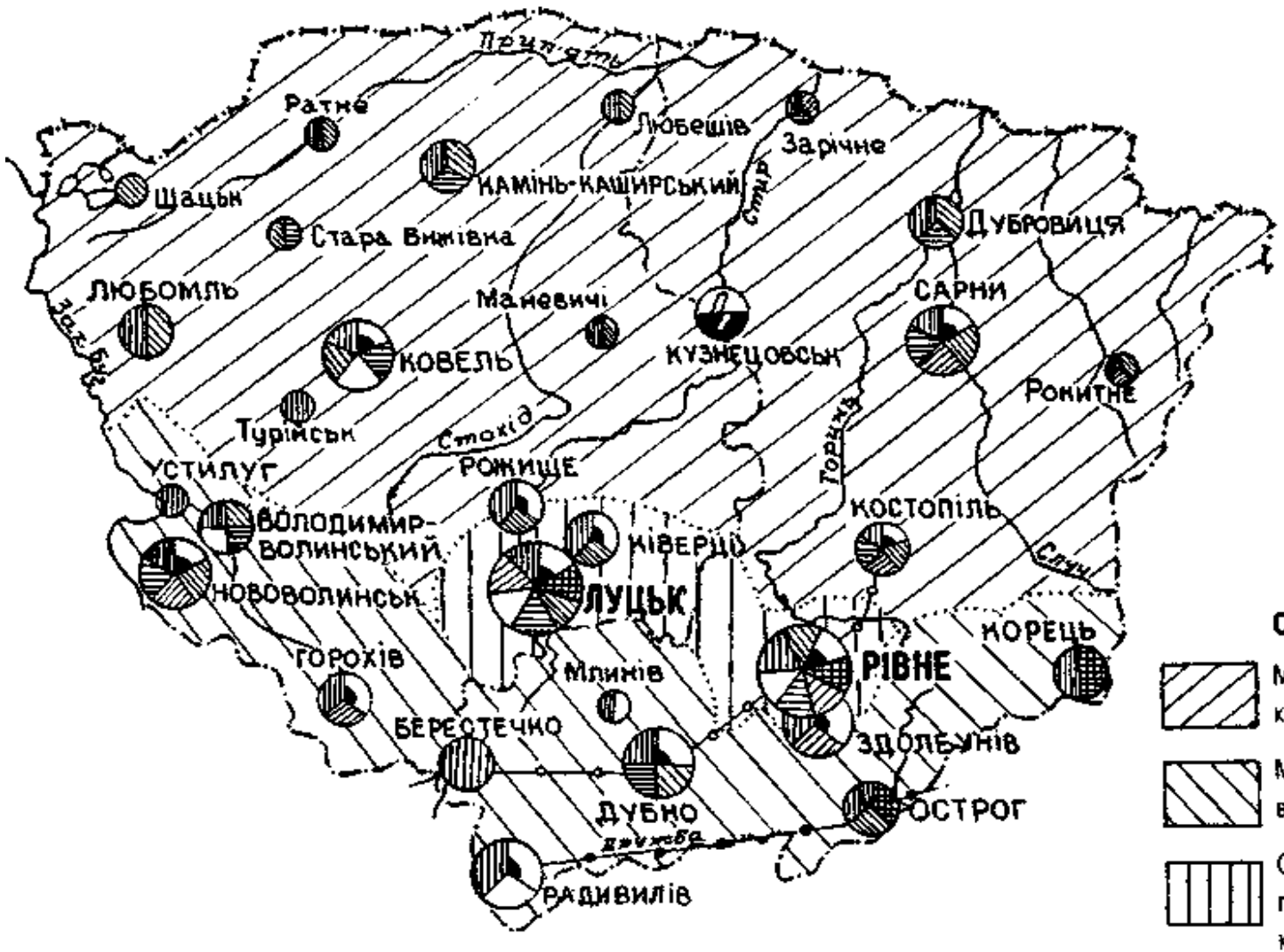

Електростанції

- Атомні

Промисловість

- Машинобудування і металообробна
- Хімічна
- Легка
- Харчова
- Лісова і деревообробна
- Будівельних матеріалів
- Інші галузі

- Нафтопроводи
- Газопроводи

Сільське господарство

- М'ясо-молочне скотарство, льонарство, картоплярство, виробництво зерна
- М'ясо-молочне скотарство, буряківництво з виробництвом зерна
- Овоче-молочне господарство приміського типу з виробництвом цукрових буряків і зерна

Волинське Полісся в минулому було суцільно вкрите переважно дубово-сосновими лісами. Нині лісистість коливається від 25 до 50 %.

Особливістю Волинського Полісся є його заболочення. На Рівненщині, в її північній частині, поширені оліготрофні (верхові) бідні на мінеральні солі болота. У лісостеповій частині району поширені грабово-дубові і дубові ліси, які не лише відіграють велику роль у промисловості, а й мають водоохоронне значення, сприяють очищенню забрудненого атмосферного повітря.

Отже, природні умови в цілому сприятливі для розвитку сільського та лісового господарства.

Еколого-географічна ситуація у цьому районі складна. Північна його частина дуже забруднена радіонуклідами, особливо у таких адміністративних районах, як Сарненський, Володимирецький, Дубровицький, Зарічнянський та Рокитнівський. У цілому підвищується забруднення навколишнього середовища навколо таких міст, як Рівне, Нововолинськ, менше Луцьк. Умовно чистими можна назвати лише Радивилівський район у Рівненській області та район Шацьких озер у Волинській області.

Населення. У 1995 р. загальна кількість населення становила 2269,4 тис. чол. За 1959-1995 рр. його кількість зросла всього на 26 %. Нині динаміка чисельності населення низька, щорічний приріст – усього 0,5 %.

За зазначений період чисельність населення Рівненської області зростала швидше (29,1 %), ніж Волинської (20,6 %).

Національний склад населення району досить однорідний – 93-94 % українців. Приблизно 4,2 % населення становлять росіяни, які проживають головним чином у найбільших містах. Крім того, є білоруси, особливо в Рокитнівському районі Рівненської області, а також невелика кількість поляків, євреїв та представників інших національностей, які поселилися у містах.

У Волинському районі частка дітей більша, ніж в Україні, однак менша, ніж працездатного населення. Це пов’язано з більшою народжуваністю, тобто з іншими темпами природного приросту населення, ніж, скажімо, на сході України. Серед міського населення у Волинському районі частка дітей теж значно вища (26,5-27 %), ніж у містах країни (22,8 %), приблизно така сама частка працездатного населення (58-60 %) і дещо нижча частка людей пенсійного віку (13-15 %), ніж у цілому в Україні (18 %).

Статева структура населення теж відрізняється від загальнодержавної: співвідношення чоловіків і жінок у Волинському районі від 47,4 до 52,6 % (в Україні від 46,5 до 53,5 %). В Україні на 1000 жінок припадає 868 чоловіків, у тому числі у Волинській області – 898 чоловіків, а в Рівненській – 905 чоловіків, тобто один з найбільших показників у державі (третє місце після Закарпатської та Львівської областей).

Частка робітників і службовців у Волинському районі становить 69,3 %, що значно менше від відповідного показника в Україні (77,6 %). Він найнижчий у Волинській області (68,5 %) і дещо вищий у Рівненській. Це свідчить про низький промисловий розвиток цього району.

У районі значний процент пенсіонерів: у Волинській обл. – 25,3 %, у Рівненській – 22,2 %, в Україні – 25 % загальної чисельності населення.

Основна маса працівників зайнята у таких галузях промисловості, як харчова, легка, машинобудівна, а також у сільському господарстві і на транспорт.

Загальна густота населення у Волинському районі становить 56,2 чол./км^2 (в Україні значно вища – 86,5 чол./км^2). Серед двох областей густота населення вища у Рівненській області – 59,2 чол., у Волинській – 53,3 чол.

Густота сільського населення у Волинському економічному районі становить 28,5 чол./км^2 (в Україні – 27,8 чол.). Проте у Рівненській області вона трохи вища і становить 31,2 чол. У цілому в районі можна виділити три мікрорайони сільського розселення:

1) найнижчої густоти сільського населення (південна частина Волинського Полісся: Любомльський, Ковельський, Турійський та Маневицький райони Волинської області і Рокитнівський – Рівненської) – не перевищує 20 чол./км^2;
2) середньої густоти сільського населення (північ Волинської і Рівненської областей) – коливається від 20 до 30 чол./км^2;
3) високої густоти сільського населення (від 30 до 40 чол./км^2). Це стосується Волинської височини і Малого Полісся.

Дрібне сільське розселення (в середньому до 500 чол. у сільському населеному пункті) характерне для районів Любомльського, Ковельського, Турійського, Володимир-Волинського у Волинській області і для крайнього півдня району (Горохівський, Радивилівський та Млинівський). Найбільші села розміщені у крайній північно-східній частині Рівненської області (Володимирецький, Сарненський, Березнівський, Рокитнівський), де чисельність населення перевищує 800 чол.

У 1939 р. частка міського населення у цьому районі становила 14,8 %. За період 1939-1959 рр. кількість міського населення зросла всього на 6,6 %. Промислове будівництво в основних містах району (Рівному, Луцьку, Здолбунові, Нововолинську) дало певний поштовх до зростання чисельності міського населення. В 1995 р. його частка вже становила 49,8 % (в Україні – 68 %), у тому числі у Рівненській області – 47, Волинській – 52 %.

Швидкими темпами зростала чисельність міського населення у м.Рівному (245 тис. чол.), Луцьку (217 тис. чол.), Ковелі (72 тис. чол.), Нововолинську (57 тис. чол.). Зросла чисельність населення в Дубно (42 тис. чол.), Кузнецовську (30 тис. чол.), Сарнах (30 тис. чол.), Здолбунові (28 тис. чол.) та ін., які стали у післявоєнні роки промисловими та транспортними вузлами району.

Переважно сільське населення розміщується у лісостеповій частині району, де кращі умови для ведення сільського господарства. Північна частина значно заліснена, заболочена, грунти невисокої природної родючості. Отже, природні, економічні та історичні умови на невеликій площі району зумовили особливе сільське розселення в поліській та лісостеповій частинах області.

Природний рух населення відмінний від східних районів України. У Волинському економічному районі коефіцієнт народження в 1995 р. становив 12,6-13,8 %, природного приросту – – 1,1+1% – Волинський район належить

до Західного регіону з підвищеним народженням дітей, особливо Поліського, де ще донедавна була тенденція мати велику сім'ю. Останнім часом у сільській місцевості смертність майже зрівнялася з народженням, тому природний приріст сільського населення у Волинській області становить – 3,7 %, а в Рівненській – 0,8 %. Причина цього явища – відплив значної частини молоді до міст. Разом з тим в селах Волинського економічного району спостерігається таке негативне явище, як депопуляція і старіння населення. Коефіцієнт дитячої смертності в районі значно нижчий, ніж в Україні.

Трудові ресурси – це працездатна частина населення разом із зайнятими в народному господарстві підлітками (14-16 років) та пенсіонерами. За віком населення в районі поділяють на молодшу групу (дитячу) – 26 % (на 3,4 % більше, ніж в країні), працездатного віку – 53,2 % (менше на 2,5 %, ніж у країні), пенсійного віку – 20,8 % (на 0,9 % менше, ніж у країні). Зайнятість постійного населення в районі нижча на 26 %, ніж у цілому в Україні.

На початок 1995 р. в районі налічувалося близько 11,2 тис. безробітних, у тому числі 1,6 тис. з вищою освітою.

Промисловість у Волинському економічному районі представлена харчовою та легкою, а також машинобудуванням та металообробкою. Доповнюють цей промисловий комплекс лісова і деревообробна промисловість.

Паливно-енергетичний комплекс грунтується на кам'яному вугіллі (Нововолинське родовище), торфі (Журавичі, Маневичі, Сойне у Волинській обл., Моквин, Смига, Клесів, Чемерне у Рівненській обл.), а також Рівненській АЕС. Енергія надходить ще з Добротвірської ДРЕС (Львівська обл.). Природний газ подається по газопроводу Івацевичі – Долина та Дапіава – Рівне – Костопіль.

У машинобудуванні особливо виділяється виробництво електротехнічних виробів (Луцький завод електроапаратури, приладобудування, Рівненський приладобудування, високовольтної апаратури, торговельного устаткування та ін.).

Луцький автомобільний завод виробляє легкові автомобілі підвищеної прохідності. Розвивається сільськогосподарське машинобудування. Так, у Рівному діє завод, що виготовляє запасні частини для тракторів. Функціонують заводи з виробництва машин для тваринництва та кормовиробництва ("Ковельсільмаш", "Рожищеферммаш"), автокормовози для тваринницьких ферм, транспортні причепи (Квасилів). Працюють численні ремонтні підприємства, в тому числі Дубнівський ливарно-механічний завод. Район посідає помітне місце в країні щодо машинобудування та металообробки, тим більше він достатньо забезпечений робочою силою, енергетичними ресурсами, значним внутрішнім ринком (сільське господарство).

Хімічна промисловість представлена Рівненським виробничим об'єднанням "Азот" (азотні та фосфорні туки, сірчана кислота, синтетичний аміак та ін.). Крім того, працюють заводи побутової хімії (Рівне, Луцьк),

Здолбунівський і Корецький пластмасові та Дубнівський гумотехнічних виробів.

Однак найбільш важливими і найдавнішими є підприємства лісової та деревообробної промисловості, а також лісохімії. Сформувався Волинський лісопромисловий комплекс (Луцьк, Ковель, Володимир-Волинський), Камінь-Каширський у Волинській області, Костопільський домобудівний завод, Оржівський, Смизький та Клеваньський деревообробні комбінати, меблеві фабрики у Рівному, Костополі, Дубно, Острозі, Радивилові, Сарнах. У багатьох лісгоспах виробляють скипидар, живицю, вітамінне борошно.

Важлива й така галузь, як промисловість будівельних матеріалів, особливо виробництво цементу і шиферу в м. Здолбунові, залізобетонних виробів і конструкцій, цегли в Луцьку, Рівному, Здолбунові, Сарнах, Нововолинську. В Луцьку діє картонно-руберойдовий завод, що виготовляє м'яку покрівлю, гідроізоляційні матеріали. У районі є значна кількість цегельних заводів. Широко представлена обробка природного каменю – базальту, граніту у Костопільському, Сарненському та Рокитнівському районах Рівненської області. Виділяється вапняково-силікатний завод у Новій Любомирці, завод базальтових і теплоізоляційних матеріалів у Костополі. Склоробні заводи збудовані у Костополі (кришталеві вироби) і Рокитному.

Легка промисловість – одна з провідних галузей Волинського-району, особливо текстильна (меланжева фабрика в Луцьку, льонокомбінат та фабрика нетканих матеріалів у Рівному, льонозаводи в Березному, Володимирці, Сарнах, Дубровиці, Зарічному та ін.). Поширена швейна, шкіряно-взуттєва промисловість, у тому числі виробництво штучної шкіри у Нововолинську, Ковелі. Виробництво взуття щороку становить понад 2 млн. пар. Волинський район виготовляє понад 156 млн. $м^2$ різних тканин (близько 13% тканин України). Набагато нижча частка району щодо виробництва трикотажних виробів, усього 1,2 % державного виробництва, в основному у Рівненській області.

Проте найважливішою галуззю є харчова промисловість, яка в структурі виробництва товарів народного споживання становить понад 57 % продукції. Це такі галузі, як цукрова, м'ясна, плодоконсервна, маслосироробна і молочна. Найпотужнішою галуззю харчової промисловості є цукрова. Найбільші підприємства розміщені в сировинних районах, тобто в лісостеповій частині: Володимир-Волинський, Іваничівський, Гнідавський (Луцьк), Горохівський (Мар'янівка) у Волинській області та Дубнівський, Бабино-Томахівський, Корецький, Мізоцький, Острозький і Шпанівський заводи у Рівненській області. Подібне розміщення мають найбільші заводи, що виготовляють овочеві консерви: Луцький, Володимир-Волинський, Іваничівський, Голобський, Рожищенський на Волині і Демидівський, Дубнівський, Острозький, Великомежиріцький, Радивилівський, Рівненський, Острівський.

М'ясна промисловість орієнтується, крім сировини, і на споживача. Найбільші м'ясопереробні підприємства зосереджені в Луцьку,

Нововолинську і Ковелі на Волині та в Рівному і Дубному на Рівненщині.

Молочні підприємства поширені по всій території Волинського району: Луцьк, Рівне, Дубно, Сарни, Гоща та ін. Працюють заводи – крохмале-патоковий у Володимирці, спиртовий – у Зірному, пивоварні – в Луцьку, Рівному, Острозі, Семидубах, Квасилові, Вовковиях, мінеральних вод – в Острозі, Березному, Степані, кондитерські – в Луцьку, Рівному.

У південній частині району діють комбікормові заводи.

Таким чином, на території Волинського району виділяються такі промислові підрайони:

1. Нововолинський – паливна, будівельних матеріалів та деревообробна промисловість, а також харчова і легка з перспективним розвитком машинобудування;
2. Ковельський – сільськогосподарське машинобудування, харчова та легка промисловість;
3. Луцький – машинобудування, харчова та легка промисловість: виробництво автомобілів, підшипників та приладів, виробів швейної і текстильної промисловості, продуктів харчування.

У східній частині теж сформувалися три підрайони:

- Рівненсько-Здолбунівський – значне машинобудування, хімічна, легка промисловість і промисловість будівельних матеріалів;
- Дубнівський і Сарненський – спеціалізуються на харчовій, легкій, дерево- і металообробній галузях промисловості.

У процесі формування перебувають Костопільський (деревообробка, виробництво будівельних матеріалів) та Кузнецовський (енергетика) промислові вузли.

У цілому економічний район має значні перспективи розвитку, особливо таких галузей промисловості, як будівельних матеріалів (виробництво цементу, шиферу), видобутку будівельних матеріалів (базальту, граніту, виробництво щебеню, базальтової вати тощо), машинобудування (автомашини, сільськогосподарські машини), деревообробної (меблевої) промисловості.

Проте перспективний розвиток промисловості можливий тут за умови побудови електрометалургійного комплексу типу Старооскольського. Дослідження показують, що чорний метал та прокат, необхідний для розвитку машинобудування, будуть не дорожчими від привізних із Донбасу.

Сільське господарство. Земельна площа сільськогосподарських підприємств становить 68,7 % загальної площі економічного району (в Україні цей показник становить 80 %). Разом з тим у цьому районі значно нижча частка ріллі – 67 % (в Україні – 82,8 %), проте вища сіножатей – 13,8 % та пасовищ – 16,3 %. Найнижча частка ріллі у Волинській області – всього 65 %. В районі осушено 681 тис. га перезволожених земель, особливо у північній частині. Діють такі осушувальні системи, як Цирська, Мельницька, Турська, Стохідська, Неретвинська у Волинській області, Стублівська, Печалівська, Карпилівська, Іквівська в Рівненській області.

Основні площі зернових культур (озима пшениця, жито, ячмінь, просо) і

цукрових буряків зосереджені у південній лісостеповій частині економічного району, а в північній поліській переважають картоплярство та льонарство. На півдні району поширені хмілярство, овочівництво, садівництво і ягідництво.

Район виділяється значним збиранням картоплі в Укра'їні (близько 12%), цукрових буряків (понад 6 %), зерна (4,4 % збору в Україні).

Навколо таких міст, як Рівне, Луцьк, Нововолинськ, Здолбунів, розвивається приміський тип сільського'господарства.

На території економічного району виділяють такі зони спеціалізації сільського господарства:

- молочно-м'ясного скотарства, свинарства, льонарства у поєднанні з картоплярством – поліська частина району до межі Турійськ-Рожище-Колки-Костопіль-Соснове;
- м'ясо-молочного скотарства, свинарства, буряківництва із значним виробництвом зерна – лісостепова частина економічного району;
- овоче-молочного господарства приміського типу з виробництвом цукрових буряків і зерна – смуга між Луцьком та Рівним.

Транспортна система. Основний вид транспорту залізничний. Середня густота колій – 30 км на 1000 км^2. Найголовніші залізничні вузли – Ковель (6 напрямків), Здолбунів (3 напрямки), Сарни, Рівне.

Автомобільні шляхи теж мають значну густоту – 273 км на 1000 км^2, особливо у південній частині економічного району. Головні магістралі (залізничні та автомобільні) зв'язують основні промислові центри району з Києвом, Львовом, зарубіжними країнами (Білоруссю, Польщею).

Через територію економічного району прокладено газомагістраль Івацевичі – Долина з відгалуженням на Рівне та Костопіль і частково нафтопровід "Дружба" (Острог-Радивилів).

Судноплавство здійснюється по річках Стир і Горинь. В Луцьку та Рівному є добре обладнані аеропорти.

На території економічного району виділяється два підрайони:

1) Північний (Поліський) з основними центрами Ковель, Сарни, Костопіль. Галузі спеціалізації такі: видобуток торфу, базальту, граніту; є лісова, деревообробна, енергетична, харчова і промисловість будівельних матеріалів. Сільське господарство спеціалізується на картоплярстві, льонарстві, виробництві зерна, м'ясо-молочному тваринництві;

2) Південний (Лісостеповий) має добре розвинену харчову, легку, машинобудівну, хімічну, деревообробну і промисловість будівельних матеріалів. Сільське господарство спеціалізується на буряківництві, зерновому господарстві, картоплярстві, м'ясо-молочному тваринництві. Основні центри – Рівне, Луцьк, Нововолинськ, Здолбунів.

Волинський район має значні економічні зв'язки з іншими регіонами України, а також із своїми сусідами – Польщею та Білоруссю. З нього надходять значні потоки різноманітних будівельних матеріалів (цементу, шиферу, базальту, граніту, гнейсів, щебеню), тканин, продукції харчової промисловості (цукор, консерви).

Разом із тим економічний район довозить паливо, чорні метали, прокат.

7.15. Причорноморський економічний район

Площа – 113,4 тис. км^2.

Населення – 7808 тис. чол.

Склад – Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська і Херсонська області.

Причорноморський економічний район розташований на півдні України і переважно займає територію рівнинної Причорноморської низовини. Тільки невелика його північно-західна частина досягає півдня Подільської височини. Територія району простяглася із сходу на захід від східної межі Криму аж до р. Дунай на 600 км, а з півночі на південь – на 420 км.

Причорноморський економічний район має досить вигідне географічне положення, яке посилюється тим, що через територію району проходять важливі залізничні, річкові та повітряні шляхи, які сполучають економічні райони України з багатьма зарубіжними країнами.

Район розташований на перетині державних і міжнародних морських шляхів Азово-Чорноморського басейну. Приморське положення району сприяє розвитку портового і рекреаційного господарств.

Природні умови і ресурси. Поверхня району в основному є хвилястою рівниною, яка поступово знижується з півночі на південь до узбережжя морів, а на Кримському півострові, навпаки, підвищується на південь, де височать Кримські гори. В межах Одеської області рівнина густо помережена ярами та балками. У нижній течії Дніпра, на лівому березі, простяглися сипучі піски, які місцями утворили кучугури заввишки до 4-6 м. Гори займають майже 5 % території району. Вони розташовані на Кримському півострові трьома пасмами вздовж узбережжя Чорного моря.

Рельєф району в цілому не створює значних перешкод для механізації польових сільськогосподарських робіт, будівництва промислових споруд, розширення міст і селищ, шляхового будівництва, а невеликий загальний нахил поверхні сприяє іригаційному будівництву.

Район має значні родовища корисних копалин. Найважливіші з них – залізні руди Керченського півострова. Балансові запаси руди сягають 2,8млрд. т (майже 14 % промислових запасів руди України). Руди залягають на невеликій глибині (5-25 м), що дає можливість видобувати їх відкритим способом. Руди Керченських родовищ відносно бідні за вмістом заліза (всього 28-39 %) і потребують збагачення. Керченські руди мають домішки марганцю, ванадію, фосфору і миш'яку. При переробці цих руд фосфор переходить у шлак, який у розмеленому вигляді є цінним фосфорним добривом.

Добре забезпечений Причорноморський район сировиною для будівельної індустрії – різноманітними вапняками, глинами, кварцовими пісками, гранітами, мармуром, мергелем, каоліном, вулканічними туфами. Тут зосереджено 84 % запасів вапняку, 100 % діориту, 94 % мармуру, 48 % флюсових промислових вапняків країни. Будівельні матеріали поширені скрізь, але особливо багаті на них Автономна Республіка Крим й Одеська область.

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РАЙОН

У численних соляних озерах та лиманах є значні запаси солей натрію, хлору, брому, особливо у Сиваші, ресурси якого практично невичерпні. Солі озер та лиманів є цінною сировиною для хімічної промисловості.

На Керченському і Тарханкутському півостровах Автономної Республіки Крим та на півдні Одеської області виявлено родовища нафти і газу.

Велике значення мають лікувальні грязі, ропа та мінеральні джерела району. Кращі лікувальні грязі в Куяльницькому і Хаджибейському лиманах Одеської області та Сакському озері Автономної Республіки Крим.

Клімат району в цілому помірно теплий. Причорноморська низовина і степовий Крим характеризуються помірно-континентальним кліматом з теплим літом (середньомісячна температура липня 21-23°С) і помірною зимою (середня температура січня – 1°С ... –5°С). Гірський Крим має помірний, а Південний берег Криму – середземноморський клімат з м'якою зимою і теплим сухим літом. Важливим кліматотворним фактором Південного берега Криму є Кримські гори, які перешкоджають проникненню холодних повітряних мас з півночі. Рівнинна частина території району відкрита на північ, звідки надходять маси холодного повітря. Внаслідок цього тут спостерігають різкі коливання температури. Вплив Чорного моря на клімат району обмежується лише прибережною смугою, де бризи урівноважують коливання температури і підвищують вологість повітря.

Тривалість безморозного періоду коливається від 160-170 днів на півночі району до 250 днів на Південному березі Криму, вегетаційний період – відповідно від 215 до 297 днів. Район дуже посушливий.

Опадів на рівнинах випадає від 300-350 мм (у степовому Криму) до 450мм (на півночі району). Лише гірський Крим має значну кількість опадів. Так, на західному схилі гори Ай-Петрі їх випадає більше ніж 1000 мм на рік.

Максимум опадів на рівнинах влітку. Часто трапляються посухи, що супроводяться суховіями і пиловими бурями, які завдають значної шкоди сільському господарству.

Грунти району різноманітні. Розміщення їх має добре виражений зональний характер. У північно-західній частині району поширені опідзолені чорноземи, у степовій зоні – малогумусні чорноземи і темнокаштанові слабосолонцюваті грунти. В дельтах Дунаю і Дніпра переважають мулувато-болотяні грунти. Гірський Крим вкритий бурими лісовими, а місцями гірсько-лучними та гірсько-торф'яними грунтами. На Південному березі Криму грунти червоноземного типу. Грунти району мають добру структурну будову і при застосуванні правильних агротехнічних методів обробітку та зрошення дають стійкі високі врожаї. Грунтово-кліматичні умови сприяють розвитку сільського господарства, а теплий клімат і приморське положення – перетворенню району на велику здравницю.

Переважна більшість території району розташована у степовій зоні, лише на північному заході частина її лежить у лісостеповій, а в Криму – у гірській та субтропічній зонах. Природна рослинність більшої частини району – степова. Під лісом зайнято не більше як: 1,5-2,5 % його території. Лише південне узбережжя Криму і гірський Крим залісnені.

Для збереження цінних видів рослин та тварин у степовій частині Херсонської області створено заповідник Асканія-Нова, в якому науково досліджуються акліматизація і гібридизація цінних тварин.

Гідрографічна мережа району відносно негуста, але його перетинають найбільші річки – Дніпро, Дністер, Дунай. Дельти річок закінчуються лиманами, які утворилися внаслідок поступового опускання суші і затоплення морськими водами балок і річкових долин. Гирла малих річок відокремились від моря косами та пересипами і утворили солоні закриті лимани або солоні озера. Солоних озер багато і в степовому Криму (Сиваш, Сакське, Чокрацьке). У дельтах річок утворилися плавні – заболочені площі із заростями очерету і чагарників. У плавневій частині Дунайського гирла розташовано кілька значних прісноводних озер (Китай, Катлабух, Кугурлай та ін.). Річки Криму невеликі і здебільшого мають гірський характер. Вони використовуються для будівництва невеликих ГЕС, а також для зрошення, водопостачання.

Виняткове народногосподарське значення для району має Дніпро, перетворений на транспортну магістраль, важливе джерело електроенергії і зрошення. Спорудження Каховської ГЕС зміцнило енергетичну базу району, утворило водойму площею майже 200 тис. га і дало змогу розпочати широке будівництво зрошувальних систем.

Важливе народногосподарське значення мають Чорне та Азовське моря. На їх узбережжі знаходяться великі промислові центри та порти (Одеса, Миколаїв, Херсон). У водах цих морів водиться промислова риба (кефаль, скумбрія, пеламіда, камбала, осетрові, оселедці, бички). Найбільший вилов риби в Керченській протоці, коли риба восени йде з Азовського у води більш теплого взимку Чорного моря. Мілководне Азовське море – одне з найбагатших у світі на органічні кормові ресурси, що сприяє розвитку багатьох видів риб. Багато риби і в дельті Дунаю. У північно-західній частині Чорного моря росте водорість філофора, з якої виготовляють агарагар, що застосовується в харчовій промисловості.

Населення Причорноморського економічного району зростає поступово. Так, за 1959-1989 рр. його чисельність збільшилася на 151 %, зокрема міського у 2 рази, а сільського зменшилася на 1,3 %. Середня густота населення становить 68,1 чол./км^2, що значно нижче від загальнодержавного показника (85,8 чол./км^2), а сільського – майже 23 чол./км^2 (в Україні – 28 чол./км^2). Найбільша густота населення в Автономній Республіці Крим (92,6 чол./км^2) і в Одеській області (понад 79 чол./км^2), найменша – у Херсонській області (майже 44 чол./км^2). Найменша густота сільського населення у степовій частині материкової України – не перевищує 20 чол./км^2. У містах проживає понад 5,1 млн чол. (66,5 %). Найвища частка міського населення в Автономній Республіці Крим (70 %), найменша – у Херсонській області (61 %).

У районі виділяються такі міста, як Одеса (1,1 млн чол.), Миколаїв (519 тис.), Севастополь (375 тис.), Херсон (371 тис.), Сімферополь (358 тис.), Керч (183 тис. чол.).

Чоловіків набагато менше, ніж жінок (відповідно 873 на 1000 жінок) – найнижчий показник серед економічних районів України. Трудових ресурсів

не вистачає, особливо в Автономній Республіці Крим та Херсонській області. В цілому частка населення, зайнятого у господарстві, трохи вища, ніж в інших районах України.

Коефіцієнт народжуваності в районі коливається від 13 до 15%, коефіцієнт смертності у Херсонській області та Автономній Республіці Крим один з найнижчих в Україні – 9-11 %, а в Одеській і Миколаївській областях трохи вищий – 11-13 %. Природний приріст у цілому досить низький – від 2 до 4 %, а в Одеській області не перевищує 1,4%. Природний приріст сільського населення позитивний, проте він низький і не перевищує 5 %. В Одеській області він від'ємний (–1%). Дитяча смертність в Одеській та Херсонській областях висока (відповідно 15% і 16%) і трохи нижча у Миколаївській області та Автономна Республіка Крим (12,4 % і 12,9 %).

Район має найвищий серед економічних районів України показник працездатного населення (57,3 %) і вищий, ніж у цілому по Україні (55,8 %). Частка дітей така сама, як і в Україні (23 %), але найменше людей пенсійного віку (18,7 %).

За етнічно-національною ознакою населення окремих частин Причорноморського району неоднакове. Виділяються два регіони: західний (Одеська обл.) – багатонаціональний та південний (Миколаївська та Херсонська області, Автономна Республіка Крим) – малонаціональний.

В Одеській області українців 1433 тис. чол. (54,6 % усього населення), росіян – 719 тис. (27,4 %), майже 430 тис. представників інших національностей (18 %): болгар – 166 тис. (6,3 %), молдаван – 144 тис. (5,5 %), євреїв – 69 тис. (2,6 %), гагаузів – 27 тис. (1,0 %), білорусів – 21 тис. (0,8 %).

Принципово інша національне-етнічна ситуація склалася в східній та південно-східній частинах регіону. Тут частка українців і росіян (в Криму росіян та українців) дуже висока – 93-96 %; частка представників інших національностей у цьому регіоні мінімальна.

Українці є найчисленнішими в Миколаївській (1004 тис., 75,6%) і Херсонській (937 тис., 75,8 %) областях, росіяни – в Криму (1629 тис., 67,0 %). Росіяни на Миколаївщині (258 тис., 19,4 %) і Херсонщині (249 тис., 20,2 %) посідають друге місце за чисельністю після українців. У Криму кількість українців (після росіян) – 662 тис. (26,5 %). Багато на Миколаївщині молдаван (17 тис., 1,3 %), білорусів (50 тис., 2,1 %), кримських татар (38 тис., 1,6 %), євреїв (18 тис., 0,7 %), татар (11 тис., 0,4 %), караїмів (1 тис.), на Херсонщині – білорусів (13 тис., 1,0 %), євреїв (7 тис., 0,8 %), кримських татар (6 тис., 0,5 %).

Результати переписів населення 1897, 1921 і 1928 років свідчать про те, що політика Росії щодо Криму була далекосяжною. Одна її риса є дуже чіткою – це послідовна русифікація кримського населення. Підтвердженням цього є такі факти.

30 червня 1945 р. Кримська АРСР була перейменована у Кримську область у складі РРФСР. Щодо корінного населення Криму, яке проживало тут майже п'ять століть, була реалізована політика геноциду – 198 тисяч кримських татар, а також десятки тисяч німців, греків, євреїв та інших були виселені у східні райони Росії та республіки Середньої Азії. Вакуум був

швидко заповнений. На початок 1945 р. до Криму було переселено в основному з Росії понад 17 тис. сімей, а за 1950-1954 рр. – понад 57 тис. чол.

Неврожайні післявоєнні роки в Криму і неспроможність Росії забезпечити населення і Чорноморський флот насамперед продуктами харчування зумовили ситуацію, коли Рада Міністрів РРФСР поставила питання про передання Кримської області УРСР. На рівні Верховних Рад РРФСР і УРСР це питання було погоджено. 19 лютого 1954 р. на прохання Президії Верховної Ради РРФСР і за згодою Президії Верховної Ради УРСР, враховуючи специфіку економіки, територіальну близькість, тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю та Українською РСР, Президія Верховної Ради СРСР затвердила рішення про передання Кримської області УРСР.

За відомостями історичних літописів, Крим ще в X ст. був українською землею і відтоді постійно тяжів до України географічно, політично та економічно. Досить сказати, що, незважаючи на майже 200-річну русифікацію Криму царатом і сталінськими сатрапами, українців у Кримській області, за даними перепису 1959 р., було 268 тис., або 22,3 % загальної чисельності населення. На 1 січня 1990 р. в Криму проживало 662 тис. українців, або 26,5 % населення Автономної Республіки Крим, тобто за 31 рік чисельність українців зросла на 364 тис., тоді як росіян збільшилась на 822 тис. Таке абсолютне зростання чисельності росіян пояснюється не їх високим природним приростом, а свідомо спрямованою міграцією.

На сучасному етапі розгортається національне відродження населення Криму. Причому не лише українського, а й татарського, грецького, караїмського, єврейського тощо.

Промисловість. Раніше цей район розвивався в аграрному напрямі (зернове господарство). Промисловість переробляла сільськогосподарську продукцію, виготовляла сільськогосподарські знаряддя праці, судна, видобувала залізну руду. Пізніше структура промисловості змінилася у бік різноманітного машинобудування, галузей важкої промисловості, у сільському господарстві розширені площі під технічними культурами, виноградниками, садами.

За вартістю валової продукції на першому місці стоїть харчова промисловість, на другому – машинобудування, на третьому – легка.

В електроенергетиці значну роль відіграє Каховська ГЕС (352 тис. кВт). Теплові електростанції споруджено у Херсоні, Одесі, Миколаєві, Керчі, Сімферополі, Севастополі. Працює Південно-Українська АЕС у Миколаївській області (Південноукраїнськ). Будівництво Кримської АЕС припинено. Створено південну енергосистему, проте енергетика відстає від розвитку промисловості, майже немає власних енергетичних ресурсів. Із Шебелинки до Дніпропетровська прокладено газопровід з відгалуженням до Одеси, Херсона і Миколаєва. В районі працюють два нафтопереробні заводи – в Одесі й Херсоні, які виробляють моторне і дизельне паливо, гас, бітум, мастила тощо.

На території району є гірничодобувна промисловість. Видобувається

залізна руда на Комиш-Бурунському родовищі, готується і транспортується на маріупольські металургійні заводи. В Одесі є сталеплавильний завод та окремі ливарні цехи на інших підприємствах Одеси, Херсона, Миколаєва. В Балаклаві видобувають флюсові вапняки.

Серед галузей машинобудування розвинене транспортне. Основними центрами морського суднобудування є Миколаїв, де працюють три суднобудівних заводи, що випускають різноманітні океанські і морські судна – танкери й суховантажні дизель-електроходи. У Херсоні два суднобудівні заводи випускають різні типи океанських і морських суден, доки для морських портів і портальні крани. Крім того, працює Керченський суднобудівний завод "Затока" та Севастопольський морський завод. Є окремі судноремонтні заводи в Одесі, Іллічівську, Ізмаїлі, Кілії.

Виділяється Одеський завод великого кранобудування, що виготовляє дизельні крани вантажністю до 100 т, Одеський автоскладальний завод (причіпи, напівпричіпи, фургони), Миколаївський завод "Дормашина" (бульдозери, скрепери, укладачі асфальтобетону).

Сільськогосподарське машинобудування представлене Херсонським комбайновим заводом – виготовляє кукурудзозбиральні машини, Одеським – тракторні плуги, Сімферопольським – запасні частини й обладнання для сільськогосподарських машин.

Верстатобудування зосереджено в Одесі – два заводи, що продукують універсальні верстати та верстати з ЧПУ.

У районі виготовляють енергетичне й електричне устаткування та машини, електродвигуни, дизелі, обладнання для автомашин, тракторів у Новій Каховці, Херсоні, Первомайську, Сімферополі, Одесі. Новокаховський електромашинобудівний завод освоїв випуск електродвигунів для вугільної і хімічної промисловості, а Херсонський – тракторні стартери, електрообладнання для "Таврії" тощо.

Виробництво кіноапаратури зосереджено на Одеському заводі "Кінап", поліграфічне машинобудування, світлокопіювальні й електронногравірувальні автомати – в Одесі.

Хімічна промисловість працює здебільшого на власній сировині (ропі, солях озер і лиманів), частково використовує привізну. Найбільші підприємства – Одеський суперфосфатний, Сакський і Красноперекопський хімічні, Одеський хіміко-фармацевтичний та фарбовий, Севастопольський "Хімпром", Сімферопольський "Хімік". Працює Кримський завод двоокису титану, реконструйовано Красноперекопський хімзавод, збудовано Південносиваський магнезитовий завод (магнезійний порошок для чорної металургії України).

Промисловість будівельних матеріалів не досить розвинена, у значних кількостях видобувають лише вапняк-черепашник, на заводах виготовляють залізобетонні вироби, м'яку покрівлю, лінолеум тощо. Цемент виробляють на Миколаївському цементному заводі, проте його не вистачає для власних потреб. Завершено будівництво Балаклійського цементно-шиферного комбінату.

Целюлозно-паперова і деревообробна промисловість зосереджена в Цюрупинську та Ізмаїлі.

У легкій промисловості виділяється текстильна галузь. Цей район виготовляє приблизно 20 % тканин країни. Найбільш відомими підприємствами є Херсонський бавовняний комбінат, Одеська конопле-джутова фабрика. Вовняні фабрики працюють в Одесі і Татарбунарах. Є трикотажні комбінати в Миколаєві, Одесі, Херсоні. Взуття виготовляють в Одесі, Сімферополі, Миколаєві.

Велике значення має харчова промисловість, що грунтується на місцевій сировині. Широко розвинені консервна, молочна, ефіроолійна, рибна, м'ясна, тютюнова галузі. На харчову промисловість припадає майже половина продукції промисловості району. М'ясна представлена м'ясокомбінатами в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Ізмаїлі, Сімферополі, Керчі, Первомайську, Вознесенську. Такі галузі, як маслоробна, молочна, сироварна, розташовані рівномірно на всій території регіону. В Одесі працює потужний олійно-екстрактовий завод. Плодоконсервна промисловість представлена двома херсонськими, трьома сімферопольськими, ізмаїльським та одеським заводами. Рибоконсервні заводи є в Керчі, Генічеську, Ялті, Кілії, Білгород-дністровському. Район виготовляє основну частку вин в Україні. Раніше в районі працювало понад 20 % виноробних підприємств, найбільші й найвідоміші з них були у Ялті, Алушті, Судаку, Сімферополі, Феодосії, Старому Криму, Одесі, Ізмаїлі, Білгород-Дністровському, Херсоні та ін. У період так званої боротьби з алкоголізмом частину з них закрили, виноградники вирубали, тару знищили. Нині виноробні й виноградарські підприємства і господарства починають відбудовуватись.

У районі є великі елеватори (у Миколаєві, Херсоні, Одесі). Менше розвинена цукрова промисловість – зосереджена у Первомайському, Вознесенському, Одеському районах.

Сільське господарство має зерново-тваринницький напрям з широко розвиненим садівництвом і виноградарством. Структура сільськогосподарських земель така: понад 81 % припадає на ріллю, понад 13 % на пасовища і майже 1 % на сіножаті. Структура посівних площ відрізняється від загальнодержавної: майже половина посівних площ під зерновими культурами (найбільша частка у структурі посівних площ в Україні), 35,5 % – під кормовими, 10,4 % – під технічними, 4,4 % – під картоплею та овочами. Взагалі частка продукції сільського господарства району в країні досить висока – майже 17 %.

Землеробство району продукує пшеницю (майже третину збирання в Україні), кукурудзу, соняшник та ін. Впроваджуються посіви на поливних землях. В основному вирощують соняшник (повсюдно), цукрові буряки (у північній частині). Культивуються ефіроолійні культури (казанлицька і червона троянди, ірис, лаванда, шавлія мускатна). Тут вирощують тютюн, гірчицю, лікарські рослини, південні коноплі та овочево-баштанні культури: томати, баклажани, кабачки, огірки, перець, дині, кавуни.

У районі поширені сади та виноградники. Найбільше плодів збирають в

Автономній Республіці Крим та Одеській області. Вирощують кісточкові: абрикоси, вишні, черешні, сливи; зерняткові: яблуні, груші.

Тваринництво має молочно-м'ясний напрям. Тут зосереджено майже 1/5 великої рогатої худоби, свиней і майже 2/5 овець. Провідна галузь – вівчарство, район дає 2/5 вовни України.

Собівартість основної продукції сільського господарства нижча, ніж у середньому в Україні.

У районі можна виділити такі сільськогосподарські зони:

- виноградницько-зерново-олійна з садівництвом і молочно-м'ясним тваринництвом: південні райони Одеської, Миколаївської, Херсонської областей і Степовий Крим;
- зерново-олійна з виробництвом цукрових буряків і молочно-м'ясним тваринництвом: північні райони Одеської, Миколаївської і Херсонської областей;
- овоче-молочна приміського типу: навколо Одеси, Миколаєва, Херсона;
- виноградницько-тютюнова з молочно-м'ясним тваринництвом (вівчарством) – передгір'я Криму, Південний Берег Криму.

У районі зрошено багато земель. Уже діють Краснознам'янська у Херсонській області, Інгулецька – в Миколаївській, Татарбунарська – в Одеській, Північно-Кримська – в Автономній Республіці Крим зрошувальні системи.

Одна з найважливіших ланок народногосподарського комплексу Причорноморського економічного району – її курортно-рекреаційне господарство. Сприятливі кліматичні умови причорноморської частини території, численні пляжі, тепле море, лікувальні грязі та мінеральні води різних типів визначають його державне та міжнародне значення. Найбільше значення мають курорти Південного Берега Криму і бальнеологічні курорти Одеси.

В Автономній Республіці Крим зосереджено 36 % санаторіїв курортного фонду України, понад 30 % будинків і пансіонатів відпочинку, майже 20 % туристських закладів. Діють 127 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням, 94 будинки відпочинку і пансіонати, у яких щороку відпочиває понад 1 млн чол. На базі джерел мінеральних вод функціонують санаторії в Євпаторії, Саках, Феодосії. Практичне значення мають термальні води Тарханкутського півострова, лікувальні грязі численних солоних озер. Сформувалися рекреаційні райони: Ялтинський, Євпаторійський, Феодосійський.

В Одеській області – 43 санаторії і пансіонати з лікуванням, 16 будинків і пансіонатів відпочинку, турбази і дитячі табори. Функціонують курорти: Аркадія, Великий Фонтан, Каролiно-Бугаз – Затока, Куяльницький та ін. Всі вони в Одеському рекреаційному районі.

Заклади відпочинку Миколаївської області розташовані головним чином у курортних зонах Очакова та Миколаєва. Є 4 санаторії і пансіонати з лікуванням, 17 будинків та пансіонатів відпочинку, численні бази відпочинку, дитячі табори.

Херсонська область має значні можливості для розвитку курортного господарства та масового відпочинку в долинах Дніпра, Інгульця, на узбережжях Каховського водосховища, Дніпровського лиману, Чорного та Азовського морів, але вони використовуються незначною мірою. Функціонують курорти Гола Пристань, Скадовськ та курортна місцевість Арабатська Стрілка. В області – 8 санаторіїв та пансіонатів з лікуванням та 38 будинків і пансіонатів відпочинку, численні бази відпочинку та дитячі табори.

Причорноморський економічний район – один з найбільших центрів туризму міжнародного значення. Численні пам'ятки історії, архітектури, археології, екзотичні природні об'єкти, м'який клімат зумовлюють розвиток пішохідного, автомобільного, водного, гірського та інших видів туризму.

Транспортна система. Район вивозить машини, металеві вироби, металургійну сировину, мінеральні добрива, продукти нафтопереробки, будівельні матеріали, устаткування для харчової промисловості, сільськогосподарські машини. Завозить кам'яне вугілля, нафту, ліс, лісоматеріали, чорні та кольорові метали.

Розвинені всі види транспорту. На залізничний транспорт припадає 13 % колій України. Найбільша густота залізничних колій в Одеській області (34,6км на 1000 км^2), найменша – в Херсонській області (16,1 км на 1000км^2). Залізничні вузли – Одеса, Іллічівськ, Херсон, Каховка, Миколаїв, Вознесенськ, Сімферополь, Джанкой. У 1978 р. стала до ладу міжнародна морська залізнична поромна переправа Іллічівськ – Варна (Болгарія). Залізнична колія Армянськ – Джанкой – Керч сполучена поромною переправою Автономна Республіка Крим з Північним Кавказом.

Загальна довжина автомобільних шляхів – 25,4 тис. км, у тому числі з твердим покриттям – 23,9 тис. км. Основні автомобільні шляхи державного та міжнародного значення: Миколаїв – Одеса – Кишинів, Миколаїв – Херсон – Сімферополь, Миколаїв – Кіровоград, Миколаїв – Кривий Ріг, Рені – Ростов-на-Дону, Одеса – Ізмаїл. Діє міжміська тролейбусна лінія – Сімферополь – Ялта (майже 79 км).

Морський транспорт в основному забезпечує каботажні перевезення, має державне та міжнародне значення (порти – Одеса, Херсон, Генічеськ, Скадовськ, Миколаїв, Очаків, Севастополь, Керч, Феодосія, Ялта, Євпаторія). На базі Дунайського пароплавства створено ліхтерну транспортно-виробничу систему, що забезпечує ефективне перевезення вантажів із придунайських міст Європи у порти Південно-Східної Азії та інших регіонів без перевантаження їх. Судноплавство здійснюється Дніпром (річкові порти: Херсон, Нова Каховка, Гола Пристань), а також Південним Бугом, Інгулом та Інгульцем (порти: Миколаїв, Вознесенськ).

Територією Причорноморського економічного району проходять траси нафтопроводів Кременчук – Херсон, Снігурівка – Одеса; газопроводу Шебелинка – Одеса; аміакопроводу Тольятті – Одеса. Аеропорти державного та міжнародного значення знаходяться в Одесі (два), Сімферополі, Миколаєві та Херсоні.

Причорноморський район має велике значення у розв'язанні проблеми нафти в Україні. Опрацьовуються кілька варіантів транспортування нафти. Найоптимальнішими є доставка у порти Одеси танкерним флотом з країн Близького Сходу й південного Середземномор'я, перевантаження її в Одесі й перекачування нафтопроводами на нафтопереробні заводи Херсона, Кременчука й Лисичанська. Частково нафта перероблятиметься на Одеському нафтопереробному заводі, для чого потрібна його реконструкція. Ця схема транспортування нафти забезпечуватиме економічну незалежність України завдяки можливості закупівлі нафти в багатьох державах і транспортування її безпосередньо в Україну без транзиту через інші країни. Мережа нафтопроводів здатна транспортувати нафту з Одеси по Україні. Однак потрібно будувати другу нитку нафтопроводу, посилювати ряд нафтопроводів для великого обсягу нафти – Одеса – Снігурівка (з 19 до 45 млн. т) і Снігурівка – Кременчук (з 26 до 37 млн. т), а також переобладнувати польові станції для реверсу нафти.

Перспективним для результативного геологічного пошуку і геологічної розвідки є шельфи Чорного та Азовського морів, де, як свідчать попередні дослідження, зосереджені значні й доступні для промислового використання мінерально-сировинні ресурси. Тут виявлено 11 родовищ газу та газоконденсату, майже 50 перспективних нафто- і газових площ, поклади залізної руди, численні поклади важких металів – магнетитові, ільменіт-ругилцирконієві та ін. За попередніми оцінками, запаси нафти у шельфі Чорного моря становлять 7 млрд. т. Український уряд підписав угоду з англійськими фірмами про видобуток нафти (Великобританія виготовляє устаткування і має досвід видобутку нафти і газу на глибинах понад 1000 м у Північному морі).

Спеціалісти США у 1992 р. встановили вітрові установки для виробництва електроенергії в Сакському районі (Автономна Республіка Крим). Аналогічні установки, які працюють у США, виробляють щороку по 1 МВт електроенергії. Вже в 1993 р. поряд з американськими були змонтовані українські вітрові установки, виготовлені на колишніх військових заводах за американським зразком. Планується в рамках конверсії після випробування виготовлених зразків налагодити виробництво таких установок. Це дасть змогу значно збільшити виробництво електроенергії і забезпечити роботою мінімум 6 тис. працівників.

Перспективи розвитку економіки Причорноморського району потребують наукового обгрунтування і розв'язання ряду важливих проблем. Першочергового значення набуває проблема водних ресурсів, яка в умовах посушливого Причорномор'я є важливим чинником активізації сільськогосподарського виробництва. Проблема загострюється, оскільки в районі немає необхідних джерел власних ресурсів.

Серед сучасних природних процесів, несприятливих для розвитку сільськогосподарського виробництва, є активна ерозія ґрунтів, прискорені лінійне розмивання та площинне змивання. На зрошуваних землях розвиваються вторинне засолювання, підтоплення. Спостерігається

замулювання водойм; узбережжя Чорного та Азовського морів зазнають абразії, зсувів тощо. Важливими заходами боротьби з цими негативними процесами є контурне землевпорядкування, створення полезахисних, водоохоронних і протиерозійних лісосмуг, комплексна меліорація, лісовідновлення, поліпшення луків, берегоукріплення, терасування, селенебезпечних гірських схилів.

Збалансований розвиток різних інфраструктурних ланок господарства курортних комплексів, удосконалення управління ними, забезпечення охорони рекреаційних ресурсів і всього навколишнього середовища – це основні завдання народногосподарського комплексу району.

Розширення зовнішньоекономічних зв'язків потребує розв'язання важливих питань розвитку морського транспорту. Для цього необхідно забезпечити зростання вантажообороту морських портів, створити нові глибоководні механізовані порти з урахуванням перевезень Дунаєм.

РОЗДІЛ 8
Регіональна економіка та регіональна політика

8.1. Сутність і завдання регіональної політики

Стратегію регіонального розвитку визначає регіональна політика, яка має управляти економікою, соціальним і політичним життям регіону, координувати взаємовідносини центру та регіону, сприяти ефективному розвитку регіональних відносин.

Ефективна регіональна політика базується на таких принципах:

- упровадження всіма органами влади державної регіональної політики;
- урахування у розв'язання центральних органів влади інтересів і особливостей регіонів;
- підвищення самостійності регіонів у розв'язанні власних проблем, тобто формування ефективного самоуправління на основі самофінансування.

Внутрішня політика регіонів – цільові дії органів влади регіонів, спрямовані на ефективніше використання всіх ресурсів регіону для підвищення благоустрою території, вдосконалення структури матеріального виробництва, покращення стану навколишнього середовища, розвитку соціально-економічної інфраструктури.

Регіональна політика – це інструмент, який дозволяє ефективно і з невеликими суспільними витратами проводити децентралізацію соціального регулювання, адаптувати загальні принципи соціальної політики до регіональних умов із урахуванням складної економічної, соціальної, національної, етнічної, релігійної структури країни. Це важлива складова частина економічної політики держави, що охоплює комплекс різноманітних законодавчих, адміністративних і економічних заходів, які проводяться як центральними, так і місцевими органами влади і спрямовані на регулювання процесів розміщення продуктивних сил.

Основними напрямами регіональної політики є:

- визначення співвідношення рушійних сил регіонального розвитку і забезпечення їх взаємодії (державний і приватний сектори економіки внутрішні та зовнішні фактори розвитку регіону);
- співвідношення загальнодержавного і регіонального аспектів розвитку, центрального і регіонального рівнів управління економікою;
- підйом економіки відсталих регіонів і освоєння нових регіонів та ресурсів;
- проблеми урбанізації;
- демографічна політика держави;
- аграрна політика країни.

Існують різні класифікації інструментів регіональної економічної політики. У вітчизняній літературі часто застосовується класифікація Х. Армстронга і Д. Тойлера, відповідно до якої в регіональній політиці виділяється макро- і мікрополітика. Мікрополітика своєю чергою поділяється на політику впливу на працю і політику впливу на капітал. Ця класифікація не охоплює всіх механізмів регіональної політики, тому, на наш погляд, більш досконалою є класифікація, представлена на рис. 8.1.

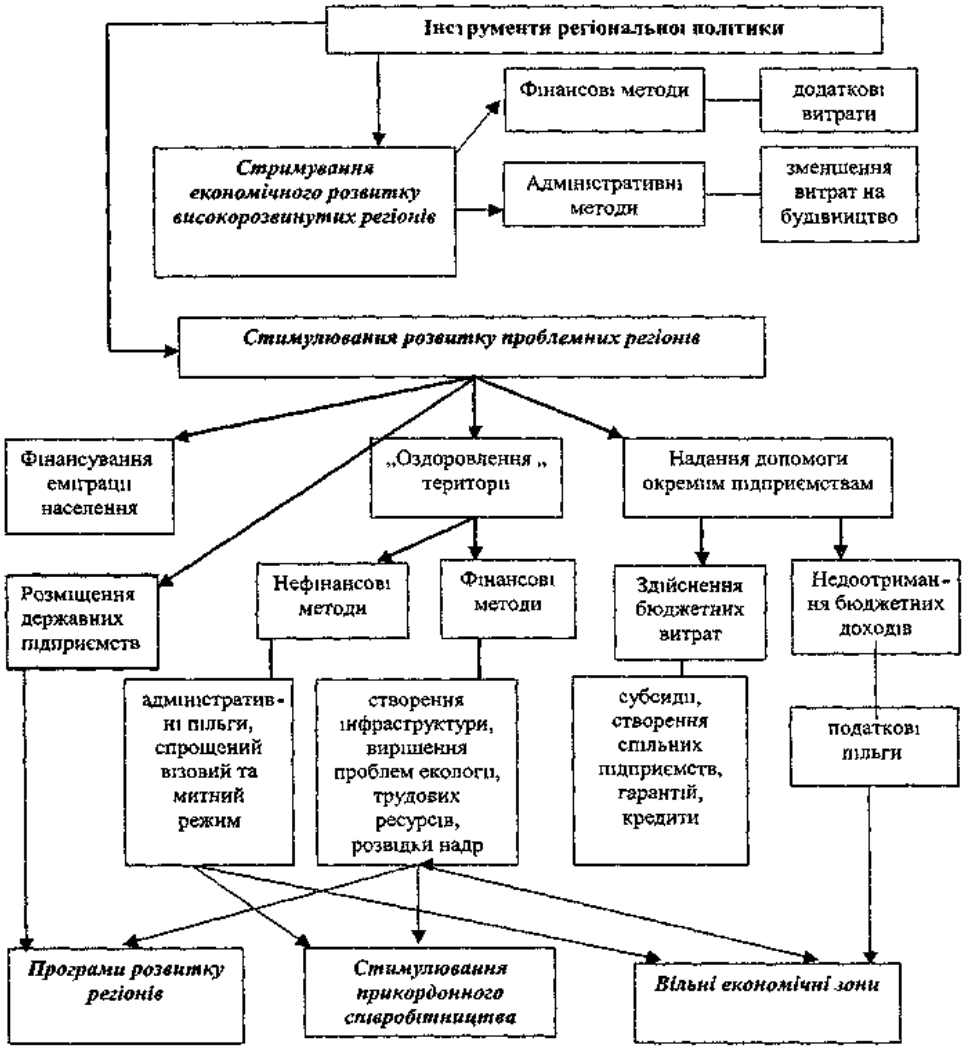

Рис. 8.1. Класифікація інструментів регіональної політики

Крім зазначеної класифікації, відповідно до суб'єкта управління, розрізняють регіональну політику на рівні держави та власне на рівні регіону.

Залежно від напряму формування регіональної політики розрізняють такі її види:

- "згори-донизу", де стратегія регіонального розвитку формується на рівні держави централізовано й "опускається" на регіональний рівень "згори-вниз" для реалізації. Самостійність регіонів різко обмежена. Така модель регіональної політики характерна для командно-адміністративної моделі управління економікою;
- "знизу-вгору", передбачає становлення регіональної політики на місцях та донесення її на державний рівень, характеризується повною самостійністю (автономністю) розвитку і характерна для країн з розвинутою ринковою економікою. Тут держава виконує функції контролю за її реалізацією і взаємоузгодження;
- комбіновану, яка базується на самореалізації суспільства знизу при формуванні стратегічних планів згори, тобто регіональна політика формується і реалізується на регіональному рівні відповідно до сформульованих державою цільових орієнтирів розвитку.

Відповідно до об'єкта управління регіональна політика поділяється на: галузеву і територіальну.

Галузева політика передбачає, передусім, розвиток галузі, а потім – території. При регіональній політиці територіального спрямування регулюванню підлягає загальна структура областей і економічних регіонів, тобто сукупність галузей економічного виробництва, що зосереджені в регіоні.

Відповідно до моделі територіального управління розрізняють такі види моделей:

1) модель обмеженої децентралізації, за якої процеси децентралізації стосуються перерозподілу функцій між державою й органами місцевого самоврядування. За умови реформування управління на регіональному рівні, акцент робиться на звичайну деконцентрацію державного управління і підвищення статусу обласних державних адміністрацій: функції територіального управління регламентуються центром, і як наслідок, виникає суб'єктивний перерозподіл бюджетних ресурсів, адміністративний вплив на окремі регіони та жорстке регламентування їх діяльності;

2) модель регіональної автономії, відповідно до якої передбачається значне піднесення проміжних регіональних утворень (областей високого ступеня самостійності). Тут регіональні адміністративні одиниці отримують адміністративну автономію і статус юридичних адміністративних утворень, що діють з державою на рівноправних умовах.

На обласному та районному рівнях діють державні виконавчі органи загальної компетенції – місцеві державні адміністрації, що безпосередньо підпорядковані уряду. Регіональні представницькі органи та їх виконавчі структури мають у своєму арсеналі повний набір управлінських функцій. Здебільшого повноваження цих органів влади адміністративного характеру, а не конституційного та законодавчого. Регіональні бюджети автономно виокремлені з державного бюджету. Регіональні та місцеві представницькі органи мають вищий ступінь легітимності, тобто формуються на виборних засадах;

3) модель адміністративного нагляду, яка була запропонована в США для організації нагляду за діяльністю місцевих колективів з боку регіональних органів управління. Відзначимо, що значна увага приділялася контролю за виконаннями місцевими органами влади функцій у сфері охорони здоров'я, фінансування, соціального забезпечення, управління трудовими ресурсами, будівництва та експлуатації швидкісних магістралей державного і регіонального значення тощо.

Залежно від рівня розвитку держави виділяють регіональну політику країн з розвинутою та перехідною економікою; країн, що розвиваються.

Територіальні диспропорції в соціально-економічному розвитку регіонів існують майже у всіх країнах, незалежно від розмірів, економічного потенціалу, державного устрою і політичної системи. Вони виявляються на всіх рівнях світового господарства – від локального до глобального – і впливають на економічний, соціальний, екологічний клімат в усьому світі та окремих державах. У зв'язку з цим пошук шляхів мінімізації негативних

наслідків територіальних нерівномірностей розвитку, розробка ефективної регіональної політики посідає одне з центральних місць у країнах світу, особливо в країнах із високорозвинутою економікою.

Разом з тим існує різниця у підходах та напрямах як формування регіональної політики, так і стратегії у розвинутих країнах та країнах, що розвиваються. Основні напрями регіональної політики розвинутих країн, в основному, спрямовані на розв'язання питань, що стосуються проблемних регіонів: депресивних старопромислових, малорозвинутих (аграрно-індустріальних із екстремальними природними умовами), надмірною концентрацією населення і господарства в межах величезних агломерацій тощо.

Регіональна політика країн, що розвиваються, розв'язує такі завдання:

- ✓ співвідношення і взаємодію основних рушійних сил регіонального розвитку, зокрема соціально-економічного устрою і сектора (державного і приватного тощо);
- ✓ баланс внутрішніх і зовнішніх факторів та засобів регіонального розвитку;
- ✓ співвідношення національного (загальнодержавного) і регіонального аспектів розвитку, центрального і регіонального рівнів управління економікою (рівень регіональної автономії, ступінь централізації планування й управління);
- ✓ відношення до завдання оптимізації регіональних пропорцій, підйому економіки відсталих регіонів, освоєнню нових територій і природних ресурсів;
- ✓ інтеграцію всіх регіонів країни в єдиний національний ринок;
- ✓ раціональне розміщення нових промислових проектів.

Відповідно до певної наукової школи розрізняють:

1. Посткейсіанську теорію, яка при формуванні регіональної політики враховує міжрегіональні відмінності. В її основі – стимулювання інвестицій і притоку приватного капіталу в малорозвинуті регіони. Із ринкових інструментів регіональної політики пропонувалося застосовувати субсидії, кредитні та податкові важелі, що доцільно використати при формуванні політики сталого розвитку.
2. Неокласичний регіональний підхід базується на постулаті: вільний нерегульований ринок, як правило, призводить до ліквідації різниці між регіонами, а тому не потрібно обмежувати стихійну дію ринкових сил. Така модель за умов перехідної економіки малоефективна, оскільки відсутність будь-якого регулювання у період трансформації призводить до консервації старих структур і зростання хаотичних процесів. Як правило, у всіх розвинутих країнах основними елементами механізму координації системи господарства є ринок і держава, раціональне співвідношення яких залежить від багатьох умов, зокрема рівня економічного розвитку, специфіки виробництва, менталітету нації тощо.

Щодо формування екологічної політики регіонів, то значну увагу неокласична теорія приділяє методиці грошової оцінки благ природи, оцінці впливу екологічної політики на різні аспекти економічного розвитку, застосуванні плати за забруднення і використання природних ресурсів,

застосуванні системних і балансових методів та моделей екологічного регулювання.

3. Теорію незбалансованого розвитку, за якою ринок без державного регулювання об'єктивно збільшує регіональні відмінності через циклічність і самоорганізацію ринкового механізму, що призводить до посилення відмінностей між розвитком регіонів – розвинутості одних і слабкості інших.
4. Суспільні теорії регіоналізму, які значну увагу приділяють зіткненню політичних та екологічних загальнонаціональних і регіональних інтересів. У межах цих теорій розглядаються механізми розподілу ресурсів і політичної влади між регіонами і центром, соціальні відмінності і конфлікти.
5. Теорію життєвого циклу товару, регіональний аспект якої полягає у поєднанні стадій розвитку товару від його народження до спаду і розміщення товарів різної зрілості в регіонах.
6. Технологічну теорію, яка відповідно до методів проведення регіональної політики є двох видів: "упорскування" в економіку; формування "полюсів росту".

Регіональна політика першого виду спрямована на рівномірне розміщення продуктивних сил по території країни та пошуком виробництвом трудових ресурсів. Позитивним моментом реалізації моделі є призупинення міграційних процесів. Порівняно з першим видом, більшого визнання одержала концепція полюсів і центрів зросту, яку вперше реалізував уряд Франції, зосередивши зусилля на розвитку регіональних столиць, так званих, полюсів (центрів росту), поблизу яких концентрувалися їхні територіальні угрупування.

Залежно від напряму реалізації регіональної політики виділяють такі види: зовнішню регіоначьну політику та внутрішню регіональну політику.

В умовах сталого розвитку зовнішня регіональна політика повинна орієнтуватися на налагодження інтеграційних зв'язків між іншими регіонами (зокрема налагодження взаємозв'язків між прикордонними регіонами); сприяння виходу окремих підприємств на інші зовнішньорегіональні ринки; вивчення кон'юнктури ринку, його перспективних напрямів; розвитку міжнародного туризму та створення для цього відповідної інфраструктури; охорону навколишнього середовища; налагодження транспортних торгових потоків; створення вільних економічних зон та спільних підприємств тощо.

Внутрішня регіональна політика передбачає створення умов збалансованого еколого-економічного та соціального розвитку регіону, розв'язання його внутрішніх проблем розвитку, ефективного господарювання відповідно до поставлених загальнодержавних цільових орієнтирів.

За сферою суспільного життя розрізняють такі види регіональної політики: економічна; екологічна; соціальна; науково-технічна; культурна; військова.

Отже, регіональна політика - це державне втручання у розвиток регіонів для згладжування соціально-економічних диспропорцій між ними.

Значну увагу сучасна регіональна політика надає стимулюванню

розробок та застосуванню високих технологій, підтримці малих високотехнологічних фірм, створенню інноваційних комплексів, центрів поширення передових технологій, науково-дослідницьких парків при університетах тощо.

Як сказав Н.В. Гоффе, сучасна регіональна політика – один із важливих інструментів досягнення оптимального співвідношення між господарською ефективністю і соціальною справедливістю, економічною доцільністю і соціальним вирівнюванням, інтенсивними й екстенсивними факторами економічного росту. Вона дозволяє враховувати інтереси населення різних регіонів, не виходячи за межі єдиної державної стратегії і базових законів.

8.2. Завдання державної регіональної економічної політики України

Динамічний та збалансований розвиток регіонів є найважливішою проблемою подальшого впровадження ринкових відносин та суспільних перетворень в Україні.

Державна регіональна політика спрямована на забезпечення сталого розвитку регіонів на основі зміщення акценту від централізованого управління до комплексної підтримки і стимулювання регіонів у розбудові їх власного потенціалу з використанням інструментів державної політики та активних регіональних і місцевих ініціатив.

Нормативно-правовою базою державної регіональної політики є: Послання Президента України до Верховної Ради України “Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки”, яким визначено стратегічне завдання щодо вироблення та реалізації такої моделі взаємовідносин з регіонами й управління ними, яка б відповідала принципам регіональної політики Європейського Союзу; Указ Президента України “Про Концепцію державної регіональної політики” від 25 травня 2001 № 341/2001, де викладені основні принципи і завдання державної регіональної політики, а також напрями і механізми її реалізації; Бюджетний Кодекс України, який визначає нову систему міжбюджетних відносин на основі подальшої децентралізації функцій і повноважень між різними рівнями органів влади та наближення суспільних послуг до місця безпосереднього проживання населення, посилення ролі місцевого самоврядування шляхом запровадження стабільної та прозорої системи взаємовідносин між державним та місцевими бюджетами; Закони України “Про місцеве самоврядування в Україні” та “Про місцеві державні адміністрації”, що визначають основні повноваження і функції місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Державна регіональна політика і політика регіонів формують єдине ціле і доповнюють одна одну. Регіональна політика держави спрямована на збалансування умов діяльності регіонів та їх результатів, підвищення ефективності використання сукупності регіональних ресурсів і можливостей створення умов для підвищення ефективності діяльності окремих регіонів. Державна регіональна політика містить низку взаємопов’язаних елементів:

економічну, соціальну, науково-технічну, екологічну, демографічну, гуманітарну і національну політику.

Регіональна економічна політика включає: бюджетну і податкову політику; планування і прогнозування в регіоні, створення і реалізацію цільових програм, використання природних ресурсів і розпорядження власністю регіону, розміщення продуктивних сил, управління структурою виробництва, політику розвитку регіональних комплексів, контрольно-аналітичну діяльність, інформаційне забезпечення.

Метою регіональної економічної політики є: забезпечення самодостатності областей через узгодження загальнодержавних інтересів та економічних пріоритетів з регіональним і місцевими; раціональне розміщення продуктивних сил, реалізацію переваг територіального поділу праці; створення нової системи управління комунальним сектором економіки; стимулювання надходження фінансових ресурсів, приватних інвестицій у найдинамічніші райони, здатних прискорювати зростання економіки регіону та сприяти реструктуризації власної економіки; активізувати розвиток депресивних регіонів; сприяння формуванню оптимальної структури господарського комплексу, здатного забезпечити найефективніший регіональний розвиток.

Метою регіональної соціальної політики держави є підвищення благоустрою і забезпечення потреб життєдіяльності населення. Втілення соціальної політики безпосередньо залежить від економічних можливостей країни, тієї частини національного доходу, яка виділяється на споживання. Соціальна політика держави і регіону має спільну економічну і правову базу, яка має забезпечувати реалізацію прав та інтересів громадян нашої держави. Метою сучасної регіональної політики в соціальній сфері є забезпечення належного рівня добробуту в кожному регіоні, задоволення за можливістю однакових життєвих потреб для всіх громадян.

Державна регіональна науково-технічна політика відображає відношення держави до науково-технічних проблем, які є складовою частиною регіональної політики.

Крім цього, важливою складовою регіональної політики є екологічна. Екополітика має бути інтегрована з економічною та соціальною політикою, що дасть спрямованість на екологізацію всіх економічних інструментів. У сучасних умовах, коли досягнуто критичного рівня забруднення навколишнього середовища, ефективна діяльність усіх ланок господарювання передбачає проведення активної екологічної політики. Це означає, що техніко-економічний розвиток галузей має формуватися відповідно до принципів попередження і компенсації екологічної шкоди, забезпечення здоров'я населення, гармонійного розвитку природи і людини.

Основу еколого-економічної політики становить система заходів економічного, науково-технічного, організаційного та державно-правового забезпечення життя і здоров'я громадян від небезпечного впливу середовища, створеного внаслідок антропогенної діяльності та аномальних природних явищ. Законодавчо-правова база є одним із головних засобів екологічної політики. Реалізація екологічної політики держави проводиться

відповідно до чинного законодавства України, в першу чергу Конституції України, Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища", міжнародних угод і конвенцій, прийнятих і ратифікованих Україною. Екологічне законодавство, державна екологічна політика, економічний механізм призначені забезпечити освоєння екологічно чистих технологій і за можливості мінімізувати збитки довкіллю, які завдано господарською діяльністю людини. Дослідження еколого-правових засад екополітики пов'язане із проблемами забезпечення екологічної безпеки держави.

Основною метою регіональної екологічної політики – створення безпечних умов життя людини і відновлення довкілля, зведення до мінімуму шкідливого впливу техногенних аварій і катастроф, покращення екологічного стану басейнів річок регіону, екологізація технологій у промисловості, енергетиці, будівництві, сільському господарстві, транспорті, гарантування екологічної безпеки ядерних об'єктів та радіаційного захисту населення і природного середовища, В окремих регіонах слід вживати заходів для покращення стану деградованих земель, рекультивації порушення природних ландшафтів, боротьби з водною ерозією, хімічним забрудненням земельних ресурсів.

Демографічна політика є складовою регіональної політики держави і розробляється в тісній взаємодії з економічною, соціальною й екологічною політикою. При цьому враховується специфіка демографічної ситуації в кожному регіоні і конкретизуються напрями їх реалізації. Основі цілі демографічної політики пов'язані з розв'язанням таких проблем, як: формування пропорційної статево-вікової структури населення, вжиття соціальних заходів, які стимулювали б народжуваність, покращення екологічної ситуації тощо.

Регіональна гуманітарна політика має бути спрямована на покращення духовного, морального розвитку суспільства, на формування ініціативної особистості, відродження національного і культурного фундаменту суспільства.

Метою державної регіональної політики в Україні є консолідація зусиль законодавчої та виконавчої гілок влади для створення умов динамічного економічного зростання територій, протидії поглибленню регіональних диспропорцій.

Економічний розвиток регіонів у 2002-2003 рр. характеризується такими показниками:

- збільшенням грошових доходів населення, зокрема підвищення середньомісячної заробітної плати в усіх регіонах;
- активізація економічної діяльності спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку. За період 1999-2001 рр. діяльності спеціальних (вільних) економічних зон (СЕЗ) і територій пріоритетного розвитку із спеціальним режимом інвестиційної діяльності (ТПР) темпи приросту інвестицій в середньому становили 27,8 % (відповідно по Україні – 10,3 %) (рис. 8.2);

Джерело. Мінекономіки.

Рис. 8.2. Динаміка залучення інвестицій у СЕЗ та ТПР(млн. дол. США)

– зростанням обсягів інвестицій в основний капітал у переважній більшості регіонів (24), найбільший приріст – у Волинській (159,6 %), Київській (153,4 %), Львівській (166,3 %), Черкаській (166,4 %) областях та м. Севастополі (158,8 %) (рис. 8.3);

Джерело. Держкомстат.

Рис.8.3. Темпи приросту інвестицій в основний капітал

– зростанням виробництва промислової продукції, зокрема у полтавській (65,1 %), Івано-Франківській (30,6 %), Львівській (25,7 %), Волинській (11,8%), Тернопільській (9,6 %) областях та місті Києві (11,6 %);
– зростання обсягів іноземного інвестування (рис. 8.4).

Разом з тим, спостерігаються такі негативні тенденції, як: зростання рівня офіційно зареєстрованого безробіття; недостатній розвиток малого підприємництва у регіонах; низький рівень інноваційної діяльності (рис. 8.5).

Таким чином, державна регіональна політика має бути спрямована на відтворення умов і факторів сталого розвитку регіонів. Тому важливим напрямом політики є розробка довгострокових програм сталого соціально-економічного розвитку, прогнозування перспектив розвитку суб'єктів господарювання, регіональних ринків, оцінка фінансових і ресурсних можливостей регіонів як форми реалізації регіональної політики.

З метою покращення державного регулювання у сфері реалізації державної регіональної політики слід вжити такі заходи:

– розробити регіональні стратегії розвитку з урахуванням загальнодержавних пріоритетів, визначених у Концептуальних засадах стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 рр.;
– визначити правові механізми державної підтримки розвитку депресивних територій;

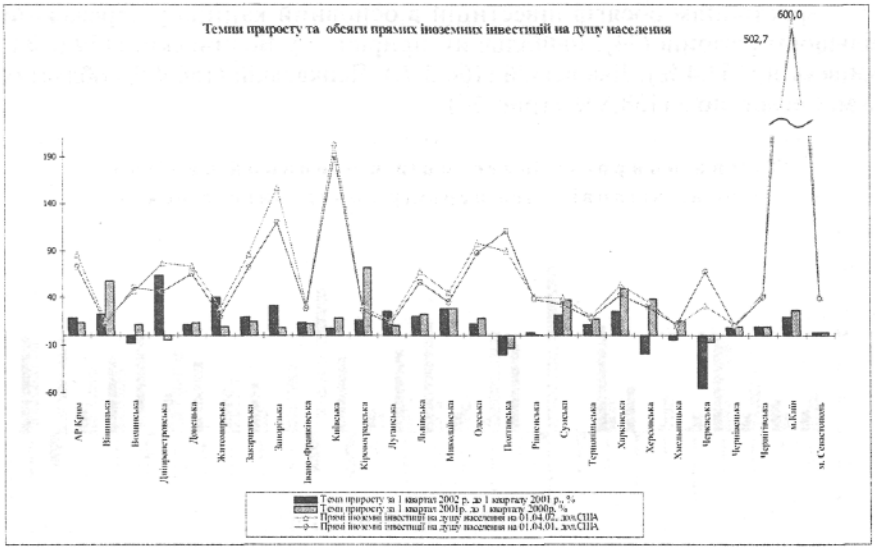

Джерело: Держкомстат.

Рис.8.4. Темпи приросту та обсяги прямих іноземних інвестицій на душу населення

Питома вага промислових підприємств, що впроваджували інновації та темпи їх приросту (у порівнянні з відповідним періодом минулого року, %)

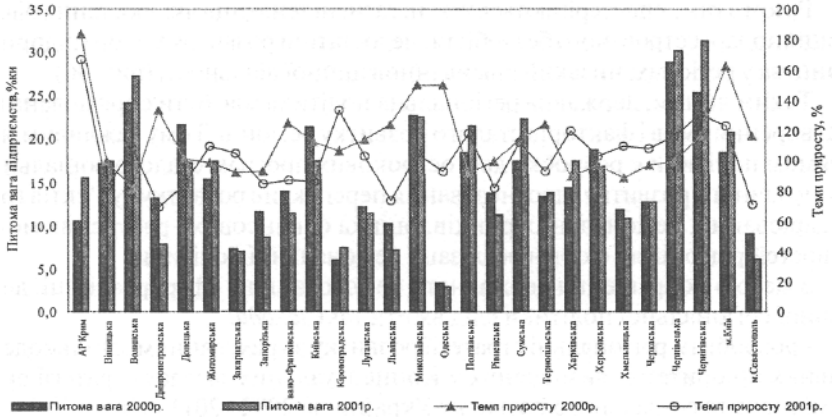

Джерело: Держкомстат.

Рис. 8.5. Питома вага промислових підприємств, що впроваджували інновації та темпи їх приросту

– упровадити договірні відносини між центральними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування у стимулюванні регіонального розвитку з чітким визначенням зобов'язань і відповідальності обох сторін щодо виконання спільних заходів;

– розробити механізм надання субвенцій із державного бюджету на цілі регіональної політики відповідно до загальнодержавних пріоритетів;
– розробити нормативно-правову базу щодо реалізації основних положень Бюджетного кодексу з питань формування місцевих бюджетів;
– створити сприятливі організаційно-правові умови для підвищення ефективності функціонування спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку;
– підвищити спроможність органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади щодо розвитку міжрегіонального та прикордонного співробітництва;
– створити економічні умови та сформувати нормативно-правову базу для участі України у відповідних заходах з реалізації політики у рамках ЄС;
– підготувати управлінські кадри для розвитку сфери підприємництва у регіонах.

Для досягнення визначених завдань потрібно:

– збільшити обсяги вітчизняних та іноземних інвестицій у регіони внаслідок пріоритетного фінансування проектів по розбудові транспортної та комунальної інфраструктури;
– підвищити частку високотехнологічної продукції у структурі експорту найбільш експортоорієнтованих регіонів (у Дніпропетровській області орієнтовно до 30,0 %, Донецькій – до 8,8%, Запорізькій – до 16,8 %там. Києві – до 12,5%);
– забезпечити на територіях, де запроваджено спеціальний режим інвестиційної діяльності (СЕЗ та ТПР), прискорені темпи зростання промислового виробництва до 40,0 %, залучення вітчизняних та іноземних інвестицій – до 20,0 %, збільшення робочих місць – на 15%, поліпшення ситуації у соціальній сфері;
– залучити фінансові ресурси українських та зарубіжних інвесторів для освоєння ресурсів слаборозвинутих регіонів, переробки й утилізації виробничих відходів;
– створити економічні та правові умови для еколого-економічного розвитку регіонів у межах загальних параметрів регіональної політики;
– збільшити кількість підписаних спільних угод про міжнародне регіональне та транскордонне співробітництво, підвищити рівень фінансування цих заходів з бюджетів різних рівнів та альтернативних джерел (міжнародні фонди).

8.3. Основні підходи до стратегії економічного розвитку регіонів

Реалізація Концепції державної регіональної політики вимагає розуміння сутності та форм регіонального економічного розвитку, який розглядається як органічне поєднання та взаємозв'язок функціонально-просторових та галузево-регіональних блоків розвитку територій. В Україні регіональна політика як філософія функціонування внутрішнього ринку та

відкритої економіки, яка б ґрунтувалася на концепції використання власних ресурсів розвитку території, створенні фінансових важелів самодостатності регіонів, стимулюванні точок економічного зростання у регіонах, реалізації конкурентних переваг території, є несформованою.

Серед основних причин такого стану називають відсутність науково обґрунтованої загальнодержавної та регіональної стратегії ефективного використання території країни. Подолання цих стереотипів здебільшого адміністративного та галузевого управління регіонами проходить через усвідомлення пріоритету потреб жителів територіальних громад та здатність органів державної влади й місцевого самоврядування досягти економічного зростання шляхом залучення сукупних територіальних ресурсів в економічний обіг, адаптації існуючих і розробки нових механізмів управління внутрішнім і зовнішнім середовищем регіону.

Стратегія регіонального розвитку економіки – система заходів, спрямована на реалізацію довгострокових завдань соціально-економічного розвитку держави з урахуванням раціонального вкладення регіонів у розв'язання цих завдань, які визначаються реальними передумовами й обмеженнями їх розвитку.

Стратегія регіонального розвитку держави неоднорідна стосовно територіальних суб'єктів, що зумовлено істотною різницею між територіями за рівнем забезпеченості ресурсами, структурою господарства, досягнутим рівнем розвитку різних сфер економіки, умовами входження в ринкову економіку тощо.

Тому стратегія регіонального розвитку держави, формуючи і генералізуючи основні цілі та завдання свого розвитку на конкретний період, є основною для розробки у своєму складі збалансованих між собою стратегій економічного розвитку регіонів.

Територіальна організація господарства вимагає розробки механізму реалізації регіональної політики у всіх її напрямах – економічному, соціальному, екологічному, демографічному, національному та ін. Основною формою реалізації регіональної політики є державне регулювання регіональних відносин у зазначених напрямах, передусім, економічні методи дії і стимулювання, формування і створення нормативно-правової бази, розробка цільових програм соціально-економічного розвитку регіонів, регіональних екологічних програм (програм освоєння нових джерел сировини і матеріалів, палива).

З метою забезпечення раціонального поєднання територіальних і загальнодержавних інтересів процеси регіонального розвитку мають регулюватися шляхом умілого поєднання елементів планування, прогнозування і програмування. Саме це вимагає розробки моделей, програм розвитку, застосування індикативного планування.

У розвинутих країнах світу найвищим ступенем економічного розвитку регіональної політики, інструментом державного регулювання планомірного розвитку економіки, підтримки необхідних пропорцій є регіональне планування.

Планування включає аналіз, прогнозування соціально-економічного розвитку, визначення раціонального варіанта розвитку, розробку і реалізацію заходів на досягнення визначених цілей. Кінцевим продуктом планування є план – документ, в якому визначено систему взаємоузгоджених завдань, об'єднаних спільною метою, визначеними термінами, методами і послідовністю досягнень.

Основними формами планування є директивна, структурна, індикативна, програмна, стратегічна форма.

Світова економіка перейшла від державного до індикативного планування в 60-ті роки, коли приватний сектор отримав значний розвиток.

Починаючи з 90-х рр. індикативне планування переходить у стратегічну форму. Основні пріоритети розвитку в такій формі визначаються з урахуванням міжнародних інтеграційних процесів, обсягів і темпів зростання виробництва продукції, національного доходу, рівня життя населення, демографічних змін, можливостей науково-технічного прогресу.

Регіональне планування перебуває у тісному зв'язку з бюджетною політикою. В основі бюджетів завжди лежить план чи прогноз розвитку відповідної території. Тому важливим документом, що визначає основи формування і напрями використання фінансових ресурсів на місцевому рівні є програма економічного і соціального розвитку відповідної адміністративно-територіальної одиниці. У програмі мають бути відображені: 1) аналіз соціально-економічного розвитку території за попередній і поточний роки та характеристика головних проблем розвитку її економіки і соціальної сфери; 2) стан використання природно-ресурсного, виробничого, науково-технічного потенціалу, екологічна ситуація; 3) шляхи розв'язання основних проблем розвитку економіки і соціальної сфери; 4) цілі та пріоритети в наступному році; 5) система заходів органів місцевого самоврядування щодо реалізації соціально-економічної політики; 6) основні показники соціально-економічного розвитку адміністративної одиниці (за кожним напрямом); 7) дані про отримання та використання доходів від розпорядження об'єктами права комунальної власності; 8) місцеві програми. Крім того, розробка регіональних планів (прогнозів) є умовою для отримання коштів із державного бюджету.

Прогнозування – це перша стадія планування, яка науково аргументує ймовірні тенденції і напрями стратегічного розвитку, а прогноз містить загальні контури визначених цілей і інструментів їх досягнення. В проектах довгострокових і середньострокових прогнозів і програм повинні відображатися питання вдосконалення регіональної економічної політики, у тому числі можливі зміни економічного механізму регіональних відносин (міжбюджетні відносини, питання управління власністю і використання природних ресурсів тощо). Слід наголосити на прогнозуванні платоспроможного попиту та його регіонального розподілу, вивчення регіональних ринків, оцінка фінансових та інших ресурсних можливостей регіонів, виявлення шляхів і засобів активізації власного потенціалу регіонів для вирішення найважливіших соціально-економічних та екологічних проблем розвитку.

Бюджетне регулювання виступає складовою бюджетного прогнозування і регламентує міжбюджетні відносини. Бюджетне планування охоплює: 1) складання бюджетів різних рівнів; 2) розробку індивідуальних кошторисів витрат для бюджетних установ; 3) взаємозв'язок державних планів економічного і соціального розвитку країни (регіону) та фінансових планів міністерств і відомств із бюджетом; 4) забезпечення єдиного порядку складання бюджетів окремих регіонів, зведених місцевих бюджетів, бюджетів областей і Автономної Республіки Крим у консолідований Державний бюджет.

Бюджетне прогнозування є важливим інструментом управління фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування, оскільки: пов'язує регіональну політику і місцевий бюджет для досягнення довгострокових планів, поліпшує ефективність використання фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування; дозволяє визначити альтернативні шляхи розв'язання зазначених проблем; удосконалює процес формування місцевих бюджетів; дозволяє реально оцінити бюджетну ситуацію і прийняти відповідні рішення; сприяє відкритості та прозорості у прийнятті рішень.

Економічне програмування – це інструмент реалізації планових цілей, який дозволяє державі орієнтувати економіку через регулярний і комплексний вплив на її структуру відповідно до варіанта соціально-економічного розвитку в межах ринкового механізму. Програма характеризується чітко визначеними системою заходів та завдань на досягнення намічених у плані (прогнозі) цілей, узгоджених за термінами реалізації та складом виконавців і має на меті розв'язання важливих проблем розвитку національної економіки, міжгалузевих, галузевих, регіональних і локальних проблем.

Відповідно до затвердженої Указом Президента України Концепції державної регіональної політики Міністерство економіки розробило проект "Методичних рекомендацій щодо розроблення регіональних стратегій розвитку".

Моделі розвитку носять концептуальний, переважно теоретико-методологічний характер. У них мають бути сформульовані загальні макроекономічні умови, необхідні для забезпечення довгострокової економічної стратегії держави в регіонах, збереження загальнодержавного економічного простору.

Програми розвитку мають переважно прикладний характер, розраховані на середньострокове комплексне прогнозування і покликані забезпечити узгодження територіальних і галузевих інтересів, потреб центру та регіонів.

8.4. Поняття та особливості проблемних регіонів

Територіальні диспропорції в соціально-економічному розвитку регіонів існують майже у всіх країнах, незалежно від розмірів, економічного потенціалу, державного устрою і політичної системи. Вони виявляються на всіх рівнях світового господарства – від локального до глобального – і

впливають на економічний, соціальний, екологічний клімат в усьому світі і в окремих державах. У зв'язку з цим пошук шляхів мінімізації негативних наслідків територіальних нерівномірностей розвитку, розробка, ефективної регіональної Політики посідає одне з центральних місць у країнах світу, особливо в країнах з високорозвинутою економікою.

Разом з тим існує різниця у підходах та напрямах як формування регіональної політики, так і стратегії у розвинутих країнах та країнах, що розвиваються. Основні напрями регіональної політики розвинутих країн, в основному, спрямовані на розв'язання питань, що стосуються проблемних регіонів: депресивних старопромислових, малорозвинутих (аграрно-індустріальних із екстремальними природними умовами), надмірною концентрацією населення і господарства в межах величезних агломерацій тощо.

Сутність поняття "проблемний регіон" полягає в тому, що ця територія (район, область), самостійно не може розв'язати свої соціально-економічні проблеми чи реалізувати свій високий потенціал і потребує активної підтримки зі сторони держави. Отже, проблемний регіон – це категорія державної фінансової підтримки.

Основними якісними показниками проблемних регіонів є:

1) особлива кризова ситуація, що визначає основну проблему держави і створює загрозу соціально-економічному розвитку країни, політичній стабільності, екологічній рівновазі.

До кризових належать території, які постраждали від впливу природних і техногенних катастроф, регіональних широкомасштабних суспільно-політичних конфліктів, що призводить до вимушеної еміграції). Основними критеріями виділення кризових територій є:

– несприятлива екологічна ситуація;

– високий рівень депопуляції населення;

– швидке зростання безробіття та рівня бідності;

– складна фінансова ситуація;

2) наявність ресурсного потенціалу (виробничого, науково-технічного, трудового, природного) – особливо важливе для національної економіки.

Ці регіони в країні можуть стати полюсами росту чи регіонами – локомотивами (наприклад, райони Донбасу). Ефективною формою державної підтримки є державні цільові програми регіонального розвитку. Ще одним різновидом можуть бути ВЕЗ (вільні економічні зони) для (приморських або прикордонних районів);

3) геополітичне та геоекономічне розміщення регіону, яке має особливе значення для стратегічних цілей країни;

4) недостатність власних фінансових ресурсів для розв'язання проблем загальнодержавного або міжнародного значення.

З точки зору регіональної економічної політики головними типами проблемних регіонів є:

– відсталі (слаборозвинуті);

– депресивні;

– прикордонні.

До групи відсталих або слаборозвинених належать регіони, які традиційно мають низький рівень життя порівняно з більшістю регіонів країни. Регіони цієї групи знаходяться в стані застою; для них характерна слаборозвинена галузева структура, науково-технічний потенціал, соціальна сфера, а також переважають політичні, етнічні, кримінальні, екологічні проблеми. Розмір ВВП на душу населення менший 50 % від середнього по країні, а розмір грошових доходів на душу населення становить менше 50 % від середнього по країні. Слаборозвинуті регіони ніколи не впливали на економіку країни. В більшості випадків такі регіони розмішуються на периферії.

Держава може надавати допомогу економічно відсталим регіонам у формі розвитку виробничої інфраструктури, стимулювання потоків інвестицій, деяких податкових і кредитних пільг, селективного надання дотацій підприємствам з метою забезпечення мінімальної зайнятості. Внаслідок обмеженості фінансових ресурсів держави основним напрямом є забезпечення саморозвитку регіонів на основі використання власного потенціалу і конкурентних переваг. Збільшення суми між бюджетних трансфертів на користь відсталих регіонів відбуватиметься по мірі прискорення економічного росту в країні.

Депресивні регіони – це такі просторово локальні утворення, в яких через економічні, політичні, соціальні, екологічні та інші причини перестають діяти стимули саморозвитку, отже, немає підстав розраховувати на самостійний вихід з кризової ситуації. Депресивними слід вважати регіони, в межах яких темпи спаду виробництва, рівня життя, зростання негативних тенденцій у сфері зайнятості, демографії, екології, соціальних послуг і т.ін. вищі за макрорегіональні, загальнодержавні.

Депресивні регіони мали достатньо високий рівень виробничо-технічного потенціалу, значну частку промислового виробництва в структурі господарства країни, але через різні причини: зменшення попиту на промислову продукцію, зниження конкурентоспроможності, вичерпання мінеральних ресурсів, погіршення геологічних умов – ці райони втратили своє економічне значення і відносні переваги.

З погляду тривалості депресивного стану виділяють дві групи регіонів:

- дореформені депресивні регіони, регрес яких почався до реформ, а в процесі реформи їх стан ще більше погіршився;
- нові депресивні регіони, які до реформ мали відносно високий рівень розвитку.

Тривалість і масштаб (глибина) регіональної депресії визначаються, як правило, структурою галузей виробництва, де криза стала основною причиною розповсюдження депресії на всю економіку регіону. За цією ознакою депресивні регіони поділяються на:

- старопромислові;
- аграрно-промислові;
- добувні.

Здебільшого частина депресивних регіонів старопромислові, які сформували свою структуру з кінця XIX ст. до 1960-70 р. р. XX ст. і

найбільше постраждали від розриву економічних зв'язків.

Однією із специфічних рис перехідного періоду є суперечність між науково-технічною прогресивністю галузевої структури та її ринковою ефективністю. Внаслідок цього старопромислові регіони, де концентрувалися підприємства ВПК, технологічного обладнання, сільськогосподарського машинобудування, приладобудування, легкої промисловості, опинилися у гіршому стані, ніж ті регіони, що мали велику частку добувних галузей і галузей першого ряду переробки.

Основною ознакою депресивності аграрних територій є зменшення чисельності населення, яке відбувається практично у всіх поселеннях України (скорочення природного приросту, тобто депопуляція). До таких територій відносяться населені пункти з високою часткою зайнятих у сільському господарстві, низьким рівнем доходів населення, негативною динамікою його чисельності.

Скорочення природного приросту спричиняє обезлюднення сіл і разом зі старінням мешканців призводить до того, що на певному етапі частина поселень втрачає можливість самовідтворюватися на власній демографічній базі. Подальша доля таких сільських поселень – деградація і повне вимирання. Із зростанням кількості деградуючих сіл на певній території, погіршується використання її природних і матеріальних ресурсів, господарське обслуговування, зростає безробіття, втрачаються джерела відтворення, знижується рівень життя населення і місцевість занепадає. До деградуючих запропоновано відносити населені пункти з часткою жителів пенсійного віку понад 50 %, в малих поселеннях (з чисельністю населення до 200 чол.) – понад 40 %.

Перспективи виходу регіонів із депресії залежать від зміни макроекономічної ситуації та соціально-економічної політики, яку впроваджують на національному і регіональному рівнях.

Більшість проблем має розв'язуватися на рівні регіону та підприємства шляхом диверсифікації, конверсії, модернізації, реорганізації, реструктуризації, стимулювання розвитку малого бізнесу, поліпшення місцевого клімату, пошуку нових ринків збуту.

Прикордонні регіони відіграють важливу роль у забезпеченні безпеки і міжнародного співробітництва. Прикордонні регіони мають потенціал для активного залучення до інтеграційних процесів, які охоплюють на сьогоднішній день увесь континент. Поняття "прикордонний регіон" означає, що територія, яка до нього відноситься, перебуває під впливом державного кордону. Основними функціями такого регіону є бар'єрна, фільтруюча, контактна.

Виділяють три рівні прикордонних регіонів:

- макрорівень (вся країна);
- мезорівень (адміністративний регіон);
- мікрорівень (прикордонна смуга та населені пункти, які до неї входять).

Проблемність або перспективність прикордонних регіонів визначається в основному характером сусідства: якщо немає можливостей для масштабного співробітництва, то ці райони стають периферійними і, відповідно, відстають від інших територій в економічному розвитку.

Прикордонні території мають специфічні фундаментальні риси в інтеграційному процесі – бар'єрність та контактність, завдяки яким вони (разом з функцією переходу від одного народногосподарського комплексу до іншого) забезпечують їх взаємну адаптацію. Під впливом інтеграційних процесів бар'єрні функції кордонів переносяться на зовнішні кордони інтеграційних утворень. Внутрішні кордони в межах ЄС стають прозорими, що дає можливість вільного спілкування як прикордонних, так і загальнодержавних спільнот. У відносинах ЄС скасовуються прикордонні бар'єри для руху товарів, капіталу, робочої сили, уніфіковується нормативно-правова база господарської діяльності. Завдяки підвищенню ролі прикордонних регіонів на світовій арені збільшуються повноваження місцевих влад, розширюється їх компетенція у співробітництві з органами влади відповідних територій сусідніх країн. Прикордонне співробітництво дає змогу розв'язати конкретні економічні та соціальні питання безпосередньо для прикордонних областей, зокрема поступово долати нижчий рівень економічного розвитку цих периферійних територій.

Вищою формою прикордонного співробітництваy країнах ЄС стали єврорегіони. Єврорегіони – це міждержавні транскордонні регіональні асоціації, які охоплюють прикордонні області та розвиваються за погодженими планами та проектами. Співробітництво тут відбувається у вигляді розробки спільних комплексних програм економічної, культурної та гуманітарної взаємодії, конкретних транскордонних економічних проектів, розв'язання проблем зайнятості, інфраструктури, екології. В Україні існує можливість створення та ефективного функціонування ще однієї форми регіонального співробітництва – вільних економічних зон на прикордонних територіях.

Тенденції світогосподарського розвитку тією чи іншою мірою відбиваються у специфіці господарювання прикордонних територій, а саме:

- забезпечення транскордонного руху товарів в умовах лібералізації світової торгівлі;
- виконання контактних та бар'єрних функцій під натиском динамічно зростаючого транскордонного руху населення у формах міжнародної міграції трудових ресурсів, туризму, ділових та освітніх поїздок, які є проявом глобалізації світогосподарських відносин;
- утворення регіональних інтеграційних угруповань загострило проблему відсталості, а іноді депресивного стану прикордонних територій як відбитка минулих етапів господарювання;
- правове насичення повноважень місцевих органів влади, зокрема в галузі співробітництва з органами влади відповідних територій зарубіжних країн, що безпосередньо виявляються саме у прикордонних регіонах.

Майбутнє прикордонних регіонів залежить від того, як швидко Україна вийде із затяжної економічної, політичної, соціальної кризи, від ефективності регіонального управління та впровадження нових форм прикордонного і міжрегіонального співробітництва, вступить в дію закону України "Про транскордонне співробітництво", що значно розширило б діяльність цих регіонів.

8.5. Специфіка регіональних програм сталого розвитку

В умовах транзитивної економіки окремі регіони розробляють свої моделі поведінки стосовно шляхів і методів переходу до сталого розвитку.

Цілям збалансованого регіонального розвитку найбільше відповідають програми регіонального соціально-економічного й екологічного розвитку, відомі як програми сталого розвитку. Такі програми розраховані на середній термін і передбачають поетапну реалізацію цілей переходу на засади сталого розвитку.

На думку В. Лексина, програма – це спеціально розроблений документ для розв'язання доведеної пріоритетної регіональної проблеми, комплекс заходів нормативно-правового, політичного, економічного, фінансового, соціального, екологічного, виробничого, дослідницького, інформаційного та іншого характеру, вишикуваних у певній послідовності й узгоджених за ресурсами, виконавцями і термінами виконання.

Серед форм реалізації регіональної політики особливе місце займає розробка і реалізація регіональних цільових програм соціально-економічного розвитку регіонів. Перелік таких цільових програм має визначатися при підготовці загальнодержавних концепцій і програм на середньострокову та довгострокову перспективу і входити як складова частина до цих документів. Урахування регіонального аспекту має стати необхідною ланкою у проведенні політики структурної перебудови економіки, екологізації виробництва.

Розробка регіональних програм – це цілеспрямований процес мобілізації всіх можливостей регіонів різних таксономічних рівнів.

Регіональні програми є різновидом цільових комплексних програм, служать інструментом регулювання й управління регіональною стратегією економічного, соціального і науково-технічного розвитку, формою господарської діяльності, способом пріоритетної концентрації ресурсів для розв'язання першочергових, невідкладних завдань.

До складу типової структури цільової програми будь-якого рівня (галузева, районна) повинно входити: обґрунтування і характеристика висунутої для розробки проблеми; цілі та завдання, система заходів, ресурсне забезпечення, розробка механізму управління і контролю за реалізацією програми, оцінка результативності та очікувана ефективність, соціально-економічні наслідки, а також напрями фінансування робіт, у тому числі й за рахунок коштів держбюджету.

Під програмно-цільовим методом (підходом) розуміють методичне

обґрунтування (яке включає і математичний апарат) власне технології прийняття і виконання управлінських рішень.

Розрізняють такі види регіональних програм: міждержавні, державні, власне регіональні та комплексні.

Регіональні програми формуються і реалізуються на рівні областей, районів, міст і випливають із загальнодержавних і територіальних інтересів.

Регіональні програми відрізняються невеликими, порівняно з державними програмами, обсягами робіт і ресурсних затрат, мають цільову спрямованість, точну адресу, конкретне обмеження часових інтервалів і координуються із загальнодержавною концепцією регіонального розвитку і регіональної політики України.

Програми одного регіону погоджуються із системою аналогічних і пов'язаних програм суміжних територій.

Основними завданнями регіональних програм є:

- вирівнювання міжрайонних відмінностей за показниками економічного, соціального і науково-технічного розвитку;
- формування оптимальної територіальної та галузевої структури економіки;
- збалансоване (бездефіцитне) регіональне господарювання в умовах ринку;
- максимально повне й ефективне використання природних, матеріальних і трудових ресурсів регіону;
- розвиток виробництв і сфер відповідно до державної селективної структурної політики;
- охорона довкілля;
- подолання наслідків стихійних лих і техногенних аварій;
- формування інфраструктури інформаційного забезпечення органів управління і господарюючих суб'єктів;
- духовне відродження регіонів, збереження їх історичної спадщини, зміцнення культурного потенціалу, стабілізація суспільно-політичного і правового стану.

Складом і структурою комплексної програми соціально-економічного розвитку регіону є перелік розділів, які відображають змістовну і функціональну характеристики прийнятого до реалізації програмного проекту, зокрема:

- аналіз і оцінка соціально-економічної ситуації регіону (дається опис соціально-економічної ситуації та її наслідків для регіону і виділяються пріоритетні проблеми, які підлягають вирішенню на програмній основі);
- оцінка природних ресурсів і стану навколишнього середовища (характеризуються наявні в регіоні різні види природних ресурсів, їх кількісний стан, можливості використання для цілей регіону та вивозу за його межі; розглядається екологічна ситуація в регіоні та заходи щодо її оздоровлення; виділяються пріоритетні проблеми);
- стан демографічної ситуації та ринку праці в регіоні;

– концепція соціально-економічного розвитку регіону (виконаний попередньо аналіз соціально-економічного розвитку регіону створює уявлення про сучасні масштаби і структуру господарства регіону, його матеріально-виробничу базу, виявлені диспропорції в економіці, прогноз чисельності трудових ресурсів і можливостей використання природно-ресурсного потенціалу, що дозволяє з урахуванням тенденцій технічного прогресу і поставлених перед регіоном господарських завдань виробити і сформулювати концепцію соціально-економічного розвитку регіону;
– основні цільові підпрограми (на прикладі Волинської області), які можуть формуватися за цільовою, функціональною і проблемною ознакою.

Основні підпрограми для Волинської області:

– лісопромисловий комплекс;
– агропромисловий комплекс;
– рекреаційний комплекс;
– будівельний комплекс;
– соціальний комплекс;
– основні напрями розв'язання економічних проблем.

У кожній з цих підпрограм визначається мета і завдання, кінцеві результати, а кожен програмний захід оцінюється кількісними й якісними показниками;

– механізм виконання програми (визначається комплекс заходів, економічних важелів, які забезпечують розв'язання проблеми; розробляється прогнозна модель програми);

– ресурсне забезпечення програми (містить розрахунки майбутніх затрат: фінансових – за джерелами надходження; матеріальних – за видами продукції; природних умов і ресурсів – за земельними, водними, лісовими, паливно-енергетичними, кліматичними, мінерально-сировинними; трудових ресурсів – за професійно-кваліфікаційними ознаками; інформаційних – за видами);

– координація програмних заходів (узгодження дій усіх організацій, які беруть участь у здійсненні програми);

– оцінка економічної ефективності здійснення програми;

– організація, форми і методи управління програмою.

Вищезазначені розділи програми містять необхідні обґрунтування, пояснення та формуються на весь період реалізації програми.

Разом із цільовими програмами розвитку регіонів і галузей із частковим державним фінансуванням повинні використовуватися такі форми, як:

– участь держави у високоефективних інвестиційних проектах регіонів з використанням конкурсної та контрактної систем їх реалізації;

– визначення обґрунтованих обсягів замовлень на поставку продукції для загальнодержавних потреб та їх ефективне розміщення;

– освоєння і переробка стратегічних природних ресурсів;

– підтримка наукомістких виробництв, розвиток прогресивних економічних і екологічно безпечних технологій;

– сприяння активізації міжнародних економічних зв'язків регіонів України;

– створення умов для формування вільних економічних зон і технополісів у регіонах, які мають високий науковий і кадровий потенціал, а також розвинуту інфраструктуру.

8.6. Методичні підходи до розробки регіональних галузевих програм

У багатьох країнах світу накопичено значний досвід розробки різнорівневих регіональних галузевих програм. В Україні основним недоліком їх розробки є відсутність єдиної методології та методики складання, підпорядкованість інтересам господарського розвитку окремих територій, без урахування стратегічних інтересів держави у розвитку тих чи інших господарських комплексів.

У багатьох випадках розроблені для конкретного регіону програми розвитку різних галузей економіки не враховують обмеженість ресурсів багатоцільового призначення (праця, енергія, вода), не узгоджені з аналогічними програмами, розробленими для інших територій.

Тому при прогнозуванні регіонального розвитку галузевих комплексів варто розробити принципи єдиного методичного підходу до їх розробки. При реалізації такого підходу зростає роль держави в регулюванні регіонального розвитку галузевих комплексів.

Стратегічною метою регіонального розвитку галузевого комплексу є формування високорозвинутих ринкових відносин, які забезпечують досягнення сталого економічного росту і вирішення соціально-економічних завдань з метою задоволення життєвих потреб.

У галузевих програмах мають бути обґрунтовані стратегічна мета, завдання і пріоритети розвитку, розміщення галузі та комплексу галузей, розроблено сценарії за термінами їх виконання.

Галузеві програми повинні містити аналіз ефективності різних форм власності, напрямів формування регіональних товарних ринків збуту продукції галузі, постачання її сировиною, матеріалами, комплектуючими, паливом та енергією. При обґрунтуванні зовнішньоекономічних зв'язків галузі доцільно враховувати специфіку і кон'юнктуру ринків держав СНД, економічно розвинутих країн і країн, з якими Україна має довгострокові економічні угоди.

Для забезпечення сталого розвитку оцінюються досягнуті рівні екологізації виробництва разом з регіональними проблемами поліпшення стану довкілля і обґрунтовуються заходи з екологічно безпечного розвитку галузі на основі зменшення ресурсомісткості та впливу виробництва на довкілля.

<u>При розробці галузевих програм варто використовувати такі основні принципи</u>:

– комплексний, системний підхід до вирішення проблем розвитку і розміщення галузей економіки;

– узгодження державних, місцевих, галузевих, підприємницьких інтересів при виробленні основних напрямів розвитку і розміщення галузей;
– необхідність створення макроекономічних, структурних передумов для переходу до економічного росту, збалансованого розширеного відтворення;
– формування сприятливих фінансових умов для розвитку підприємств і організацій, галузевих комплексів, розширення і мобілізація фінансових ресурсів, послідовне зниження інфляції;
– єдність методології, таксономії, вихідної інформації, співставність показників;
– недопустимість рекомендацій, які призводять до галузевого чи територіального монополізму;
– економічна обґрунтованість заходів із технічного переозброєння і застосування нових технологій;
– забезпечення постійної тенденції підвищення рівня екологічно безпечного розвитку виробництва при дотриманні регіональних екологічних обмежень.

Незважаючи на існуючі специфічні особливості окремих галузей промисловості, логіка їх регіонального розвитку підпорядковується єдиній методології (програмно-цільовий підхід) і методиці.

Оцінка соціально-економічного стану регіонів, виділення депресивних територій, визначення рейтингів інвестиційної привабливості не повинні обмежуватися досить поширеною в наш час узагальненою кількісною оцінкою, яка без глибокого якісного аналізу стану території та її перспектив не може слугувати надійною основою для відповідних висновків і рекомендацій владним структурам про форми і масштаби державної підтримки, а також потенційним інвесторам – про переважаючі для інвестування регіони. В основі такої оцінки повинно бути комплексне якісно-кількісне дослідження всіх сфер життєдіяльності регіону з метою об’єктивного визначення напрямів їх подальшого розвитку.

У цілому виконання всього комплексу робіт можна розбити на чотири взаємопов’язаних між собою етапи: аналіз усіх сфер життєдіяльності території; аналіз форм міжтериторіальної взаємодії; розробка концепцій соціальної та економічної реабілітації території.

На етапі аналізу всіх сфер життєдіяльності на території предметом детального вивчення є: соціально-культурне середовище території, демографічні проблеми; її соціальна сфера (у тому числі забезпеченість місцевого населення об’єктами соціальної інфраструктури); стан промисловості, будівництва і сільського господарства, розвиток малого підприємництва; стан довкілля. Такий аналіз дозволяє скласти повну картину функціонування названих сфер і виявити основні проблеми, без вирішення яких розвиток території неможливий. Так, у регіонах сировинної орієнтації до них належать перспективні містоутворюючі добувні підприємства, обумовлені станом сировинної бази і конкурентоздатністю виробленої

продукції. Велике значення має і стан довкілля, яке знаходиться під впливом добувного виробництва. Слід враховувати і міграцію населення активного віку, яке першим залишає безперспективні, з точки зору працевлаштування, райони, що істотно ускладнює соціально-економічну ситуацію на території.

На другому етапі оцінюється господарський потенціал території і всі наявні на території ресурси: трудові, природні, виробничі, фінансові, соціально-культурні. На цьому етапі потрібно також виявити можливі джерела соціально-економічного розвитку, які пізніше визначатимуть його напрями. Ресурси недоцільно обмежувати лише природними чи виробничими, тому спочатку слід провести своєрідну інвентаризацію всіх факторів, реалізація яких може сприяти розвитку депресивної території. Окрім цього доцільно залучити до обговорення проблем представників різноманітних сфер діяльності, що проживають на цій території, а також сторонніх консультантів. Наприклад, старопромислові райони нині є не просто населеними пунктами із застарілими неконкурентоздатними заводами, а, як правило, – це центри районної культури, зі своєю соціальною і господарською інфраструктурою, яка має міцні соціальні та господарські зв’язки між собою.

На третьому етапі проводиться аналіз форм міжтериторіальної взаємодії – соціальних і економічних зв’язків конкретного регіону з іншими територіями, а також його місце в господарському комплексі суб’єкта України. Старі та нові сформовані коопераційні зв’язки підприємств, розміщених у депресивних регіонах, з одного боку, і розширені можливості місцевих органів влади впливати на розвиток місцевого бізнесу, з іншого, набувають все більшого значення. Крім того, підвищення мобільності трудових ресурсів, розвиток транспортної та комунікаційної інфраструктури, а також наслідки дії на довкілля природокористувачів роблять ці проблеми загальними для кількох суміжних територій. У зв’язку з цим потрібне визначення форм міжтериторіальних взаємовідносин і взаємовідносин між територією і суб’єктом України, в тому числі на правовому рівні шляхом укладення відповідних угод, прийняття законодавчих актів і постанов.

На основі результатів всебічного аналізу соціально-економічного становища територій і має розроблятися концепція їх розвитку, в якій слід передбачити максимальне використання наявного в регіоні господарського потенціалу, ресурсів і зв’язків з іншими територіями.

РОЗДІЛ 9
Нові форми регіонального розвитку

9.1. Спеціальні (вільні) економічні зони

У багатьох країнах світу є території, на яких діє дещо ліберальніший режим зовнішньоекономічної діяльності, ніж у країні в цілому. Ці території, залежно від виконуваних ними функцій, називають по-різному – безмитними зонами, експортними зонами, спеціальними економічними зонами тощо. Число таких утворень у світі збільшується, що відбиває діалектику процесів лібералізації міжнародного економічного співробітництва і збереження національного та регіонального протекціонізму. Конкретні типи зон, що створені в різних країнах, їхні розміри, функції, ефективність діяльності визначаються рівнем соціально-економічного розвитку мірою зовнішньої відкритості економіки, масштабами втручання держави в економічне життя. Для розвинених країн світу, що активно включилися в міжнародний поділ праці, найбільш характерні безмитні зони. Ця модель найкраще вписується в ліберальну ринкову, дуже інтернаціоналізовану економіку. Країни, що розвиваються, потребують іноземних інвестицій, тому для них найбільш адекватною є модель експортно-промислових зон.

Вільні економічні зони створені у більше ніж 80 країнах, зокрема в США, Японії, Німеччині, Великій Британії. Вони активно впроваджуються в Польщі, Угорщині, Болгарії, Росії. Великий досвід щодо створення таких зон нагромаджений у Китаї та інших країнах Південно-Східної Азії. Вільні економічні зони формуються, як правило, в морських і річкових портах, міжнародних аеропортах, біля основних залізничних і автомобільних ліній, туристичних центрів, у окремих промислових пунктах та регіонах.

Вільна економічна зона (ВЕЗ) – це специфічне регіональне утворення, територія, на якій встановлюють особливий режим господарської діяльності іноземних інвесторів та підприємств з іноземними інвестиціями, а також вітчизняних підприємств і громадян. Порядок здійснення господарської діяльності іноземних інвесторів, підприємств з іноземними інвестиціями й умови пільгово-експортно-імпортно-митного, податкового, валютного, банківського, візового, трудового та інших видів регулювання в зоні встановлюються законодавством України.

Початковими правовими засадами створення і функціонування вільних економічних зон в Україні є: Закон України “Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон” від 13 жовтня 1992 р., нормативні акти, прийняті щодо його виконання: Концепція створення спеціальних (вільних) економічних зон в Україні (Постанова Кабінету Міністрів України від 14 березня 1994 р.), а також Постанова Кабінету Міністрів України “Про склад міжвідомчої комісії з розгляду і підготовки документів щодо створення спеціальних (вільних) економічних зон” (від 8 червня 1998 р. № 842).

Прийнято десятки законів і постанов Верховної Ради України та Кабінету Міністрів з окремих питань створення в регіонах України

спеціальних економічних зон, які використовуються як вихідна нормативна база при розробці їх проектів.

Створення вільних економічних зон в Україні є одним з елементів перенесення центру ваги управління соціально-економічними процесами на регіональний рівень. Це одна з форм ефективної організації регіонального розвитку економіки, що цілком збігається із загальнодержавним підходом її реструктуризації та розширення самостійності регіонів.

Метою створення вільних економічних зон в Україні є залучення інвестицій та сприяння їхньому ефективному використанню, активізація підприємницької діяльності для нарощування експорту товарів та послуг, поставок на внутрішній ринок високоякісної продукції та послуг, залучення і впровадження нових технологій, ринкових методів господарювання, розвиток інфраструктури ринку, поліпшення використання природних і трудових ресурсів, прискорення соціально-економічного розвитку регіонів.

Відповідно до мети і завдань формування тієї або іншої зони висуваються певні вимоги і до її розміщення, зокрема:

- сприятливе транспортно-географічне положення щодо внутрішнього і зовнішнього ринків (йому відповідають, як правило, території, які відрізняються прикордонним положенням і мають досить розвинені транспортні комунікації, особливо портові міста);
- розвинений виробничий потенціал, наявність виробничої та соціальної інфраструктури;
- наявність території з унікальними запасами та ціннісним природно-ресурсним потенціалом.

Низка регіонів України мають сприятливі внутрішні й зовнішні умови для розміщення і розвитку ВЕЗ – наявність достатнього ресурсного потенціалу, вигідне транспортно-географічне положення, високий науково-технічний потенціал тощо. Це передусім відповідні території у Волинській (проект ВЕЗ “Інтерпроект-Ковель”), Донецькій (проект ВЕЗ “Азов’я” у Маріуполі), Дніпропетровській (проект ВЕЗ “Дніпроавіа”), Закарпатській (проект ВЕЗ “Закарпаття”), Львівській (проект ВЕЗ “Жовкла”, ВЕЗ “Мостиська”, ВЕЗ “Яворів”), Одеській (проекти ВЕЗ “Порто-франко” та ВЕЗ “Аджалін”) областях та Автономній Республіці Крим (проект ВЕЗ “Манганарі”).

В Україні розроблено близько трьох десятків проектів щодо створення ВЕЗ. На відміну від інших, проект ВЕЗ “Маріуполь” передбачено реалізувати шляхом створення акціонерного товариства з дольовою участю підприємств, організацій, у тому числі державного та міжнародного капіталів (50 відсотків – іноземні інвестиції, 50 відсотків – капітал українських партнерів). Зона має бути виробничого типу. У ній розташовуються підприємства з переробки вантажів, складання, зберігання й упаковки, з переробки на експорт машинобудівної та металургійної продукції, виготовлення будівельних матеріалів та конструкцій, продуктів харчування з місцевої та привізної сировини, зі складання електоропобутової техніки та товарів народного споживання. На виробництвах зони можуть додатково отримати роботу 10 тис. осіб, що сприятиме пом’якшенню проблеми безробіття.

Першою в Україні було створено Північнокримську експериментальну економічну зону “Сиваш”, яка знаходиться у Красноперекопському районі. Кабінет Міністрів України відповідно до Указу Президента від 30 червня 1995 р. № 497 “Про Північнокримську експериментальну економічну зону “Сиваш” і від 17 листопада 1995 р. № 1062 “Про заходи відносно проведення експерименту в Північнокримській експериментальній економічній зоні “Сиваш”, а також Закону України “Про деякі питання валютного регулювання і оподаткування експериментальної економічної зони “Сиваш”, постанови № 455 затвердив положення про цю зону. У ній зосереджені такі підприємства, як Перекопський бромний завод – один із найстаріших заводів України, який понад 90 відсотків своєї продукції експортує в країни далекого зарубіжжя; Кримське виробниче об’єднання “Титан”; Сивасський анілінофарбовий завод, якість продукції якого вже досягла рівня світових стандартів; Кримський содовий завод, що забезпечує своєю продукцією близько 60 підприємств України; дослідно-промисловий завод пластмас “Поліфтор”; рибокомбінат, що вирощує до 7 тис. т риби на рік; 14 сільськогосподарських підприємств, що спеціалізуються на вирощуванні рису та іншої продукції. Передбачається створення таких спеціалізованих інституцій зони, як Головний банк і Головна фондова компанія, що забезпечуватимуть тут емісію та обіг цінних паперів зони. Зона “Сиваш” створена на 5 років, а потім за умови досягнення позитивних результатів, її досвід буде перенесено на зони, що створюватимуться.

В Україні можуть створюватися такі види ВЕЗ: зовнішньоторговельні, виробничі, науково-технічні, туристсько-рекреаційні. Враховуючи, що створення та функціонування банківсько-офшорної вільної зони має специфічний характер, визначення її статусу потребує прийняття окремого закону.

Вільні економічні зони в Україні створюються за територіальним принципом, тобто вільна зона є частиною національного економічного простору, де діє особлива система економіко-правових пільг та стимулів, спрямованих на забезпечення становлення державної економічної політики, гарантій потенційним внутрішнім та зовнішнім інвесторам, зумовлених спеціальним правовим режимом. Зокрема, у вільних зонах встановлюється режим спеціальної митної зони, який, залежно від виду зони, передбачає відповідні пільги стосовно тарифного та нетарифного режиму регулювання зовнішньоекономічної діяльності суб’єктів зони. Сплата тарифів, зборів та інших обов’язкових платежів суб’єктами вільних зон здійснюється згідно з чинним законодавством України. Банківська діяльність та валютне регулювання здійснюється також відповідно до чинного законодавства.

Створення вільних економічних зон потребує формування відповідної інфраструктури. Зокрема, для зовнішньоторговельних вільних зон потрібна розгорнута мережа транспортних шляхів – морських, залізничних, автомобільних тощо. Через це рішення щодо створення таких зон доцільно розглядати у взаємозв’язку з питаннями створення та розвитку міжнародних транспортних коридорів.

9.2. Спільні підприємства

Включення України до системи світогосподарських зв'язків супроводжується адаптацією структури її економіки, всього господарського механізму до надзвичайно високих вимог, які диктує світове ринкове господарство. Інтегруючись у світове господарство, Україна прагне розвивати зовнішньоекономічні відносини у всій різноманітності їхніх форм. Однією з таких форм міжнародного співробітництва є спільні підприємства (СП) з участю іноземного капіталу.

Участь у спільних підприємствах іноземного партнера – це не обов'язкова риса, а лише один з можливих варіантів організації. Отже, термін "спільне підприємство" в його точному юридичному значенні має подвійний зміст: як спільне підприємство з участю лише українських партнерів; як СП з участю, окрім українських, іноземних партнерів. Тут йдеться про СП з участю юридичних осіб і громадян України та юридичних осіб і зарубіжних партнерів.

Підприємства з іноземними інвестиціями створюються та діють на території України в організаційно-правових формах, передбачених для підприємств національним законодавством. Це насамперед Закони України: "Про підприємства в Україні", "Про підприємництво", "Про господарські товариства" тощо. Суб'єкт підприємництва, заснований на об'єднанні майна різних власників, в Законі України "Про підприємництво в Україні" одержав назву "спільне підприємство". Цей термін використовується у законодавстві та практиці для характеристики підприємств за участю іноземного партнера.

У Законі України "Про іноземні інвестиції" від 14 вересня 1992 р. не використовувався термін "спільні підприємства" і встановлювалося, що іноземні інвестори можуть створювати підприємства або брати участь у них разом з українськими фізичними та юридичними особами. Такі суб'єкти господарської діяльності дістали назву "підприємства з іноземними інвестиціями".

СП як найбільш зріла форма міжнародного співробітництва можуть позитивно впливати на формування нової структури економіки України і процеси ринкової орієнтації та сприяти інтеграції у світову систему господарювання. Особливе значення має діяльність СП щодо запозичення передових технологій та досвіду управління, розвитку експортоорієнтованих та імпортозамінних видів продукції, забезпечення виходу вітчизняної продукції на світовий ринок. Участь у спільних підприємствах зарубіжного партнера, який, як правило, вже займає позиції на світовому ринку, у низці випадків дає українській стороні єдину можливість вийти на ринки інших країн та закріпитися там.

У міжнародній практиці набули поширення два варіанти функціонування спільних підприємств: перший, коли спільні підприємства інтегруються в суспільногосподарський комплекс приймаючої країни, другий, коли вони функціонують у межах господарського анклаву, утвореного на території країни.

Усі СП, що діють на території України (а їх за даними Держкомстатистики

України за 1998 р. близько 3 тис.), функціонують за першою моделлю. Це й зумовлює те, що вони мають такі ж самі проблеми, що й інші суб'єкти господарювання. СП поки що є єдиними на території України організаційно самостійними суб'єктами господарювання і можуть стати каталізаторами необхідних структурних зрушень в економіці. Надана СП самостійність у здійсненні виробничої, інвестиційної та зовнішньоекономічної діяльності дає їм можливість виробляти й ефективно здійснювати особливу стратегію.

До суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності Законом України "Про зовнішньоекономічну діяльність" від 16 квітня 1991 р. віднесені СП, створювані за участю фізичних і юридичних осіб України та іноземних фірм, компаній, інших зарубіжних суб'єктів господарської діяльності.

СП належать до найбільш складних організаційних структур міжнародного співробітництва, які здійснюють свою виробничу діяльність за рахунок прямих інвестицій відповідних фірм і компаній. Таке залучення іноземних коштів до цілеспрямованого розвитку виробництв має низку істотних переваг перед іншими формами участі зарубіжних країн в оновленні виробничих фондів, модернізації виробництва, зміцненні економіки України.

СП можуть формуватися у сфері виробництва певних видів продукції, її реалізації, здійснення наукових, техніко-економічних консультацій, сервісного обслуговування виробництва тощо. СП здебільшого мають комплексний характер. У них поєднується кілька видів діяльності. Це забезпечує ефективне використання спільних інвестицій українських та іноземних підприємств і компаній.

Пряме інвестування коштів іноземними фірмами у виробничу діяльність спільних об'єднань сприяє швидкому входженню в ринкові відносини, позитивно позначається на розвитку підприємництва та демонополізації виробництва, посилює конкурентоспроможність продукції. Особливого значення тут набуває вкладання іноземного капіталу при одночасному застосуванні нових технологій або нових важливих елементів технологій виробництва продукції, що дає змогу значно підвищити продуктивність праці, збільшити доходність галузей та прибуток трудових колективів.

За соціально-економічною сутністю спільні підприємства є ефективною формою міжнародної кооперації українських підприємств, об'єднань та інших виробничих структур з іноземними фірмами і компаніями на взаємовигідних засадах (рис. 9.1). При їх створенні зацікавлені учасники можуть об'єднувати для спільного використання не тільки кошти, а й матеріальні ресурси, інтелектуальні цінності, ноу-хау, технологічні проекти, діяльність спеціалістів, наукових працівників тощо. СП – це одна з ознак процесу інтернаціоналізації капіталу та виробництва, а також конкретний господарський механізм об'єднання капіталів та економічних інтересів різної національної належності.

Як правило, СП, створені у сфері матеріального виробництва, потребують об'єднання дій партнерів і в інших сферах: науці, проектуванні, вивченні ринку збуту, породжуючи спільну зацікавленість у результатах виробничої діяльності.

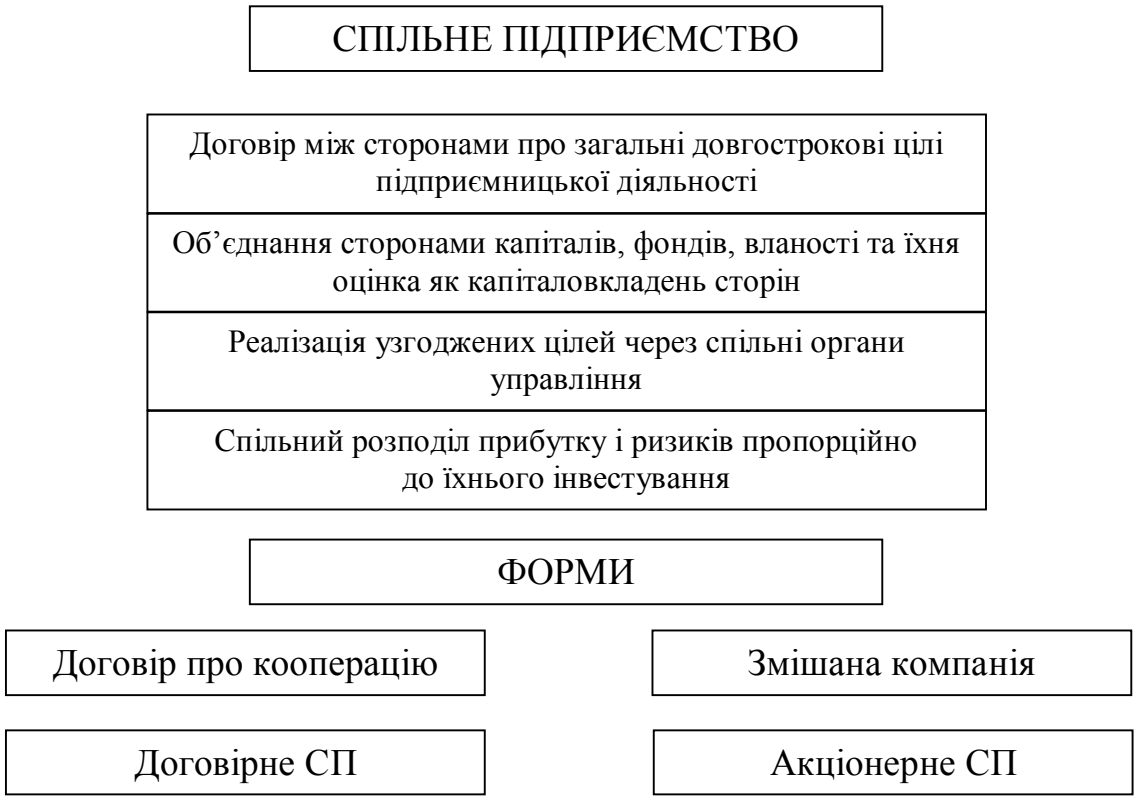

Рис. 9.1. Соціально-економічна сутність спільного підприємства

Метою розвитку СП на території України є:

1. Надання підтримки внутрішній економічній реформі шляхом: залучення додаткових матеріальних, фінансових та інших ресурсів; більш повного насичення внутрішнього ринку якісними продуктами залучення до української економіки для розширення та модернізації виробництва прогресивних технологій та досвіду управління, прискорення науково-технічного прогресу завдяки залученню найновітніших технічних знань;
   - становлення ринкових, конкурентних відносин;
   - одержання демонстраційного ефекту переваг ринкової економіки.
2. Поступова інтеграція господарства країни до структури світової економіки шляхом:
   - поглиблення міжнародної кооперації та спеціалізації виробництва;
   - розвитку експортної бази, підвищення ефективності зовнішньоекономічних зв'язків, оптимізації структури зовнішньоторговельного обороту, зміцнення позицій на ринках розвинених країн;
   - розвитку імпортозаміщуючого виробництва.

Іноземний партнер при створенні спільного підприємства переслідує свої цілі, серед яких найважливішими є такі:

- розподіл ризику, особливо при створенні спільного підприємства з виробництва нової продукції, збут якої не гарантований;
- зниження витрат на створення нових потужностей, собівартості продукції, що виробляється за рахунок низької внутрішньої вартості сировини, матеріалів та робочої сили;
- концентрування на відповідальних та технічно складних напрямах за

рахунок переміщення найбільш праце- та матеріаломістких виробництв за кордон;
- опанування новим ринком та надбання комерційного досвіду роботи на ньому;
- підвищення ефективності системи збуту, що досягається за рахунок зниження конкуренції, погодження виробничої та комерційної діяльності, квотування продукції;
- диверсифікація сфери діяльності.

У результаті наявності такої різноманітності рушійних сил спільного підприємства у кожного партнера по спільному підприємству можуть бути різноманітні економічні інтереси. У такій ситуації логічно доцільним є створення певного механізму погодження інтересів учасників спільного підприємства. Цей механізм містить етапи, що передбачають виявлення:
- економічних інтересів майбутніх партнерів по спільному підприємству;
- сфер можливих зіткнень інтересів;
- ступеня уражень інтересів;
- важелів економічного, організаційного та правового характеру, що найбільшою мірою пом'якшували б суперечності, що виникають.

СП є однією з таких форм, що дає змогу реалізувати економічні інтереси учасників міждержавного співробітництва, котрі не можуть бути реалізовані за інших рівних умов через інші форми, які можуть бути результатом їхнього компромісу. Отже, воно є формою залучення іноземного капіталу, що створює певну зацікавленість для всіх учасників цього процесу, оскільки є засобом досягнення цілей, що виходять за межі можливостей кожного окремого учасника. Порівняно з іншими формами СП забезпечують найбільшу соціальну ефективність співробітництва.

9.3. Регіональні науково-технологічні парки

Світовий досвід засвідчує, що одним з найефективніших шляхів державної підтримки високотехнологічних, наукомістких, екологічно чистих виробництв є створення регіональних науково-технологічних парків (РНТП). Вони формуються на базі одного чи кількох провідних вузів регіону за участю зацікавлених виробничих підприємств, що здатні впроваджувати високі технології.

Ядром РНТП (або технопарків) є фірми (малі підприємства), які об'єднують висококваліфікованих науковців і фахівців, що займаються розробкою та підготовкою до впровадження нових технологій. Належні умови для функціонування цих фірм створює інфраструктура парку, найважливішими елементами якої є централізовані бази засобів дослідження і технологічного обладнання, обчислювальний центр тощо.

Технопарки утворюють організаційну основу інноваційних процесів, відіграють важливу роль у перенесенні високих технологій зі сфери фундаментальних розробок у виробництво і сприяють комерціалізації науки,

позитивним структурним зрушенням в економіці, зростанню конкурентоспроможності продукції на світовому ринку.

Технопарки можуть значно відрізнятися за масштабністю, структурою та обсягом послуг, що надаються, мірою наукомісткості, складом учасників. У зв'язку з ускладненням структури технопарків виділяють такі основні їхні типи:

- "інкубатори" – інноваційний центр, інкубатор бізнесу, науковий готель тощо;
- технологічні парки – науковий, промисловий, екологічний, конверсійний, інноваційний, бізнес-парк тощо;
- технополіси;
- регіональні науково-технологічні парки.

В основі ієрархічної будови технопаркових утворень лежить модульний принцип. Первинним елементом, що використовується при їх побудові, є інкубатор. Технопарк становить сукупність центрів, кожний з яких реалізує спеціалізований набір інноваційних послуг. Технополіс – це сукупність технопарків, інкубаторів і комплекс різноманітних структур, що забезпечують життя міста. Регіональний науково-технологічний парк може включати технополіси, технопарки та інкубатори, а також розгалужену інфраструктуру, що підтримує наукову і виробничу діяльність.

Ефективність технопарків багато в чому зумовлена тісними зв'язками з дослідними закладами. Як правило, технопарки створюються в безпосередній близькості до великих університетських центрів. Створені в технопарках підприємства залучають для роботи над замовленнями наукових працівників університету, які, в свою чергу, одержують можливість впроваджувати в практику свої дослідження, надавати фірмам консультаційні послуги.

Світовий досвід створення технопарків дає можливість виділити чинники, що сприяють їхньому подальшому формуванню:

- наявність у регіоні науково-дослідних закладів високого класу (університетів, технічних вузів, державних НДІ), високотехнічних фірм, що мають потужний дослідницький потенціал;
- наявність стабільного колективу кваліфікованих спеціалістів різних категорій;
- можливість придбання або оренди на пільгових умовах земельної ділянки і виробничих установ;
- наявність досконалої технологічної інфраструктури та розвиненої індустрії ділових послуг, що включає розробку програм для ПЕОМ;
- можливість технологічного обслуговування та ремонту дослідної техніки, управлінського консультування;
- доступ до джерел ризикового капіталу.

Ці чинники у різних комбінаціях фігурували при формуванні технопарків у багатьох країнах.

Проект "технопарк" передбачає новий підхід до регіонального розвитку. У ньому робиться акцент на створення "м'якої" інфраструктури. Це передбачає наявність кваліфікованих кадрів, наукових технологій,

інформаційного навчання, капіталу, що вкладається в нові недосліджені галузі, та мережі комунікацій.

Значення проекту “технопарк” полягає ось у чому:

у межах технопарків має здійснюватися максимальне зближення науки та виробництва;

технопарки можуть сприяти структурній переорієнтації економіки;

технопарки характеризуються як сталі, достатньо автономні мікросистеми, що зосереджені в країні. Вони можуть відігравати роль дублюючих промислових баз, що в принципі підвищує сталість економічного механізму в цілому. Бізнес-інкубатори вчені розглядають як один з потенційно найсильніших економічних важелів прискореного впровадження інновацій та економічного розвитку.

Головне призначення бізнес-інкубатора – першочергова підтримка малого, переважно інноваційного, підприємництва. Вчені, інженери, винахідники, котрі бажають організувати власний бізнес, отримують в інкубаторі пільговий доступ до всього необхідного для здійснення своїх ідей. Фірми, що створюються, проходять через бізнес-інкубатор низку етапів (рис. 9.2).

Бізнес-інкубатор здає в оренду офісне устаткування і виробничі приміщення на вигідних для підприємців умовах, надає різноманітні офісні послуги, наприклад, можливість користуватися електронним устаткуванням (персональними комп’ютерами, копіювальними машинами, телефаксами тощо), канцелярськими послугами. Технічна допомога включає проведення інженерних розробок продукту і технологій. Маркетингова – підбір спеціалізованої літератури про продукт та ринки збуту, сприяння реалізації, рекламне обслуговування тощо. Консультації з менеджменту включають аналіз грошових надходжень, податків, огляд і роз’яснення офіційних фінансових документів, юридичну допомогу при реєстрації фірми й організаційно-фінансову підтримку (пошук та рекомендація потенційного інвестора, складання бізнес-плану тощо).

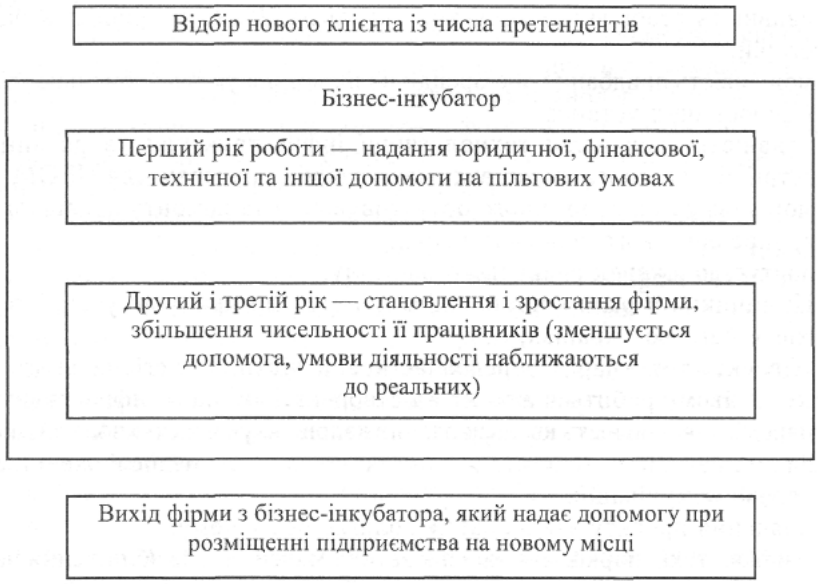

Рис. 9.2. Етапи проходження через бізнес-інкубатор

Характерною організаційною рисою бізнес-інкубаторів є передусім те, що вони займаються розробкою не конкретного товару, а незалежного господарського суб'єкта.

Критерії ефективності діяльності бізнес-інкубатора можна поділити на дві групи показників:

- показники, що характеризують бізнес-інкубатор як різновид комерційної структури: обсяг прибутку, рентабельність тощо;
- показники, що відображають специфіку бізнес-інкубаторів та вирішувані з їхньою допомогою проблеми. Це кількість і розмір фірм, що діють на площах бізнес-інкубаторів; їхній вік, спеціалізація, темпи економічного зростання; частка фірм, що припиняє свою діяльність через комерційну неспроможність або необґрунтованість закладених в її основу ідей.

Нові фірми, як правило, зазнають банкрутства через незнання потенційного ринку своїх товарів та послуг, низьку управлінську кваліфікацію співробітників, нестачу первинного капіталу. Практично всі перелічені проблеми вирішують бізнес-інкубатори.

З появою РНТП створюються сприятливі умови для вирішення низки державних, регіональних, вузівських та виробничих проблем. Зокрема, зростають масштаби і темпи розвитку наукомістких та екологічно чистих галузей економіки; поліпшується місце країни в міжнародному поділі праці; оздоровлюється природне середовище; зміцнюється технічна та організаційна бази наукових досліджень у вузі; розширюються можливості для підготовки висококваліфікованих наукових кадрів та формування нових наукових шкіл; підвищуються технічний рівень, якість, конкурентоспроможність продукції тощо.

Існує низка умов, що робить появу РНТП в Україні не тільки можливою, а й необхідною, а саме:

- наявність великого науково-технологічного потенціалу, зосередженого у багатьох вузах, академічних та галузевих наукових закладах;
- широкомасштабна конверсія, що супроводжується вивільненням значного інтелектуального потенціалу, виробничих потужностей і ресурсів, які можна було б організувати у межах нових науково-технологічних структур;
- зростаюча хвиля ділової активності, в тому числі серед інтелектуалів, що прагнуть знайти спосіб самореалізації.

Форми і методи підтримки інноваційного малого і середнього бізнесу, що склалися у світовій практиці, становлять значний інтерес як для України в цілому, так і для окремих її регіонів. Перспективним напрямом є формування технопарків поблизу великих культурно-історичних та наукових центрів (Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська), а також у Криму.

9.4. Регіональні ринки

За своєю сутністю регіональний ринок є сукупністю високоспеціалізованих соціально-економічних процесів і відносин у сфері обігу, що формуються під впливом особливостей попиту і пропозиції кожного територіально-адміністративного утворення.

Регіональні ринки неоднорідні, їх можна класифікувати за такими ознаками: територіальний масштаб або ареал ринку; місце товарів і послуг у регіональному відтворювальному процесі; споживчі властивості товарів; функціональні особливості руху товарів і формування товарних ресурсів; формування руху робочої сили тощо.

Багаторівневий характер територіальної організації сфери обігу передбачає різний територіальний масштаб або ареал ринків. Мова йдеться про інтегральні ринкові утворення в межах певної територіальної таксономічної одиниці.

За територіальним масштабом або ареалом ринку можна виділити такі види регіональних ринків: поселенські в населених пунктах сільської місцевості, районні, міжрайонні, міські, обласні, міжобласні, загальнодержавні, міждержавні. Для кожного виду ринку характерна відповідна інфраструктура з особливостями розміщення, розвитку і функціонування; місткість, канали і схеми руху товарів.

За місцем товарів і послуг у регіональному відтворювальному процесі виділяють споживчий ринок, ринок засобів виробництва, ринок капіталу і цінних паперів, ринок праці. Крім інтегральних ринків товарів і послуг, що охоплюють все коло потреб населення, можна виділити ринки певних товарних груп і окремих видів продукції, а саме: ринки одягу, взуття, лляних і шерстяних тканин, цукру, фруктів, лісоматеріалів тощо.

В основу регулювання становлення регіональних ринків має бути покладено науково обґрунтовану схему економічної регіоналізації сфери обігу. Такий підхід передбачає визначення центрів концентрації та регіональної спеціалізації виробництва продукції та зон збуту. При цьому треба виходити з того, що рух товарів має здійснюватися з регіонів виробництва через оптові організації, що мають більш сприятливе положення щодо регіонів споживання. Крім того, має враховуватися порівняльна ефективність руху різних товарів за конкуруючими напрямами з урахуванням їхньої собівартості в регіонах споживання.

Регіоналізація сфери обігу дає можливість комплексно вирішувати питання ринкоутворення в загальній схемі розвитку і розміщення продуктивних сил регіону. Воно включає три взаємопов'язані питання:

- визначення ролі місцевого промислового і сільськогосподарського виробництва у формуванні фондів споживання регіонального ринку, а також економічно обґрунтованої зони збуту товарів місцевого виробництва за межами регіону;
- групування територій з однаковими соціально-економічними і природними умовами, що впливають на розміри попиту та його структуру;

- визначення оптимальної схеми розміщення оптових баз з урахуванням безперебійного постачання для задоволення потреб населення товарами народного споживання при мінімальних народногосподарських витратах обігу і максимальній швидкості обороту товарних ресурсів.

У сукупності економічні, соціальні, демографічні, природні та інші чинники визначають особливості територіальної організації сфери товарного обігу. При цьому функції сфери обігу в кожній області розрізняють залежно від переваг тих чи інших чинників. Так, області України, з точки зору територіальної організації сфери товарного обігу і формування регіональних ринків, можна поділити на три групи.

До першої групи можна віднести області з найбільш сприятливими умовами розвитку, які стають центрами широкого міжрегіонального обміну. Виробництво в цих областях за своїми масштабами спроможне забезпечити окремими товарними групами як внутрішньообласні, так і міжобласні потреби. Це створює умови для концентрації у сфері обігу великих мас товарів як для місцевого споживання, так і споживання в інших регіонах. У таких областях доцільно розміщувати великі оптові бази та асоціації оптової торгівлі міжрегіонального значення. Вони мають здійснювати міжрайонні товарно-грошові відносини.

Друга група областей включає ті, в яких товарно-грошові відносини та інтереси ринку обмежуються переважно забезпеченням внутрішньо-обласних потреб у недостатньо мобільних товарах народного споживання. Як правило, більша частина продовольчих товарів виробляється всередині області. У безпосередній близькості до споживачів знаходяться молочні заводи, реалізаційні бази хлібопродуктів, забійні пункти і м’ясокомбінати, а також підприємства, що виробляють непродовольчі товари – швейні та меблеві фабрики, промислові комбінати тощо. Переліченим підприємствам, що працюють на місцевій сировинній базі, в багатьох випадках доцільно використовувати прямі зв’язки. Раціональне використання місцевих природних і сировинних ресурсів є чинником збільшення ролі місцевого виробництва у формуванні внутрішньообласних балансів товарів народного споживання.

До третьої групи належать області, де ринок формується за рахунок завезення значної частини товарів з багатьох областей країни.

Орієнтовне групування областей за переліченими ознаками формування регіональних ринків та їхніми функціями є необхідним для передбачення можливої структури товарообороту та оптимальних розмірів оптових і роздрібних підприємств. Це вказує на необхідність урахування місцевих особливостей виробництва і споживання у процесі формування регіональних ринків та регулювання у сфері обігу.

Особливого значення набуває формування в Україні регіональних ринків праці, яке відбувається з глибокими територіально-галузевими деформаціями.

Особливості основних кількісних і якісних характеристик регіональних ринків праці України значною мірою визначаються накопиченими тут

виробничо-ресурсним та соціальним потенціалом, темпами реформування господарських комплексів регіонів, їхніми природно-географічними умовами. Значний вплив на ринкову кон'юнктуру, передусім структуру пропозиції робочої сили, має регіональна демографічна ситуація. Початок 90-х років характеризувався інтенсивним звуженням природної основи відтворення населення України та його працездатної частини.

Головною структурно-функціональною характеристикою регіональних ринків праці є рівень, динаміка, форми поширення офіційно зареєстрованого і прихованого безробіття порівняно з рухом попиту на працю та її пропозицією.

За умов нерівномірного розміщення продуктивних сил, недостатнього розвитку сфери прикладання праці в галузях, пов'язаних з обслуговуванням населення, відсутності динамічного попиту на робочу силу з боку суб'єктів господарювання різних форм власності сформувалися певні територіально локалізовані осередки підвищеного рівня безробіття і незайнятості населення. Так, найвищий рівень безробіття спостерігається в західних областях України.

Більш сприятлива з огляду на можливості працевлаштування ситуація склалася в Придніпровському та Харківському регіонах.

Різноспрямованість руху основних показників попиту і пропозиції робочої сили на регіональних ринках праці відбиває, по суті, їхню структурну й організаційну розбалансованість, нестабільність умов зайнятості для переважної більшості працездатного населення. Основною передумовою створення розвиненого національного ринку праці в найближчій перспективі слід визнати нормалізацію його територіальної структури, скорочення резервів висококваліфікованої робочої сили, ефективне регулювання пропорцій територіально-галузевої зайнятості.

Подальший розвиток регіональних ринків праці України і можливості їхнього ефективного функціонування залежатимуть від загальної спрямованості економічних перетворень: темпів і масштабів роздержавлення, приватизації власності, державної політики щодо низькорентабельних виробництв, фінансової стабілізації тощо.

9.5. Транскордонне співробітництво

У науковій літературі терміном "транскордонне співробітництво" характеризують території інтенсивного прикордонного співробітництва у всіх сферах життя. Такими є сукупні прикордонні території двох або більше сусідніх держав з високим наявним або потенційним рівнем прикордонного співробітництва.

Серед господарських форм, які сприяють пожвавленню регіонального розвитку, активному включенню країн у сучасний інтегрований світ важлива роль належить транскордонному співробітництву. Воно належить до економічних процесів, що набули інтенсивного розвитку під впливом міжнародної економічної інтеграції. З розширенням і поглибленням

економічного співробітництва європейських країн прикордонні регіони все більш стають зонами контакту національних господарств. У системі транскордонного співробітництва підтримуються і розвиваються різноманітні зв'язки: торговельні, господарські, культурні, наукові, туристичні тощо.

Україна має великі потенційні можливості у налагодженні прикордонного співробітництва, її безпосередні сусіди – Росія, Білорусь, Молдова, Румунія, Угорщина, Словаччина, Болгарія, Туреччина – становлять різне, але в цілому сприятливе зовнішнє середовище для взаємовигідного співробітництва. В умовах неврегульованості міждержавних відносин України із низкою сусідніх держав об'єктивно зростає роль прикордонних регіонів у налагодженні міжнародного співробітництва. В Україні 2/3 областей є прикордонними.

Перехід до ринку сприяє підвищенню ролі прикордонних регіонів у міжнародному економічному співробітництві. Ці регіони мають переваги у вирішенні проблем раціонального використання природних і трудових ресурсів, прискореного освоєння прогресивних виробництв і технологій, поліпшення якості продукції, розширення можливостей оновлення основних фондів і асортименту продукції, що виробляється, у вирішенні екологічних питань тощо.

Рівень співробітництва прикордонних регіонів зумовлюється багатьма чинниками:

- ступенем господарського розвитку та відмінностями в структурі економічного потенціалу регіонів-партнерів;
- інтенсивністю і всебічністю зв'язків цих регіонів зі своїм національним центром;
- наявністю транспортних наземних шляхів на кордонах;
- відмінностями в митних і податкових зборах, кредитно-фінансовій системі, соціальному становищі тощо.

Транскордонне співробітництво реалізується як на регіональному, так і на локальному рівні. Однак на локальному рівні воно розвивається значно швидше й ефективніше. Розвитку такого співробітництва на регіональному рівні властиві чотири етапи:

- налагодження нових та відновлення існуючих зв'язків між партнерами регіону;
- визначення стратегії розвитку;
- розробка і забезпечення програм розвитку;
- створення вільних економічних зон.

На локальному рівні співробітництво розвивається досить спонтанно. Для нього характерні особисті контакти з сусідами, викликані господарськими потребами, а також співробітництво в галузі культури. Таке співробітництво підкріплюється правовими засадами. Поява такої форми, як єврорегіони, а також прийняття Мадридської конвенції (1980 р.) створили надійний правовий фундамент для розвитку транскордонного співробітництва на регіональному і локальному рівнях.

Єврорегіон – це формальна структура, яка створена для потреб транскордонного співробітництва на регіональному і локальному рівнях. Для неї характерне співробітництво виробничих партнерів і різних організаційних спілок.

Входження до єврорегіону є добровільним. На прийняття рішень найбільший вплив має очікування передусім економічної вигоди. Важливе значення має також співробітництво в галузі науки і культури. Значна роль відводиться сподіванням на інвестиції, введення пільгових податків тощо. Найістотнішим, з позиції європейської інтеграції, є взаємне пізнання і порозуміння між представниками певних територій та створення більш сприятливих умов життєдіяльності. У Західній і Центральній Європі налічується понад 90 єврорегіонів.

Українська сторона активно підтримує створення єврорегіонів. На західному кордоні України створені єврорегіони "Карпати" та "Буг". Карпатський єврорегіон був утворений 14 лютого 1993 р. у Дебрецині, де міністри закордонних справ України, Польщі й Угорщини підписали політичну декларацію про створення єврорегіону. Угоду про єврорегіон "Карпати" та його статут підписали представники регіональних влад України, Польщі, Угорщини і Словаччини, яка має статус асоційованого члена. З боку України до складу єврорегіону входять: Закарпатська (Ужгород), Львівська, Івано-Франківська і Чернівецька області. Головна мета створення єврорегіону полягає у координації діяльності у виробничій сфері, в галузі науки, культури, освіти, наведення контактів між жителями і фірмами. Опрацьовано низку проектів створення деяких локальних цільних економічних зон в українських областях цього регіону.

До транскордонного об'єднання єврорегіон "Буг" (статутні документи підписані 29 вересня 1995 р.) увійшли Волинська область та Замостянське, Хелмське, Люблінське і Тарнобжеське воєводства Польщі. Його загальна площа 44,1 тис. км^2, де проживає 345,6 тис. чол. Українська частина займає 20,2 тис. км^2, або 45,8 відсотка території єврорегіону, де зосереджено 31,2 % його населення.

Єврорегіон "Буг" має вигідне транспортно-географічне положення. Через його територію проходять важливі транспортні шляхи: Київ – Луцьк – Ковель – Хелм – Люблін – Варшава; Львів – Замость – Люблін – Варшава. До того ж транспортний вузол Ковель може виявитися в зоні впливу транс'європейських магістралей Ліссабон – Трієст – Будапешт – Львів – Київ та Берлін – Варшава – Люблін – Ковель – Київ – Москва, будівництво яких проектується. Все це є важливою передумовою створення вільної економічної зони "Інтерпорт Ковель", проект якої уже підготовлений. Реалізація цього проекту дасть новий поштовх до активізації транскордонного співробітництва.

Посилюється увага України, Румунії і Республіки Молдова до транскордонного співробітництва між місцевими регіональними органами.

Розроблено концепцію створення нового єврорегіону "Нижній Дунай" та відповідної вільної економічної зони. Засновниками цього регіону є

прикордонні регіони Румунії, Молдови та Одеської області, зокрема Ізмаїл, а також Ізмаїльський, Ренінський, Кілійський і Бєлградський райони. Перспективним потенційним кандидатом вважається Татарбунарський район, що має велику протяжність кордону з Молдовою.

Усі ці райони, прикордонні та переважно аграрні, мають давні сусідські зв'язки, а також схожі проблеми розвитку. Наприклад, Ренінський район через віддаленість від великих центрів практично позбавлений ринків збуту для своєї сільськогосподарської продукції. Проте вона може знайти попит у румунському м. Галац, яке знаходиться поблизу. Другий приклад – місцева нафтобаза. Раніше вона була переважно орієнтована на обслуговування господарств Молдови і тепер працює не на повну потужність. А сусіди – молдавани – змушені будувати свій нафтотермінал, який економічно недоцільний та екологічно небезпечний. Є багато й інших подібних прикладів.

Концепція "Нижній Дунай" цінна тим, що з її впровадженням набагато спрощується вирішення важливих проблем на рівні адміністративних районів. Одна з них – ефективне використання чотирьох міжнародних транспортних коридорів, що проходять через територію країн-учасниць нового єврорегіону. Для того щоб забезпечити максимальний ефект єврорегіону "Нижній Дунай", доцільно створити вільну економічну зону.

Вона сприятиме залученню іноземних інвестицій, дасть поштовх розвитку виробництва, забезпечить механізм реалізації ідеї транспортних коридорів. Під впливом активізації процесу спілкування між населенням суміжних територій сусідніх держав в останні роки транскордонні зв'язки набули свого подальшого розвитку. Вони стають все масштабнішими, всебічнішими і змістовнішими, глибше охоплюючи господарську сферу діяльності. З формуванням транскордонних об'єднань відкриваються широкі можливості в галузі економіки, транспортних перевезень, охорони навколишнього середовища, енергетики, культури, розвитку і модернізації інфраструктури, сприянню підприємництву, боротьбі зі стихійними лихами. Створюються можливості для більш оперативного реагування на потреби ринку, в тому числі в межах відповідного транскордонного об'єднання.

9.6. Глобалізація регіонального співробітництва

Встановлення прямих зв'язків між Україною і сусідніми державами, включення українських підприємств у процес розробки великих регіональних проектів, формування в різних областях і містах організаційних і комерційних структур стали першим кроком до великомасштабного регіонального співробітництва. Перспективи його окреслюються в межах одного з наймолодших інтернаціональних об'єднань, що починає вносити відчутні зміни в розстановку сил та угрупувань на міжнародній арені, – організації Чорноморської зони економічного співробітництва (ЧЗЕС).

На початку 90-х років завдяки зусиллям, передусім, Туреччини ідея створення ЧЗЕС набула широкого визнання, що втілилося в підписанні 25червня 1992 р. керівниками одинадцяти країн відповідної декларації. Серед

держав-засновників цієї організації, крім України, були Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Російська Федерація, Румунія і Туреччина.

У ході переговорів у рамках ЧЗЕС країни-учасниці висловили зацікавленість у співробітництві в таких галузях, як будівництво й модернізація мережі автомобільних шляхів і залізниць, забезпечення раціонального використання рибних ресурсів Чорного моря, будівництво й оптимізація використання причорноморських портів, удосконалення телекомунікаційного зв'язку між країнами ЧЗЕС, прокладання волоконно-оптичного кабелю між Туреччиною, Румунією, Болгарією та Україною.

Україна зі свого боку висловила зацікавленість у реалізації ЧЗЕС проектів щодо модернізації нафтопереробних заводів, створення терміналів на берегах Чорного моря з приймання нафти і зрідженого газу, здійснення наукових досліджень разом з іноземними фірмами щодо використання нетрадиційних джерел енергії, технічного переоснащення металургійних підприємств, створення нових потужностей, здійснення багатосторонньої програми виробництва електронної техніки для різних галузей суспільного господарства України на базі напівпровідникових матеріалів тощо.

Найбільший інтерес до здійснення чорноморської інтеграції виявляють місцеві органи влади територій, які прилягають до акваторії Чорного моря. Проте для поглиблення інтеграції їм треба домогтися збільшення в своїх регіонах виробництва експортних товарів, частка яких має перевершувати середній рівень по країні. Органи місцевої влади повинні всебічно сприяти пожвавленню процесу чорноморської інтеграції великих проектів у галузі промисловості, транспорту, телекомунікацій, туризму, охорони навколишнього середовища. Роль місцевих органів управління у формуванні зони економічного співробітництва може також бути підвищена завдяки створенню асоціації або союзу чорноморських портів і регіонів.

При цілком природному тяжінні приморських міст одне до одного зв'язки між ними досі були вкрай обмеженими. Прагнення об'єднати зусилля міст і країн у вирішенні нагальних проблем регіону Чорного моря стало основною передумовою для створення неурядової некомерційної організації "Чорноморський клуб". У грудні 1992 р. в Одесі представники Бургаса і Варни (Болгарія), Іллічівська, Миколаєва, Одеси, Херсона (Україна), Констанци (Румунія), Пірея і Салоників (Греція), Таганрога (Росія) прийняли статут Міжнародного Чорноморського клубу й уклали установчу угоду про його створення і діяльність. Головним завданням цієї організації визначено формування стабільного економічного простору, особливо сприятливого для взаємодії у сфері бізнесу, торгівлі, екології, науки, культури, туризму та інших галузях (рис. 9.3, А, Б).

Згідно з Декларацією про Чорноморське економічне співробітництво, прийнятою на вищому рівні, інтеграція між країнами регіону має розвиватися поетапно, з урахуванням специфіки економічних умов та інтересів країн-учасниць (ст. 10 Декларації); вибірково як щодо участі окремих країн у реалізації спільних проектів (ст. 11 Декларації), так і щодо конкретних сфер

співробітництва (екологія, транспортна та інформаційно-комунікаційна інфраструктура, наука і технологія, раціональне використання природних ресурсів, туризм, охорона здоров'я) (ст. 13 Декларації); без порушення країнами-учасницями їхніх зобов'язань щодо третіх країн і міжнародних організацій (ст. 7 Декларації).

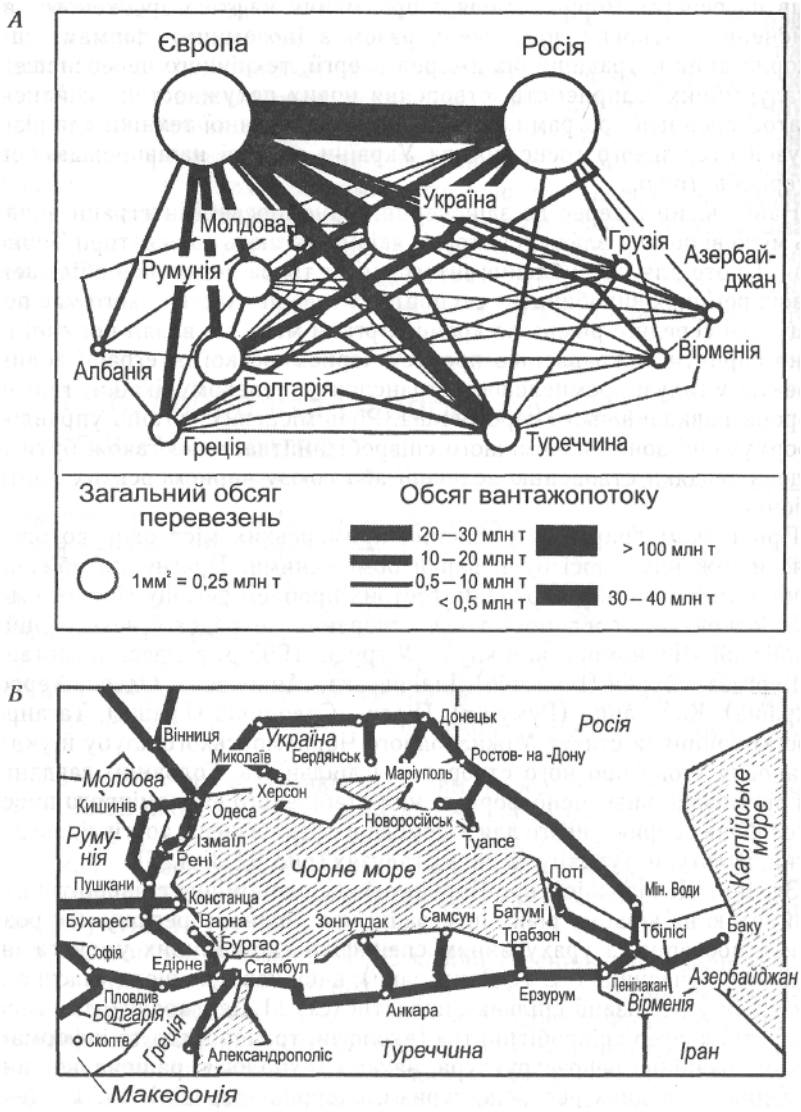

Рис. 9.3. А – вантажопотоки в регіоні Чорноморського економічного співробітництва; Б – система транспортних коридорів країн Чорноморського економічного співробітництва

(*За О.Г. Топчієвим, М.В. Маліком, О.А. Мирошниченком)*

Зважаючи на це, у причорноморському співробітництві першочерговими завданнями є такі:

- створення режиму вільного руху товарів, послуг, капіталів, що стимулювало б економічні контакти, розширило б межі виробничої кооперації та спільних інвестицій у сфері взаємних інтересів;
- формування інфраструктури бізнесу – мережі банків і ділових центрів для фінансування та інформаційної підтримки як державних інвестицій, так і приватного бізнесу в інфраструктурі проектів, у тому числі Чорноморського комерційно-інвестиційного банку ЧЗЕС, який

найдоцільніше створити на терені України;

- спорудження спільними зусиллями об'єктів інфраструктури, передусім розширення співробітництва на транспорті – модернізація або створення нових транспортних комунікацій, перехід до сучасних транспортно-перевантажувальних і складських технологій;
- організація поромного сполучення між Іллічівськом та одним з портів Туреччини, створення транспортно-експедиторських фірм для обслуговування ЧЗЕС, забезпечення координації в завантаженні суднoремонтних заводів регіону замовленнями на ремонт суден ЧЗЕС;
- розвиток транспортно-експедиторського співробітництва в галузі автотранспорту, створення необхідної інфраструктури в цій сфері; розширення залізничного сполучення між країнами ЧЗЕС; налагодження авіаційного сполучення між головними центрами країн ЧЗЕС;
- комплексне використання й охорона ресурсів Чорного моря – біологічних, мінеральних, водних;
- співробітництво в розвитку паливно-сировинної бази регіону, раціональному використанні енергії, в тому числі спільне фінансування енергетичних об'єктів, будівництво газо- і нафтопроводів, модернізація нафтопереробних підприємств, будівництво терміналів на березі Чорного моря для прийому нафти і зрідженого газу, введення в дію нових і реконструкція діючих вугільних підприємств із запровадженням нового покоління гірничих машин, розвитку робіт з використання нетрадиційних джерел енергії;
- співробітництво в технічному переоснащенні металургійних підприємств ЧЗЕС, упровадженні нових потужностей, у тому числі через розробку нового покоління устаткування безперервного розливу сталі, модернізацію прокатного устаткування з метою одержання продукції відповідно до вимог світового ринку;
- розвиток співробітництва в агропромисловому комплексі ЧЗЕС, у тому числі шляхом виробництва техніки для фермерських господарств; переробки шкіряної сировини; розведення і вирощування кіз пухових порід з подальшою переробкою козячого пуху; вирощування твердих сортів пшениці для виробництва макаронних виробів; вирощування і переробки сої, бобів, соняшнику;
- співробітництво в розвитку харчової промисловості; участь у конверсії оборонної промисловості через переведення її на масове виробництво високоякісних конкурентоспроможних товарів на базі розукрупнення, демонополізації та приватизації підприємств;
- розвиток сучасної системи телекомунікацій, включаючи забезпечення надійного телефонного зв'язку між країнами Причорномор'я, в тому числі реалізацію проекту будівництва волоконно-оптичної лінії зв'язку між Туреччиною, Болгарією, Румунією й Україною;
- кооперація в розвитку уніфікованої митної системи країн регіону, створення повноцінної системи багатосторонніх розрахунків і можливої наступної організації Чорноморського платіжного союзу;

- співробітництво країн Причорномор'я в розвитку процесів приватизації, підприємництва, зміцнення малого і середнього бізнесу.

Участь України в різних формах регіонального співробітництва в Європі, в тому числі в субрегіональних союзах тривалого і короткочасного характеру жодною мірою не суперечить економічним інтересам України, як учасника ЧЗЕС.

РОЗДІЛ 10
Регіональна інвестиційно-інноваційна політика України

10.1. Сутність та значення інвестиційно-інноваційної політики

У нинішніх умовах забезпечення темпів та сталості економічного зростання залежить від масштабів та якісного рівня інвестиційної діяльності, структурно-технологічних змін на основі інновацій. Стратегічну основу сталого економічного зростання формують рівень розвитку та динамізм інвестиційно-інноваційних процесів.

Дослідження проблем інвестування економіки завжди знаходилося в центрі уваги економічної науки. Це обумовлено тим, що інвестиції зачіпають господарську діяльність, визначають процес економічного росту в цілому. В сучасних умовах вони є важливим засобом забезпечення умов виходу з економічної кризи, структурних зрушень у народному господарстві, забезпечення технічного прогресу, підвищення кількісних показників господарської діяльності на мікро- і макрорівнях. Активізація інвестиційного процесу є одним із найбільш діючих механізмів соціально-економічних перетворень.

Поняття інвестиції (від лат. одягаю) означає вкладення капіталу в галузі економіки всередині країни і за кордоном. Інвестиції – це основний інструмент формування мікро- і макроекономічних пропорцій, який визначає темпи економічного росту.

Інвестиції – грошові, майнові, інтелектуальні цінності, що вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності з метою отримання прибутку або досягнення соціального ефекту; капітальні вкладення в розвиток виробництва чи невиробничу сферу.

До інвестицій належать: грошові внески, пільгові банківські вклади, паї, акції та інші цінні папери; рухоме і нерухоме майно (будівлі, споруди, обладнання та інші матеріальні цінності); майнові права, що випливають з авторського права, ноу-хау, досвід та інші інтелектуальні цінності; право користування землею та іншими природними ресурсами, а також інші майнові права; інші цінності. Інвестиції у відтворення основних фондів можуть бути здійснені у формі капітальних вкладень.

Розрізняють фінансові (вкладення капіталу в акції, облігації та інші цінні папери), реальні (вкладення в основний капітал і на приріст матеріально-виробничих запасів), валові (сумарні вкладення, необхідні для відшкодування і приросту основного капіталу), чисті (відповідають валовим інвестиціям за вирахуванням сум амортизації основного капіталу), приватні (фінансуються за рахунок власних джерел і за рахунок залучених коштів (довготермінові кредити, емісія цінних паперів), державні інвестиції (фінансуються з коштів держбюджету).

Інвестиції відіграють основну роль в економічному процесі. В результаті інвестування коштів в економіку збільшуються обсяги виробництва, зростає національний дохід, розвиваються галузі та підприємства, які найбільше задовольняють попит на товари і послуги.

Із загального розміру інвестиційних вкладень більша частина припадає на капітальні вкладення в розширене відтворення, основним джерелом яких є національний дохід. За розміром цих вкладень, які називають чистими інвестиціями, визначають приріст основних фондів, хоча точного співвідношення між ними за кожен відрізок часу може не бути (рис. 10.1).

В економіці зростання: а) валові інвестиції перевищують амортизацію, що означає зростання об'єму капіталу. В статичній економіці: б) валові інвестиції повністю заміщують капітал, який витрачається в процесі виробництва річного об'єму продукції. В економіці стагнації: в) валових інвестицій недостатньо для заміщення капіталу, який витрачається за рік на виробництво, що призводить до скорочення об'єму капіталу в економіці.

Інвестиційним кліматом називається ситуація в країні, з погляду іноземних підприємців, які вкладають в її економіку свої капітали. Цей клімат складається із великої кількості факторів ризику, які можна об'єднати у такі групи:

- соціально-політична ситуація в країні та її перспективи;
- внутрішньоекономічна ситуація і перспективи її розвитку;
- зовнішньоекономічна ситуація та її перспективи.

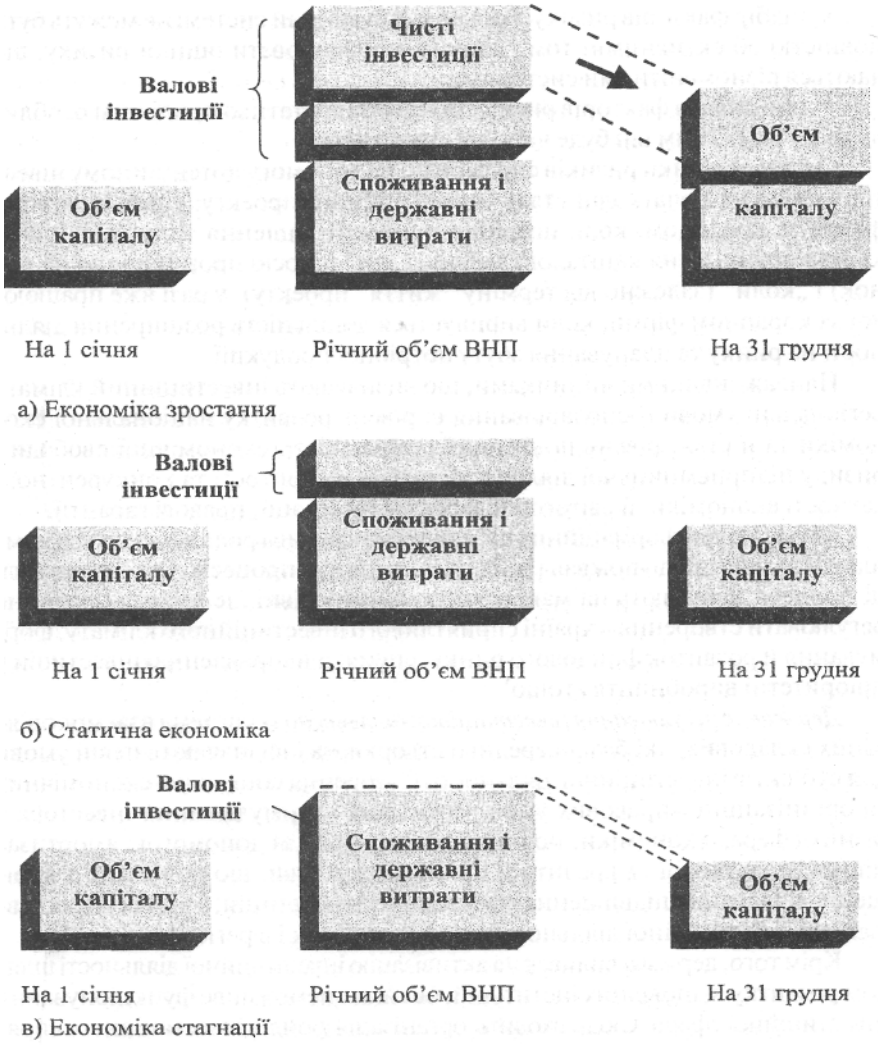

Рис. 10.1. Економіка зростання, статистична економіка, економіка стагнації

Існує і найчастіше використовується й інший підхід до класифікації ризиків. Тут виділяють такі групи:

- політичні ризики (включаючи і деякі соціальні);
- фінансові ризики, включаючи, в основному, платоспроможність країни з точки зору надання їй та її юридичним особам позичкового капіталу;
- ризики операцій, зокрема:
  а) ризики зовнішньоторговельної діяльності;
  б) ризики виробничої діяльності.

Оцінка ризиків важлива для будь-якого інвестора, але особливо у разі капіталовкладень за кордоном. Тому деталізуються негативні та позитивні моменти системи оцінки інвестиційного клімату:

- підбір факторів ризику, їхня роль у будь-якій системі не можуть бути повністю об'єктивними, тому доцільно порівнювати оцінки ризику, що даються різноманітними системами;
- при аналізі факторів ризику інвесторові достатньо приділити особливу увагу тим, з ким він буде частіше матиме справу.

Системи оцінки ризиків спрямовані на допомогу потенційному інвесторові лише на початковій стадії інвестиційного проекту: у разі відкриття фірми за кордоном, коли потрібно приймати рішення типу "де" (вибір країни розміщення капіталовкладень), "як" (спосіб проникнення на ринок) і "коли" (залежно від терміну "життя" проекту); у разі, коли фірма вже є за кордоном, вирішується доцільність розширення діяльності на ринку та планування збуту потрібної продукції.

Найважливішими чинниками, що визначають інвестиційний клімат і регіональні умови господарювання, є: рівень розвитку національної економіки та її стан; рівень політичної стабільності, економічної свободи і ризику підприємницької діяльності; рівень відкритості та конкурентоздатності економіки, її світогосподарської інтеграції; правові гарантії.

За умов трансформаційних перетворень важлива роль відводиться комплексу заходів щодо пожвавлення інвестиційних процесів. Особливої ваги ці процеси набувають на макроекономічному рівні, де держава повинна регулювати створення в країні сприятливого інвестиційного клімату, формування й розвиток фондового ринку, сприяти направленню інвестицій у пріоритетні виробництва тощо.

Державне регулювання інвестиційної діяльності – система взаємопов'язаних складових, які безпосередньо створюють і визначають певні умови для суб'єктів інвестиційної діяльності. Створення соціально-економічних та організаційно-правових умов, мотивація і стимулювання інвестора у різних сферах економіки, повинні проводитися за допомогою амортизаційної, податкової та кредитної політики держави, що пов'язано з вирішенням завдання підвищення ефективності інвестицій, а відтак – з активізацією інвестиційної діяльності як в Україні, так і в регіонах (рис. 10.2).

Крім того, держава впливає на активізацію інвестиційної діяльності шляхом розвитку відповідних інституцій, без яких неможливе функціонування інвестиційної сфери. Сюди входить організація фондів

інвестиційного спрямування, створення мережі консультаційних фірм, державних наукових організацій, проведення науково-дослідних та конструкторських робіт, налагодження роботи центрів підтримки малого і середнього бізнесу.

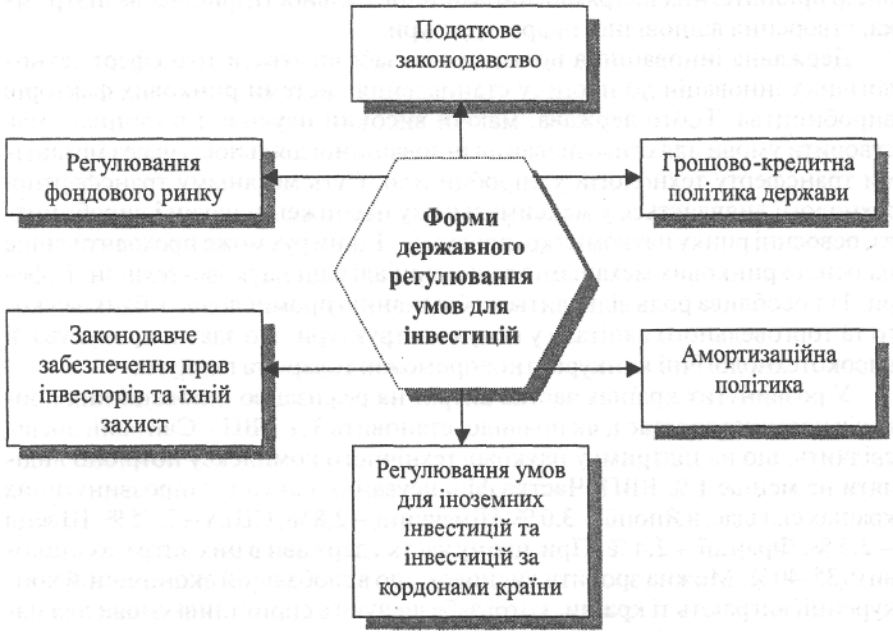

Рис. 10.2. Важелі державного регулювання умов інвестиційної діяльності в Україні

На різних рівнях економічного управління й регулювання розробляється і реалізується інвестиційна політика, що є складовою частиною державної наукової й технологічної політики. Інвестиційні відносини істотно впливають на механізми реалізації інноваційної політики, сутність яких полягає у визначенні стратегії й тактики інноваційних технологій та методів впливу держави на інноваційні процеси.

Інноваційна діяльність – це сукупність науково-технічної, виробничої, інвестиційної діяльності, кінцевим результатом якої є нові чи вдосконалені продукти, реалізуються на ринку, новітні чи вдосконалені технології, що впроваджені у виробництво, нові організаційно-технічні рішення адміністративного, комерційного або іншого характеру, які використовуються у практичній діяльності.

Успішна інноваційна діяльність неможлива без системи ефективного державного регулювання, до якої входить створення законодавчої бази, вибір пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, фінансова підтримка, створення відповідної інфраструктури.

Державна інноваційна політика має забезпечувати трансферт технологічних інновацій до процесу становлення системи ринкових факторів виробництва. Тобто держава, маючи високий науковий потенціал, має створити умови для стимулювання інноваційної діяльності через механізми трансферту технологій у виробництво. Суть механізму трансфертної технології виявляється у максимальному наближенні науки і виробництва, освоєнні ринку наукомісткої продукції. Такий рух може відбуватися лише на

основі ринкових механізмів та комерціалізації науково-технічної сфери. Тут особлива роль відводиться об'єднанню промислового, банківського та торговельного капіталу у потужні структури, що здатні продукувати високотехнологічні конкурентоспроможні товари та послуги.

У розвинутих країнах частка витрат на реалізацію інноваційних процесів постійно зростає і, як правило, становить 3 % ВВП. Світовий досвід свідчить, що на підтримку науково-технічного комплексу потрібно виділяти не менше 1 % ВВП. Частка фінансування науки в найрозвинутіших країнах складає: в Японії – 3,0 %, Німеччині – 2,8 %, США – 2,75 %, Швеції – 2,5 %, Франції – 2,4 %. При цьому частка держави в цих витратах становить 35-40 %. Можна зробити висновок, що в глобальній економічній конкуренції виграють ті країни, котрі забезпечують сприятливі умови для наукових досліджень і науково-технічного прогресу.

Через обмеженість ресурсів, які суспільство і держава можуть виділити на розвиток науки, техніки й інновації виникає проблема визначення державних пріоритетів у цій галузі. Пріоритетні напрями розвитку науки і техніки – тематичні галузі науки і техніки, що мають першочергове значення для досягнення поточних і перспективних цілей соціально-економічного і науково-технічного розвитку. Вони формуються під дією, перш за все, національних соціально-економічних пріоритетів, політичних, екологічних та інших факторів. Такими пріоритетними напрямами в Україні є: інформаційні технології й електроніка, виробничі технології (лазерні, плазменні, робототехніка тощо), нові матеріали й хімічні продукти, технології живих систем (у т.ч. біотехнології), транспорт, паливо й енергетика, екологія і раціональне природокористування.

Таким чином, одним із основних шляхів стабілізації економіки України, забезпечення випуску якісної високотехнологічної продукції, конкурентної як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, є розвиток інноваційної діяльності.

Науково-технічний прогрес як важливий фактор економічного розвитку часто пов'язують з поняттям інноваційного процесу, що поєднує науку, техніку, економіку, підприємництво, менеджмент. Оскільки кожний регіон має свою специфіку, то важливим фактором економічного і соціального розвитку країни є регіональна інвестиційно-інноваційна політика.

10.2. Загальна характеристика формування регіональної інвестиційно-інноваційної політики

Формування регіональної інвестиційно-інноваційної політики як системи заходів і дій, спрямованих на розвиток і структурно-технологічне вдосконалення регіональних господарських комплексів, – це досить складний процес, обумовлений протиріччями, що притаманні економіці нашої країни.

Важливим фактором стимулювання інноваційної й інвестиційної активності є приватизація, яка вимагає від нових власників ефективно використовувати можливості своїх підприємств на основі впровадження

нових технологій, реформування і реконструкції.

Регіональна інвестиційно-інноваційна політика – це система заходів, які вживаються на рівні регіону і включають мобілізацію інвестиційних ресурсів та визначення напрямів їх найефективнішого і раціонального використання в інтересах населення регіону й окремих інвесторів.

Передумовами для формування регіональної інвестиційної політики мають стати:

- ✓ об'єктивна оцінка специфіки і глибини інвестиційної і структурно-технологічної кризи в різних регіонах;
- ✓ вжиття адекватних антикризових заходів, узгоджуючи інвестиційні програми із завданнями структурних перетворень;
- ✓ створення організаційно-економічних умов для активізації інвестиційної діяльності;
- ✓ забезпечення інтеграції інвестиційної й інноваційної діяльності з метою проведення прогресивних структурних перетворень і підвищення технологічного рівня виробництва.

До регіональних факторів розвитку інвестиційного процесу належать природноекономічні, геополітичні, соціальні, науково-технологічні, екологічні, організаційно-управлінські та інші умови й особливості, що визначають динаміку й ефективність розвитку інвестиційного процесу в певному регіоні.

Згідно з Концепцією економічної стабілізації і зростання в Україні для забезпечення екологічно стабільно розвитку потрібно щорічно залучати близько 40 млрд. грн. іноземних інвестицій, у тому числі близько 10 млрд. грн. – для реалізації програм та проектів першочергового державного значення для забезпечення екологічної й енергетичної безпеки, розвитку сучасних екотехнологічних сфер та інфраструктури. У зв'язку з цим потрібно переорієнтувати державну інвестиційну та податкову політику щодо вдосконалення механізму залучення екоінвестицій, а отже, – стимулювання розвитку екобізнесу як нового суспільно необхідного і динамічно розвинутого міжгалузевого комплексу.

Оцінка інвестиційної привабливості регіонів визначається на основі комплексного підходу з урахуванням усіх аспектів впливу регіональних факторів на потенційну та реальну інвестиційну діяльність. Методика визначення інвестиційної привабливості регіонів полягає у визначенні її основних напрямів за допомогою інтегральних коефіцієнтів, на основі яких розраховуються інтегральні індекси інвестиційної привабливості регіонів, що дає можливість виконати типізацію регіонів відповідно до рівня інвестиційної привабливості (табл. 10.1).

Важливою умовою досягнення інтегрального регіонального ефекту є підвищення якості матеріального впровадження інвестицій, тобто технологічного рівня обладнання, яке використовується у складі інвестиційних проектів. Тут проблема ефективності інвестицій переплітається із завданнями розвитку інноваційної діяльності. З огляду на це, потрібна пряма інвестиційна підтримка наукомістких галузей промисловості, від яких залежить формування

нової прогресивної структури економіки. У розв'язанні цих завдань держава як стратегічний інвестор має активніше виконувати функції ініціатора програм і проектів на інноваційних технологіях.

Сучасний механізм інноваційного процесу характеризується зростанням ролі регіональної складової. Певна фінансова самостійність регіонів, можливість розпоряджатися місцевими ресурсами, відповідальність місцевих органів влади за соціальний розвиток, створюють необхідну економічну основу та мотиви для ефективних дій стосовно регулювання та підтримки інвестиційної активності.

Саме тому, останнім часом велике значення надається регіональній інноваційній політиці та її ролі як важливого фактора економічного та соціального розвитку країни. Інноваційна привабливість регіону трактується як комплекс умов, що формують сприятливе середовище для інноваційних процесів у регіоні, зокрема: можливість впровадження результатів наукових та науково-технічних розробок у виробництво, ефективність освоєння інноваційних проектів, рівень фінансового забезпечення інноваційної діяльності, ступінь розвитку інноваційної інфраструктури.

Області	Величина інтегрального індексу інвестиційної привабливості	Типи інвестиційної привабливості регіонів
Київська	2,03	Пріоритетної інвестиційної привабливості
Харківська	1,18	
Дніпропетровська	1,17	
Запорізька	1,17	
Одеська	1,08	Високої інвестиційної привабливості
Львівська	1,08	
Донецька	0,93	
Полтавська	0,93	
Миколаївська	0,89	
Автономна Республіка Крим	0,87	
Черкаська	0,84	
Тернопільська	0,81	Середньої інвестиційної привабливості
Закарпатська	0,81	
Вінницька	0,78	
Сумська	0,78	
Хмельницька	0,78	
Чернігівська	0,78	
Івано-Франківська	0,77	
Луганська	0,77	
Чернівецька	0,76	
Рівненська	0,76	
Житомирська	0,71	Низької інвестиційної привабливості
Волинська	0,70	
Кіровоградська	0,66	
Херсонська	0,63	

Таблиця 10.1. Типізація регіонів України за рівнем інвестиційної привабливості

Сучасна регіональна політика значну увагу приділяє стимулюванню розробок і застосуванню високих технологій, підтримці малих високотехнологічних фірм, створенню інноваційних комплексів, центрів поширення передових технологій, науково-дослідницьких парків при університетах тощо.

Одним з основних факторів, що впливає на ефективність формування інноваційної політики в регіоні, є інноваційний потенціал, який визначає рівень інноваційних можливостей суб'єктів господарської діяльності певного регіону.

Інноваційний потенціал регіону – це сукупність науково-технологічних, фінансово-економічних, виробничих, соціальних та культурно-освітніх можливостей регіону, необхідних для забезпечення інноваційного розвитку економіки.

Інноваційний потенціал регіону оцінюється використанням методики багатофакторного порівняльного аналізу основних показників інноваційної діяльності (фінансового забезпечення чисельності науково-технічних кадрів, результативності науково-технічної та інноваційної діяльності, кількості наукових організацій, промислових підприємств, що впроваджують інновації) (табл. 10.2).

Значення рейтингу, R_J	Рівень інноівційного потенціалу	Регіони (області)
$1{,}000 \le R_J < 3{,}000$	Дуже високий	Київська, Донецька, Харківська, Дніпропетровська, Луганська
$0{,}600 \le R_J < 1{,}000$	Високий	Херсонька, Полтавська, Львівська, Чернігівська, Запорізька, Автономна Республіка Крим, Волинська, Сумська
$0{,}400 \le R_J < 0{,}600$	Середній	Житомирська, Вінницька, Миколаївська, Чернівецька, Івано-Франківська
$0{,}000 \le R_J < 0{,}400$	Низький	Одеська, Черкаська, Тернопільська, Хмельницька, Кіровоградська, Рівненька, Закарпатська

Таблиця 10.2. Інноваційний потенціал регіонів України

Інноваційний потенціал регіону – це основа для проведення фундаментальних і прикладних наукових досліджень, проектно-конструкторських і технологічних робіт, які сприяють розв'язанню наукових, науково-технічних, соціально-економічних та екологічних проблем на різних рівнях (державному, регіональному, галузевому).

Реалізація інноваційної політики регіону ґрунтується на комплексному забезпеченні інноваційних процесів, що спрямовані на підвищення їх ефективності, а саме: фінансовому, стимулюючому, організаційному, матеріально-технічному, кадровому. Ефективний перебіг інноваційних процесів у регіоні залежить від таких основних стримуючих факторі, як: економічних, технологічних, організаційно-управлінських, правових, професійної підготовки кадрів. Вплив цих факторів залежить від спільних зусиль держави, регіональних органів влади та власне підприємств.

В основу регіональної інноваційної політики регіону покладено такі принципи: пріоритет інновацій над традиційним виробництвом регіону, забезпечення правової охорони інтелектуальної власності, сприяння розвитку

конкуренції в інноваційній сфері, гнучкість інноваційної політики, інтеграція науки, освіти та підприємницької діяльності, забезпечення розвитку інноваційного підприємництва, сприяння розвитку міжрегіонального та міжнародного наукового співробітництва.

До системи управління та регулювання інноваційними процесами входить система регулювання науково-технічної сфери регіону, інноваційної сфери та система розвитку інноваційної інфраструктури, що направлена на підвищення результативності використання наявного інноваційного потенціалу та створення дієвої регіональної інфраструктури.

Основними заходами держави щодо запровадження інноваційної моделі розвитку є: розробка концепції, науково-методичних засад формування Комплексного прогнозу науково-технологічного та інноваційного розвитку України до 2020 року; запровадження механізму постійного моніторингу інноваційної активності, оцінки інновацій та їх рейтингу, оцінки ефективності використання державних коштів учасників інноваційних процесів; розробка системи стимулів та механізмів ефективної комерціалізації та широкого практичного використання результатів державних наукових і науково-технічних програм, державного замовлення на науково-технічну продукцію; створення централізованого комп'ютерного банку даних для забезпечення інформацією щодо вітчизняних та світових ринків новітніх технологій та високотехнологічних товарів; поглиблення міжнародного співробітництва у сфері науково-технічної та інноваційної діяльності.

10.3. Механізм реалізації інвестиційно-інноваційної політики

Економічні перетворення в нашій державі спричиняють посилення ролі держави в реалізації регіональної інвестиційно-інноваційної політики.

За останні роки в Україні, для реалізації основних завдань інвестиційної стратегії держави, прийнято низку рішень уряду, зокрема: Укази Президента України "Про додаткові заходи щодо збільшення надходжень інвестицій в економіку України" від 22 лютого 2001 р. № 108 і "Про заходи щодо поліпшення інвестиційного клімату в Україні" від 12 липня 2001 р. №512, Постанова Кабінету Міністрів України "Про Програму розвитку інвестиційної діяльності на 2002-2010 роки" від 28 грудня 2001 р. №1801. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 9 серпня 2002 року №440 було схвалено План заходів щодо виконання Програми, основною метою якої є створення привабливого інвестиційного клімату та розвиток інфраструктури інвестиційної діяльності для забезпечення сталого економічного зростання та підвищення життєвого рівня населення.

Для поліпшення інвестиційної привабливості, першочергового залучення іноземних інвестицій у пріоритетні галузі економіки, подальшої їх дерегуляції, створення рівних умов для всіх суб'єктів інвестиційної діяльності та збільшення обсягів залучення іноземних інвестицій прийнято низку важливих документів:

– Закон України від 15 березня 2001 р. №2299-111 “Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)”, який узгоджено з директивами ЄС;
– Програму розвитку страхового ринку України на 2001-2004 роки;
– Положення про порядок реєстрації та переміщення через митний кордон України товарів, що містять об’єкти інтелектуальної власності;
– Порядок звільнення (зменшення) від оподаткування доходів із джерелом їх походження з України згідно з міжнародними договорами України про уникнення подвійного оподаткування;
– “Правила визначення вартості будівництва” для розрахунку інвесторської кошторисної документації, визначення договірних цін, проведення розрахунків за виконані обсяги робіт;
– Нормативну базу для визначення вартості будівництва за однорівневою системою ціноутворення в будівництві (розроблено норми на всі види будівельно-монтажних робіт, затверджено та введено в дію ДБН.Д 1.1-1-2000 “Правила визначення вартості будівництва” для розрахунку інвесторської кошторисної документації, визначення договірних цін, проведення розрахунків за виконані обсяги робіт.

На сталий розвиток економіки впливають такі негативні тенденції:
– високий ступінь зносу основних виробничих фондів, який на початок 2001 р. становив загалом 47,5 %, у т.ч. у промисловості – 48,8 %; у сільському господарстві – 48, 3; на транспорті– 50, ; ступінь зносу невиробничих основних фондів у житловому господарстві становив 29,4; у комунальному господарстві і побутовому обслуговуванні – 46,6; у сфері охорони здоров’я – 37,8 %;
– основним джерелом інвестицій залишаються власні кошти підприємств і організацій;
– залишається незначною і має тенденцію до зменшення частка вкладень, освоєних за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів;
– незначна частка іноземного капіталу в оновленні основних фондів.

Найбільш інвестиційно привабливими для іноземного інвестора в Україні залишаються харчова промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів (17,4 % до загального обсягу іноземних інвестицій), оптова торгівля і посередництво у торгівлі – 15,3 %, фінансова діяльність – 7,9, машинобудування – 7,4, транспорт – 6,9, металургія та оброблення металу – 5,5%.

Основною метою інвестиційної політики є затвердження ефективної системи мобілізації інвестиційних ресурсів з усіх можливих джерел і направлення їх на реалізацію пріоритетних цілей економіки. Розв’язання цієї ключової проблеми дозволить істотно нарощувати інвестиційний потенціал національної економіки для забезпечення сталого економічного розвитку країни та підвищення життєвого рівня населення.

Основні заходи державної інвестиційної політики:
- ✓ дерегуляція підприємницької діяльності, лібералізація ділової активності та створення ефективного конкурентного середовища;

- ✓ формування нормативно-правової бази;
- ✓ реформування податкової системи;
- ✓ забезпечення прозорості процедури прийняття рішень органами виконавчої влади;
- ✓ розвиток корпоративного управління;
- ✓ поліпшення інвестиційного клімату в процесі приватизації;
- ✓ стимулювання довготермінового банківського кредитування;
- ✓ розвиток фондового ринку;
- ✓ створення системи інвестування пенсійних фондів;
- ✓ розвиток спеціальних (вільних) економічних зон, територій, де запроваджено спеціальний режим інвестиційної діяльності, та депресивних територій;
- ✓ усунення структурних деформацій в економіці;
- ✓ розвиток інфраструктури внутрішнього ринку;
- ✓ залучення інвестицій у наукову, науково-технічну та інноваційну діяльність;
- ✓ створення високопродуктивних робочих місць;
- ✓ формування інвестиційного іміджу.

Забезпечення реалізації інвестиційної стратегії можливе у разі зосередження у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності основних капіталів та інвестиційних ресурсів. Для цього потрібно здійснити комплекс заходів, спрямованих на: запровадження гнучких форм поєднання капіталів комерційних банків і підприємств шляхом створення пайових інвестиційних фондів для реалізації масштабних інвестиційних та інноваційних проектів; зменшення відсоткових ставок з кредитів комерційних банків шляхом оптимізації банківських послуг та вартості кредитних ресурсів; збільшення використання бюджетних інноваційних та інвестиційних ресурсів шляхом їх концентрації та пріоритетного направлення на реалізацію високотехнологічних проектів, у тому числі пілотних, для перспективних галузей економіки держави; розробка і впровадження механізмів заохочення комерційних банків щодо фінансування інноваційних проектів, спрямованих на економічне зростання та стимулювання інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні.

З метою формування і реалізації державної науково-технічної та інноваційної політики, розбудови державної інноваційної системи в Україні прийнято такі законодавчі акти: Закони України “Про пріоритетні напрямки розвитку науки і техніки”, “Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків”, “Про інноваційну діяльність”, “Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні”, “Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України”, Концепція науково-технологічного та інноваційного розвитку України, Укази Президента України “Про заходи щодо охорони інтелектуальної власності в Україні”, “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України “Про невідкладні заходи щодо виходу з кризового стану науково-технологічної сфери України і створення реальних умов для переходу економіки на інноваційну модель розвитку” від 3 липня 2001р.

Реалізація стратегічних пріоритетних напрямів інноваційної діяльності проводиться через систему загальнодержавних (національних) програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля.

Пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні – це науково, економічно й соціальне обґрунтовані та законодавчо визначені напрями інноваційної діяльності, спрямовані на забезпечення потреб суспільства у високотехнологічній конкурентоспроможній, екологічно чистій продукції, високоякісних послугах і збільшення експортного потенціалу держави.

На сьогодні в Україні визначені такі стратегічні пріоритетні напрями інноваційної діяльності:

- модернізація електростанцій; нові та відновлювані джерела енергії; новітні ресурсозберігаючі технології;
- машинобудування та приладобудування як основа високотехнологічного оновлення всіх галузей виробництва; розвиток високоякісної металургії;
- нанотехнології, мікроелектроніка, інформаційні технології, телекомунікації;
- удосконалення хімічних технологій, нові матеріали, розвиток біотехнологій;
- високотехнологічний розвиток сільського господарства і переробної промисловості;
- транспортні системи: будівництво і реконструкція;
- охорона й оздоровлення людини та довкілля;
- розвиток інноваційної культури суспільства.

Стратегічними пріоритетними напрямами інноваційної діяльності в галузі охорони довкілля є: модернізація електростанцій; обладнання і технології для використання альтернативних джерел енергії; енергоефективне, ресурсозберігаюче, модульне, екологічно безпечне обладнання та устаткування для проведення водопідготовки, очищення води, теплопостачання та засоби управління цими процесами; охорона й оздоровлення людини та довкілля; екологічно чисті харчові продукти.

В останні роки означилися позитивні тенденції щодо стану кадрової складової науково-технічного потенціалу. Так, збільшується питома вага докторів наук серед виконавців наукових і науково-технічних робіт, а також молодих науковців вищої кваліфікації, активізується робота аспірантури і докторантури, зростає винахідницька активність. У науково-технічній сфері широко впроваджуються сучасні інформаційні технології, реалізується програма розвитку корпоративної інформаційної мережі науки і освіти (рис. 10.3.).

Основою інноваційної політики має стати створення фінансово-промислових груп, зокрема транснаціональних, а також горизонтальних та вертикальних холдингових компаній, науково-технічних центрів, технополісів і технопарків, лізингових фірм, що в перспективі стануть стрижнем інноваційного процесу.

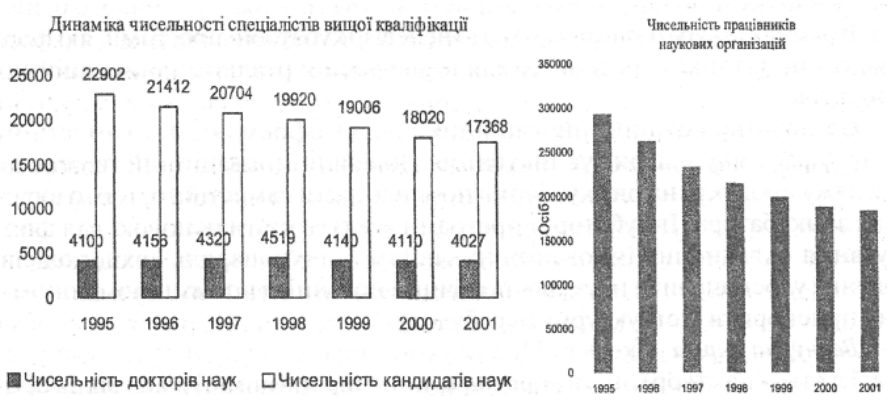

Джерело: Держкомстат.

Рис. 10.3. Динаміка чисельності спеціалістів вищої кваліфікації

Окремі з таких структур можуть розвиватися через механізми вільних економічних зон. При цьому особливого значення набуває стимулювання малого інноваційного підприємництва як провідника інноваційного продукту від науково-технічного винаходу до масового виробництва.

Нинішній стан економіки характеризується низьким рівнем комерціалізації результатів наукових досліджень і відсутністю ефективних зв'язків науки та виробництва, повільним і безсистемним розвитком мережі сучасних інноваційних структур (технопарків, бізнес-інкубаторів, венчурних фірм), інших організацій інноваційної інфраструктури.

Так, основними завданнями технопарків, крім часткового зменшення виїзду талановитих науковців за кордон, є:

- об'єднання засобів і сил університетів, державних і приватних компаній для проведення НДДКР з пріоритетних напрямів національної програми наукових досліджень;
- координація досліджень державних і приватних структур;
- надання практичної допомоги наукомістким малим підприємствам;
- сприяння становленню венчурних фірм, що їх створюють співробітники університетів на підставі запропонованих ними інновацій.

Інкубаторні програми реалізуються на двох рівнях – регіональному та місцевому. Метою регіональних інкубаторних програм є створення центрів розвитку інноваційного підприємництва (інкубаторів малого бізнесу). В рамках інкубаторів створюють місцеві інкубаторні програми, які формують сприятливе середовище для прискореної реалізації інноваційних проектів.

На початку кожний інноваційний проект оформляють у самостійну малу фірму, яку підтримує інкубатор. Довівши інноваційний проект до продажу продукту на ринку, фірма починає діяти самостійно, тобто виростає з інкубатора. Інкубаторні програми можуть стати основою для формування складніших інноваційних систем – технопарків, технополісів, здатних удосконалити науково-технічний потенціал вітчизняної економіки і прискорити її структурну перебудову.

Венчурна фірма – комерційна науково-технічна організація, яка спеціалізується на створенні та впровадженні у виробництво нових видів

продукції, нової техніки та технології, використовуючи венчурний капітал для фінансування науково-технічних розробок і винаходів. Як правило, такі фірми використовують результати прикладних досліджень, їх перевага полягає у розробці вузьких, спеціальних галузей наукових досліджень. Для венчурних фірм характерна відносна свобода досліджень, спрощена організаційна структура і безпосередній зв'язок між науковими дослідженнями та практичною реалізацією їх результатів.

Разом з тим, рівень маркетингових досліджень, які здійснюються лише на кожному четвертому підприємстві, що займаються інноваційною діяльністю, недостатній. Не проводяться аукціонні торги інноваційними розробками, відсутні інноваційні біржі та ефективна реклама. Залишається низькою питома вага витрат на інноваційну діяльність у капіталовкладеннях (6,1% у 2001 р., у 1998 р. – 8,4%).

Запровадження інноваційної моделі розвитку має здійснюватися на таких принципах:

- визначення пріоритетності розвитку перспективних галузей, їх технологічне оновлення та інтенсифікація діяльності;
- стимулювання інноваційної діяльності та розвиток її інфраструктури;
- розширення бази ресурсного забезпечення інноваційної діяльності;
- направлення розвитку науково-технічного потенціалу на реальні потреби економіки.

Основною метою державної політики щодо запровадження інноваційної моделі розвитку є підвищення конкурентоспроможності економіки країни на основі комерціалізації результатів науково-технічної діяльності та широкого використання інновацій.

Основними заходами державної інноваційної політики є:

- розробка концепції, науково-методичних та організаційних засад формування Комплексного прогнозу науково-технологічного та інноваційного розвитку України до 2020 року;
- вжиття заходів щодо правового забезпечення інноваційної діяльності, зокрема розробка та прийняття законів про трансфер технологій, формування та регулювання ринку венчурного капіталу;
- забезпечення розробки та введення в дію проектів нормативно-правових актів щодо реалізації положень законів України "Про інноваційну діяльність" та "Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності";
- запровадження механізмів постійного моніторингу інноваційної активності, оцінки інновацій та їх рейтингу, реалізації пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки та інноваційної діяльності, оцінки ефективності використання державних коштів учасниками інноваційних процесів;
- розробка системи стимулів та механізмів ефективної комерціалізації та широкого практичного використання результатів виконання державних наукових і науково-технічних програм, державного замовлення на науково-технічну продукцію;
- збільшення видатків з Державного бюджету України на наукову та науково-технічну діяльність, забезпечення пріоритетного направлення

додаткових коштів на виконання державних наукових, науково-технічних програм і проектів Державного фонду фундаментальних досліджень;
- розвиток мережі інформаційно-маркетингових центрів на базі регіональних ЦНТЕІ для сприяння реалізації на внутрішніх і зовнішніх ринках вітчизняних інноваційних товарів;
- створення централізованого комп'ютерного банку даних з доступом до нього в мережі Інтернет для забезпечення господарюючих суб'єктів інформацією про вітчизняні та світові ринки новітніх технологій та високотехнологічних товарів;
- запровадження практики систематичного проведення Всеукраїнських та регіональних ярмарків (виставок) інноваційних технологій і продукції та щорічного Всеукраїнського конкурсу інноваційних проектів;
- розробка плану заходів щодо поетапного введення до господарського обігу об'єктів інтелектуальної власності, зокрема створених за рахунок Державного бюджету та державних цільових фондів;
- забезпечення вдосконалення і розширення нормативно-правової бази оцінки та інвентаризації об'єктів інтелектуальної власності та прав на них, а також експорту й імпорту продукції, виробленої із застосуванням об'єктів інтелектуальної власності;
- поглиблення міжнародного співробітництва у сфері науково-технічної та інноваційної діяльності;
- розробка і запровадження освітніх програм підготовки та перепідготовки державних службовців і підприємців-інноваторів для опанування ними основ інноваційного менеджменту та сучасних технологій проведення в життя державної науково-технологічної та інноваційної політики;
- розробка плану заходів публічної політики на 2003-2004 роки, направлених на підвищення рівня інноваційної культури працівників органів управління і населення, роз'яснення в засобах масової інформації, кінофільмах безальтернативності для України інноваційного шляху розвитку економіки;
- запобігання ввезенню в Україну морально застарілих неефективних технологій та технічного обладнання, а також ліцензій для виробництва продукції;
- розвиток інфраструктури інноваційної діяльності, зокрема, створення технопарків, технополісів, інноваційних бізнес-інкубаторів, інноваційних бірж, центрів, центрів консалтингу, інжинірингу, маркетингових, рекламних, аудиторських, сертифікаційних фірм.

Для успішної реалізації інноваційної діяльності варто створювати спеціальні території пріоритетного розвитку, де запроваджується спеціальний режим інвестиційно-інноваційної діяльності з метою освоєння випуску нових видів інноваційної продукції, організації високотехнологічних виробництв та створення нових робочих місць; науково-технічні зони, де діє офіційний правовий режим, орієнтований на розвиток наукового і виробничого потенціалу регіону шляхом стимулювання фундаментальних досліджень з подальшим впровадженням наукових розробок у виробництво.

Крім того, варто реалізувати механізми позабюджетного стимулювання науково-технічного прогресу, передусім механізми довгострокового кредитування через інструменти рефінансування комерційних банків, створення для цього банку реконструкції та розвитку, а також іпотечної банківської установи.

Таким чином, для проведення структурних технологічних змін і забезпечення розвитку внутрішнього ринку високих технологій, потрібно, щоб інвестиції, забезпечуючи вдосконалення всіх видів виробництва, пріоритетно зосереджувалися на тих виробництвах і в тих галузях, які визначають прогресивний розвиток економіки, тобто поліпшення її структури на новій інноваційній основі.

РОЗДІЛ 11
Зовнішньоекономічні зв'язки та їх роль у розвитку продуктивних сил регіонів України

11.1. Міжнародний поділ праці, його суть і значення у формуванні зовнішньоекономічних зв'язків

Становлення і розвиток міжнародних економічних відносин визначаються посиленням взаємозв'язків та взаємозалежностей економік окремих країн. В основі світового господарства будь-якої національної економіки лежать міжнародний поділ праці та міжнародний обмін, які передбачають, що виробництво і (або) споживання окремих країн так чи інакше пов'язані між собою.

Поглиблення і розвиток міжнародного поділу праці залежать від, природних (географічних, демографічних і набутих – виробничих, технологічних) факторів, а також соціальних, національних, етнічних, політичних і правових умов. Найважливішим чинником формування міжнародного поділу праці є розвиток виробництва, стан науки й техніки, науково-технічний прогрес, що є початком до спеціалізації виробництва. Можливості спеціалізації певної країни у світовому господарстві визначаються, передусім, національним рівнем продуктивності праці й ефективності виробництва, а відтак – витратами виробництва товарів та їх конкурентоспроможністю на світовому ринку.

Зростаюче значення міжнародних економічних відносин пов'язане з формуванням і розвитком промисловості, машинної індустрії. Виникнення нових галузей і видів виробництва, збільшення продуктивності праці розширили можливості вивозу і продажу за кордон значної частини виробленої продукції. Водночас, поява транспортних засобів дала змогу перевозити товари на значні відстані й у великих кількостях. Усе це сприяло зародженню й інтенсивному розвитку міжнародної торгівлі, розширенню економічних зв'язків та спеціалізації окремих країн на переважаючому виробництві тих чи інших продуктів.

У XIV-XVII ст. становлення мануфактурного виробництва вимагало істотного розширення ринків збуту та забезпечення стійкого надходження сировини, в тому числі й імпортної. Тому торговельні зв'язки різних країн якісно змінились: із другорядних, дріб'язкових національних відтворювальних процесів вони перетворились в істотний фактор, забезпечуючи міжнародний поділ праці та впливаючи на виробничу й експортну спеціалізацію країн-учасниць.

Спочатку епіцентрами такого поділу праці були лише технічно передові для свого часу держави. Згодом національні економіки створили специфічну об'єднану сферу – світову економіку або світове господарство, яке обмежувалося порівняно вузьким колом країн, що брали участь у поділі праці. З поширенням мануфактурного, а пізніше – індустріального виробництва розширилися межі світового господарства, яке до кінця XIX ст. досягло глобальних масштабів.

У XX ст. екстенсивний розвиток інтернаціоналізації господарського життя на базі торгівлі був доповнений вивозом позичкового і виробничого капіталів. Це призвело до формування транснаціональних корпорацій, у результаті чого почали складатися міжнародні виробничо-кооперaційні зв'язки.

У другій половині XX ст. зростаюча взаємозалежність національних господарств і цілісність світової економічної системи вступили в нову фазу, яка характеризується подальшим поглибленням міжнародного поділу праці, інтенсивним розвитком міждержавної спеціалізації й кооперування виробництва на рівні фірм і підприємств, що було викликано такими обставинами:

- ✓ випереджаючим зростанням обробної промисловості;
- ✓ поліпшенням міжнародної транспортної інфраструктури на основі НТП;
- ✓ через інформаційну революцію на базі бурхливого розвитку електроніки, кібернетики, використання космічних супутників зв'язку відбувся переворот у засобах телекомунікацій;
- ✓ значним стрибком у розвитку ТНК, які виникли ще на початку століття;
- ✓ якісними змінами в сфері міжнародного ринку позичкових капіталів.

Усі ці зрушення у сферах виробництва, комунікацій, торгівлі, зарубіжного інвестування і фінансів перетворили міжнародну економіку в цілісний глобальний організм, спаяний не просто міжнародним поділом праці, але й гігантськими за своїми масштабами виробничо-збутовими структурами, глобальною фінансовою системою і планетарною інформаційною мережею. На світовому економічному просторі розміщення продуктивних сил, галузева структура інвестицій, виробництва і збуту визначаються суб'єктами господарського життя з урахуванням глобальної кон'юнктури, а економічні піднесення і спади набувають всесвітнього характеру.

Міжнародний поділ праці – це спеціалізація виробництва окремих країн на певних видах продукції (робіт, послуг), що обумовлює наступний міжнародний обмін цими продуктами.

Міжнародний поділ праці спрямований на реалізацію досягнень науково-технічної революції та є як універсальним способом розвитку продуктивних сил, так і суспільним чинником, який є основою для природного фактора в розміщенні виробництва.

Міжнародний поділ праці проводиться для підвищення ефективності виробництва, економії витрат суспільної праці, раціонального розміщення виробничих ресурсів.

Нині розвиток традиційних форм міжнародного поділу праці доповнюється інтеграційними процесами і діяльністю транснаціональних корпорацій. У цих процесах найбільш вираженими є інтенсивність обміну і зростаюча мобільність факторів виробництва стосовно національних територій.

За сучасних умов жодна країна не може претендувати на повноцінний економічний розвиток без залучення її до міжнародних господарських

зв'язків. "Здоров'я" економіки будь-якої країни тісно пов'язане з економічною політикою інших країн, а форма участі у світовому поділі праці, як правило, залежить від географічного положення держави, відмінностей у природно-кліматичних умовах країн, від їх ресурсного забезпечення та розвитку продуктивних сил.

11.2. Зовнішньоторговельна діяльність України на сучасному етапі

Зовнішньоторговельна діяльність передбачає обмін товарами, послугами і капіталом між різними країнами. Звідси: зовнішня торгівля – міжрегіональний обмін товарами, послугами і капіталом (отримання кредитів). На розвиток зовнішньої торгівлі впливають такі фактори: поглиблення міжнародного поділу праці й інтернаціоналізації виробництва; розвиток процесів торгово-економічної інтеграції, знищення регіональних бар'єрів, формування спільних ринків, зон вільної торгівлі та ін.

Аналіз особливостей розвитку зовнішньої торгівлі України за останні роки свідчить про те, що поряд з певними позитивними змінами (збільшення товарообороту, зростання обсягів наданих послуг, деяке зменшення рівня бартеризації торгівлі) мають місце і такі деструктивні процеси, як скорочення фізичних обсягів експорту та імпорту багатьох видів продукції, відплив капіталу за кордон, переважно сировинний характер збуту з подальшим витісненням з внутрішнього ринку вітчизняної продукції.

Державне регулювання зовнішньоторговельної діяльності України полягає у створенні системи стимулів, спрямованих на ліквідацію дисбалансу між експортними та імпортними потоками в економіці держави, поліпшення стану платіжного балансу, зменшення залежності від імпорту.

Регулююча роль держави проводиться через прийняття низки законів про зовнішньоекономічну діяльність, пакету підзаконних актів, різноманітних постанов і рішень уряду та інструменти державного регулювання: тарифи, квоти, податки, міждержавні договори і угоди, заходи щодо стимулювання експорту й імпорту, кредитування, страхування експортних і кредитних ризиків, гарантування експорту. Своєчасне запровадження в Україні фінансово-економічних інструментів підтримки експортної діяльності та участі національних підприємств у міжнародних тендерах дозволить поліпшити загальну структуру експорту, закріпитися на нових ринках збуту тощо.

Головними економіко-правовими документами, що регулюють розвиток зовнішньоекономічної політики України та сприяють її входженню у світове господарство, є Закони України: "Про зовнішньоекономічну діяльність" (квітень 1991 р.), "Про створення експортно-імпортного банку" (січень 1992 р.), "Про єдиний митний тариф" (1992 р.), "Про іноземні інвестиції" (березень 1992 р.), "Про загальні засади створення та функціонування спеціальних (вільних) економічних зон" (1993 р.), "Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті" (1996 р.) та інші.

Для державної підтримки розвитку експорту прийнято Програму

стимулювання експорту продукції, якою передбачається запровадження механізмів зростання виробництва конкурентоспроможних товарів та послуг, створення умов для нарощування обсягів і підвищення ефективності українського експорту, у тому числі високотехнологічних виробництв (розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2001 р. № 498-р); затверджено Методику відбору конкурентоспроможних проектів з розвитку експортного потенціалу України, використання якої дозволить формувати реєстр конкурентоспроможних проектів розвитку експорту (наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України від 15 січня 2002 р. № 13; прийнято Комплексну програму утвердження України як транзитної держави у 2002-2010 роках, якою передбачено залучення додаткових надходжень до бюджетів усіх рівнів за рахунок збільшення обсягів транзитних перевезень пасажирів і вантажів через територію України (Закон України від 7 лютого 2002 р.№ 3022-ІП); утворено Міжвідомчу комісію з питань транспортних коридорів та транзитної політики, на яку покладено роботу підготовки пропозицій у частині організації виконання Програми створення та функціонування національної мережі міжнародних транспортних коридорів в Україні і Комплексної програми утвердження України як транзитної держави у 2002-2010 роках (постанова КМ України від 11 липня 2002 р. № 965).

Україна стає дедалі відкритішою для зарубіжних партнерів, оскільки ринкові принципи все активніше впроваджуються в господарське життя країни. Організація зовнішньої торгівлі, її структура і динаміка багато в чому характеризують національну економіку, її проблеми і перспективи розвитку, а також ступінь впливу на світогосподарські зв'язки. Значну роль у зовнішній торгівлі України відіграють розвинуті країни. Хоча держава традиційно прив'язана до економіки країн СНД, її нинішня зовнішньоторгова орієнтація на країни ЄС, Північної Америки й інші країни з розвинутою ринковою економікою.

Процес переходу України до ринкової економіки вимагає створення необхідних передумов для інтеграції до міжнародної системи економічного і наукового співробітництва. Однією з найважливіших частин системи регулювання зовнішньоекономічної діяльності вважаються заходи щодо контролю за експортом стратегічних товарів і технологій.

Українські товари на світовому ринку характеризуються низькою конкурентоздатністю, що призводить до стримування нарощування експорту та звуження як внутрішніх, так і зовнішніх ринків збуту. Недосконала структура українського експорту, в якій переважають товари з низьким ступенем переробки; повільна структурна перебудова експортоорієнтованих галузей; недосконала нормативно-правова база, в частині створення важелів економічного впливу на зростання експорту унеможливлює виробництво товарів, що відповідають сучасним світовим стандартам.

Лібералізація зовнішньоекономічної діяльності сприяє проникненню на внутрішній ринок, як правило, неякісних, але дешевих товарів, що поступово знищує національне виробництво, перетворюючи Україну на периферію

світового господарства. Приблизно половину всього експорту України становить продукція металургії та хімічної промисловості.

На майбутнє в Україні передбачається розвивати ті галузі, які мають прискорений оборот капіталу і забезпечують потреби населення. Сюди потрібно віднести харчову і легку промисловості, а також галузі, які забезпечують їх сировиною, та відповідну інфраструктурну сферу.

Легка промисловість має не тільки забезпечувати проблеми внутрішнього ринку, але й бути експортоорієнтованою галуззю. Залежність легкої промисловості від імпорту визначає особливий шлях її розвитку через створення спільних підприємств з виробниками сировини та створення власної сировинної бази.

Існуючу непропорційність потрібно ліквідувати у потужностях вирощування, збереження і переробки сільськогосподарської продукції. Головний акцент робиться на цукробуряковий комплекс, який тепер є найбільшим експортоорієнтованим комплексом України.

Традиційно Україна вважається країною з великим науково-технічним та інтелектуальним потенціалом, але все-таки за останні роки не спостерігалося збільшення експорту продукції наукомістких галузей, розширення обсягів виробництва якої мало б позитивний вплив на збереження інтелектуального потенціалу, хоча в економічних зв'язках із зарубіжними країнами наша держава використовує науково-технологічне співробітництво, до якого належить торгівля патентами, ліцензіями і тощо.

Оскільки Україна є однією із сполучних ланок між Заходом і Сходом, то поліпшення умов її торгівлі з країнами Західної Європи є найважливішим пріоритетом у її ж зовнішньоторгівельній політиці. Значимим для України залишається й забезпечення розвитку багатосторонніх відносин з державами-членами СНД, зокрема в плані зміцнення торговельного співробітництва, розширення і поглиблення відносин з провідними західноєвропейськими країнами, США, Канадою. Розвиток зовнішньоторгівельної активності на Сході також сприятиме піднесенню ролі України у світовому просторі.

Джерело: Держкомстат.

Рис. 11.1. Товарна структура українського експорту

За останні роки в розвитку українського експорту складалися позитивні тенденції, зокрема зовнішня торгівля України зберігає тенденції подальшого розвитку (рис. 11.1.). Зростає значення України як надійного партнера з транзиту енергоносіїв з Росії до Заходу, враховуючи заінтересованість низки іноземних держав та провідних транснаціональних нафтових компаній до участі в консорціумі з експлуатації нафтопроводу Одеса-Броди та значну кількість попередніх заявок на постачання нафти.

Разом з тим, існують певні проблеми з реалізацією проектів, пов'язаних з АН-140 та АН-70, оскільки урядами провідних країн буде стимулюватися закупівля техніки винятково західного виробництва (більша вартість західних аналогів розцінюється як додатковий чинник збереження робочих місць та виробничих потужностей у США та країнах ЄС); зменшення обсягів експорту продукції чорної металургії у зв'язку із тенденціями зменшення вартості сталі на світовому ринку. Український експорт в багатьох країнах наштовхується на політичні бар'єри у вигляді антидемпінгових розслідувань та нетарифних заходів через лобіювання власних інтересів виробниками країн-імпортерів української продукції.

Зовнішньоторговельні зв'язки України мають орієнтуватися на збільшення питомої ваги в експорті готових виробів, на значне скорочення поставок сировини. У структурі імпорту переважає продукція, що не виробляється в Україні, або виробляється в обмеженій кількості, але необхідна для задоволення потреб внутрішнього споживання і випуску експортних товарів. Наша країна залежить від постачання паливно-енергетичних ресурсів, медикаментів, кольорових металів, обладнання і комплектуючих, в яких держава не забезпечує свої потреби за рахунок власного виробництва.

Україна імпортує продовольчі товари та продукти їх переробки; понад 56 % імпорту країни становить мінеральне паливо, нафта, нафтопродукти і газ, тому для нас життєво важливо забезпечити себе альтернативними джерелами постачання енергоносіїв та мати власні ринки збуту товарів продуктової та виробничої сфер.

Для поліпшення механізму державного регулювання імпортної політики потрібні заходи, спрямовані на забезпечення диверсифікації джерел поставок продукції виробничо-технічного призначення, насамперед продукції критичного імпорту, з метою зменшення ресурсної залежності від монопольних постачальників, а також посилення захисту національних виробників та внутрішнього ринку, стимулювання імпорту сучасного обладнання, техніки, механізмів та квотних технологій (удосконалення тарифних методів регулювання у разі проведення експортно-митних операцій).

Основною метою державної політики є розробка та впровадження законодавчої та договірно-правової бази захисту і просування національних зовнішньоекономічних інтересів на світові ринки, стимулювання експорту високотехнологічної продукції та послуг тощо.

Особливий інтерес для України становить досягнення стратегічно

важливої мети переходу від експорту сировини до експорту готової продукції. Деякі заходи можуть вживатися у комбінації політики заміни імпорту з агресивною політикою сприяння експорту.

Розробка програми стабілізації та розвитку зовнішньоторговельних зв'язків має включати оцінку можливостей сучасного експортного потенціалу України, першочергових імпортних потреб, у зв'язку з чим стратегічними напрямами діяльності уряду слід вважати:

- підвищення та нарощування випуску конкурентоздатної продукції;
- активне використання специфічних ставок ввізного мита на імпортні товари та посилення контролю за якістю імпортних товарів;
- надання пільг і допомоги вітчизняним товаровиробникам, які займаються експортом продукції та вкладають інвестиції в галузі та виробництва, шляхом зменшення податкового тиску, сприяння отриманню кредитів, проведення активної митно-тарифної політики (тобто створення умов для експортної орієнтації промислового виробництва);
- розробку комплексної національної стратегії економічно збалансованого розвитку промислового виробництва з виділенням пріоритетів науково-технологічного (модернізація машинобудування, металургійної промисловості), експортнозорієнтованого розвитку та підтримання виробників, які працюють в авангардних галузях і секторах економіки;
- запровадження в експортно-імпортних операціях механізму зустрічних закупівель, за яких імпорт будь-якої продукції проводиться тільки за умови зустрічного експорту продукції з країни імпортера.

Крім цього, витрати на кредитування експорту, страхування експортних кредитів та капіталу, який вивозиться і фінансується із бюджету, стимулюють експорт, а в довгостроковому плані поліпшують платіжний баланс, відкривають для економіки країни нові закордонні ринки, сприяють забезпеченню поставок на внутрішній ринок необхідних товарів із-за кордону.

Слабкість позицій України на світових ринках пояснюється не тільки головною причиною низької конкурентоздатності вітчизняних товарів, а й малоефективною політикою стимулювання експорту, що в першу чергу пов'язано з недостатньою кількістю фінансових ресурсів. Перед Україною стоїть завдання не лише інтегруватися у світове господарство, а й зайняти в ньому місце, адекватне її ресурсному, промисловому і науково-технічному потенціалу. Важливим напрямом політики інтеграції України у світове господарство є залучення іноземного капіталу у вигляді прямих вкладень, які несуть необхідну нам технологію, налагоджені зв'язки на світовому ринку, поліпшення якості продукції й інші переваги.

11.3. Економічні зв'язки України з країнами СНД

З розпадом центральної (союзної) влади після серпневих подій 1991 р. у Москві, для підписання нового союзного договору уряд створив новий проект – Союз Суверенних Держав (ССД), який став майбутньою копією Біловезьких угод 1992 р. про СНД.

До складу Співдружності увійшли такі країни: Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан, Україна.

Складовою частиною перехідної концепції формування міжнародних економічних відносин є розвиток інституційних та правових основ СНД. Утворення нових держав визначило організаційно-правові засади Співдружності, які знайшли відображення в Угодах про координаційні інститути, Декларації про дотримання принципів співробітництва та в інших документах, прийнятих на початку існування Співдружності. Був створений Економічний суд СНД, який вирішує питання суперечок у разі невиконання економічних зобов'язань, передбачених угодами й іншими актами Співдружності, а також суперечок згідно з нормативними актами, що приймаються країнами-учасницями.

Угодами, прийнятими в 1992 р., передбачене створення більше 40 координаційних інститутів Співдружності, зокрема: Консультативна економічна робоча комісія при Раді глав держав і Раді глав урядів, Правова консультативна Рада, Міждержавний банк, Митна рада, Рада керівників статистичних служб і Статистичний комітет.

У галузі військової політики діє Рада міністрів оборони Співдружності, Рада колективної безпеки держав, Рада командуючих прикордонними військами. Відповідно до підписаних угод утворені органи галузевого співробітництва, а саме: рада із залізничного транспорту, електроенергетична рада, міждержавні ради із космосу, науково-технічної інформації, гідрометеорології, науково-технічна й економічна ради.

Особлива роль у створенні законодавчої бази для успішної діяльності СНД належить національним парламентам, які, з одного боку, мають вести роботу щодо ратифікації договорів і угод, прийнятих урядами, а з іншого – реалізовувати в законодавстві ті умови, з яких досягнуті угоди. Тут чільне місце займає міжпарламентська Асамблея учасників СНД, яка, створюючи модельне законодавство, допомагає національним парламентам збалансовувати нормативну базу з метою інтеграції та співробітництва.

Незважаючи на спільність історичного розвитку, технологічну взаємозалежність, інтеграційні процеси на постсоціалістичному просторі відбувалося вкрай повільно та непослідовно. Нині доводиться констатувати, що рівень економічного зближення і відповідаючого йому взаємного політичного довір'я всередині СНД не вийшов за межі першої стадії інтеграції – утворення зони вільної торгівлі. Крім того, не виконуються повною мірою й умови, що відповідають цій стадії.

У вересні 1993 р. країни СНД підписали договір про створення Економічного Союзу, у межах якого було заплановано послідовне поглиблення економічної інтеграції, що передбачає поетапний рух держав-учасниць від зони вільної торгівлі до спільного ринку товарів, послуг, праці та капіталу. Подальший розвиток положення цього договору отримали в квітні 1994 р., коли Казахстан, Киргизія й Узбекистан підписали договір про створення єдиного економічного простору. У березні 1996 р. був підписаний договір між

Білоруссю, Казахстаном, Киргизією і Росією про поглиблення інтеграції в економічних і гуманітарних галузях, а в квітні 1996 р. – між Білоруссю і Росією про утворення глибоко інтегрованої політичної та економічної Спільноти, на основі якої через рік був створений Союз Білорусі та Росії.

2 квітня 1996 р. президентами Росії та Білорусі був підписаний Договір про утворення Спільноти. Для створення єдиного економічного простору, ефективного функціонування спільного ринку і вільного переміщення товарів, послуг, капіталів і робочої сили передбачалося до кінця 1997 р. синхронізувати етапи, строки і глибину економічних реформ, створити єдину нормативно-правову базу для усунення міждержавних бар'єрів і обмежень щодо рівних можливостей для вільної економічної діяльності, завершити створення спільного митного простору з об'єднаною службою управління, а також уніфікувати грошово-кредитні і бюджетні системи для створення умов запровадження спільної валюти. Після підписання Договору були сформовані робочі органи Спільноти: Вища Рада, Виконавчий комітет, Парламентські збори, Комісія з науково-технічного співробітництва.

Значним кроком до досягнення єдності та інтеграції стане формування Платіжного союзу, вдосконалення в його рамках платіжно-розрахункових і кредитно-фінансових відносин. Важлива роль відводиться міждержавним фінансово-промисловим групам (МФПГ).

В інтересах поглиблення інтеграційних процесів затверджена і реалізується Програма синхронізації та єдиної спрямованості економічних реформ у двох країнах, яка передбачає узгодження національних програм і правових актів з питань приватизації, розвитку грошово-кредитної та податкової сфер, фондових ринків і тощо.

Що стосується утвореного в березні 1996 р. митного "союзу п'яти" у складі Росії, Білорусі, Казахстану, Киргизії, а з 1998 р. і Таджикистану, то об'єднання цих держав почало формуватися 6 січня 1995 р. з часу підписання Угоди про Митний союз між Росією і Білоруссю, а також Угоди про Митний союз між Росією, Білоруссю і Казахстаном від 20 січня 1995 р.

Киргизстан приєднався до цих угод 29 березня 1996 р. Тоді ж цими державами було підписано Договір про поглиблення інтеграції в економічній і гуманітарній галузях. 26 лютого 1999 р. до угод про Митний союз і до названого Договору приєднався Таджикистан.

Згідно з Договором про поглиблення інтеграції в економічній та гуманітарній галузях були затверджені спільні органи управління інтеграцією: Міждержавна Рада, Інтеграційний Комітет (постійно діючий виконавчий орган), Міжпарламентський Комітет. Інтеграційний Комітет у грудні 1996 р. був наділений ще й функціями виконавчого органу Митного союзу. Для становлення ефективного митного союзу слід формувати спільні органи з поступовим набуттям ними наднаціональних повноважень.

Центральноазіатська економічна спільнота ("четвірка") розпочала свою діяльність 10 лютого 1994 р., коли Казахстаном, Киргизстаном і Узбекистаном було укладено Договір про створення єдиного економічного простору, а 26 березня 1998 р. до Договору приєднався Таджикистан.

У рамках Договору 1994 р. було створено Міждержавну раду та її Виконавчий комітет, а потім – Центральноазіатський банк розвитку і співробітництва. Розроблену Програму економічного співробітництва, якою передбачено створення міждержавних консорціумів у галузі електроенергетики, вжиття заходів із раціонального використання водних ресурсів, видобутку і переробки мінерально-сировинних ресурсів.

Держави Центральної Азії мають багато спільного в історії, культурі, мові, релігії. Триває спільний пошук розв'язання проблем регіонального розвитку. Але економічній інтеграції цих держав заважає аграрно-сировинний тип їхніх економік. Тому терміни реалізації концепції створення єдиного економічного простору на території цих держав будуть визначатися структурним реформуванням їх економік і залежати від рівня їх соціально-економічного розвитку.

Офіційно створення альянсу Грузії, України, Азербайджану і Молдови (ГУАМ) бере початок з Комюніке про співробітництво, підписане 1997 р. главами цих держав на зустрічі в рамках Ради Європи в Страсбурзі. У цьому документі глави держав декларували готовність до економічного і політичного співробітництва. Утворення цього альянсу можна пояснити певними політичними й економічними причинами, зокрема: потребою у об'єднанні зусиль і координації діяльності для реалізації проектів євразійського і транскавказького транспортних коридорів; налагодженні спільного економічного співробітництва; об'єднанні позицій у сфері політичної взаємодії між собою та ставленні до НАТО; співробітництві з питань боротьби з сепаратизмом і регіональними конфліктами. Стратегічне партнерство держав цього альянсу, крім геополітичних міркувань, координації торгово-економічного співробітництва в рамках ГУАМ, дозволяє Азербайджану мати постійних споживачів нафти і зручний маршрут для її експорту, а Грузії, Україні і Молдові – отримати доступ до альтернативних джерел енергоресурсів і стати важливою ланкою в їх транзиті.

Таким чином, незважаючи на те, що за останні роки між колишніми радянськими республіками встановились і нині переважають двосторонні економічні відносини, на пострадянському просторі в рамках СНД виникли об'єднання окремих держав (союзи, партнерства, альянси): Союз Білорусі та Росії – "двійка", Центральноазіатська Економічна Спільнота Казахстану, Киргизстану, Таджикистану й Узбекистану – "четвірка", Митний союз Білорусі, Росії, Казахстану, Киргизстану, Таджикистану – "п'ятірка", альянс Грузії, України, Азербайджану і Молдови – "ГУАМ".

В Україні для введення в дію напрацьованої в рамках СНД нормативно-правової бази щодо забезпечення функціонування зони вільної торгівлі були прийняті: Закон України "Про ратифікацію Угоди про основні напрями співробітництва держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав у галузі захисту прав споживачів" від 7 березня 2002 р. №3102-111; Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Угоди між державами-учасницями Співдружності Незалежних Держав про співробітництво і взаємну допомогу з питань додержання податкового законодавства і взаємну

допомогу з питань додержання податкового законодавства і боротьби з порушенням у цій сфері" від 28 лютого 2002 р. № 226; Договір про забезпечення паралельної роботи електроенергетичних систем держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав (постанова Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2002 р. № 85); Угода про транзит електричної енергії держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав (постанова Кабінету Міністрів України від 24 січня 2002 р. №87); Договір про проведення узгодженої антимонопольної політики (постанова КМУ від 1 червня 2002 р. №758).

Країни СНД – це основні торговельні партнери України, яких пов'язують сталі відносини, як на двосторонній, так і на багатосторонній основі. З цими країнами напрацьовано достатня договірно-правову базу, що створює належні умови для подальшого розвитку взаємовигідних економічних відносин. Частка товарообігу України із вказаними країнами становить близько 40 % від усього товарообігу товарів і послуг, у тому числі частка експорту – близько 30 %, а імпорту – 51,5 %.

Товарообіг з країнами СНД (товари та послуги) у 2001 р. становив 15892,3 млн. дол. США (106,7 % до рівня 2000 р.), в тому числі: експорт – 6827,3 млн. дол. США (102,8 %); а імпорт – 9 065 млн. дол. США (109,8 %).

За 6 місяців 2002 р. загальний товарообіг з країнами СНД становив 7219,4 млн. дол. США і зменшився порівняно з аналогічним періодом 2001 р. на 10,8 %. При цьому, експорт товарів у порівнянні з аналогічним періодом 2001 р. зменшився на 19 %, а імпорт – на 3,9 %. Від'ємне сальдо становить 1253,0 млн. дол. США.

Серед країн СНД найважливішим партнером України є Російська Федерація, зовнішньоторговельний оборот товарів з якою за січень-липень 2003 р. збільшився на 36,6 % і становив 6,8 млрд. дол. США.

Географічна близькість України і Росії, тривалі історичні, політичні, економічні та культурні відносини, існування технологічної та ресурсної взаємозалежності окремих галузей і виробництв впливають на відносини двох держав.

Для надання нового імпульсу інтенсифікації економічного співробітництва з традиційними економічними партнерами, Україною підписано документи про формування Єдиного економічного простору з Росією, Білоруссю, Казахстаном.

Основною метою державної політики є створення умов для забезпечення сталого збільшення товарообігу з Російською Федерацією та країнами СНД.

Реалізація цієї мети вимагає вжити певних заходів державної політики:

- ✓ продовжити роботу щодо вдосконалення нормативно-правової бази двосторонніх відносин в рамках імплементації положень нової Угоди між Урядом України та Урядом Російської Федерації про вільну торгівлю;
- ✓ актуалізувати заходи з виконання Програми економічного співробітництва між Україною і Російською Федерацією на 1998-2007 рр.;
- ✓ сприяти реалізації та контролювати виконання довгострокової Програми міжрегіонального та прикордонного співробітництва

України і Російської Федерації на 2001-2007 роки;

- ✓ продовжити роботу з формування нормативно-правової бази щодо створення зони вільної торгівлі країн СНД.

Негативним моментом розвитку інтеграційних процесів є те, що не підписуються необхідні для співробітництва нові угоди і договори, а багато підписаних за минулі роки документів залишаються нереалізованими через те, що не створений механізм інкорпорування цих спільних актів у національні законодавства, а без цього, як показує світовий досвід, інтеграційний процес приречений на застій і подальшу деградацію.

Через загальний спад виробництва виникає послідовна переорієнтація зовнішньої торгівлі країн СНД з близького на далеке зарубіжжя (табл. 11.1.).

Занепокоєння викликає також різке падіння наукоємності ВВП – одного з найважливіших показників конкурентоздатності сучасної економіки, тому виникає загроза для країн СНД втратити не тільки традиційні ринки збуту, але і перспективу подальшого технологічного розвитку. Міждержавна кооперація як на двосторонній, так і на багатосторонній основі є єдино можливим варіантом уникнення цього. Робота щодо розвитку науково-технічної кооперації має спрямовуватися на формування умов для такої кооперації, пошук шляхів створення єдиних фінансових фондів для реалізації спільних програм і проектів. При цьому основні зусилля слід зосередити на розвитку співробітництва в галузі високих технологій, оскільки саме тут розгортається найжорсткіша конкурентна боротьба, бо високі технології – це не тільки виробництво конкурентоздатної продукції, але і додатковий товар (ноу-хау), продукт синтезу інтелекту та передових науково-технічних ідей, який з кожним новим витком конкурентної боротьби набуває все більшої вартості. Основні транснаціональні угрупування в галузі високих технологій уже створені, тому доцільним для держав СНД є використання технологічної сумісності своїх економік, основи яких були закладені ще в Радянському Союзі.

Світовий досвід показує, що за умов ресурсного голоду технологічне оновлення економік країн СНД неможливе без формування повноцінного економічного союзу. Тільки прийняття узгоджених рішень з важливих питань економічної політики допоможе країнам СНД зберегти контроль на своїх ринках, створити сприятливі умови для розвитку і гармонійного взаємодоповнення національних господарств, підвищення добробуту своїх народів.

Зміцнюючи взаємовигідне економічне співробітництво, 11 країн Чорноморського басейну (Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Туреччина та Україна) 30 червня 1994 р. у м. Тбілісі підписали Угоду про створення Чорноморського банку торгівлі та розвитку (ЧБТР).

Відповідно до цієї Угоди ЧБТР мав розпочати свою діяльність у 1995 р. Через брак коштів у країн-учасниць, політичну нестабільність активні переговори та процес ратифікації угоди країни-засновниці розпочали лише в 1996 р. Верховна Рада ратифікувала Угоду про створення ЧБТР 17 червня 1997 р.

	Експорт							Імпорт						
	1996	*1997*	*1998*	*1999*	*2000*	*2001*	*2002*	*1996*	*1997*	*1998*	*1999*	*2000*	*2001*	*2002*
Усього по країнах СНД	**7405,0**	**5585,7**	**4202,3**	**3252,2**	**4497,5**	**4675,4**	**4377,4**	**11175,9**	**9879,4**	**7897,0**	**6743,2**	**8039,9**	**8832,2**	**8968,2**
Азербайджан	88,3	87,6	89,9	29,4	40,8	45,6	104,7	30,8	47,0	27,7	33,8	23,8	8,2	5,3
Білорусь	722,5	825,5	548,0	345,7	272,1	244,3	261,2	384,5	391,4	352,9	343,5	601,9	407,1	262,8
Вірменія	25,2	10,7	8,4	11,6	12,1	22,1	33,4	4,0	8,1	4,5	1,8	3,4	10,6	7,4
Грузія	183,2	49,4	31,5	42,1	37,8	36,4	57,3	3,8	7,7	7,8	6,0	10,3	11,2	15,8
Казахстан	90,9	93,7	89,7	48,3	76,8	117,4	199,6	243,6	403,6	345,7	164,9	421,8	666,0	382,9
Киргизтан	8,1	4,3	12,3	13,7	6,2	5,2	6,1	9,6	8,7	10,6	7,5	2,4	2,6	4,3
Молдова, Республіка	237,8	294,4	180,4	122,8	176,3	274,4	302,1	72,6	73,8	51,1	24,8	35,3	64,3	56,2
Російська Федерація	5577,4	3723,0	2905,5	2396,4	3515,6	3679,5	3189,1	8816,6	7837,9	7064,3	5592,2	5824,9	5813,5	6317,1
Таджикистан	19,1	84,5	76,0	62,5	97,4	34,7	42,9	8,4	2,5	1,4	0,4	0,9	1,6	2,9
Туркменістан	274,0	176,6	121,1	102,1	148,4	106,5	112,9	1541,2	972,3	1,3	481,0	946,2	1654,1	1885,7
Узбекистан	178,7	235,9	139,5	77,6	114,0	109,3	68,1	60,8	126,4	29,7	87,3	178,0	193,0	27,8

Таблиця 11.1. Зовнішня торгівля товарами з країнами СНД (млн. дол. США)

Перше засідання Ради керуючих та Ради директорів ЧБТР відбулося у лютому 1998 р. у м. Салоніки (Греція). У ньому взяли участь представники всіх 11 країн-учасниць: голови центральних банків, заступники міністрів, дипломати, банкіри і тощо. Пріоритетними для банку мають стати питання, що стосуються транспортних сполучень (морських та сухопутних), енергетики (з урахуванням екологічних проблем), сільського господарства, торгівлі.

ЧБТР є фінансовою опорою в структурі Організації Чорноморського Економічного Співробітництва (ОЧЕС).

Динамічний характер діяльності ЧБТР в Україні відображає той факт, що, лише за перші 19 місяців своєї діяльності в Україні було розпочато реалізацію 4 проектів (табл. 11.2.). Станом на 1 січня 2002 р. успішно завершено реалізацію першої фази проекту Трансбалканського газопроводу із загальною вартістю 116,24 млн. дол. США, який реалізовувався за участю ЧБТР (частка фінансування ЧБТР – 12 млн. дол. США) та розпочато реалізацію другої фази Проекту.

Назва проекту	Загальна вартість проекту, млн. дол. США	Фінансування, млн. дол. США
1. Проект розвитку Чорноморського суднобудування	36,00	10,00
2. Проект добудови Іллічевського зернового терміналу	27,00	9,00
3. Кредитна лінія банку “Надра”	2,00	2,00
4. Проект ТрансБалканського газопроводу, II фаза	116,24	6,00
Загалом по Україні	183,00	27,00
Загалом для всіх членів ЧБТР	-	176,121

Таблиця 11.2. Проекти, що фінансуються ЧБТР в Україні (станом на 1 січня 2002 р.)

Україна посідає пріоритетне місце з-поміж країн в операціях ЧБТР. Обсяг зобов’язань ЧБТР у рамках проектів в Україні складає 15,3 % від загального обсягу зобов’язань Банку, в той час, як відповідний показник для всіх інших країн-членів Банку у середньому становить лише 14,9 %.

Позитивна динаміка діяльності Банку в Україні дозволяє прогнозувати, що Банк, маючи значний потенціал розвитку, може найближчим часом стати одним із провідних інвесторів у вітчизняну економіку.

11.4. Зміст і форми міжнародної економічної інтеграції

Одним із факторів, що визначають основні шляхи та напрями розвитку світового господарства, є утворення міжнародних інтеграційних угрупувань, які забезпечують узгоджений розвиток і взаємодоповнення регіонів та держав, інтенсифікують процеси виробництва в окремих країнах, дають змогу ефективніше використовувати всі наявні резерви розподілу інвестицій та всі види капіталу.

Міжнародні економічні інтеграції – це високий рівень розвитку міжнародних економічних відносин, за яких процес господарсько-політичного об'єднання країн відбувається на основі міжнародного поділу праці та здійснення узгодженої міждержавної торговельно-економічної політики.

Основними факторами, що забезпечують динамічний розвиток процесів міжнародної економічної інтеграції, є:

- економічний розвиток країн та регіонів в умовах нерівномірного розподілу природних умов та природних ресурсів;
- закономірності науково-технічного прогресу;
- тенденції демографічних факторів розвитку;
- потреба у розв'язанні глобальних проблем людства (енергетична, продовольча, економічна, екологічна, безпеки, використання Світового океану, тощо);
- розвиток транспортно-комунікаційних мереж.

Інтеграційні процеси за останні роки охопили практично всі континенти і субконтиненти та призвели до утворення численних регіональних і субрегіональних торгово-економічних блоків, більшість з яких проголошує своєю кінцевою метою вихід на інтеграційну стадію економічного співробітництва. Всього у світі нараховується близько 20 міжнародних економічних об'єднань інтеграційного типу, які охоплюють основні регіони і континенти земної кулі.

Як відомо, інтеграції як вищої і порівняно нової форми міждержавної економічної взаємодії історично й організаційно передують кілька етапів, які послідовно проходять держави, що вступають у процес тісної економічної взаємодії.

До основних теоретично обґрунтованих і практично апробованих форм міжнародної економічної інтеграції відносяться:

1. Зона вільної торгівлі – найпростіша форма інтеграції. У такій зоні діє особливий пільговий торговельний режим для країн-учасниць за рахунок відміни торгових обмежень, перш за все, внутрішнього мита. Держави-учасниці залишаються окремими митними територіями і не втрачають права самостійного визначення режиму економічних відносин з третіми країнами (права на відміну чи введення нових тарифів або інших обмежень, на підписання торгово-економічних договорів і угод). Саме тому між країнами-учасницями зони вільної торгівлі зберігаються митні кордони і пости, які контролюють проходження товарів, що перетинають їх державний кордон і ніби відсікають від пільгового перевезення ту їх частину, яка завозиться із третіх країн.

2. Митний союз – це угода двох або кількох держав, якою встановлюється режим вільної торгівлі та передбачається усунення внутрішніх тарифів і встановлення спільного зовнішнього тарифу. Митний союз, зберігаючи національні митні органи, передбачає єдність митної території, одинаковий торговий режим у відносинах з третіми країнами, включаючи загальні митні тарифи, єдині заходи нетарифного регулювання, уніфіковану систему прямих і непрямих податків та однотипність методів управління народним

господарством. Угоди такого типу діяли в Європейському Економічному Співтоваристві у 1968 р. Нині таким прикладом можуть бути Андська група, КАРИКОМ – Співтовариство та спільний ринок країн Карибського басейну.

3. Спільний ринок – складніша форма міждержавної інтеграційної взаємодії, що включає умови вільної торгівлі, митного союзу та забезпечує вільне переміщення товарів, послуг, робочої сили, капіталів і формує дійсно спільний повноцінний ринковий простір (звідси і назва – "спільний ринок").

Прикладом створення спільного ринку є Європейський Союз.

4. Валютний союз – найскладніша форма інтеграції, що передбачає проведення країнами єдиної валютно-фінансової політики: введення в обіг єдиної валюти, створення єдиного емісійного центру – банку. На стадії еволюції до повного економічного, політичного і валютного союзу знаходиться Європейська Спільнота.

5. Політичний союз – вищий ступінь регіональної інтеграції, яка передбачає перетворення єдиного ринкового простору в цілісне економічне і політичне утворення. Фактично – це виникнення нового багатонаціонального суб'єкта світогосподарських і міжнародних політичних відносин, який виступає від імені всіх учасників цього союзу.

Основними напрямками розвитку інтеграційних процесів є:

- ✓ поступове усунення митних та фінансових бар'єрів;
- ✓ забезпечення країнам, які увійшли до інтеграційного угрупування, "прозорості" кордонів;
- ✓ створення умов для вільного переміщення товарів, послуг, робочої сили, капіталів.

Підкреслимо, що інтеграційні процеси відбуваються під контролем і за безпосередньою участю державних органів низки країн.

Таким чином, економічна інтеграція означає злиття національних господарств кількох країн і утворення великих інтернаціональних економічних комплексів.

11.5. Інтеграція України у сучасну світогосподарську систему

Євроатлантична інтеграція України. Нині створюється нова архітектура міжнародної безпеки, головним імперативом якої є партнерство і співробітництво. Останні події у світі свідчать, що для гарантування безпеки країнам потрібно об'єднувати свої сили для протидії міжнародному тероризму. Тому розширення Організації Північноатлантичного договору (НАТО) та Європейського Союзу (ЄС) як ключових міжнародних структур безпеки в Європі має велике значення.

Основним завданням НАТО є трансформація з військово-політичної організації, яка виникла у відповідь на загрозу "холодної війни", у структуру політично-військового характеру. Нині йдеться про утвердження НАТО-центричної системи європейської безпеки, що характеризується розширенням Альянсу на Схід та активізацією програми "Партнерство заради миру".

У листопаді 2002 р. відбувся саміт у Празі, результатом якого стало прийняття комплексу заходів, спрямованих на посилення можливостей НАТО протистояти головним сучасним загрозам безпеці: тероризму та поширенню зброї масового враження і засобів її доставлення.

Наша держава також не стоїть осторонь розв'язання питань загальноєвропейської та євразійської системи безпеки. Україна знаходиться на перетині сфер впливу двох структур безпеки – НАТО та Організації договору про колективну безпеку СНД (ОДКБ). Для СНД сьогодні актуальне формування механізмів регіональної стабільності, спрямованих на створення сприятливих умов для співпраці не тільки окремих держав-учасниць СНД, а й регіональних утворень, зокрема таких, як ЄврАзЕС і ГУАМ.

Так, Законом "Про основні засади зовнішньої політики України" від 2 липня 1993 р., Концепцією національної безпеки та іншими нормативними актами Президента України та Уряду закладено курс на євроатлантичну інтеграцію.

У липні 1997 р. у м. Мадриді укладено Хартія про особливе партнерство між Україною і Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО), якою закладено основу співробітництва у вигляді таких механізмів, як Комісія Україна – НАТО та консультації з комітетом НАТО у форматі "19+1", спільні робочі групи, візити високого рівня та обмін експертами, кризовий консультативний механізм для випадків, якщо Україна вбачатиме пряму загрозу територіальній цілісності, незалежності чи національній безпеці.

Для реалізації Хартії Указом Президента України від 27 січня 2001 р. №58 затверджено Державну програму співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на 2001-2004 роки, якою передбачено якісне виконання завдань, поставлених Хартією, та розвиток нових напрямів і форм двосторонньої співпраці.

Крім того, економічне співробітництво з НАТО є важливим чинником перебудови оборонної промисловості. Так, Указом Президента України від 5 березня 2002 р. № 219 затверджено Концепція структурної перебудови оборонно-промислового комплексу України.

У липні 2002 р. на засіданні Комісії Україна – НАТО у Києві підписано Меморандум про підтримку Україною операцій НАТО, а Верховною Радою у вересні 2002 р. ратифіковано Угоду про безпеку між Урядом України та Північноатлантичним альянсом.

Указом Президента України від 8 липня 2002 р. введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України "Про стратегію України щодо організації Північноатлантичного договору" від 23 травня 2002 р., яким передбачено інтенсифікацію процесу реформування оборонної сфери, внесення змін і доповнень до Концепції національної безпеки, Воєнної доктрини та проекту Закону щодо Основних напрямів зовнішньої політики України з урахуванням нових стратегічних цілей України щодо НАТО, створення координаційного органу високого рівня (з цією метою створено Державну раду з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України під головуванням Президента України), підвищення статусу національних координаторів співробітництва України з НАТО, оптимізацію фінансування

та ресурсного забезпечення співробітництва з НАТО тощо.

Інтеграція України в НАТО – довготривалий процес, який залежить від дотримання загальних стандартів у політичній, оборонній, економічній та правовій сферах.

Членство України в НАТО сприятиме розв'язанню важливих завдань:

- підвищенню ступеня безпеки в регіоні, гарантуванню захисту національної безпеки України, приведенню української військової організації відповідно до стандартів НАТО;
- ефективному захистові своїх економічних та політичних інтересів у Європі та світі;
- створенню сприятливих умов для інтеграції в європейські економічні структури, збільшенню впливу нашої держави на формування загальноєвропейської політики;
- використанню найсучасніших освітніх та інформаційних технологій;
- сприянню позитивним структурним перебудовам українського суспільства, зокрема зміцненню демократії, утвердженню верховенства права, захистові прав людини;
- посиленню позицій нашої держави у підтриманні внутрішньої політичної та соціальної стабільності;
- зменшенню рівня загроз, що стоять перед Україною у соціально-економічній та гуманітарній сферах;
- сприянню зміцненню стабільності та безпеки у Східноєвропейському та Чорноморському регіонах.

На архітектуру безпеки Європейського континенту впливають взаємини НАТО і ЄС, які мають спільні стратегічні інтереси у сфері безпеки, оборони та врегулюванні конфліктів.

Поряд зі зміцненням провідної ролі структур НАТО в системі безпеки західного світу помітна тенденція до розширення сфери європейських стратегічних інтересів у східному та південному напрямах. У перспективі це означатиме формування орієнтованого на Європу геоекономічного простору з відповідним включенням проміжних країн до сфери стратегічних європейських інтересів. Цілком закономірно, що у межах такої моделі майбутнього Європи буде місце і для України.

Україна і СОТ. Світова організація торгівлі (СОТ) створена 1 січня 1995 р. для обслуговування і реалізації багатосторонніх торгових угод та угод з обмеженою кількістю учасників, а також як форум для організації міжнародних торгових переговорів.

СОТ займається регулюванням міжнародних правил торгових відносин між країнами та забезпеченням умов для проведення переговорів, спрямованих на глобальну лібералізацію торгівлі.

Мета організації полягає в: узгодженні позицій різних країн, націлених на ліквідацію митних та інших бар'єрів у міжнародній торгівлі; розробці та застосуванні правил, що виключають дискримінацію; запровадженні режимів найбільшого сприяння в торгівлі.

До функцій організації відносяться: сприяння врегулюванню торгових

суперечок, контроль за національною торговою політикою країн-членів, співробітництво з іншими міжнародними установами, які беруть участь у формуванні глобальної економічної політики.

Україна також прагне стати повноправним членом цієї авторитетної міжнародної організації. Вступ України до Світової організації торгівлі є першочерговим завданням реалізації політики європейської інтеграції. Приєднання до СОТ – об'єктивний процес, обумовлений високою динамікою інтеграції країни в систему світогосподарських зв'язків, необхідністю "відкриття" західних ринків для вітчизняної продукції і підвищення її конкурентоздатності. Вступ до СОТ впливатиме на економіку України, на методи управління зовнішньоекономічними зв'язками і характер взаємодії зі світовою спільнотою.

Сам факт постійного членства в СОТ дозволить Україні виключити дискримінацію в усьому комплексі торгових відносин, перш за все захистити інтереси своїх експортерів за кордоном. Рівноправ'я на ринку товарів посилить позиції країни на міжнародних ринках капіталів. Вступ України до СОТ дасть змогу подолати значну частину торгово-політичних перешкод на шляху українського експорту. Він не тільки полегшить українським товаровиробникам доступ до зовнішніх ринків, а й дозволить Україні краще захищати їхні інтереси. Протиріччя та суперечки, які інколи виникають між партнерами в світовій торгівлі, можуть вирішуватися за допомогою механізмів і процедур, передбачених СОТ.

Для цього Україна має дотримуватися певних торговельних стандартів, змін усередині країни: в її економіці та економічній політиці, в тому числі в правовому забезпеченні підприємницької діяльності, у захисті прав власності у всіх її формах і проявах. Інакше кажучи, процес вступу до СОТ – це процес реального впровадження повноцінних ринкових принципів у національну економіку і в її світогосподарські зв'язки.

За відносно короткий термін було вжито заходів щодо істотної лібералізації зовнішньоторговельного режиму України в напрямі максимальної його гармонізації з вимогами СОТ. За останні роки чимало зроблено для прискорення гармонізації зовнішньоторговельного режиму з міжнародно визнаними нормами та принципами СОТ у контексті приєднання України до цієї системи, зокрема для завершення формування концепції трансформації митного тарифу України в 1996-2005 рр. відповідно до вимог СОТ з метою проведення переговорів стосовно взаємного доступу до товарних ринків з країнами-членами СОТ. Розроблено проекти законодавчих актів з питань, що відносяться до юрисдикції СОТ, переглянуто існуючі закони, нормативні акти з огляду на їх сумісність з вимогами СОТ, у т.ч. уніфіковано акцизні ставки на вітчизняні та імпортні товари.

Так, Указом Президента України "Про додаткові заходи щодо прискорення вступу України до СОТ" від 5 вересня 2001 р. № 797 визначено пріоритетні напрями гармонізації національного законодавства у зовнішньоторговельній сфері з нормами та вимогами угод СОТ, окреслено періоди завершення двосторонніх переговорів з питань доступу до ринків

товарів та послуг, а також заходи співпраці Уряду з Верховною Радою України; Указом Президента України від 5 лютого 2002 р. № 104 затверджено Програму заходів щодо завершення вступу України до Світової організації торгівлі.

Крім того, удосконалено законодавство у сфері торгових аспектів інтелектуальної власності (Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо посилення захисту прав інтелектуальної власності в процесі виробництва, експорту, імпорту та розповсюдження дисків для лазерних систем зчитування", прийнято закони та постанови уряду у галузі інтелектуальної власності).

За останні роки Україна активізувала переговорний процес щодо вступу до СОТ, зокрема відбуваються засідання Робочої групи з розгляду заявки України про вступ до СОТ та раунди двосторонніх переговорів з країнами-членами Робочої групи стосовно доступу до ринків товарів та послуг.

За їх результатами підписано двосторонні протоколи щодо доступу до ринків товарів та послуг: з Мексикою, Уругваєм, Новою Зеландією, Канадою, Південною Кореєю, Словенією, Латвією, Грузією, ЄС, Еквадором, Бразилією, Угорщиною, Індією, Болгарією, Австралією, Кубою, Туреччиною. Продовжено переговори з Польщею, США, Чехією, Словаччиною, Японією, Норвегією, Молдовою та Литвою.

Вступ до Світової організації торгівлі передбачає:

- збільшення іноземних інвестицій в економіку України (приблизно в 1,5-2 рази);
- започаткування переговорів щодо створення зони вільної торгівлі Україна – ЄС;
- зменшення тарифних і нетарифних обмежень доступу українських товарів практично на всі найважливіші товарні ринки розвинутих країн світу, а отже, збільшення валютних надходжень від експорту вітчизняної продукції;
- набуття режиму найбільшого сприяння у торговельному просторі всіх країн-членів СОТ;
- набуття можливості захисту інтересів українських виробників згідно з процедурою розгляду торгових спорів Світової організації торгівлі;
- запобігання загрозі торговельно-економічної ізоляції України не тільки від країн Західної та Центральної Європи, а й від країн Східної Європи та Балтії, багато з яких вже сьогодні є асоційованими членами ЄС, витіснення з ринку ЄС української продукції аналогічною продукцією країн Центральної та Східної Європи;
- збільшення надходжень до Державного бюджету України за рахунок скасування податкових та митних пільг, кількісного збільшення бази для справляння митних платежів, зростання обсягів виробництва та активізації торговельного обороту.

Приєднання України до СОТ сприятиме: проведенню антидемпінгової та антисубсидійної політики для захисту національного ринку; застосуванню до українських товарів режиму найбільшого сприяння або національного

режиму; розвитку справедливої конкуренції та зменшенню внутрішнього податкового пресу на національне виробництво; гармонізації національного законодавства, що регулює зовнішньоекономічну діяльність з основними принципами сучасної міжнародної торгівлі.

Україна та ЄС. Найрозвинутішою формою інтеграції у світі вважається об'єднання західноєвропейських країн у Європейський Союз (ЄС), який у перспективі планується як зона формування єдиного економічного простору в Європі.

У Посланні Президента України до Верховної Ради України "Європейський вибір" визначено концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 рр., якими передбачено створення реальних передумов розв'язання основного геополітичного завдання нашої держави – вступу України до Європейського Союзу.

Європейський Союз свого часу визнав проголошення незалежності України, запропонував реальну підтримку шляхом передачі ноу-хау в рамках своєї програми TACIC для підтримки політики реорганізації та перетворень у країні й оцінив глобальність завдання економічної та соціальної перебудови.

У червні 1994 р. між ЄС та Україною підписано Угоду про Партнерство і Співробітництво, яка набула чинності в березні 1998 р. її мета – сприяння розвитку політичних, торговельних, економічних та культурних відносин. Цією самою Угодою передбачено допомогу Співтовариства у справі поступового зближення валютної політики України з політикою Європейської валютної системи. Інтеграція у світові валютні системи має стати для України стратегічно важливим напрямом, оскільки для економічних та соціальних зрушень потрібні доступ до міжнародного капіталу та валютна стабільність. Однак вирішальну роль тут має відіграти ефективна координація нефінансованих стратегій держав.

Нині ЄС є другим найбільшим торговельним партнером України після Росії, в торгівлі з якою, як відомо, переважає імпорт енергоносіїв (табл. 11.3).

ЄС зацікавлений у швидкому приєднанні України до Світової Організації Торгівлі (СОТ). Членство України у СОТ посилить переваги економічної реформи і створить стабільну основу для міжнародної торгівлі та інвестицій.

Кінцевою стратегічною метою України є її приєднання до Європейського Союзу, тобто повна інтеграція України у світову економіку.

З огляду на економічну ситуацію, Україні варто зробити такі кроки у напрямі європейської інтеграції:

- отримати статус країни з ринковою економікою;
- отримати "соціальні преференції" в рамках Генералізованої системи преференцій ЄС;
- гармонізувати своє законодавство та технічні стандарти із законодавством та технічними стандартами ЄС, нормами та вимогами угод системи ГАТТ/СОТ, законодавче врегулювати проблемні питання у сфері зовнішньої торгівлі;

	Експорт						Імпорт					
	1997	*1998*	*1999*	*2000*	*2001*	*2002*	*1997*	*1998*	*1999*	*2000*	*2001*	*2002*
Усього по країнах СНД ЄС	**1757,1**	**2119,3**	**2118,6**	**2354,4**	**2976,5**	**3530,0**	**3379,3**	**3170,5**	**2398,9**	**2881,2**	**3422,0**	**4037,6**
Австрія	107,7	135,2	139,8	163,6	174,1	236,8	224,7	193,8	133,4	185,1	202,1	223,7
Бельгія	83,2	86,0	188,6	106,5	84,6	121,3	152,7	138,5	100,9	134,7	157,0	187,5
Греція	80,4	59,9	75,0	106,5	84,6	121,3	152,7	138,5	100,9	134,7	157,0	187,5
Данія	8,0	37,3	23,0	24,7	29,7	36,6	98,1	75,9	59,4	68,2	93,2	102,0
Ірландія	29,9	82,3	250,3	27,2	3,3	2,3	48,1	37,3	53,7	25,7	29,3	25,4
Іспанія	117,5	131,3	105,8	162,9	245,0	373,0	85,1	80,3	60,6	100,2	87,8	102,1
Італія	395,0	550,2	459,4	638,9	832,4	829,6	400,4	408,6	276,5	346,0	411,8	462,1
Люксембург	3,6	4,1	3,0	1,4	0,6	4,2	2,5	4,7	2,2	8,9	12,5	11,9
Нідерланди	121,3	117,7	83,6	138,0	206,6	285,0	192,9	161,5	133,6	146,6	177,0	214,0
Німеччина	568,6	638,7	560,1	741,4	710,9	755,4	1308,9	1263,6	942,9	1134,4	1380,2	1658,2
Португалія	16,3	16,1	13,4	20,1	22,5	82,5	3,9	3,5	4,0	7,7	8,3	9,9
Сполучене Королівство	87,4	108,0	108,4	137,6	368,5	537,1	232,4	204,7	143,6	202,8	229,1	263,0
Фінляндія	37,8	26,2	18,1	24,0	38,1	30,4	120,5	114,9	82,2	95,9	127,4	167,6
Франція	96,7	118,9	85,1	111,7	102,6	113,1	307,6	300,2	236,9	236,1	295,9	348,6
Швеція	3,7	7,4	5,0	8,3	19,2	19,5	136,7	148,9	114,5	150,4	171,5	223,0

Таблиця 11.3. Зовнішня торгівля товарами з країнами СНД (млн. дол. США)

– розширити договірно-правову базу співробітництва з ЄС у частині укладення секторальних угод;
– стати членом міжнародних організацій та угруповувань світового європейського рівня;
– збільшити за рік товарообіг з країнами ЄС на 9-10 % і досягти його загального обсягу на рівні 7,7 млрд. дол. США;
– перевести співробітництво з НАТО на якісно новий рівень відносин (відповідно до рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 травня 2002 р.);
– досягти економічних критеріїв набуття членства в НАТО та ЄС.

На жаль, в Україні існують невирішені проблемні питання інтеграції України до ЄС, зокрема: недостатні темпи системних реформ; недостатній рівень політичної та соціальної активності громадян; порушення Україною окремих положень УПС, що стосуються торговельного співробітництва: неефективне правозастосування у сфері захисту прав інтелектуальної власності в Україні; невідповідність режимів стандартизації, сертифікації нормам ЄС; запровадження між асоційованими членами ЄС та Україною візового режиму; надання Україні статусу країни з ринковою економікою в рамках антидемпінгового законодавства ЄС.

Перспективним напрямом інтегрування України в економіку світового господарства є створення вільних економічних зон, українських транснаціональних корпорацій, банків, торгівля об'єктами інтелектуальної власності. Досі Україна через відсталість технологічного способу виробництва, низьку конкурентоспроможність продукції, повільне входження в міжнародний поділ праці є периферією світового господарства.

Процес інтеграції України у світову економіку відбувається за умов реформування власної економіки при одночасній трансформації зовнішньоекономічних зв'язків, зокрема з країнами СНД.

11.6. Гармонізація законодавства України із законодавством ЄС

В Україні у проекті Концепції сталого розвитку сформульовано поняття "сталого розвитку" як процесу гармонізації продуктивних сил, забезпечення задоволення потреб усіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відтворення цілісності природного середовища, створення можливостей для рівноваги між його потенціалом і вимогами людей всіх поколінь.

Пошук дієвих економічних механізмів управління економікою закономірно призводить до запозичення нових форм, зокрема у країнах з розвинутою ринковою економікою. В умовах України основним напрямом розвитку й удосконалення законодавчої бази є його гармонізація з європейським, яка визначена на Копенгагенському саміті Європейської Ради у червні 1993 р.

При розробці проектів нових законів та законодавчих актів враховуються відповідні законодавчі акти Європейського Союзу. Такий підхід зумовлений прагненням України приєднатися до ЄС. Крім того, країна

межуватиме з новими членами ЄС, а це – додатковий стимул для розробки законодавчої бази, сумісної з системою ЄС.

Оскільки Україна прагне інтегруватися в Європейський економічний простір, то політико-правові, організаційні та екологічні заходи мають орієнтуватися на вимоги країн-членів Європейського Союзу.

Процес адаптації законодавства України включає в себе кілька послідовних етапів:

- приведення законодавства України відповідно до норм СОТ на підставі торговельних інтересів нашої країни в контексті її вступу до цієї організації, зокрема для підвищення конкурентоспроможності української економіки, лібералізації зовнішньої торгівлі, створення сприятливого середовища для залучення іноземних інвестицій;
- адаптація законодавства України у пріоритетних сферах, пов'язаних із зовнішньою торгівлею, у контексті створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС;
- адаптація не лише у сфері внутрішнього ринку, а й у сфері політики безпеки, юстиції та внутрішніх справ, йдеться щодо повного виконання положень УПС і створення на цій основі передумов для укладення угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом;
- адаптація правової системи України до права ЄС згідно з положеннями Угоди про асоціацію з метою підготовки умов для вступу до Європейського Союзу.

У березні 1998 р. набрала чинності Угода про Партнерство і Співробітництво, підписана ще у червні 1994 р. між Україною та ЄС. Цим документом задекларовано, зокрема, кінцеву стратегічну мету нашої держави – всебічна її інтеграція до єдиного економічного простору Європейського Союзу.

У 1998 р. в Україні створено Національне агентство з реконструкції та європейської інтеграції, з яким співпрацювали всі основні міністерства. Указом Президента України від 11 червня 1998 р. № 615 (зі змінами, внесеними Указами від 12 квітня 2000 р. № 587 та від 11 січня 2001 р. № 8) прийнято Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу, якою визначено основні положення зовнішньополітичної стратегії щодо інтеграції України в європейський правовий простір, мету та етапи правової адаптації.

Реалізацію політики Європейської інтеграції України регулює Указ Президента України "Про Програму інтеграції України до Європейського Союзу" від 14 вересня 2000 р. На виконання Стратегії та Програми інтеграції України до Європейського Союзу уряд України, починаючи з 2001 р. щорічно розробляє та забезпечує моніторинг виконання планів щодо реалізації стратегічного курсу України на інтеграцію до ЄС. Цими документами визначено шляхи та етапи реалізації головних пріоритетів, що направлені на досягнення трансформаційних процесів в Україні відповідно до Копенгагенських критеріїв.

Упродовж 2001-2002 рр. у межах законопроектної роботи з гармонзації національних стандартів та адаптації законодавства до норм ЄС розроблено механізм адаптації законодавства та затверджено орієнтовний перелік

нормативних актів ЄС, до яких має бути адаптовано українське законодавство протягом 2002-2004 рр.

Починаючи з 2001 р., Кабінет Міністрів України щороку розробляє та затверджує річний План щодо реалізації пріоритетних положень Програми інтеграції України до Європейського Союзу, частиною якого є план роботи з адаптації законодавства України до законодавства ЄС.

Указом Президента України від 30 серпня 2000 р. № 1033 для реалізації стратегічних цілей державної політики створено Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Основною метою Національної ради є координація діяльності органів державної влади з питань адаптації цього законодавства. Основними завданнями Ради є підготовка пропозицій щодо зближення чинного і майбутнього законодавства України із законодавством ЄС, забезпечення координації заходів органів державної влади, залучених до процесу адаптації, та сприяння їхній взаємодії у цій сфері, проведення моніторингу процесу адаптації тощо.

Законом України від 21 листопада 2002 р. № 228-IV прийнято Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Згідно з розділом І Концепції адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу – це поетапне прийняття та впровадження нормативно-правових актів України, розроблених з урахуванням законодавства ЄС.

Законодавство ЄС складається з таких документів:

- Договору про заснування Європейського економічного співтовариства (1957 р.), Договору про заснування Європейського товариства з атомної енергії (1957 р.), Єдиного Європейського акта (1986 р.), Маастрихтського договору (1992 р.), Амстердамського договору (1997 р.), Ніццького договору (2000 р.) з наступними змінами і доповненнями;
- регламентів, директив, рішень та інших актів нормативного характеру, які приймаються інститутами Європейського Союзу;
- міжнародних договорів, однією зі сторін яких є Європейське Співтовариство (Європейський Союз);
- рішень Суду Європейського Співтовариства, в яких дається офіційне тлумачення відповідних правових норм.
- Процес адаптації згідно з розділом IV Концепції має охопити всі сфери законодавства України, але пріоритети не повинні бути постійними, а мають визначатися на певному етапі і коригуватися залежно від ситуації.

У Загальнодержавній програмі пріоритети надаватимуться законодавчим актам України, наближення яких до відповідних законодавчих актів Європейського Союзу сприятиме правовому забезпеченню заходів щодо формування ринкових відносин, конкурентного середовища та сприятливого інвестиційного клімату, створення сучасної ринкової інфраструктури, банківської, податкової та митної систем, створення сприятливого середовища життєдіяльності людини, захисту довкілля та раціонального природокористування, захисту прав споживачів, розвитку підприємницької

діяльності, пріоритетних галузей економіки (агропромисловий, паливно-енергетичний комплекси, транспорт, зв'язок та інформатизація), а також щодо розроблення національних технічних правил і стандартів, гармонізованих з європейськими та міжнародними.

В Україні зроблено певні кроки у наближенні законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Так, прийнято низку кодексів, що в цілому адаптовані до стандартів ЄС, зокрема: Земельний, Бюджетний, Митний, Кримінальний. Разом з тим, затягується прийняття Податкового, Цивільного, Цивільно-процесуального, Кримінально-процесуального кодексів. Відзначимо, що згідно з Концепцією розвитку законодавства України, до 2005 р. має бути підготовлено і прийнято ще близько 300 законів, адаптованих до стандартів ЄС.

Найактивніше проводиться робота щодо адаптації законодавства України відповідно до законодавства ЄС у сфері банківської справи, митного права, бухгалтерського обліку та фінансової звітності, захисту прав інтелектуальної власності, правил конкуренції, боротьби з відмиванням грошей, добутих злочинним шляхом, технічних стандартів.

Ефективність процесу адаптації залежить від кадрового та інформаційного забезпечення. Тут потрібні фахівці належного рівня, які б мали юридичну освіту у сфері європейського права та європейської інтеграції, знання з національного права та вільно володіли іноземною мовою.

Вступ нашої держави до Європейського Союзу можливий за умови відповідності критеріям приєднання до Європейського Союзу, що проголошені на Копенгагенському саміті Європейської Ради у червні 1993 р., зокрема:

- стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повагу до прав людини, повагу і захист національних меншин (політичні критерії);
- наявність дієвої ринкової економіки та здатність витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у межах ЄС (економічні критерії);
- здатність взяти на себе зобов'язання, що випливають із членства в ЄС, у т.ч. неухильне дотримання цілей політичного, економічного, валютного союзу.

Крім вищезазначеного, Україна має адаптувати національне природоохоронне законодавство, вимоги і стандарти екологічної безпеки господарської діяльності до міжнародних вимог та законодавства ЄС. Окрім того, екологічний стан довкілля, рівень і характер природокористування та природоохоронних заходів, екологобезпечність технологій повинні відповідати загальноєвропейським стандартам і нормативам. Тому гармонізація екологічного законодавства України до законодавства ЄС вимагає подальшої розробки та вдосконалення базових екологічних стандартів і нормативів.

Оскільки Україна прагне інтегруватися в Європейський економічний простір, то політико-правові, організаційні та екологічні заходи мають

орієнтуватися на вимоги країн-членів Європейського Союзу. Варто зазначити, що з 1995 р. Україна є членом Ради Європи, що дає можливість підтримувати заходи, що задовольняють екологічну спрямованість розвитку. Країни, які отримали статус членів ЄС, зобов'язані приводити національні природоохоронні законодавства відповідно до Директиви ЕЄС 1985 р. про оцінку впливу деяких державних і приватних проектів на довкілля, яка є основним документом, що регламентує проведення екологічної експертизи у країнах співдружності.

Стратегічною метою України є подальший розвиток співробітництва з державами Європейського Союзу, а отже, – країна має відповідати європейським стандартам і вимогам на всіх рівнях: політичному, соціальному, економічному, екологічному.

РОЗДІЛ 12
Нові тенденції територіальної організації продуктивних сил регіонів

12.1. Науково-технічний прогрес та його вплив на територіальну й галузеву структуру

Початок НТП припав у нас на другу половину п'ятдесятих років (дозволено розвиток електронно-обчислювальної техніки, атомної енергетики, селекції, генетики, з'явились нові технології й синтетичні матеріали тощо). Основою НТП є оновлення економічного та соціального життя.

Зміна галузевої структури є одним з основних показників зрушень у світовому господарстві, що справляє вплив і на територіальну організацію виробництва. У розвинених країнах унаслідок індустріалізації промисловість стала провідною галуззю господарства. Під впливом НТП різко зменшилась частка добувної промисловості й зросла роль обробної, базові галузі поступились машинобудуванню, хімії, електротехніці (пріоритетний розвиток одержали електроніка, біотехніка, робототехніка).

Зріст продуктивності праці під впливом НТП сприяє збільшенню значення інфраструктурної сфери господарства (торгівля, транспорт, зв'язок). Найважливішою рисою НТП є перетворення науки на провідну ланку системи "наука – техніка – виробництво". З розвитком науки та впровадженням її досягнень виникли поняття "наукомісткі виробництва" або "виробництва високих технологій". До них входять галузі індустрії, що вирізняються високими витратами на наукові дослідження при опануванні нових видів продукції. Використання досягнень НТП визначає вихід економіки з кризи. В індустріальній економіці 3/4 приросту ВНП забезпечується за рахунок найновітніших технологій.

НТП змінює підходи до розміщення продуктивних сил, створюючи нові можливості як для розв'язання галузевих господарських проблем, так і для комплексного розвитку господарства у традиційних районах і на освоюваних територіях. На особливу увагу заслуговує територіальна організація тих галузей господарства і у тих країнах та регіонах світу, у яких тривають істотні зміни техніко-економічних основ розміщення виробництва у зв'язку зі зміною характеру вихідної сировини, зменшенням матеріаломісткості виробництва та підвищенням повноти використання сировини та відходів, поглибленням технологічних зв'язків із суміжними галузями. Чимало при цьому важить удосконалення технології виробництва. Впровадження принципово нових технологій, насамперед електронно-променевих, плазмових, імпульсних, біологічних, радіаційних, хімічних, дасть можливість у декілька разів підвищити продуктивність праці та ефективність використання ресурсів і зменшити енерго- та матеріаломісткість виробництва.

При збагаченні руд стали ефективніше використовувати руди з меншим вмістом металу. Це істотно змінює розміщення металургійної промисловості. Сучасна техніка дозволяє вилучати з нефелінових руд глинозем (окис

алюмінію), потреби у якому ростуть з розвитком машинобудування. Необхідно враховувати не тільки природні умови (клімат, сейсмічність, вічну мерзлоту, особливості залягання корисних копалин), але й економічні (щільність населення, кваліфікацію трудових ресурсів, транспортну освоєність тощо).

Під впливом НТП з'являються нові фактори розміщення залежно від ускладнення територіально-економічної структури. При цьому одні фактори відходять на останні місця, інші, які давно втратили своє значення, знов відтворюються. Отже, із збільшенням кількості факторів відбувається зміна їхньої значимості. Значення енергетичного фактора у розміщенні виробництва підвищилось. Одначе не настільки, як очікувалось. З одного боку, підвищення рівня механізації та автоматизації підвищило енергомісткість виробництв, тісніше зв'язавши їх з джерелами енергії. З іншого, розвиток таких видів транспортування палива, як нафто- і газопроводи, забезпечив доставку значних обсягів палива у будь-які частини Земної кулі і відчутно знизив обмеження на вибір пунктів розміщення енергомістких виробництв. Почалось переміщення високоенергомістких виробництв з країн з відносно дорогою енергією до країн з дешевою енергією.

Транспортний фактор внаслідок НТР зазнав найбільших змін. З одного боку, вплив фактора транспортної забезпеченості постійно падав. З іншого боку, оцінюючи теперішній ступінь забезпеченості країн (особливо Західної Європи, промисловість якої майже наполовину існує за рахунок позаконтинентальних ресурсів) сировиною, енергією, продовольством, роль транспорту, особливо морського, повинна зрости.

Істотних змін зазнав і сировинний фактор. Родовища мінерально-сировинних ресурсів, які у минулому розробляти було економічно невигідно, за сучасного стану науки й техніки експлуатуються. НТП сприяє територіальному розширенню енергетичної й сировинної бази промисловості, став рентабельним видобуток нафти й газу з більших глибин і морського шельфу. За рахунок нових технологій підвищився рівень комплексного використання руд кольорових металів, повніше вилучаються корисні компоненти з бідних руд.

На розміщення обробної промисловості великий вплив справляє фактор трудових ресурсів. Цей вплив набагато знижується при впровадженні комплексної механізації, автоматизації та роботизації виробництва. Проте при цьому зростає роль кваліфікованих кадрів. Очевидно, що галузі матеріального виробництва, які характеризуються високим рівнем механізації та автоматизації, можна розміщувати у працедефіцитних районах. Велике значення має впровадження працезбережних технологій, обладнання з автоматизованими системами управління у промислових центрах та вузлах, які мають обмежені можливості забезпечення промисловості та сфери послуг трудовими ресурсами. Це стосується насамперед старопромислових районів, які характеризуються погіршенням демографічної ситуації. Впровадження автоматизованих систем управління виробництвом дозволить до мінімуму звести вплив фактора трудових ресурсів на розміщення виробництва.

Під впливом НТП змінилося розміщення окремих галузей. Так, у гірничодобувній промисловості це відбувалось під впливом здешевлення транспорту і тенденцій до економії сировини й палива. Впав видобуток кам'яного вугілля (Франція, ФРН, Бельгія та інші), але це падіння було компенсоване зростанням виробництва ефективніших ґатунків палива, передусім природного газу.

Розміщення енергетики змінилося з появою атомних електростанцій, не прив'язаних до джерел палива. Це вплинуло на енергомісткі галузі промисловості. Відбулось вирівнювання розміщення алюмінієвої промисловості у ФРН, Великій Британії, Італії.

У чорній металургії НТП знизив споживання палива на одиницю виплавленого металу, відтоді почалась переорієнтація з палива на сировину.

Докорінні зміни, структури виробництва стались у хімічній промисловості. Провідну роль почала відігравати продукція хімії органічного синтезу (пластмаси, штучні волокна, синтетичний каучук тощо), відсунувши на другий план продукцію традиційної неорганічної хімії. Це, в свою чергу, спонукало до переходу на ефективну сировину – нафту.

У машинобудуванні під впливом НТП з'явилися нові підгалузі, підприємства стали переносити до країн з дешевою робочою силою.

Легкій промисловості більше притаманні зрушення між країнами, ніж усередині країн. Відносна простота технологій та часта зміна номенклатури зумовили збереження великої частки ручної праці у галузях легкої промисловості. Це зробило вигідним розміщувати галузі у країнах з більш дешевою робочою силою.

НТП у сільському господарстві проявляється у прискоренні розвитку цілогї низки напрямів науково-технічного, виробничо-технологічного та соціально-економічного характеру; використанні генної інженерії, біотехнологій, робототехніки та електроніки.

Під впливом НТП якісно змінилася структура світового транспорту. Трубопровідний транспорт здійснює основну частку внутрішньо-континентальних перевезень нафти та газу у Північній Америці, Європі, Азії. Зросло значення танкерного флоту для доставки нафти, газів, рідких хімічних товарів, а також спеціалізованих суден для перевезення окремих видів вантажів. Велике значення мала поява суден з горизонтальним завантаженням і контейнерів на наземних та водних видах транспорту. Це сприяло підвищенню ефективності роботи транспорту, зниженню витрат. Великі відстані перестали бути економічною завадою для зовнішньої торгівлі. Цим пояснюється посилення транспортного значення Тихого та Індійського океанів, роль яких у світовому судноплавстві до другої світової війни була незначна.

У розміщенні продуктивних сил перспективною може виявитися ідея створення науково-технічних парків і технополісів.

12.2. Альтернативні джерела електроенергії

Енергетиці належить визначальна роль у розвитку економіки. Збільшення енергоозброєності промисловості, сільського господарства, зріст продуктивності праці базуються на випереджуючих темпах збільшення виробництва електроенергії. Досі ресурси традиційних джерел енергії забезпечували функціонування економіки, проте через обмеженість запасів природного палива і прагнення зберегти природні ресурси як джерело сировини для технологічних процесів уже почалося зниження темпів виробництва і споживання енергії.

У природі нема якогось універсального та необмеженого джерела енергії. Відновні джерела мають низку вад. Основні з них – мала щільність (концентрація) на одиницю поверхні та непостійність у часі. Отож, для розвитку енергетики потрібні відновлювані джерела енергії. За прогнозними оцінками, питома вага відновлюваних джерел енергії у загальному енергобалансі на 2000 рік становить не більше 2 %, а до 2030 р. виросте до 10 %. Ймовірно, що найбільше значення буде мати сонячна енергетика як одне з легко відновлюваних джерел енергії. Земля одержує від Сонця одну півмільйонну частку випромінюваного тепла, причому 34 % цього тепла відбивається атмосферою та хмарами. Вона може використовуватись для створення сонячних енергетичних станцій, що даватимуть теплову й електричну енергію. Енергію сонячних променів використовують децентралізовані споживачі для гарячого водопостачання, опалення, кондиціонування повітря, опріснення води, сушіння та інших технологічних процесів у сільському господарстві й промисловості. Періодичність та нерівномірність сонячної радіації, висока вартість оптичної системи роблять класичні сонячні електростанції (СЕС) неконкурентоспроможними з традиційними ТЕС на органічному паливі. Значно ефективніші комбіновані сонячно-паливні електростанції. Експериментальні СЕС введені в дію або споруджуються у Франції, Японії, ФРН, Іспанії, Україні (Крим), США. До вад СЕС можна віднести те, що вони займають чималу територію й надто матеріаломісткі (метал, скло, бетон тощо). Окрім того, сонячні конденсатори викликають затемнення земель, призводять до зміни ґрунтових умов, рослинності. Нагрівання повітря при проходженні через нього сонячного випромінювання змінює тепловий баланс.

Джерела геотермальної енергії поділяються на 5 типів.

1. Родовища геотермальної сухої пари. Вони легко розробляються, але зустрічаються рідко. Проте половина чинних ГеоТЕС використовує тепло цих джерел.
2. Джерела вологої пари. Вони зустрічаються частіше, але при їхній експлуатації доводиться враховувати корозію обладнання ГеоТЕС та забруднення навколишнього середовища.
3. Родовища геотермальної води. Це, власне, геотермальні резервуари, які утворюються внаслідок наповнення підземних порожнин водами атмосферних опадів, що нагріваються навколишньою магмою.
4. Сухі гарячі скельні породи, розігріті магмою (на глибині понад 2 км). Їхні запаси найбільші.

5. Магма – це нагріті до 1300°С розплавлені гірські породи. Геотермальна енергетика розвивається насамперед у тих країнах, де є у достатній кількості високотемпературні геотермальні ресурси. Провідне місце у розвитку геотермальної енергетики займають США (половина ГеоТЕС розміщена у Долині Гейзерів).

Значна питома вага у світовому виробництві електроенергії на ГеоТЕС забезпечується за рахунок Японії, Філіппін, Італії, Індонезії, Мексики тощо. В океанічних течіях (поверхневих та глибинних) зосереджені величезні запаси кінетичної енергії, яку можна перетворити на елекричну. Найбільша морська течія Гольфстрім несе води у 50 разів більше, ніж усі річки світу.

Морські припливи та відпливи є наслідком впливу на Землю місячного й сонячного тяжіння, а також відцентрових сил, що утворюються внаслідок обертання Землі. Припливи та відливи відбуваються двічі на добу. Величина припливу залежить від контуру берегової лінії, географічної широти, глибини моря біля суходолу. Максимальна різниця рівнів моря під час припливу та відпливу в деяких місцях Атлантичного узбережжя Канади сягає 18 м (затока Фанді). Відзначені великі припливи у деяких місцях Ла-Маншу (до 15 м), Охотського моря (до 13 м), Білого моря (до 10 м), Баренцового моря (до 10 м). Для створення припливної електростанції різниця рівнів під час припливу та відпливу має бути не менше 10 м. Таких місць на земній кулі менше за 30. Тому припливні електростанції не можуть посісти значне місце в енергетиці. Енергія припливних хвиль використовується на шести припливних електростанціях (ПЕС): промисловій Ране (Франція) та п’ятьох дослідних – Кислогубська (Росія), Цзянсі й двох малих (КНР), Анаполіс (Канада). Перспективними районами розміщення ПЕС є затока Фанді у Канаді та США, затока Кука на Алясці, Шозе у Франції, Мезенська у Росії, гирло річки Північна у Великобританії, Сан-Хосе в Аргентині тощо.

Одним з найбільш доступних способів практичного використання сонячної енергії є одержання палива з біомаси. У процесі фотосинтезу енергія сонця трансформується у приховану хімічну енергію органічних речовин рослин, причому особливість біомаси у тому, що її творення відбувається постійно. Біомасу можна за допомогою мікробіологічної конверсії перетворити у дешеве рідке (спирти, органічні кислоти) та газоподібне (метан, водень) паливо.

Біогаз складається з 50-80 % метану й 50-20 % вуглекислого газу. Біомасу, призначену для виробництва біогазу, можна одержувати з водоростей, трав, кущів, дерев, а також з харчових і промислових (із органічної сировини) відходів. Найбільш перспективне виробництво біогазу на основі біомаси з харчових і виробничих відходів. Серед відходів сільського господарства для виробництва біомаси можна використовувати солому зернових культур, відходи бавовнярства тощо. Важливим енергетичним ресурсом є морська біомаса, вона дає 10 % світового споживання первинної енергії. Доцільно створювати енергетичні плантації, для яких в океані є широкі можливості: понад третина поверхні світового океану має дно, ґрунт якого придатний для вирощування швидкозростаючих водоростей, що використовуються для одержання паливних газів.

Частка біомаси у паливно-енергетичному балансі США становить 4 %, у країнах ЄС – 5 %, у Великій Британії – 2,5 %. У Канаді та Швеції (відповідно 8 та 10 %) потреби в енергії задовольняються за рахунок біомаси у вигляді деревних відходів. Біоенергетичні станції є екологічно безпечними. Вони сприяють звільненню навколишнього середовища від забруднень всілякими відходами.

Вітер – це енергія Сонця, перетворена у кінетичну енергію рухомих повітряних мас. Потужність сонячного випромінювання, що безперервно перетворюється в енергію вітрових потоків на Землі, оцінюється приблизно на 1011 ГВт. Енергія вітру є одним з найбільш економічно реальних видів відновлюваних джерел енергії. Важливим є те, що перетворення та використання енергії вітру здійснюється без будь-якого порушення навколишнього середовища. Для вітрових електростанцій (ВЕС) створюються вітроагрегати одиничною потужністю 1000 – 10000 кВт, з розмірами вітроколіс понад 100 м. Для будівництва великих ВЕС середньорічна швидкість вітру на стандартній висоті флюгера (10 м) має становити понад 6 м/с. Як правило, цим умовам відповідають узбережжя морів та океанів.

В Україні нетрадиційні джерела електроенергії використовуються у незначному обсязі. Є проекти будівництва ГеоТЕС у Прикарпатті та Криму. Діють Чорноморська, Донузлавська та Новоозерська ВЕС у Криму. У Щолкіно (східний Крим) побудовані СЕС.

12.3. Нові види сировини та матеріалів

У перспективі НТП (а через нього – всі сфери суспільного виробництва) має бути підпорядкований головному принципу – все переробляється, використовується, нейтралізується, повертається у виробничий процес; за його межі виходить лише товарна продукція, що користується попитом, а до природного середовища виводиться мінімальна кількість нейтральної до нього матеріальної маси.

Велика увага приділяється ресурсозбереженню, використанню повторних ресурсів (у високорозвинених країнах їхня питома вага становить 60-95%). В основі цього процесу лежать, насамперед, економічні причини. Використання повторних сировинних ресурсів у матеріальному виробництві стає вигідним:

- заощаджуються капітальні вкладення і знижуються витрати у галузях, що виробляють матеріали з відходів, порівняно з використанням природної сировини;
- використання відходів підвищує рентабельність та поліпшує основні показники ефективності металургії, енергетики, хімії та інших галузей (перехід на бідніші руди, низькосортне паливо тощо);
- переробка шлакозольних та інших відходів промисловості дозволяє заощаджувати теплову енергію, а також знижувати видатки на транспортування палива й сировини;
- комплексне використання природної сировини та відходів виробництва

підвищує рівень забезпеченості виробництва матеріалами, сприяє раціональному розміщенню продуктивних сил.

Важливою причиною, що прискорила утилізацію повторних сировинних ресурсів, є швидкозростаючий обсяг промислових та побутових відходів у містах, при цьому витрати на збирання та поховання міських відходів стали практично дорівнювати витратам на переробку й використання повторної сировини. Зростає небезпека перетворення звалищ на джерело забруднення ґрунту й водойм токсичними відходами внаслідок природних хімічних реакцій. Ось деякі найважливіші напрями використання повторних ресурсів:

- нетрадиційний спосіб окиснення сірчистого ангідриду, що міститься у викидних газах підприємств кольорової металургії, димових викидах ТЕЦ, що знижує витрати на одержання 1 т сірчаної кислоти на 30% та заощаджує паливо;
- видобування рідких та кольорових металів з відходів гальванічних виробництв;
- використання паливної золи та сплавів у будіндустрії (будівельні розчини, бетони, цементи, силікатна цегла, теплоізоляційні матеріали), у сільському господарстві (як розкислювач ґрунтів), у хімічній промисловості (для виробництва карбіду кальцію й продуктів з нього), у металургійній промисловості (одержання чистих металів та їхніх сплавів);
- одержання сталі, чавуну, алюмінієвих сплавів, міді з металобрухту при зниженні енерговитрат у 3-20 разів та зниженні собівартості;
- переробка використаного поліетилену, при цьому на 1 т поліетилену економиться 3 т бензину та 16,5 т нафти. Встановлено, практично всі види відходів хімічної промисловості можна застосовувати як сировину в інших галузях.

Великий економічний та екологічний ефект може бути одержаний від використання твердих побутових відходів. Побутові відходи (макулатура, харчові відходи, скло, чорні та кольорові метали, текстиль, пластмаси) до 80% можуть бути залучені у господарський оборот. Окрім розширення сировинної бази, це сприятиме охороні навколишнього середовища від негативного впливу промислових і побутових відходів.

При виплавці чавуну й сталі утворюються сплави-шлаки, що містять кремній, магній, кальцій, залізо, марганець. З них випускають панелі. Методом кристалізації скла на основі доменних шлаків виготовляються шлакосплави, що використовуються як будівельні матеріали для обробних робіт. Пресовану деревину осики, берези й вільхи використовують для виробництва деталей машин, підшипників, прокладок. Раніше ці деталі виготовлялись з металу; тим часом деталі з пресованої деревини служать у декілька разів довше, вартість їхнього виробництва у 3-10 разів нижча. Зі скляних волокон можна виготовляти папір; він не горить, не псується, аркуш у 2-3 рази тонший за звичайний. Склобій при подрібненні може стати гарним в'яжучим засобом; він застосовується як цементуючий матеріал і сировина для виготовлення керамічної плитки.

12.4. Перспективи морегосподарського комплексу

Є два поняття: “морське господарство” та “морегосподарський комплекс”. Морське господарство (МГ) – група взаємопов’язаних галузей, а також виробництв, розташованих переважно у береговій зоні морів країн, що забезпечують господарську та науково-дослідну діяльність у морях та океанах, безпосередню експлуатацію їх природно-ресурсного потенціалу (ПРП), зовнішньоекономічні морські зв’язки та розвиток соціально-виробничої інфраструктури.

Морегосподарський комплекс (МГК) – це вже не тільки “група взаємопов’язаних галузей”, але й цілісна господарська структура міжгалузевого рівня. Це, поруч з ТПК та ППК, – нова форма територіальної організації продуктивних сил. МГК – складна, багатокомпонентна керована система, цільовими функціями якої є забезпечення господарства країн природними ресурсами морів та океанів, розширення зовнішньоекономічного потенціалу, який формується на рівні підприємств, регіонів та країн.

НТП відкриває великі перспективи для формування у морських регіонах нових типів промислових та науково-виробничих комплексів: енерго-промислових на базі АЕС (виробництво електроенергії та тепла, опріснення морської води та одержання мінерально-хімічної продукції); енерго-біологічних, пов’язаних з виробництвом товарної риби у прибережних водоймах; науково-виробничих, направлених на використання біологічних, хімічних, мінерально-будівельних, паливно-енергетичних ресурсів континентального шельфу. У зв’язку з НТП зростає роль приморських територій та портових центрів у міжнародному поділі праці, господарському використанні природних ресурсів, Світового океану, у тому числі континентального шельфу.

Основні фактори, що приваблюють населення й виробництва до берегової зони Світового океану, такі:

1) Розширення зовнішньоекономічних зв’язків між країнами, що здійснюють їх морським транспортом, і морських перевезень завдяки впровадженню досягнень НТП на морському транспорті. До морського узбережжя стали тяжіти не тільки підприємства морського господарства (суднобудування, рибна промисловість), але й хімічна промисловість (Одеський Припортовий завод), кольорова металургія (Миколаївський глиноземний комплекс), нафтовий термінал для перевантаження й переробки сирої нафти біля Одеси.
2) Друга група факторів пов‘язана з подальшим розвитком поділу праці між різними регіонами країни. У районі Маріуполя – Керчі сформувався комплекс припортової металургії, що використовує донецьке кам’яне вугілля й керченську залізну руду.
3) Інтенсифікація комплексного використання природних ресурсів Світового океану посилює поліфункційність господарства приморської території. Це використання біологічних, хімічних, мінеральних та енергетичних ресурсів. У зв’язку з цим, у 60-70 рр. почало розвиватись океанічне рибальство на шкоду прибережному лову. Підприємства рибопереробки

зосередились у прибережних центрах, а рибоколгоспи, рибартілі та рибопереробні цехи занепали. Почала розвиватися аквакультура (розведення мідій, устриць).

Ведеться розвідка і видобування нафти та газу на шельфі Чорного та Азовського морів.

Використання хімічних ресурсів Сивашу сприяє розвитку на півночі Криму – в Армянську та Красноперекопську – морської хімії. Тут із соляного розсолу вилучають бром, йод, натрій та інші компоненти.

Зростає енергетичне значення берегової зони у зв'язку з використанням припливної енергії, енергії вітру тощо.

Технічні засоби дозволяють сьогодні перетворювати енергію моря на електричну енергію й розв'язувати частину енергетичних проблем. Гідротермальні електростанції використовують різницю температур між верхніми та нижчими шарами морської води. Серійно виробляють обладнання для теплонасосних станцій Швейцарія та ФРН. Гідротермальні станції зможуть задовольнити близько 20 % світових енергопотреб.

Біологічні ресурси – різновид природних багатств Світового океану. За значенням та масштабами використання провідне місце посідає бентос. У його біомасі переважає (80-85 %) риба. Близько 10-15 % біомаси бентосу припадає на частку головоногих молюсків, головним чином кальмарів. Морські ссавці, в основному кити й ластоногі, становлять менше 5 % біомаси бентосу. При господарському використанні біологічних ресурсів Світового океану звичайно враховують або їхню загальну сировинну базу, або сировинну базу кожного виду живих ресурсів (риби, молюсків, китів тощо). При експлуатації біологічних ресурсів океанів та морів застосовують поняття "промислового запасу", що означає максимально припустимий вилов певних мешканців Світового океану без порушення нормальної регенерації решти, що не вилучається промислом.

Світовий промисел водних тварин і рослин зосереджений у північній зоні океану (до півночі від 30° п.ш.). Це пояснюється гідрохімічними й біологічними умовами та багатою сировинною базою промислових видів. До 40-х років північна зона давала понад 50 % світового вилову. Вона і досі лишається провідною за кількістю виловленої риби та морепродуктів, хоч її "питома вага" зменшилась до 50 %, а внесок тропічної та південної зон у загальноокеанський вилов збільшився. Сумарно вони дають майже 50 % риби та морепродуктів.

Середньосвітовий рівень споживання риби на душу населення – 17-18 кг. При цьому в Японії він дорівнює 60-70 кг, у Непалі – 0,2 кг. В Україні в середині 80-х років він дорівнював 20 кг, а в 1999 році знизився до 3 кг.

Розчинені в океанській та морській воді органічні й неорганічні елементи та сполуки становлять хімічні ресурси Світового океану. В океанах та морях є всі природні елементи. Концентрація тільки кількох елементів перевищує 1 г/л. До них належать хлористий натрій (27,2 г/л), хлористий магній (1,7 г/л), сірчанокислий кальцій (1,3 г/л). Сірчанокислого калію, вуглекислого кальцію, бромистого магнію та деяких інших речовин міститься менше 1 г/л. Тільки 16

елементів знаходяться в океані у кількості понад 0,1 мг/л, вміст інших вимірюється сотими й тисячними частками міліграма на літр води. Серед них срібло, цинк, мідь, уран, золото та інші елементи.

Отже, хімічні ресурси Світового океану можна вважати практично невичерпними: вони забезпечать потреби людства на багато століть, враховуючи, навіть, їхнє зростаюче використання. Підприємства морської хімії одержують з морської води кухонну сіль, магній, калій, бром, йод. Заводи морської хімії є в Україні (використовується ропа оз. Сиваш у Червоноперекопську), Туркменії, у Японії, США, Саудівській Аравії.

Перспективним енергоджерелом є енергія хвиль. В океанічних хвилях запас енергії майже втричі перевищує світове споживання електрики. В Японії енергія хвиль використовується на 300 буях та маяках. В Індії працює плавучий маяк Мадраського морського порту на базі хвильової електростанції (ХЕС).

4. Четверта група факторів пов'язана з розвитком рекреаційного господарства та туризму. Це відпочинок на приморських курортах, морські круїзи по Середземному морю, навколо Європи, Америки, кругосвітні подорожі тощо. В Україні поширений відпочинок на узбережжі Чорного та Азовського морів. Береги з пляжами, придатними для оздоровлення, становлять на Чорному морі 1599 км, на Азовському – 518 км.
5. П'ята група факторів посилює багатопрофільність приморських центрів. Великі приморські міста виконують управлінські функції. Вони є центрами пароплавств, океанічного рибальства (Одеса), координують науково-дослідну та навчальну діяльність для морського господарства.

Великі міста відіграють роль центрів управління на обласному рівні, залишаючись швидкозростаючими портами та курортами (Керч, Ялта, Феодосія, Миколаїв). Порти міст названої групи виокремлюються більшим набором функцій, що пов'язано з особливостями перехідного значення із середніх у великі. У середніх містах зростає значення курортних функцій, роль у підготовці кадрів з середньою спеціальною освітою. Малі приморські міста відіграють роль організуючих центрів на локальному (районному) рівні. У них розміщується морський транспорт, рибна промисловість (прибережного та морського лову) та курортне господарство.

На шельфах Чорного та Азовського морів зосереджено значні запаси мінерально-будівельної сировини: піску, гальки, жорстви. Піщано-черепашкова суміш є основною кальцієвою добавкою до раціону птахів на птахофабриках.

Важливою сировиною для промисловості є морська вода, що містить близько 70 хімічних елементів, але переважає 10 елементів (табл. 12.1).

В 1 км^3 морської води є близько 37,5 млн. т твердої речовини, що оцінюється на 1 млрд. дол., тобто вартість вод Світового океану перевищує 1,3*10,8 дол. Враховуючи недостатню забезпеченість Причорномор'я та Приазов'я прісними водами, можливо частково вирішити цю проблему за рахунок опріснення морських вод.

Елемент	Кількість, г/л	Відсоток від загальної кількості
1. Хлор	18,98	55,04
2. Сульфат-іон 30/	2,65	7,68
3. Бром	0,06	0,19
4. Бікарбонат-іон HCO_3	0,14	0,41
5. Бор	0,03	0,07
6. Натрій	10,56	30,61
7. Магній	1,27	3,69
8. Кальцій	0,40	1,16
9. Калій	0,36	1,10
10. Стронцій	0,01	0,04
Разом	34,46	99,99

Таблиця 12.1. Концентрація основних елементів у морській воді

У світі виробляється до 10 млн. м опрісненої води на добу. Найбільшими її виробниками є Саудівська Аравія (1/3), ОАЕ, Кувейт, Лівія, Іран, Катар, Бахрейн. На території Росії опріснювачі є на Південносахалінській ТЕЦ (селище Шмідта). Можливо також, зважаючи на дефіцит прісних вод на території України, використовувати для технічних потреб мінералізовану морську воду. Такий досвід є у світі. В Одесі, зокрема, морською водою користуються понад 20 підприємств. Таким чином, враховуючи реальну вичерпність багатьох родовищ сировини, слід передбачити велике майбутнє для розвитку морегосподарського комплексу.

РОЗДІЛ 13
Регіональна парадигма в умовах глобалізації економіки

13.1. Практика економічної інтеграції в регіональних економічних системах

Останнє десятиріччя XX ст. та початок XXI ст. повною мірою свідчать, що глобальні економічні процеси стають все більше домінуючими, відтісняючи на другий план національні економіки, і ніби розчиняють їх у гігантському господарському механізмі. Під час такої трансформації відбувається один з найважливіших поворотів в історії світового суспільства, поки що недостатньо осмислений теоретичною наукою та практикою – девальвація держав, які протягом багатьох десятиріч були системоутворюючими організаційними структурами. Кордони національних держав стали тісними для продуктивних сил, які стали розвиватися швидкими темпами, і тому генеровані ринкові структури вийшли далеко за межі національних кордонів і економік.

Національні держави зіткнулись з принципово новою ситуацією: вони втрачають можливість ефективно використовувати такі важелі традиційного макроекономічного регулювання, як імпортні бар'єри та експортні субсидії, курс національної валюти і ставка рефінансування центрального національного банку.

З розширенням процесів глобалізації все більша частина державного суверенітету розподіляється між регіональними і світовими регулюючими інституціями. Водночас в урядових структурах міжнародну торгівлю трактують, зважаючи на національне розуміння, визначаючи державні кордони України як межу між "нашою" та "їхніми" економіками.

Початок радикальних економічних реформ у державі став ще більше супроводжуватися перенесенням акценту із торгівлі з країнами СНД на зв'язки з іншими країнами світу. За даними Національних рахунків України, частина експорту у валовому національному продукті стрімко зросла: в 1998 р. – на 41,9 %, у 1999 р. – на 53,2 %, у 2000 р. – 62,4 %. Лише розпочинаючи із 2001 р., цей показник мав тенденцію до незначного зниження: в 2001 р. – 56,1%, 2002 р. – 53,2%, хоча все ще залишається дуже великим.

У розвинутих країнах світу на зовнішньому ринку реалізується приблизно п'ята частина продукції, що виробляється всередині країни. Так, експортна квота у ВВП великих європейських країн коливається в межах 21-24 %, і тільки у малих країнах Західної Європи вона становить близько 40 %.

Зазначене підкреслює новий напрям розвитку регіональних економічних систем, який потребує теоретичного осмислення.

Останнім часом усе більше досліджень зосереджується на компонентах економічної активності на межі адміністративних кордонів України та інших зарубіжних країн. Це змушує нас по-новому сприймати сучасну економіку взагалі і українську, зокрема. Звичайно, глибинний зміст часто губиться в наукових дискусіях, де кожен науковець відстоює свої уявлення, проте така діяльність суттєво збагачує первинні гіпотези. Протилежний підхід

характеризує економічний світ як сукупність незалежних виробництв і працівників, які вирішують свої виробничо-збутові та особисті проблеми в умовах хаосу політичної економії.

Теза і антитеза у цьому разі не повинна трактуватися як політика і економіка, що не можуть порозумітися, а навпаки – як можливість політики і економіки створити нове бачення політекономії. Іншими словами, слід знайти порозуміння політики й економіки, щоб успішно і на науковій основі вирішувати нагальні проблеми сьогодення як з боку національних урядів, так і суб'єктів регіональних економічних відносин. Звідси, пропонується базова основа позитивного сприяння реальності з боку обох учасників: національна економіка є сукупністю регіональних економік, тому межі впливу уряду на їх діяльність визначаються лише спільним ринком; розбіжності в адміністративних кордонах країни з економічним простором, що підпорядковується конкретним регіонам, створює передумови для взаємопроникнення економічних відносин за кордони межуючих між собою держав (рис. 13.1).

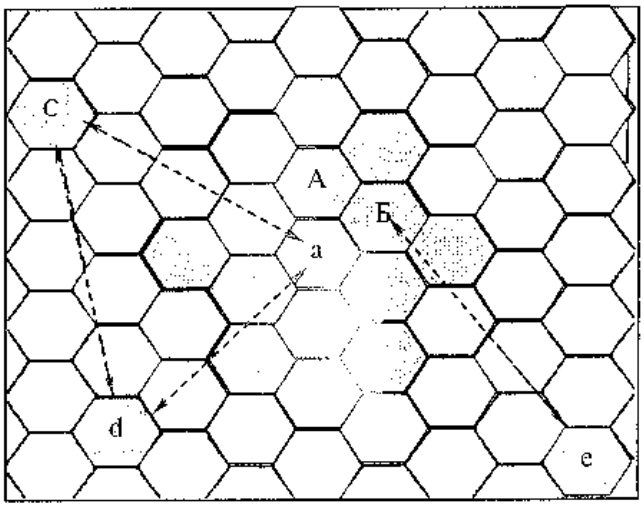

Рис. 13.1. Глобальна економічна взаємозалежність

Наприклад, А – система регіональних економік України, а Ж – прилеглі економічні регіони сусідніх країн. Тоді більшість економічних регіонів України (система А) межує та має спільні кордони з економічними регіонами інших економічних систем (Росія, Молдова, Румунія, Польща, Угорщина).

У дійсності інтенсивність взаємозалежності регіонів може набувати більш складного вигляду. Рис. 13.1. дає можливість побачити залежність під впливом ринку двох економічних регіонів різних економічних систем (наприклад, Прибалтика – С, Швейцарія – d, Вінницька область – а, економічної системи А Україна) у здійсненні інтеграційних економічних процесів.

Підкреслимо, що під категорією "економічна інтеграція" слід розуміти принаймні два значення. Перше значення ґрунтується на розумінні взаємозалежності промислових секторів в економіці та вертикальній і горизонтальній інтеграції галузей. Друге значення ми трактуємо як

об’єднання економічної діяльності, особливо торгівлі декількох країн, наприклад, через створення вільних торговельних зон, митних союзів, спільних ринків і економічних союзів.

Відповідно до другого значення ми спостерігаємо інтеграцію регіональних економік та економічних систем тоді, коли один або більше економічних регіонів стають невід’ємною частиною двох різних економічних систем, при цьому певні місцеві економіки стають частинами кожної з них, керованими спільно. Наприклад, Закарпатська область як регіон є частиною двох економічних систем – України й Угорщини; Львівська область трьох – Краківське воєводство (Польща), Тюменська область (Росія), Придністров’я (Молдова) і т.п. Логіка інтеграційних процесів стає зрозумілою, коли здійснити накладання державних кордонів на глобальну мережу економічних систем та їхніх економічних регіонів (рис. 13.2).

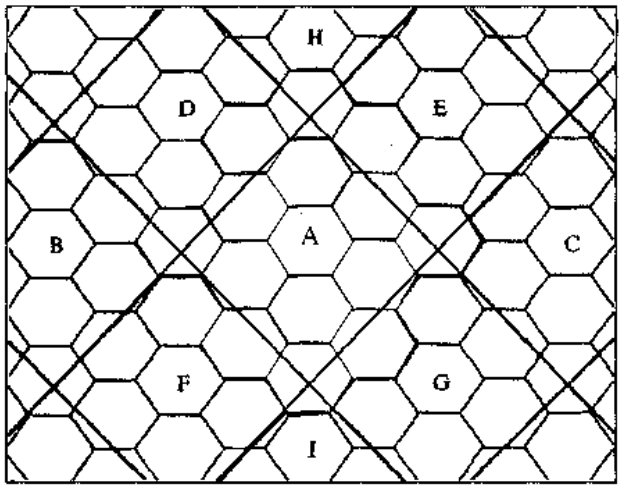

Рис. 13.2. Глобальна економіка (ромби А – О – регіональні економіки)

Дані рис. 13.2. дозволяють зробити, як мінімум, два проміжних судження:

1) економічні системи виходять за рамки національної політичної юрисдикції;
2) на них поширюється юрисдикція інших країн. Відповідно, для тих регіонів, що виходять за межі національних кордонів і знаходяться в інтеграції, зростання буде залежати від успішного функціонування цих економічних систем та рішень зовнішнього і внутрішнього порядку цих держав.

Регіональна активність країн проявляється в їх участі в міжнародних угодах. Причому, останньою тенденцією, визначеною СОТ, є збільшення кількості країн, які обирають угоди торговельної інтеграції як передумову для реалізації розгорнутої схеми більш глибокої інтеграції в межах регіону.

Утворення регіональних союзів розглядаються як:

а) спосіб швидкого трансформування господарських комплексів на основі використання переваг міжнародного співробітництва;

б) форма регіонального об’єднання для протистояння сильнішим суб’єктам світової економіки та мінімізації негативних наслідків глобалізації;

в) можливість інтеграції в межах регіону для формування додаткових конкурентних переваг, а також спільних механізмів узгодження і гармонізації інтересів країн.

Викладені теоретичні аспекти сутності та причин економічної інтеграції регіонів знаходять своє підтвердження на практиці. У прикордонному поясі України в 1993 р. було створено міжнародну Асоціацію "Карпатський регіон", до якої увійшли: 5 областей Угорщини, 3 сусідні воєводства Польщі, 6 районів Словаччини та Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська й Чернівецька області України. Метою створення асоціації є організація та координація спільної діяльності, сприяння економічному, науковому, екологічному, культурному, спортивному, освітньому співробітництву, а також підтримка окремих проектів розвитку прикордонної інфраструктури сусідніх територій, сприяння контактам і співробітництву міжнародних організацій.

У вересні 1995 р. було підписано угоду про створення єврорегіону "Буг" між Бялоподляським, Холмським і Любельським воєводствами Польщі, Волинською областю України та Брестською областю Білорусі. Пізніше до цієї угоди приєдналась і Львівська область. Головним завданням діяльності єврорегіонів "Буг" є: розробка стратегії розвитку єврорегіону; створення інформаційної бази; організація рекламної кампанії єврорегіону та залучення іноземних інвестицій; розробка проектів створення комунікаційної інфраструктури; розробка і реалізація екологічних проектів, у тому числі – "Чистий Буг"; організація спільних торговельних, культурних та спортивних акцій.

Пріоритетність створення єврорегіонів саме на західних кордонах України не виключає можливості створення їх і на кордонах з Росією, що має багато позитивних моментів – як для України, так і для Росії.

У 2003 р. на східному кордоні України створено єврорегіон "Дніпро" (Чернігівська область України, Брянська область Російської федерації Гомельська область Республіки Білорусь). Нині проводиться відповідна робота щодо формування єврорегіонів "Ярославна" (Сумська область України та Курська область Російської Федерації), "Дністер" (Вінницька, Одеська області України та прикордонні повіти Республіки Молдова). Досить реальною є перспектива створення єврорегіонів "Слобожанщина", до якого на базі Харківської та Бєлгородської областей потім можуть бути приєднані інші прилеглі області – Сумська, Полтавська та Луганська – з боку України та Курська і Воронезька – з боку Росії. Опрацьовується питання щодо розробки проекту єврорегіонів "Сян" (Львівська область України та Підкарпатське воєводство Республіки Польща); ведуться перемовини щодо входження Миколаївської області України до єврорегіону "Померанія".

У 2005 р. зроблено новий крок у взаємовідносинах Україна – ЄС в рамках ініціативи "Ширша Європа", якому посприяв останній етап розширення ЄС. Європейською політикою добросусідства запропоновано інструменти, які повинні надати нового імпульсу транскордонному співробітництву; понад те, у перспективі цей інструмент може бути поширений на всі регіони України, що стимулюватиме міжрегіональне

співробітництво в цілому і саме "Програми сусідства" мають потенціал стати таким інструментом. Сьогодні Україні запропоновано чотири такі програми: "Польща – Україна – Білорусь" (з індикативним бюджетом фінансування з боку TACIS 8 млн. євро на весь період), "Угорщина – Словаччина – Україна" (з індикативним бюджетом фінансування з боку TACIS 4 млн. євро на весь період), "Румунія – Україна" (з індикативним бюджетом фінансування з боку TACIS 6,5 млн. євро на весь період) та транснаціональну програму (ініціатива CAOZES (з індикативним бюджетом фінансування з боку TACIS 5 млн. євро на весь період для України та Молдови).

Досвід функціонування єврорегіонів на сьогодні вважається найефективнішою організацією транскордонного співробітництва. За умов подолання проблемних моментів в організації та діяльності існуючих єврорегіонів та при залученні інших прикордонних територій України до процесу інтегрування у формі єврорегіонів можливе найефективніше використання потенціалу прикордонних областей країни, що, по-перше, забезпечить більшу самостійність у розвитку цих регіонів, а по-друге, повною мірою стимулюватиме процес інтегрування країни до світових цінностей шляхом приєднання до Європейського господарського простору.

Існують приклади і менш згуртованої і формалізованої участі прикордонних країн у вигляді комбінацій транснаціональних альянсів, таких як Беренц-Європейська Рада, Рада Балтійських держав тощо. Вони є експериментальними в тому розумінні, що сам склад їх учасників свідчить про прагнення налагодити горизонтальне співробітництво між країнами-членами НАТО, нейтральними державами і пострадянськими республіками.

Аналіз прикордонного співробітництва за участю регіонів України дає підстави говорити про існування низки перешкод і проблем розвитку, до яких слід віднести:

1. Відсутність ефективної регіональної політики транскордонного співробітництва, що пов'язується в першу чергу з кризовим соціально-економічним становищем України в цілому.
2. Наявність суттєвих відмінностей в адміністративно-територіальних устроях і моделях поділу територій у відповідності до стандартів ЄС. Сюди ж можна віднести розбіжності в чинному законодавстві стосовно "поля" економічної діяльності (митне, податкове, банківське, страхове регулювання).
3. Розбіжності в розвитку суміжних прикордонних регіонів, зокрема обмеженість фінансового забезпечення, що стримує участь місцевих органів влади в міжнародних проектах розвитку.
4. Обмеженість повноважень та прав згідно з чинним законодавством органів місцевого самоврядування стосовно участі у міжнародних об'єднаннях, налагодженню зовнішньоекономічних зв'язків тощо.
5. Низька інформованість щодо доцільності і можливих результатів діяльності єврорегіональних об'єднань за участю прикордонних регіонів України та відсутність чіткої позиції держави щодо легітимності цієї діяльності.

Водночас перспективність цього напрямку економічного розвитку очевидна. Прикордонна територія України охоплює 96 адміністративних районів та 5 територій міських рад; 19 із 25 регіонів держави є прикордонними. Природно-ресурсний потенціал цих територій становить 18,5 % потенціалу України, населення – 21,8 %. У промисловості прикордонних територій зайнято 22,8 % промислово-виробничого потенціалу країни; виробляється майже 19 % промислової продукції України.

Конкретні пропозиції щодо основних напрямів адаптації України до світовою ринку мусять виходити з уже прийнятого курсу на багатовекторність, розвиток відносин як з країнами СНД, особливо з Росією, так і з необхідністю розширення економічних зв'язків з країнами ЄС.

Оскільки поодинці будувати свою економіку і відносини з іншими країнами важко, перспективою для України є участь у регіональних організаціях. ООН, як уже наголошувалося, визнає значення регіональних угрупувань для прискорення процесу глобалізації та полегшення участі в ньому національних урядів.

Включення України в глобалізаційні процеси здебільшого залежить від формування нового механізму зовнішньоекономічної діяльності, заснованого на принципах забезпечення постійного характеру економічних зв'язків, поетапного переходу від адміністративної до саморегульованої системи, демонополізації, деідеологізації, додержання критеріїв економічного співробітництва, гарантування безпеки країни. Формування засад такою механізму (правові основи, організаційні форми, економічні підйоми), на наш погляд, йтиме в напрямі уніфікації із світовими структурами, створення реальних стимулів для іноземних інвесторів, послідовного здійснення економічної реформи в цій галузі, зменшення гіпертрофованої залежності України від зовнішніх надходжень, продукції паливно-енергетичною комплексу, обґрунтованого протекціонізму, сприяння залученню нової техніки і технологій.

Проведені дослідження теорії та практики інтеграційних процесів регіональних економік дозволяють зробити низку висновків:

- глобальна економіка – це система взаємозалежних економічних систем і їхніх складників – регіональних економік;
- державні устрої та економіки в глобальній економіці не збігаються, тому нації є економічно взаємозалежними і володіють спільними елементами економічних систем у межах спільних ринків;
- держави, яким належать частини економічних системи, розташовані в межах їхніх державних кордонів, зацікавлені в ефективній діяльності усієї економічної системи, що доводиться практичними прикладами співробітництва;
- політика, скерована лише на економіку в межах національних кордонів для забезпечення зростання конкурентної переваги однієї із країн, обов'язково матиме зворотній вплив на діяльність кожної з економічних систем.

Тенденції світового господарського розвитку у найбільш конкретизованому вигляді позначаються на специфіці господарювання прикордонних територій, а саме:

- такі регіони законодавчо забезпечують транскордонний рух товарів в умовах лібералізації торгівлі;
- прикордонні регіони виконують контактні, а також бар'єрні функції під тиском динамічного зростаючого транскордонного руху населення у формі міжнародної міграції трудових ресурсів, туризму, ділових і освітніх поїздок, що є проявом глобалізації світових міжгосподарських відносин;
- утворюються регіональні інтеграційні об'єднання у разі відставання або репресивності прикордонних територій, обумовлених їхнім периферійним положенням;
- загальноосвітньою тенденцією є зміцнення прав і розширення повноважень органів місцевої влади, зокрема у сфері співробітництва з відповідними органами влади суміжних територій зарубіжних країн.

13.2. Проблематика реформування територіального устрою країни

Регіоналізація суспільного розвитку в умовах формування ринкового середовища порушила для обговорення і дискусій низку проблем територіального устрою країни, причому цих питань торкаються як представники політології, так і економіки. Зважаючи на те, що це питання має яскраво виражений міждисциплінарний характер, є необхідність спробувати знайти підходи до системної методології зближення позицій різних наук.

Слід зазначити, що останнім часом питанням регіоналізації територіального устрою присвячено численні публікації як політиків, так і науковців, зокрема таких, як: В.М. Геець, Б.М. Данилишин, С.І. Дорогунцов, В.І. Пила, Л.Г. Чернюк, М.Г. Чумаченко, М.Ф. Тимчук, що свідчить про неабияку актуальність цієї проблематики. В регіонах країни проводяться громадські слухання стосовно доцільності і практики реформування, урядовими структурами визначено полігони для проведення експериментів по упорядкуванню територіального устрою, це, зокрема, Київська, Вінницька, Львівська та інші області. Проте загальної підтримки цих зусиль, в першу чергу, з боку регіональної влади і населення, не спостерігається, мабуть, через недостатню наукову обґрунтованість необхідності реформування та низьку проінформованість щодо його наслідків. У цьому контексті важливим є виклад теоретико-методологічних засад територіального устрою як економічної категорії та її особливостей в умовах регіоналізації і глобалізації економіки. При цьому йдеться як про теоретичне підґрунтя, так і методологічний інструментарій формування нового устрою держави на системних засадах теорії і практики.

Як вихідний момент цього дослідження, ми пропонуємо зупинитися досить детально на понятійних особливостях системи і системоутворюючих ознак. Це дає можливість досягнути аналітичних результатів з цієї

проблематики. Категорія “система” традиційно використовується дослідниками різних наукових напрямків для характеристики процесів, явищ і об’єктів. При цьому під самою системою прийнято розуміти:

- об’єктивно існуючий комплекс процесів, явищ і стійких зв’язків між ними;
- обраний для дослідження об’єкт, в якому прослідковуються відповідні зв’язки і закономірності розвитку;
- штучно створений комплекс елементів системи для вирішення поставлених дослідницьких задач;
- спосіб організації чи устрою об’єкта дослідження;
- сукупність інструментарію дослідження процесів і явищ.

У більш широкому розумінні систему трактують як упорядкованість в побудові, розміщенні частин у цілому, відповідну послідовність дій, на противагу хаосу і непослідовності.

З категорією системи тісно взаємопов’язане поняття “структура”. Відомі, як мінімум, дві інтерпретації структури будь-якої системи:

1. Деяка множина відносин між елементами;

2. Сам розподіл на ці елементи.

Стосовно досліджуваної проблеми територіальну структуру можна трактувати, як:

а) порядок організації території держави, спосіб її поділу на одиниці;

б) відповідний взаємозв’язок, взаєморозміщення елементів системи територіальної організації, сукупність стійких зв’язків між ними, механізм управління територіальними утвореннями (державне управління або самоуправління). Очевидно, що зміст “структури” повністю входить до змісту “системи”; остання, таким чином, спрощено може бути представлена як сукупність елементів плюс структура. Тоді територіальну структуру можна визначити, як поділ географічного утворення (країни, ландшафту, регіону) на складові елементи.

У свою чергу, під “елементом” (від латинського первинна річ) розуміється складова частина більш складного цілого. В загальному розумінні елемент – це об’єкт, що є єдиним (інакше кажучи, що виділяється із середовища візуально), чи виділений як єдиний у конкретному дослідженні. В останньому випадку критерій єдності, це, як правило, володіння деякою унікальною (не притаманною іншим елементам) якістю, в нашому випадку – особливою функцією. Необхідно підкреслити, що ці ознаки не обов’язково повинні вміщуватися в одному об’єкті; функція може бути не “прив’язана” до географічного розміщення елемента.

З цих позицій зрозуміло, що елементи територіального устрою держави є не стільки територіальними утвореннями, в межах яких відповідні органи публічної влади здійснюють свої повноваження (адміністративно-територіальні одиниці, муніципальні утворення, політико-територіальні одиниці), а й повноправними елементами стануть групи таких утворень, що виділяються за функціональною ознакою. До такого ряду елементів відноситься “структурний центр” (в якому сходяться всі внутрісистемні

взаємозв’язки), “проміжні структурні центри”, “одиниці управління”, тобто суб’єкти влади і підпорядкування.

Вищевикладене дозволяє охарактеризувати систему територіального устрою держави як просторовий вираз публічної влади, що детермінується багатоаспектними проявами цієї системи:

По-перше, територіальний устрій держави формується і змінюється виключно офіційно, тобто на правовій основі. Це передбачає наявність управління розвитком його територіальної структури.

По-друге, системоутворюючими елементами цього устрою є не просторово виражені утворення, а функціональні елементи (структурні центри і одиниці управління).

По-третє, в якості складової територіальної організації суспільства і публічної влади система територіального устрою виконує особливу функцію: визначає територіальну структуру органів цієї влади, відповідно, і просторові її компетенції (юрисдикції). Ця особливість дає підстави трактувати територіальний устрій держави як унікальну територіальну систему.

З урахуванням вищенаведених ознак, під територіальним устроєм держави слід розуміти офіційно (конституційне, законодавче) встановлену систему територіальних і функціональних елементів та ієрархічних зв’язків, функцією якої є формування просторової структури публічної влади в державі. В якості найбільш суттєвих ознак територіального устрою держави як особливої територіальної організації суспільства розглядається:

1) характер (основа) формування і функціонування системи;

2) склад елементів і природа їх структурних взаємозв’язків;

3) виконувана нею функція.

Крім того, територіальний устрій володіє наявністю універсальних системних формоутворюючих принципів або обмежень при його функціонуванні і утворенні.

По-перше, цілісністю, що означає не тільки принципове незведення якостей системи до суми цих якостей, але й наявність впливу на всю систему і будь-яку із її частин.

По-друге, структурністю, тобто обумовленістю поведінки системи поведінкою її окремих елементів.

По-третє, нерозривною взаємозалежністю системи і зовнішнього середовища.

По-четверте, ієрархічністю, згідно з якою кожен компонент (елемент) може бути представлений як система, а кожна система, в свою чергу, як компонент більш широкої системи.

По-п’яте, необхідністю множинності факторів опису системи для її адекватного пізнання.

У наведених вище міркуваннях міститься аналітична конструктивність стосовно аналізу розвитку територіальних систем і, відповідно, первинної їх складової – територіального устрою на виключно теоретичних засадах. Це підґрунтя є важливим аргументом при реформуванні існуючого територіального устрою держави, оскільки є можливість оцінити відповідність практичних

кроків визнаній теорії.

Водночас слід визнати, що надійної наукової методики здійснення системоутворення в країні поки що не існує. Тому, коли з позицій системності оцінювати сучасні практичні підходи до здійснення адміністративної реформи територіального устрою, то неважко помітити в них домінування не науково-теоретичного, а часто прагматичного підходу. Заради справедливості зазначимо, що для цього існують й об'єктивні фактори.

По-перше, паралельно розвиваються глобалізація і регіоналізація, моно господарська спеціалізація і корпоративна диверсифікація, "розмивання" внутрішніх кордонів і жорсткий поділ зовнішніх ринків – ці тенденції роблять все більш відкритими внутрірегіональні відносини великої кількості господарюючих суб'єктів, які не "зав'язані" на природні ресурси регіону і не відчувають свою спорідненість з конкретною територією.

По-друге, важливою для територіального самоутворення стає економіка взагалі і все більш суттєвими-адміністративні кордони. В сучасному світі, де рідко здійснюються нові демаркації, територіальні системи формуються, розвиваються, впадають у депресивний стан (часто десятиріччями) в рамках одних і тих самих адміністративних кордонів. Але там, де останні перекроюються, змінюється і вся територіальна система суспільства.

У цьому випадку мова йдеться про дотримання необов'язково історичної, але обов'язково-логічної складової, наприклад, по відношенню до раціонального територіального устрою на зразок Євросоюзу та дотримання етнічної єдності території, соціальної інфраструктури тощо. Але навіть за таких умов будь-яка адміністративна реформа так чи інакше викликає дискусії із суто економічних питань:

По-перше, хоча вплив перетворень адміністративно-територіального устрою на соціально-економічні показники повинен бути абсолютно позитивним, вітчизняна наука не володіє відповідним масивом досліджень, які б підтвердили цю тенденцію.

По-друге, не відкидаючи відповідної значущості економічного регіонування як методу просторової організації економіки, слід підкреслити, що воно має більш важливе значення для постсоціалістичного періоду, де існувала жорстка "прив'язна" адміністративного поділу районуванням у рамках державного планування економічних процесів. В умовах ринку такої тісної залежності між зазначеними явищами не існує.

По-третє, слід зважити на управлінську складову пропонованих перетворень. Раціоналізація діловодства, скорочення відстані від районних центрів до обласного, зниження витрат на оплати службовців, зміщення кількості ланок управління – це лише опосередковані ознаки доцільності перетворень. Необхідно досягти іншого: того, що пропоновані територіальні зміни призведуть на практиці до росту результативності здійснення конкретних функцій публічної влади і збільшення сумарної соціально-економічної віддачі всіх елементів територіального устрою.

По-четверте, регіон взагалі доволі складний об'єкт для структурування.

Формально економічний потенціал регіону можливо змінити і за рахунок державного регулювання, наприклад, цінової політики, податкових пільг, перереєстрації великих прибуткових підприємств в іншому територіальному утворенні тощо.

По-п'яте, виникає питання зміни стану депресивних регіонів при їх об'єднанні з благополучними. У кращому разі досягається усереднення соціально-економічних показників об'єднаних регіонів.

Нарешті, не слід ігнорувати принцип економічної доцільності в якості аргументу при трансформації територіального устрою держави. Сутність економічної доцільності ми розуміємо не в досягненні стійких адміністративних кордонів за існуючими ареалами господарського життя, а в тому, щоб створити таку нову структуру управлінських ареалів, яка б сприяла формуванню в межах кожного з них стійкого сприятливого соціально-економічного середовища.

Важливим є і пропонований технологічний підхід при здійсненні реформи: революційний чи еволюційний. Останній передбачає "м'які" трансформації, а тому може відбутися безболісно для населення. Навпаки, "революційний" підхід провокує політичні спекуляції опонентів і незадоволення населення через побоювання зміни звичних умов життєдіяльності.

Якщо звернутися до Матеріалів громадських обговорень проекту значення України "Про територіальний устрій України", то основними аргументами необхідності реформи є два: існуюча структура адміністративно-територіального устрою та наявність диспропорцій у формуванні адміністративно-територіальних одиниць.

Автори зауважують, що в першому випадку присутня яскраво виражена алогічність структурного упорядкування: існуючий адміністративно-територіальний устрій є неупорядкованою чотирьох-ступеневою ієрархічною структурою, де одні і ті самі адміністративні одиниці: міста районного значення, селищні та сільські ради можуть належати як до третього, так і до четвертого рівня ієрархії; відсутність в адміністративно-територіальному устрої України найнижчого базового рівня та різноманіття адміністративно-територіальних одиниць третього і четвертого рівнів: міста районного значення, селищні, сільські ради ускладнюють адміністративно-територіальну схему по горизонталі.

Дійсно, диспропорції в території, кількості населення, соціально-економічних показниках є надто великими. Так, найбільша за площею Одеська область (33.2 тис. кв. км.) переважає найменшу – Чернівецьку (8.1 тис. кв. км.) більша ніж у чотири рази.

Показовими є також індекси розмірів областей. Найменші індекси характерні для західних областей – Чернівецької (0,3), Івано-Франківської (0,5), а найбільші для східних і південно-східних – Одеської (1,4), Дніпропетровської, Харківської, Чернігівської (1,3) і т.д. Диспропорції в розрізі областей спостерігаються і в кількості населення, що пов'язане із ступенем промислового розвитку. Регіонами з максимальною кількістю

населення є Дніпропетровська, Донецька, а також Луганська, Львівська, Одеська та Харківська області; їх різниця з регіонами, що мають мінімальну кількість, (переважно на Заході) складає 4-5 рази.

Дуже непропорційним по регіонах є показник кількості населених пунктів різного типу та підпорядкування, що зумовлює певну недосконаліть адміністративно-територіального поділу на рівні середньої адміністративної ланки.

Значною непропорційністю відзначається кількість міст по регіонах. Територіальний інтервал цього показника досить значний (від 9 до 55). Значною кількістю міст (в межах 19-51) виділяються традиційно промислові регіони (зокрема Львівщина і Донбас). Найменша кількість, відповідно, в областях традиційно непромислових або слаборозвинутих.

За кількістю міст обласного та республіканського підпорядкування на першому місці знаходяться також промислові регіони: Донецька область (28 міст), Дніпропетровська (13), Луганська (14), а також регіони, які концентрують управлінські функції: Київська область (13) та Автономна республіка Крим (11).

Приблизно такі ж тенденції промислового розвитку відбиває показник кількості селищ міського типу по окремих регіонах України. Більш ніж третина з них (302 з 891) концентруються лише в трьох областях (Донецькій, Луганській та Харківській).

Протилежна територіальна тенденція спостерігається стосовно кількості сільських рад по регіонах. При значних територіальних диспропорціях (від 202 по Луганській, до 662 по Вінницькій області), найбільша їх кількість припадає на західні та центральні регіони, найменша – на південні та східні.

Регіони України суттєво різняться і за компактністю проживання. Дуже незручним розташуванням відзначаються центри Закарпатської, Волинської, Черкаської, Миколаївської, Харківської та Закарпатської областей: відстань до геометричних центрів тут складає понад 65 км. Центральне розташування характерне для Донецька, Дніпропетровська, Івано-Франківська, Тернополя, Києва, Хмельницького, Львова, Кіровограда, Чернівців: відстань від цих міст до геометричних центрів – до 35 км.

Несприятливою обставиною для функціонування адміністративних районів є їх віддаленість від регіонального центру. Близько 25% усіх адміністративних районів віддалені від регіонального центру на відстань понад 100 км. Така ситуація спостерігається майже у всіх регіонах України, але найбільш вираженою вона є у Одеській, Херсонській, Полтавській, Чернігівській, Луганській, Сумській областях, де кількість таких районів складає 25-45%.

Для існуючого адміністративно-територіального устрою характерним є також наявність численних анклавів (території певного підпорядкування в межах інших), а також черезсмужність та багатосмужність.

Варто підкреслити, що вищевикладені диспропорції та невідповідності дають підстави стверджувати, що існуюча в Україні система організації влади на місцевому рівні дійсно не відповідає загальноприйнятим

європейським принципам субсидіарності, закладеним в Європейській Хартії про місцеве самоврядування, яка Прийнята Верховною Радою України в 1997 р. Невиконання положень Хартії, і як наслідок, взятих на себе зобов'язань, є суттєвою перешкодою на шляху реалізації та інтеграції до Європейського співтовариства, задекларованого Україною. Врешті-решт ця складова та бажання задовольнити максимально потреби держави – є метою адміністративно-територіальної реформи.

Проект Закону України "Про територіальний устрій України" передбачає створення таких *рівнів адміністративно-територіальних одиниць* – громада – район – регіон.

- ✓ Громада – базовий рівень територіального устрою, що утворюється з одного або декількох поселень за умови, якщо в її межах проживає не лише 5000 жителів.
- ✓ Район – об'єднання громадян для забезпечення реалізації спільних інтересів, що має відповідну транспортну, інформаційну та іншу інфраструктуру і утворюється, якщо в його межах проживає не менше 70000 жителів. Міста – райони не входять до складу районів, в межах якого вони знаходяться.
- ✓ Регіон – об'єднання районів та міст-районів для забезпечення реалізації спільних інтересів та здійснення збалансованого розвитку території. За умови наявності в одній громаді хоча б одного міста, чисельність якого становить не менше 750000 жителів, такій громаді надається статус міста – регіону. Міста – регіони не входять до складу районів та регіонів, в межах яких вони знаходяться.

До регіонів належать:

- ▪ міста зі спеціальним статусом – Київ та Севастополь;
- ▪ Автономна Республіка Крим;
- ▪ області;
- ▪ міста – регіони.

На думку авторів реформи, така модель організації територій дозволяє забезпечити:

- o створення та укрупнення базових адміністративно-територіальних одиниць – громад з дотриманням принципу первинності місцевого самоврядування та чітке розмежування громад;
- o запровадження трирівневої територіальної системи управління; – громада – район – регіон та визначення компетенції адміністративно-територіальної одиниці відповідного рівня;
- o ліквідацію на місцевому і районному рівнях місцевих державних адміністрацій та передачу у відповідності з Європейською Хартією місцевого самоврядування, їх функцій органами місцевої влади;
- o удосконалення механізму формування представницьких та виконавчих органів місцевого самоврядування різних територіальних рівнів та оптимізацію їх структури.

Стосовно повноважень між органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, то до виключних повноважень місцевих рад усіх рівнів, згідно з реформою, буде належати:

- затвердження бюджетів;
- затвердження структури виконавчого органу ради, обрання її посадових осіб із числа депутатів відповідної влади;
- обрання керівництва контрольних органів;
- затвердження складів посадових осіб;
- оцінки дій виконавчих органів.

Рівень громади:

- дитячі дошкільні заклади;
- догляд за особами похилого віку та інвалідами;
- турбота про сім'ю та підростаюче покоління;
- початкові середні школи, вечірні школи;
- охорона здоров'я та первинна медична допомога;
- планування;
- використання землі, охорона довкілля;
- благоустрій територій, утримання доріг, вулиць, парків тощо;
- дозвілля і культура;
- громадський транспорт;
- побутове забезпечення (водогони, каналізації, теплозабезпечення, енергозбереження);
- санітарний контроль та профілактика.

Районний рівень (органи місцевого самоврядування (ради)):

- стаціонарні медичні послуги;
- підготовка молодшого медичного персоналу;
- підготовка спеціалістів у ПТУ, коледжах (насамперед, орієнтованих на комунальну сферу);
- організація та утримання місцевої міліції;
- утримання доріг районного значення;
- транспортне обслуговування;
- дозвілля і культура.

За цього розподілу владних повноважень районні державні адміністрації будуть ліквідовані. Обласний рівень:

Обласні державні адміністрації:

- забезпечення виконання та контроль за дотриманням Конституції та законів України, актів президента України та Кабінету Міністрів, інших органів економічної влади;
- додержання прав та свобод громадян;
- координація діяльності регіональних представництв центральних органів виконавчої влади;
- контроль за недопущенням бюджетних диспропорцій.

Обласні ради:

- програми регіонального розвитку;

– підготовка та перепідготовка спеціалістів в інститутах, академіях, університетах;
– розвиток регіональної науки;
– утримання доріг регіонального значення;
– транспортна інфраструктура області;
– спеціалізоване медичне обслуговування;
– ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій;
– координація діяльності місцевої міліції;
– дозвілля та культура.

Вважається, що внаслідок адміністративно-територіальної реформи Україна із централізованої держави стане децентралізованою європейською країною самоврядних громад.

Звичайно, адміністративно-територіальний устрій треба змінювати, його удосконалення не викликає сумнівів. Проте це слід робити послідовно і виважено, на засадах наукового підходу. У першу чергу, слід прийняти цілу низку "регіональних законів", причому не поодинці, а комплексно – як цілий пакет законів. Видається доцільним (але проблема вимагає ґрунтовного наукового дослідження) сформувати у структурі управлінської вертикалі держави – окремий орган, який би координував питання регіонального розвитку і регіональної політики. Ним міг би бути, наприклад, Державний комітет регіонального розвитку, підпорядкований безпосередньо Кабінету Міністрів України. Тоді, в рамках адміністративного реформування в регіонах можна запропонувати орган управління на зразок Ради регіонального розвитку, а не державну адміністрацію, підпорядковану Президентові. Крім того, пропоновані передачі повноважень на місцевий рівень (рівень громад), не підкріплені складовою фінансового забезпечення декларованих функцій.

Вирішення питань міжбюджетних відносин взагалі повинне передувати адміністративній реформі. Приведення адміністративно територіальних одиниць України у відповідність з номенклатурою ЕС передбачає здійснення в країні макрорегіоналізації, про яку в цій концепції взагалі не йдеться. Рано чи пізно і самі регіони, і центральні органи влади й управління дійдуть до єдиної позиції, що необхідно реформувати мережу макрорайонування країни і сформувати нову, більш оптимальну структуру макрорегіонів, побудовану на принципах економічної єдності адміністративно-територіальних утворень, що входять до кожного макрорегіону, і наявності проблем.

З науково-методологічної точки зору, навряд чи можна вважати достатньо виваженим підхід, за яким формування громад здійснюється на основі єдності транспортних, комунальних, комунікаційних мереж населених пунктів з визначенням кордонів їх оптимізації навколо центрального із них. На наш погляд, головним принципом формування громади як базового елемента місцевої економіки – є межі "притяжіння" економічного простору до центрального населеного пункту, звичайно, з урахуванням транспортних, комунальних та комунікаційних особливостей. Тоді тільки можна уникнути негативних прикладів черезсмужності та багатосмужності, що сьогодні

спостерігаються у багатьох регіонах України.

Підсумовуючи вищевикладене і зважаючи на системорозуміння пропонованих державними органами перетворень, необхідно підкреслити декілька важливих міркувань.

По-перше, територіальний устрій держави – це відносно консервативна підсистема державного устрою з дуже обмеженим числом параметрів, які можна змінити революційно.

По-друге, пропоновані перетворення в ході реформи територіального устрою є комплексним впливом на державу в цілому.

По-третє, у форматі реформувань подібні територіальні зміни можуть слугувати тоталізатором для змін, що важко прогнозувати і які не кореспондуються з проголошеними цілями.

По-четверте, не слід забувати, що в ході перетворень територіального устрою необхідно буде переборювати супротив всієї системи існуючих публічних інститутів і внутрішньодержавних відносин.

Таким чином, якщо існуючий територіальний устрій і можна легко змінити, то гарантій успішних перетворень в цілому це не забезпечує. З іншого боку, перетворення територіального устрою держави саме по собі не може поліпшити благополуччя конкретних громадян і територіальних соціальних груп.

Реформа територіального устрою, взята окремо, жодним чином не здатна стати початком територіальних змін у функціонуванні системи органів державної влади, як намагаються нам представити автори територіальних проектів. Зрушення подібного рівня визначаються не реформуванням державної служби, а політичним перетворенням усієї системи влади в країні.

13.3. Регіональна перспектива у глобалізованому суспільстві

Якісні зміни політичного, соціального та економічного простору України в останні десятиріччя все більше “звузили” конструктивний зміст уявлення національної економіки як монооб’єкта. Основні течії економічної думки розвиваються як “економіка без розмірів”, або “держава-економіка”.

Цей теоретичний стереотип цілеспрямовано і вперто переноситься на ідеологію і структуру макроекономічної політики. Національна економіка при цьому найчастіше розглядається апріорі як цілісний об’єкт, для регулювання якого і будується ця політика.

Згідно з цією парадигмою, нації узгоджено взаємодіють заради встановлення “правил гри” через такі механізми, як Генеральна угода з тарифів і торгівлі та для підтримки стабільності валютного курсу через міжнародні інституції на зразок Міжнародного валютного фонду.

Звичайно, багатьом країнам, організаціям та підприємствам вдалося вийти за межі цієї звуженої версії національної парадигми. Про це свідчить зростання кількості міжнародних угод, спрямованих на зменшення торговельних перешкод, а ще краще – спільна економічна діяльність. Йдеться про зони вільної торгівлі, створені для зменшення торговельних перешкод,

митні союзи, спільні ринки та економічні союзи, щоб досягти економічної інтеграції національних економік. Але у кінцевому рахунку ці форми економічної співпраці свідчать здебільшого про пристосування діючої національної парадигми до нових економічних умов. Підкреслимо, що національне бачення (або трактування) глобальної економіки ґрунтується на припущенні про збіг меж національних кордонів та національних економік. Це суперечливе (і не досить обґрунтоване) припущення ставить знак рівності між усіма кордонами: географічними кордонами держави, межами реальної економіки, межами регуляторної та монетарної економічних систем, межами національної політичної юрисдикції.

Концептуальне бачення світової економіки крізь призму національної парадигми можна показати і схематично (рис. 13.3.)

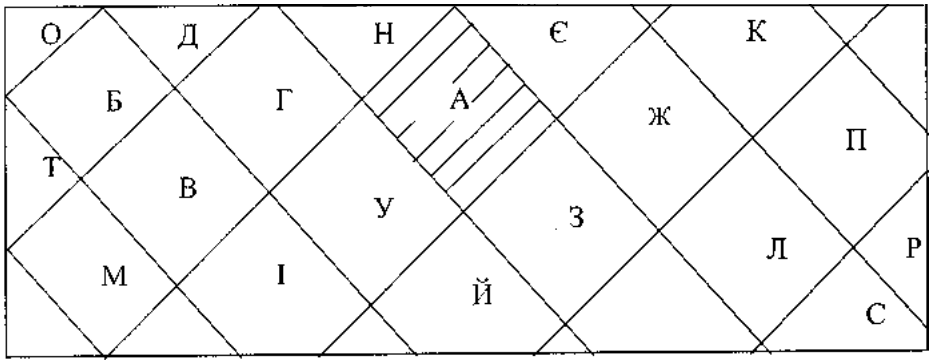

Рис. 13.3. Національна перспектива в глобальній економіці.

Згідно з рис. 13.3. кордони держави і межі дії економіки збігаються. Проте картина докорінно змінюється, коли на економічний світ подивитися крізь призму регіональної парадигми. Породжується припущення, що існує рівна однорідна поверхня, яка не має жодних географічних відмінностей і в якій не держави, а місцеві економічні регіони є основними елементами глобальної економіки (рис. 13.4).

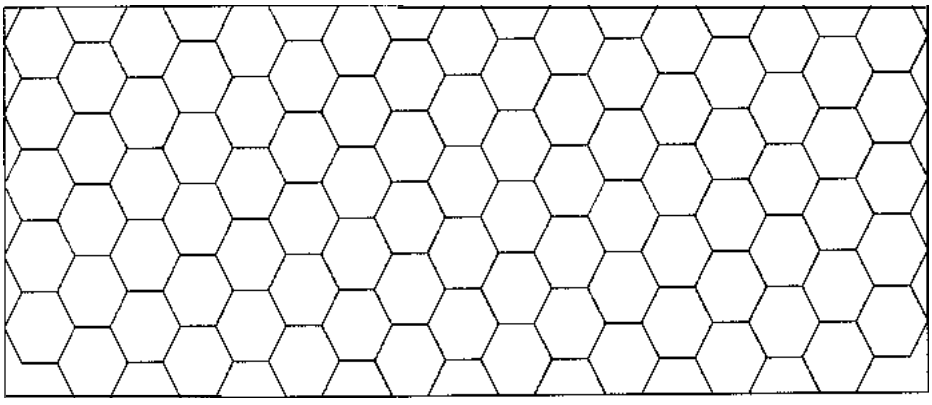

Рис. 13.4. Глобальна система економічних регіонів

Тоді кожна національна економічна система відрізняється від інших видами, інтенсивністю, глибиною та складністю зв’язків і взаємозалежностей між місцевими економічними регіонами, що входять до цієї системи; іншими словами, національні економічні системи – це системи економічно інтегрованих регіональних економік (рис. 13.5).

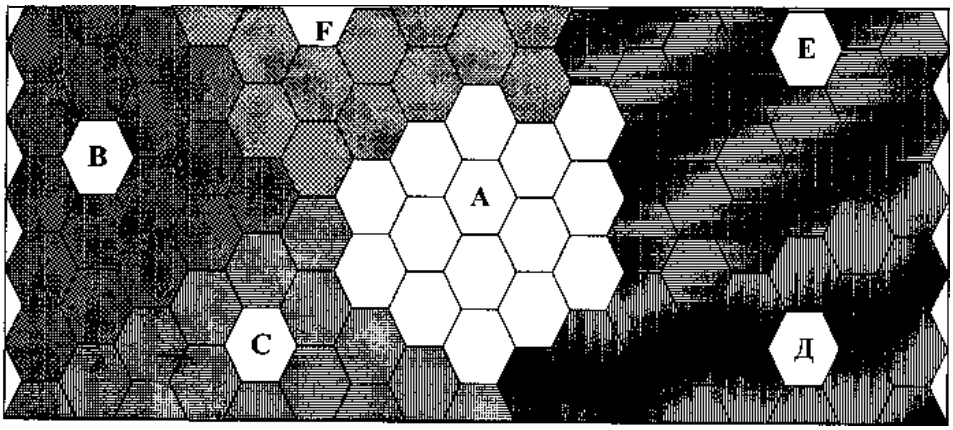

Рис. 13.5. Регіональна перспектива у глобальній мережі економічних систем

На рис. 13.5 кожна затемнена область зображає економічну систему, що складається з мережі місцевих економік. Мережа економічних систем по земній кулі об'єднується у глобальну економіку. Між регіональними системами не існує чіткої демаркаційної лінії, на якій можна б було звести торговельні бар'єри або обмежити рух чинників виробництва, товарів і послуг.

Зображення глобальної економіки як колективної мережі економічних систем із сильною взаємозалежністю та ефективними зв'язками, спричиненими близькістю систем, не є зовсім точним. Економічна дійсність набагато складніша: інтенсивність взаємозалежностей між національними системами не наслідок їх близькості чи подібності, а результат впливу ринків, ресурсів, переваг собівартостей, технологій, глобальної політики тощо.

Тому основним наголосом сучасних бачень розвитку національних економік є визначення місця і ролі в економічних регіонів в глобалізованому суспільстві. Ця реальність є принциповою в дискусіях про міжнародну конкуренцію та впливів на неї глобальної економіки. Вона закликає "державу-націю" зректися своєї ролі взагалі (зійти зі шляху), щоб енергійні та мобільні регіони могли робити все для свого зростання і процвітання в нових економічних умовах. Кантер закликає місцеві економічні структури розвиватися і досягати критеріїв і статусу "глобального класу". Звичайно, такий радикалізм не всіма підтримується, і в першу чергу з боку державних управлінських структур. З іншого боку глобалізації суспільних процесів сьогодні немає альтернативи, оскільки процеси регіоналізації у світовій економіці – це відображення тих самих глобальних тенденцій. Погляди науковців стосовно цієї дійсності суттєво різняться: від сприйняття глобального порядку – до його розуміння як негативної тенденції, що в майбутньому зруйнує економічний світ. Не вдаючись в дискусію з цих питань (проблема потребує окремого дослідження), зауважимо, що, на наш погляд, поміркований підхід, мабуть, повинен передбачати таку систему збалансування потреб транснаціональних компаній і регіонів, та держав в цілому, де б у повній мірі враховувались потреби місцевих експортерів та імпортерів продукції, а також внутрішньо орієнтованих товаровиробників.

Важливим є також усвідомлення реальної перспективи місцевих господарств у регіональних утвореннях глобального типу.

Отже, регіональна парадигма передбачає вироблення такого поведінкового критерію державної і регіональної політики в умовах глобалізації економіки, який враховував би інтереси місцевої і регіональної економік та національних товаровиробників в умовах глобальної конкурентоспроможності виробництва.

ДОДАТКИ

Таблиця 1

Територія і кількість наявного населення за регіонами
(на 1 січня 2007 року)

	Територія, тис. км^2	Кількість населення	У тому числі		Відсоток міське населення	Щільність населення, осіб на 1 км^2
			міське	сільське		
Україна	***603,5***	***46646,0***	***31777,4***	***14868,6***	***68,1***	***77***
Автономна Республіка Крим	26,1	1977,1	1244,8	732,3	63,0	76
області						
Вінницька	26,5	1686,5	813,0	873,5	48,2	64
Волинська	20,1	1038,0	528,7	509,3	50,9	52
Дніпропетровська	31,9	3422,9	2856,3	566,6	83,4	107
Донецька	26,5	4580,6	4140,6	440,0	90,4	173
Житомирська	29,8	1317,1	751,0	566,1	57,0	44
Закарпатська	12,8	1243,8	461,4	782,4	37,1	97
Запорізька	27,2	1846,9	1411,1	435,8	76,4	68
Івано-Франківська	13,9	1385,4	591,7	793,7	42,7	100
Київська	28,1	1751,1	1050,4	700,7	60,0	62
Кіровоградська	24,6	1053,1	644,3	408,8	61,2	43
Луганська	26,7	2381,9	2059,6	322,3	86,5	89
Львівська	21,8	2568,4	1548,8	1019,6	60,3	118
Миколаївська	24,6	1211,9	815,4	396,5	67,3	49
Одеська	3,3	2395,5	1585,4	810,1	66,2	72
Полтавська	28,8	1540,5	926,2	614,3	60,1	53
Рівненська	20,1	1154,4	547,3	607,1	47,4	57
Сумська	23,8	1211,4	803,4	408,0	66,3	51
Тернопільська	13,8	115,4	475,5	629,9	43,0	80
Харківська	31,4	2812,1	2235,2	576,9	79,5	90
Херсонська	28,5	1117,1	682,0	435,1	61,1	39
Хмельницька	20,6	1361,4	722,8	638,6	53,1	66
Черкаська	20,9	1328,0	733,3	594,7	55,2	64
Чернівецька	8,1	906,3	373,9	532,4	41,3	112
Чернігівська	31,9	1151,9	700,7	451,2	60,8	36
міста						
Київ	0,8	2718,1	2718,1	x	100,0	3398
Севастополь	0,9	379,2	356,5	22,7	94,0	421

Таблиця 2

Кількість адміністративно-територіальних одиниць за регіонами
(на 1 січня 2007 р.)

	Райони	Міста		Райони у містах	Селища міського типу	Сільські населені пункти
		всього	у т.ч. спеціального статусу, республіканського та обласного значення			
Україна	***490***	***458***	***179***	***118***	***886***	***25840***
Автономна Республіка Крим	14	16	11	3	56	950
області						
Вінницька	27	18	6	3	59	1466
Волинська	16	11	4	–	22	1054
Дніпропетровська	22	20	13	18	46	1438
Донецька	18	52	28	21	131	1121
Житомирська	23	11	5	2	43	1620
Закарпатська	13	11	5	–	19	579
Запорізька	20	14	5	7	23	918
Івано-Франківська	14	15	5	–	24	765
Київська	25	26	12	–	30	1127
Кіровоградська	21	12	4	2	26	1010
Луганська	18	37	14	4	109	782
Львівська	20	44	9	6	34	1850
Миколаївська	19	9	5	4	17	894
Одеська	26	19	7	8	33	1135
Полтавська	25	15	5	5	21	1826
Рівненська	16	11	4	–	16	1000
Сумська	18	1	7	2	20	1491
Тернопільська	17	18	1	–	17	1021
Харківська	27	17	7	9	61	1682
Херсонська	18	9	3	3	31	656
Хмельницька	20	13	6	–	24	1415
Черкаська	20	16	6	2	15	824
Чернівецька	11	11	2	3	8	398
Чернігівська	22	15	3	2	30	1489
міста						
Київ	–	1	1	10	–	–
Севастополь2	–	2	1	4	1	29

Таблиця 3

Основні показники розвитку промисловості

	2000	*2001*	*2002*	*2003*	*2004*	*2005*	*2006*
Обсяг реалізованої продукції промисловості (у фактичних цінах), грн.. грн..	182718,3	210842,7	229634,4	289117,3	400757,1	468562,6	551729,0
Основні засоби промисловості (у фактичних цінах; на кінець року), грн.. грн..	285328	311089	339259	362598	420080	456738	501977
Рентабельність операційної діяльності промислових підприємств, відсотків	4,8	3,7	2,6	3,3	4,7	5,5	5,8
Частка збиткових підприємств, відсотків	42	41	42	40	38	37	35
Середньорічна кількість найманих працівників у промисловості, тис.	4461,8	4267,2	4063,5	3943,6	3941,2	3913,3	3851,8
Середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників у промисловості, грн..	291,16	375,16	455,85	553,59	697,42	912,83	1144,59

Таблиця 4

Посівні площі сільськогосподарських культур, (тис. га)

	1990	*1995*	*2000*	*2001*	*2002*	*2003*	*2004*	*2005*	*2006*
Вся посівна площа	**32406**	**30963**	**27173**	**27928**	**27539**	**25081**	**26752**	**26044**	**25928**
Зернові культури	**14583**	**14152**	**13646**	**15586**	**15448**	**12495**	**15433**	**15005**	**14515**
Озимі зернові	8614	6310	6324	8261	8173	2873	6397	7289	5884
пшениця	7568	324	5316	6813	6833	2356	5139	6185	5089
жито	518	609	668	923	787	404	737	622	373
ячмінь	528	377	340	507	53	13	521	482	422
Ярі зернові у тому числі	5969	7842	7322	7324	7275	9622	9036	7716	8631
пшениця	9	185	303	282	293	472	35	480	494
ячмінь	2201	4130	3645	3590	3978	5059	4157	4018	4883
овес	492	570	521	594	557	602	538	468	474
кукурудза	1234	1174	1364	1291	1311	2170	2467	1711	1777
просо	205	167	437	354	164	311	434	141	136
гречка	350	459	574	713	433	366	439	426	398
рис	28	22	26	19	19	22	21	21	22
зернобобові з них	1424	1103	408	432	486	558	387	422	406
горох	1287	996	307	319	356	403	270	326	339
вика та викові суміші на зерно	79	65	54	56	64	74	54	44	29
Технічні культури у тому числі	**3751**	**3748**	**4187**	**3779**	**4072**	**5357**	**4971**	**5260**	**6105**
цукрові буряки (фабричні)	1607	1475	856	970	897	773	732	652	815
соняшник	1636	2020	2943	2502	2834	4001	3521	3743	3964
соя	93	25	65	82	108	209	274	438	751
льон-довгунець	172	98	23	27	29	32	38	25	14
Картопля і овоче-баштанні культури у тому числі	**2073**	**2165**	**2277**	**2188**	**2161**	**2155**	**2105**	**2041**	**2031**
картопля	1429	1532	1629	1604	1590	1585	1556	1514	1464
овочі відкритого ґрунту (без насінників)	456	503	538	490	479	480	476	465	469
Кормові культури у тому числі	**11999**	**10898**	**7063**	**6375**	**5858**	**5074**	**4243**	**3738**	**3277**
кормові коренеплоди (включаючи цукрові буряки на годівлю худоби)	624	480	285	320	330	324	299	294	277
кукурудза на силос і зелений корм	4637	3475	1920	1817	1469	1321	1015	774	675
однорічні трави (включаючи посіви озимих на зелений корм)	2583	2879	1765	1534	1537	1256	990	891	717
багаторічні трави (укісна площа посіву минулих років та безпокривні трави посіву потч. року)	3986	3906	2985	2603	242	2079	1855	1702	1549
Площа чистих парів	*1427*	*1570*	*3213*	*2712*	*2692*	*3509*	*2330*	*2428*	*1866*

Рисунок 1

Структура посівних площ основних сільськогосподарських культур
(% до загальної кількості)

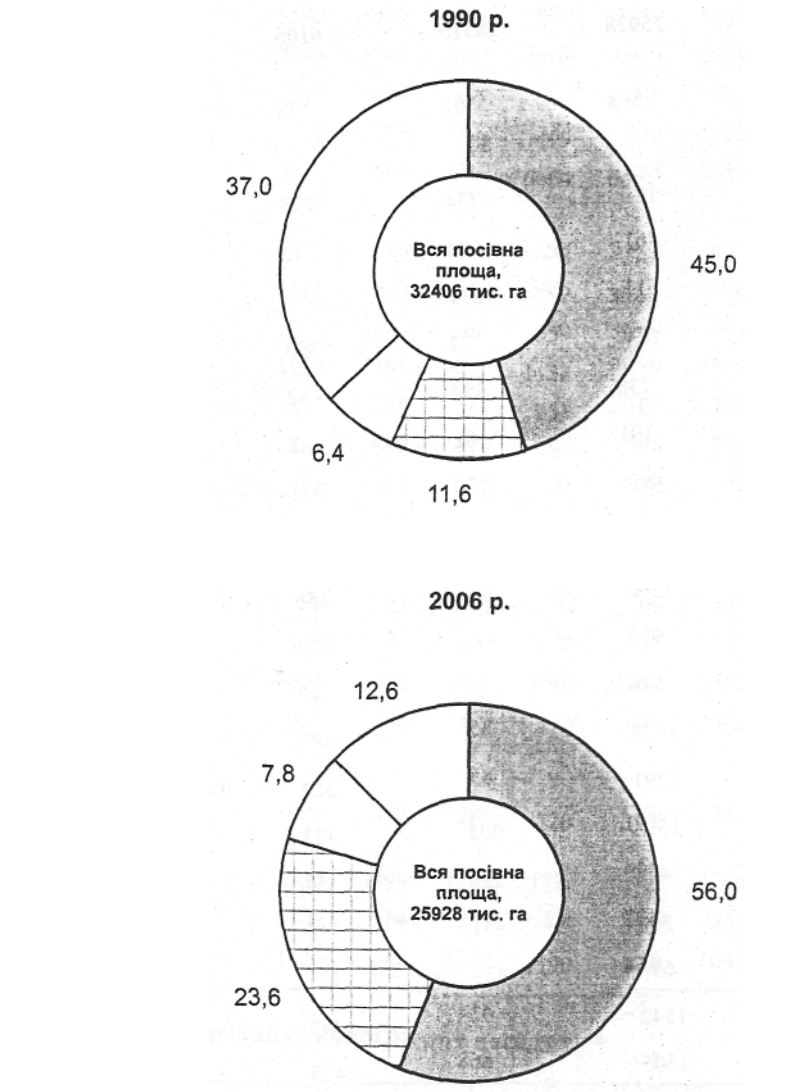

Таблиця 5

Посівні площі сільськогосподарських культур за регіонами у 2006 р.

	Вся посівна площа	У тому числі		
		зернові культури	технічні культури	картопля і овоче-баштанні культури
Україна	**25928**	**14515**	**6105**	**2031**
Автономна Республіка Крим	698	507	78	36
області				
Вінницька	1361	734	278	129
Волинська	511	273	42	78
Дніпропетровська	1856	1077	611	82
Донецька	1430	777	398	105
Житомирська	738	354	67	68
Закарпатська	191	82	2	48
Запорізька	1556	770	631	69
Івано-Франківська	305	121	14	72
Київська	1141	652	166	127
Кіровоградська	1590	883	556	73
Луганська	955	513	304	58
Львівська	546	257	42	115
Миколаївська	1476	855	487	46
Одеська	1791	1206	362	77
Полтавська	1599	905'	423	86
Рівненська	492	256	57	75
Сумська	854	491	115	76
Тернопільська	698	434	113	67
Харківська	1542	868	390	117
Херсонська	1305	625	479	103
Хмельницька	881	511	104	85
Черкаська	1179	665	282	94
Чернівецька	261	120	29	43
Чернігівська	972	579	75	102

Таблиця 6

Урожайність сільськогосподарських культур (з 1 га; ц)

	1990	*1995*	*2000*	*2001*	*2002*	*2003*	*2004*	*2005*	*2006*
Зернові культури	35,1	24,3	19,4	27,1	27,3	18,2	28,3	26,0	24,1
Озимі зернові	39,1	28,9	19,4	30,1	29,4	14,5	31,0	27,5	24,9
пшениця	40,2	30,1	20,0	31,4	30,8	14,1	32,6	29,0	25,6
жито	24,3	20,0	15,2	20,7	20,2	15,8	22,2	17,3	16,2
ячмінь	37,2	26,5	18,9	29,1	25,3	16,7	28,2	21,2	23,5
Ярі зернові у тому числі									
пшениця	30,2	16,9	15,4	20,6	21,2	17,2	22,8	21,8	22,1
ячмінь	33,0	21,4	18,6	25,5	24,9	14,8	24,1	20,6	21,5
овес	26,8	19,9	18,3	20,0	18,9	17,3	19,7	17,6	15,6
кукурудза на зерно	38,7	29,2	30,1	32,4	35,2	34,6	38,6	43,2	37,4
просо	17,2	17,0	11,6	10,6	10,5	13,2	12,2	11,7	10,8
гречка	11,6	7,6	9,1	6,7	6,8	9,6	7,6	6,9	6,4
рис	42,5	36,4	35,6	36,6	40,0	37,5	37,7	43,4	46,0
зернобобові	23,1	14,5	17,0	20,1	18,2	11,9	22,1	18,9	19,2
Цукрові буряки (фабричні)	276	205	177	183	189	201	238	248	285
Соняшник	15,8	14,2	12,2	9,4	12,0	11,2	8,9	12,8	13,6
Соя	11,3	9,7	10,6	10,1	12,7	12,2	14,2	14,5	12,4
Льон-довгунець (волокно)	6,4	5,0	4,2	5,2	4,5	4,1	5,0	5,4	5,1
Картопля	117	96	122	108	104	116	133	128	133
Овочі	149	120	112	123	124	139	149	157	171
Кормові коренеплоди (включаючи цукрові буряки на годівлю худоби)	399	272	238	241	234	246	273	273	279
Кукурудза на силос і зелений корм	208	177	131	108	121	149	146	163	155
Однорічні трави на сіно	35,7	29,4	22,4	24,6	22,6	21,3	25,7	27,5	30,0
Багаторічні трави на сіно	38,7	30,3	20,6	25,1	23,2	21,7	25,8	29,7	31,7
Плоди та ягоди	42,7	29,8	38,4	30,5	36,5	56,0	58,1	63,7	45,0
Виноград	58,3	33,2	51,7	35,4	39,4	9,0	45,2	54,9	39,7

Таблиця 7

Урожайність зернових культур за регіонами у 2006 р. (з 1 га; ц)

	Зернові культури	У тому числі					
		пшениця	*жито*	*ячмінь*	*овес*	*кукурудза на зерно*	*просо*
Україна	**24,1**	**25,3**	**16,2**	**21,7**	**15,6**	**37,4**	**10,8**
Автономна Республіка Крим	24,3	25,0	19,4	20,9	16,9	59,2	11,3
області							
Вінницька	28,8	30,2	18,3	25,3	18,8	46,0	8,8
Волинська	21,4	22,9	15,9	24,3	16,7	52,2	9,3
Дніпропетровська	24,8	28,7	24,0	21,6	19,2	26,4	10,1
Донецька	21,5	23,6	21,3	18,3	18,3	26,2	15,1
Житомирська	21,2	22,5	12,9	21,7	13,3	67,2	5,6
Закарпатська	35,0	29,5	30,1	25,8	21,2	44,9	–
Запорізька	23,0	28,6	22,2	19,5	18,4	21,3	12,0
Івано-Франківська	25,2	23,4	19,1	22,6	16,4	38,9	20,2
Київська	29,1	27,5	18,4	27,1	18,6	56,6	8,6
Кіровоградська	27,8	30,0	25,3	24,9	22,1	39,8	11,6
Луганська	17,1	18,2	16,9	14,6	13,4	25,1	10,1
Львівська	23,5	24,9	15,6	22,2	15,8	45,0	14,0
Миколаївська	23,0	26,2	20,3	20,9	16,5	28,1	8,7
Одеська	23,6	25,2	19,9	23,5	17,0	22,7	9,8
Полтавська	27,3	26,4	21,0	22,7	21,4	40,8	12,4
Рівненська	19,8	22,1	13,7	20,9	14,9	40,8	8,3
Сумська	18,7	19,9	15,4	19,0	14,5	35,7	10,4
Тернопільська	22,2	23,0	15,2	20,6	14,3	38,0	5,7
Харківська	20,2	21,9	18,0	18,2	14,9	27,8	7,6
Херсонська	23,8	25,4	15,7	21,2	16,5	38,7	9,9
Хмельницька	19,6	19,7	15,8	18,9	15,4	42,2	7,8
Черкаська	32,4	30,4	25,1	26,6	23,1	53,3	12,2
Чернівецька	32,8	24,9	16,0	21,3	14,0	46,2	3,9
Чернігівська	23,3	22,0	16,2	20,5	14,2	46,7	7,9

Таблиця 8

Урожайність сільськогосподарських культур за регіонами у 2006 році
(з 1 га; ц)

	Цукрові буряки (фабричні)	Соняшник	Картопля	Овочі	Плоди та ягоди
Україна	**285**	**13,6**	**133**	**171**	**45,0**
Автономна Республіка Крим	–	9,7	89	105	20,3
області					
Вінницька	291	15,2	125	202	74,5
Волинська	242	10,0	133	208	91,8
Дніпропетровська	246	15,1	121	177	52,5
Донецька	188	14,7	107	163	41,7
Житомирська	289	7,8	169	230	40,3
Закарпатська	–	12,1	161	175	51,8
Запорізька	171	13,8	110	146	18,1
Івано-Франківська	229	9,7	118	137	38,5
Київська	342	13,9	130	189	23,9
Кіровоградська	280	14,5	99	136	27,8
Луганська	174	13,1	149	234	10,3
Львівська	236	14,1	156	194	70,5
Миколаївська	266	12,7	93	152	31,6
Одеська	227	12,6	82	171	66,9
Полтавська	295	15,7	152	189	49,2
Рівненська	235	20,7	161	191	84,5
Сумська	275	10,3	119	207	16,8
Тернопільська	303	10,0	139	173	28,1
Харківська	237	14,0	118	178	21,8
Херсонська	279	10,0	97	145	18,6
Хмельницька	307	8,4	155	199	63,4
Черкаська	331	15,8	131	153	46,0
Чернівецька	236	10,0	140	178	47,0
Чернігівська	351	11,4	166	157	21,2

Таблиця 9

Поголів’я худоби та птиці у 1915-2006 рр. (на кінець року. тис. голів)

	Велика рогата худоба	У тому числі корови	Свині	Вівці та кози	У тому числі вівці	Коні	Птиця, млн. голів
1915	9132	4116	6469	6904	6849	6454	…
1940	10996	5965	9186	7325	6700	4674	…
1950	11182	4811	7765	6740	5465	2245	…
1955	12424	6209	11736	9261	8052	2199	95,8
1960	17632	7813	18194	10631	10062	1840	129,6
1965	21324	8481	18920	9342	8646	1537	120,5
1970	21352	8563	20746	8971	8614	1322	155,2
1975	24180	8978	16847	9115	8863	1057	168,3
1980	25368	9271	19783	9051	8815	837	233,6
1985	26638	8851	20088	9222	8879	827	252,6
1990	246,23	8378	19427	8419	7896	738	246,1
1995	17557	7531	13144	4099	3209	756	149,8
2000	9424	4958	7652	1875	963	701	123,7
2001	9421	4918	8370	1965	967	693	136,8
2002	9108	4716	9204	1984	950	684	147,4
2003	7712	4284	7322	1859	893	637	142,4
2004	6903	3926	6466	1755	875	591	152,8
2005	6514	3635	7053	1630	872	555	162,0
2006	6175	3347	8055	1617	925	534	166,5

Таблиця 10

Поголів'я худоби та птиці за категоріями господарств
(на кінець року, тис. голів)

	1990	*1995*	*2000*	*2001*	*2002*	*2003*	*2004*	*2005*	*2006*
Господарства усіх категорій									
Велика рогата худоба	24623	17557	9424	9421	9108	7712	6903	6514	6175
у тому числі корови	8378	7531	4958	4918	4716	4284	3926	3635	3347
Свині	19427	13144	7652	8370	9204	7322	6466	7053	8055
Вівці та кози	8419	4099	1875	1965	1984	1859	1755	1630	1617
у тому числі вівці	7896	3209	963	967	950	893	875	872	925
Птиця, млн. голів	246,1	149,8	123,7	136,8	147,4	142,4	152,8	162,0	166,5
Сільськогосподарські підприємства									
Велика рогата худоба	21083	13701	5037	4663	4194	3165	2691	2492	2294
у тому числі корови	6192	4595	1851	1675	1402	1100	950	866	764
Свині	14071	7152	2414	2907	3391	2273	2098	2602	3257
Вівці та кози	7166	2424	413	390	362	301	271	271	283
у тому числі вівці	7164	2420	412	289	360	299	269	269	281
Птиця, млн. голів	133,0	54,1	25,3	35,2	41,7	42,3	50,6	66,6	72,2
у тому числі фермерські господарства									
Велика рогата худоба	0	27	102	117	120	106	103	110	112
у тому числі корови	0	16	36	40	38	36	36	38	38
Свині	0	40	54	70	101	88	82	150	232
Вівці та кози	0	20	6	8	12	18	27	33	43
у тому числі вівці	0	17	6	8	12	18	27	33	43
Птиця, млн. голів	0,0	0,3	0,1	0,2	0,4	0,3	0,4	1,1	1,1
Господарства населення									
Велика рогата худоба	3540	3856	4387	4758	4914	4547	4212	4022	3881
у тому числі корови	2186	2936	3107	3243	3314	3184	2976	2769	2583
Свині	5356	5992	5238	5463	5813	5049	4368	4451	4798
Вівці та кози	1253	1675	1462	1575	1622	1558	1484	1359	1334
у тому числі вівці	732	789	551	578	590	594	606	603	644
Птиця, млн. голів	113,1	95,7	98,4	101,6	105,7	100,1	102,2	95,4	94,3

Таблиця 11

Поголів'я худоби та птиці за регіонами у 2006 році
(на кінець року, тис. голів)

	Велика рогата худоба	У тому числі корови	Свині	Вівці та кози	Птиця
Україна	**6175,4**	**3346,7**	**8055,0**	**1617,2**	**166531,0**
Автономна Республіка Крим	199,9	92,8	169,8	251,9	10376,0
області					
Вінницька	418,3	217,4	479,7	38,7	9040,8
Волинська	265,5	153,0	339,9	17,1	4830,0
Дніпропетровська	194,6	108,2	510,0	50,3	14931,6
Донецька	209,7	95,6	424,1	85,3	12307,4
Житомирська	325,8	192,8	239,3	24,2	5421,0
Закарпатська	169,3	121,3	266,0	118,3	2961,3
Запорізька	162,5	80,9	369,0	45,0	5101,3
Івано-Франківська	249,9	154,3	189,4	25,7	5351,1
Київська	241,1	123,5	514,8	29,1	21164,8
Кіровоградська	168,7	87,1	304,0	41,1	3747,8
Луганська	153,3	76,1	171,9	56,4	4568,7
Львівська	353,3	215,1	254,7	21,7	7185,9
Миколаївська	171,4	105,0	184,0	42,4	3285,2
Одеська	258,3	134,2	453,9	370,6	6215,5
Полтавська	338,3	164,5	374,4	45,1	5257,1
Рівненська	246,9	147,5	376,5	17,1	4683,5
Сумська	245,8	163,1	256,1	41,1	3969,9
Тернопільська	247,2	141,5	329,4	12,5	4389,5
Харківська	251,5	121,0	323,3	49,7	8130,9
Херсонська	183,3	92,5	193,6	74,3	2782,1
Хмельницька	364,0	196,1	359,2	26,3	3565,5
Черкаська	269,5	121,1	495,5	45,2	9807,5
Чернівецька	162,0	89,1	194,2	50,2	2724,7
Чернігівська	325,3	180,0	282,3	37,9	4731,9

Таблиця 12

Перевезення вантажів за видами транспорту у 1940-2006 рр. (млн. т)

	Види транспорту			
	залізничний	*автомобільний*	*морський*	*річковий*
1940	200	187	5,4	4,6
1950	28	366	6,6	4,3
1955	348	687	13,8	9,8
1960	504	1678	20	12,8
1965	663	2362	29	17,4
1970	795	3058	38	27,3
1975	976	4057	46	42,3
1980	981	4392	47	51,3
1985	1024	4727	56	57
1990	974	4897	53	66
1995	360	1816	21	13
2000	357	939	6,3	8,3
2001	370	977	8	7
2002	393	947	8,8	7,6
2003	445	973	9	10
2004	462	1027	9	12
2005	450	1121	8	13
2006	479	1167	9	14

Таблиця 13

Перевезення вантажів за видами транспорту (млн. т)

	1990	*1995*	*2000*	*2001*	*2002*	*2003*	*2004*	*2005*	*2006*
Транспорт	**6286**	**2456**	**1529**	**1579**	**1558**	**1654**	**1731**	**1805**	**1873**
наземний	6167	2422	1514	1564	1541	1635	1710	1784	1850
залізничний	974	360	357	370	393	445	462	450	479
автомобільний	4897	1816	939	977	947	973	1027	1121	1167
трубопровідний	296	246	218	216,4	201	217	221	213	204
водний	119	34	15	15	16,4	19	21	21	23
морський	53	21	6,3	8	8,8	9	9	8	9
річковий	66	13	8,3	7	7,6	10	12	13	14
авіаційний	0,2	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1

Таблиця 14

Вантажооборот за видами транспорту у 1940-2006 рр. (млрд. ткм)

	Всього	Види транспорту					
		залізничний	*автомобільний*	*морський*	*річковий*	*трубопровідний*	*авіаційний*
1940	79,0	71,9	1,7	4,3	1,1	…	0,0
1950	97,4	85,0	3,6	7,7	1,1	…	0,0
1955	163,8	141,6	7,3	11,7	3,2	…	0,0
1960	269,0	216,4	17,7	30,7	4,1	0,1	0,0
1965	410,4	292,8	27,4	80,1	4,5	5,5	0,1
1970	611,6	380,2	41,6	172,3	6,1	11,2	0,2
1975	743,2	458,9	58,6	192,7	8,9	23,9	0,2
1980	839,6	469,6	70,1	168,8	10,7	120,2	0,2
1985	985,6	497,9	71,8	248,3	12,2	155,2	0,2
1990	1039,3	474,0	79,7	265,6	11,9	208,0	0,1
1995	544,0	195,8	34,5	123,1	5,7	184,9	0,0
2000	394,1	172,8	19,3	8,6	5,9	187,5	0,0
2001	394,0	177,5	18,5	10,1	3,7	184,2	0,0
2002	411,3	193,1	20,6	8,8	4,2	184,2	0,4
2003	457,5	225,3	24,4	9,9	4,7	192,7	0,5
2004	480,1	234,0	28,8	9,3	5,6	202,1	0,3
2005	473,6	224,0	35,3	9,6	6,3	198,1	0,3
2006	494,6	240,8	40,6	12,1	6,3	194,5	0,3

Таблиця 15

Вантажооборот за видами транспорту (млрд. ткм)

	1990	*1995*	*2000*	*2001*	*2002*	*2003*	*2004*	*2005*	*2006*
Транспорт	**1039,3**	**544,0**	**394,1**	**394,0**	**411,3**	**457,5**	**480,1**	**473,6**	**494,6**
наземний	761,7	415,2	379,6	380,2	397,9	442,4	464,9	457,4	475,9
залізничний	474,0	195,8	172,8	177,5	193,1	225,3	234,0	224,0	240,8
автомобільний	79,7	34,5	19,3	18,5	20,6	24,4	28,8	35,3	40,6
трубопровідний	208,0	184,9	187,5	184,2	184,2	192,7	202,1	198,1	194,5
водний	277,5	128,8	14,5	13,8	13,0	14,6	14,9	15,9	18,4
морський	265,6	123,1	8,6	10,1	8,8	9,9	9,3	9,6	12,1
річковий	11,9	5,7	5,9	3,7	4,2	4,7	5,6	6,3	6,3
авіаційний	0,1	0,0	0,0	0,0	0,4	0,5	0,3	0,3	0,3

Таблиця 16

Розподіл вантажообороту за видами транспорту (%)

	1990	*1995*	*2000*	*2001*	*2002*	*2003*	*2004*	*2005*	*2006*
Транспорт	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**
наземний	74	76	97	97	97	97	97	97	96
залізничний	46	36	44	45	47	49	49	47	49
автомобільний	8	6	5	5	5	6	6	7	8
трубопровідний	20	34	48	47	45	42	42	42	39
водний	26	24	3	3	3	3	3	3	4
морський	25	23	2	2	2	2	2	2	2,4
річковий	1	1	1	1	1	1	1	1	1,3
авіаційний	0	0	0	0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1

Таблиця 17

Пасажирооборот транспорту загального користування (млрд. пас. км)

	1990	*1995*	*2000*	*2001*	*2002*	*2003*	*2004*	*2005*	*2006*
Транспорт	**222,5**	**120,2**	**113,1**	**112,8**	**117,2**	**121,2**	**128,6**	**135,8**	**139,3**
наземний	204,7	116,3	111,3	110,9	114,6	117,3	123,0	129,6	130,9
залізничний	76,0	63,8	51,8	49,7	50,5	52,6	51,7	52,7	53,2
автомобільний (автобуси)	90,3	34,8	28,8	31,0	35,8	40,1	47,5	52,5	54,0
трамвайний	13,0	5,3	9,0	8,7	7,8	6,7	6,6	6,5	6,3
тролейбусний	21,0	8,8	16,8	15,5	14,1	11,2	10,8	11,2	10,4
метрополітенний	4,4	3,6	4,9	6,0	6,4	6,7	6,4	6,7	7,0
водний	1,7	0,6	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
морський	1,1	0,5	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1
річковий	0,6	0,1	0,0	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0
авіаційний	16,1	3,3	1,7	1,8	2,5	3,8	5,5	6,1	8,3

Таблиця 18

Відправлення (перевезення) пасажирів за видами сполучення окремими видами транспорту (млн.)

	1990	*1995*	*2000*	*2001*	*2002*	*2003*	*2004*	*2005*	*2006*
Міжміське сполучення	**461**	**215**	**154**	**174**	**169**	**178**	**205**	**226**	**227**
залізничний (далеке сполучення)	95	68	45	44	44	49	54	60	62
морське (включаючи приміське сполучення)	26	8	4	5	5	7	10	11	11
річковий	4	0	0	0	0	0	0	0	0
авіаційний	15	2	1	1	2	2	3	4	4
автомобільний (автобуси)	311	131	97	116	111	114	132	144	145
тролейбусний	10	6	7	8	7	6	6	7	5
Внутрішньоміське сполучення	**11304**	**4924**	**6452**	**6397**	**6428**	**6414**	**6651**	**6860**	**6889**
річковий	3	1	0	0	0	0	0	0	0
автомобільний (автобуси)	5394	2187	1742	1946	2267	2494	2848	2966	3105
тролейбусний	3222	1353	2575	2324	2134	1915	1843	1896	1783
трамвайний	2007	822	1381	1334	1196	1132	1112	1111	1083
метрополітенний	678	561	754	793	831	873	848	887	918
Приміське сполучення	**3212**	**1677**	**1174**	**1086**	**1114**	**1119**	**1141**	**1114**	**1126**
залізничний	574	509	454	424	421	428	399	385	386
річковий	12	3	2	2	2	2	2	2	2
автомобільний (автобуси)	2626	1165	718	660	691	689	740	727	738

Таблиця 19

Кількість населення

	1991	*1996*	*2001*	*2002*	*2003*	*2004*	*2005*	*2006*	*2007*
Наявне населення, млн.	**51,9**	**51,3**	**48,9**	**48,5**	**48,0**	**47,6**	**47,3**	**46,9**	**46,6**
міське	35,1	34,8	32,9	32,6	32,3	32,1	32,0	31,9	31,8
сільське	16,8	16,5	16,0	15,9	15,7	15,5	15,3	15,0	14,8
% до всього населення									
міське	67,5	67,8	67,3	67,2	67,3	67,4	67,7	68,0	68,1
сільське	32,5	32,2	32,7	32,8	32,7	32,6	32,3	32,0	31,9
Постійне населення, млн.	**51,6**	**50,9**	**48,7**	**47,2**	**47,8**	**47,4**	**47,1**	**46,7**	**46,5**
чоловіки	23,9	23,6	22,5	22,3	22,1	21,9	21,8	21,6	21,5
жінки	27,7	27,3	26,2	25,9	25,7	25,5	25,3	25,1	25,0
% до всього населення									
чоловіки	46,3	46,4	46,2	46,3	46,2	46,2	46,2	46,1	46,1
жінки	53,7	53,6	53,8	53,7	53,8	53,8	53,8	53,9	53,9

Таблиця 20

Кількість наявного населення з 1913 року

	Всього, млн.	У тому числі		До загальної кількості населення, %	
		міське	*сільське*	*міське*	*сільське*
1913	35,2	6,8	28,4	19,3	80,7
1939	40,5	13,6	26,9	3,6	66,4
1959	41,9	19,2	22,7	45,8	54,2
1961	43,1	20,6	22,5	47,8	52,2
1966	45,5	23,3	22,2	51,2	48,8
1970	47,1	25,7	21,4	54,5	45,5
1976	49,2	29,1	20,1	59,2	40,8
1979	49,8	30,5	19,3	61,3	38,7
1981	50,1	31,3	18,8	62,5	37,5
1986	51,0	33,3	17,7	65,3	34,7
1989	51,7	34,6	17,1	66,9	33,1
1991	51,9	35,1	16,8	67,5	32,5
1996	51,3	34,8	16,	67,8	32,2
2001	48,9	32,9	16,0	67,3	32,7
2002	48,5	32,6	15,9	67,2	32,8
2003	48,0	32,3	15,7	67,3	32,7
2004	47,6	32,1	15,5	67,4	32,6
2005	47,3	32,0	15,3	67,7	32,3
2006	46,9	31,9	15,0	68,0	32,0
2007	46,6	31,8	14,8	68,1	31,9

Таблиця 21

Розподіл постійного населення за статтю за регіонами (осіб)

	2002		2007		На 1000 жінок припадає чоловіків	
	чоловіки	*жінки*	*чоловіки*	*жінки*	*чоловіки*	*жінки*
Україна	**22316317**	**25924585**	**21434680**	**25031011**	**861**	**856**
Автономна Республіка Крим	931439	1092617	901124	1067255	852	844
області						
Вінницька	804747	959197	767670	911712	839	842
Волинська	497646	559568	485938	549362	889	885
Дніпропетровська	1638504	1922720	1564463	1855141	852	843
Донецька	2210403	2615160	2077687	2489985	845	834
Житомирська	644360	744933	609816	708096	865	861
Закарпатська	604150	650464	595659	645334	929	923
Запорізька	884153	1042657	842651	1003485	848	840
Івано-Франківська	663275	742854	651703	730943	893	892
Київська	841463	979598	804714	940633	859	856
Кіровоградська	516610	609094	478515	568153	848	842
Луганська	1167914	1372277	1087148	1290134	851	843
Львівська	1234896	1371060	1205778	1244265	901	897
Миколаївська	586770	676129	559535	651604	868	859
Одеська	1148820	1306846	1113828	1270579	879	877
Полтавська	742204	879003	701183	831501	844	843
Рівненська	554413	617032	545079	608219	899	896
Сумська	592005	704758	551052	658208	840	837
Тернопільська	527953	610547	511359	590754	865	866
Харківська	1328884	1566929	1282457	1514038	848	847
Херсонська	546638	626051	517169	598470	873	864
Хмельницька	657285	769364	626490	731715	854	856
Черкаська	635822	762491	602413	721994	834	834
Чернівецька	430047	488981	422576	480631	879	879
Чернігівська	560445	675620	517304	626111	830	826
міста						
Київ	1193356	1373597	1239333	1437456	869	862
Севастополь	172115	205038	172036	205233	839	838

Таблиця 22

Розподіл постійного населення за віковими групами *(на 1 січня 2007 р.)*

	Кількість населення, осіб			% до загального населення		
	всього	*міське*	*сільське*	*всього*	*міське*	*сільське*
Все населення	**46465691**	**31521751**	**14943940**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
у тому числі у віці, років						
до 1	456726	304397	152329	1,0	1,0	1,0
1-4	1632984	1076673	556311	3,5	3,4	3,7
5-9	1975375	1210009	765366	4,3	3,8	5,1
10-14	2541354	1563531	977823	5,5	5,0	6,5
15-19	3393423	2322636	1070787	7,3	7,4	7,2
20-24	3873350	2861262	1012088	8,3	9,1	6,8
25-29	3451651	2488916	962735	7,4	7,9	6,4
30-34	3346629	2358324	988305	7,2	7,5	6,6
35-39	3140431	2159219	981212	6,8	6,8	6,6
40-44	3310823	2295465	1015358	7,1	7,3	6,8
45-49	3672421	2588466	1083955	7,9	8,2	7,3
50-54	3273944	2344778	929166	7,0	7,4	6,2
55-59	2948819	2108585	840234	6,3	6,7	5,6
60-64	1844703	1221605	623098	4,0	3,9	4,2
65-69	2885630	1859547	1026083	6,2	5,9	6,9
70 і старшому	4717428	2758338	1959090	10,2	8,7	13,1
Із загальної кількості населення у віці						
молодшому за працездатний	7218070	4547052	2671018	15,5	14,4	17,9
працездатному	28140013	19930002	8210011	60,6	63,2	54,9
старшому за працездатний	11107608	7044697	4062911	23,9	22,4	27,2

Таблиця 23

Загальні коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту населення з 1913 р. *(на 1000 наявного населення)*

	Кількість народжених	Кількість померлих	Природний приріст населення
1913	44,1	25,2	18,9
1940	27,3	14,3	13,0
1959	20,9	7,5	13,4
1960	20,5	6,9	13,6
1965	15,3	7,6	7,7
1970	15,2	8,8	6,4
1975	15,1	10,0	5,1
1979	14,8	11,1	3,7
1980	14,8	11,3	3,5
1985	15,0	12,1	2,9
1990	12,6	12,1	0,5
1995	9,6	15,4	-5,8
2000	7,8	15,4	-7,6
2001	7,7	15,3	-7,6
2002	8,1	15,7	-7,6
2003	8,5	16,0	-7,5
2004	9,0	16,0	-7,0
2005	9,0	16,6	-7,6
2006	9,8	16,2	-6,4

Таблиця 24

Кількість народжених, померлих та природний приріст населення *(тис.)*

	1991	*1995*	*2000*	*2001*	*2002*	*2003*	*2004*	*2005*	*2006*
Кількість народжених									
всього	657,2	492,9	385,1	376,5	390,7	408,6	427,3	426,1	460,4
у міських поселеннях	442,8	308,4	238,0	237,3	248,9	266,4	284,4	284,3	306,7
у сільській місцевості	214,4	184,5	147,1	139,2	141,8	142,2	142,9	141,8	153,7
Кількість померлих									
всього	629,6	792,6	758,1	746,0	754,9	765,4	761,3	782,0	758,1
у міських поселеннях	357,1	476,4	457,1	450,4	454,4	459,9	460,5	571,6	461,8
у сільській місцевості	272,5	316,2	301,0	295,6	300,5	305,5	300,8	310,4	296,3
Природний приріст населення									
всього	27,6	-299,7	-373,0	-369,5	-364,2	-356,8	-334,0	-355,9	-297,7
у міських поселеннях	85,7	-168,0	-219,1	-213,1	-205,5	-193,5	-176,1	-187,3	-155,1
у сільській місцевості	-58,1	-131,7	-153,9	-156,4	-158,7	-163,3	-157,9	-168,6	-142,6

Таблиця 25

Обсяги експорту-імпорту товарів за регіонами у 2006 р.

	Експорт			Імпорт		
	к-ть учасників ЗЕД	вартість, млн. дол.	% до загального обсягу	к-ть учасників ЗЕД	вартість, млн. дол.	% до загального обсягу
Україна	***13521***	***38368,0***	***100,0***	***24390***	***45038,6***	***100,0***
Автономна Республіка Крим	209	400,1	1,0	491	228,3	0,5
області						
Вінницька	415	403,7	1,1	407	321,6	0,7
Волинська	371	336,3	0,9	549	626,3	1,4
Дніпропетровська	176	7118,2	18,6	2066	3701,8	8,2
Донецька	781	8776,6	22,9	1337	2868,8	6,4
Житомирська	473	314,3	0,8	448	206,2	0,5
Закарпатська	668	676,9	1,8	724	951,7	2,1
Запорізька	481	3125,3	8,1	701	2090,6	4,6
Івано-Франківська	362	885,8	2,3	427	757,0	1,7
Київська	521	577,9	1,5	1064	1985,2	4,4
Кіровоградська	188	189,0	0,5	156	9,4	0,2
Луганська	405	3004,6	7,8	499	685,6	1,5
Львівська	784	804,8	2,1	1619	1118,8	2,5
Миколаївська	288	1059,7	2,8	301	458,9	1,0
Одеська	662	766,4	2,0	1537	1955,3	4,3
Полтавська	331	1874,7	4,9	472	634,3	1,4
Рівненська	243	291,4	0,8	332	459,3	1,0
Сумська	275	513,7	1,3	262	277,4	0,6
Тернопільська	164	81,6	0,2	311	118,4	0,3
Харківська	942	888,6	2,3	1586	1936,4	4,3
Херсонська	220	245,6	0,6	245	151,4	0,3
Хмельницька	291	221,1	0,6	421	287,8	0,6
Черкаська	303	482,7	1,3	341	394,5	0,9
Чернівецька	298	112,1	0,3	339	171,4	0,4
Чернігівська	242	313,1	0,8	250	257,4	0,6
міста						
Київ	2386	4426,8	11,5	7332	17628,5	39,1
Севастополь	126	101,5	0,3	15	55,2	0,1

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М., 1983.
2. Алымов А.Н. Производительные силы: проблемы развития. – М., 1981.
3. Безуглий В.В., Козинець С.В. Регіональна економічна і соціальна географія світу. Посібник. – К.: Видавничий центр "Академія". – 2003. – 688 с.
4. Бойко М.М. Організація управління лісопромисловим виробництвом України в умовах ринкової економіки // Организация и регулирование экономики: Межведом, науч. сб. – К., 1994. – Вып. 115. – С. 103-106.
5. Большая Советская энциклопедия. – Т. 21. – С. 161.
6. Вебер А. Теория размещения промышленности: Пер. с нем. – М.: Л., 1926.
7. Геець В. Структура економіки і структурна політика її стабілізації // Економіка України. – 1995. – № 4. – С. 17-18.
8. Генсірук С.А. Ліси України. – К., 1992.
9. Горленко И.А., Руденко Л.Г., Малюк С.Н. Проблемы комплексного развития территории. – К., 1994.
10. Гуревич А. Геоэкономическое изменение инвестиционной ситуации в Украине // Компаньон (Вставка). – 1997. – №11. – С. 4.
11. Декларація про Чорноморське економічне співробітництво, прийнята на найвищому рівні // Політика і час. – 1993. – № 1. – С. 85-87.
12. Джангужин Р. Украине пора бы воспользоваться своим коэффициентом транзитности // Зеркало недели. – 1998. – № 9. – С. 8.
13. Дорогунцов С., Федорищева А. Методологічні засади розміщення та розвитку потенційно небезпечних виробництв // Економіка України. – 1996. – № 6. – С. 4-11.
14. Дорогунцов С., Федорищева А. Устойчивость развития эколого-экономического потенциала Украины и ее регионов // Экономика Украины. – 1996. – № 7. – С. 4-12.
15. Дорогунцов С.І., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Розміщення продуктивних сил: Навч. посіб. для ВНЗ / За ред. С.І. Дорогунцова – К., 2000. – 364 с.
16. Дорогунцов С.І. Іщук С.І. Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Розміщення продуктивних сил: Тестові завдання. – К., 1999. – 73 с.
17. Доценко А.І. Регіональне розселення: проблеми та перспективи. – К., 1994.
18. Жук М.В., Круль В.П. Розміщення продуктивних сил і економіка регіонів України. Підручник. – К.: "Кондор". – 2004. – 296 с.
19. Заболоцький Б.Ф. Розміщення продуктивних сил України: Національна мікроекономіка: Посібник. – К.: Академвидав, 2002. – 368 с.
20. Зайончковская Ж.А. Демографическая ситуация и расселение. – М.: 1991.
21. Заставний Ф.Д. Географія України. – Львів, 1994.
22. Заяц Т.А. Економічне регулювання сфери відтворення робочої сили. – К., 1997.
23. Іванух Р., Данилишин Б. Природно-ресурсний потенціал України і шляхи підвищення його використання // Економіка України. – 1995. – № 11. – С. 39-45.

24. Изард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах. – М., 1966.
25. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил (теоретично-методологічні основи). – К., 1997.
26. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил: Теорія, методи, практика. – Вид. 4-е. доп. – К.: Європ. ун-т. 2002. – 216 с.
27. Кавецький І.Й. Особливості формування агропродовольчого ринку в Україні // Український географічний журнал. – 1997. – № 4. – С. 14-17.
28. Калитенко А.П., Поповкін В.А. З досвіду економічного районування. – К., 1997.
29. Кархов А., Максименко Б. Экономические принципы концепции приемлемого риска // Вопросы экономики. – 1992. – № 1. – С. 63-67.
30. Качан Є.П., Ковтонюк М.О., Петрича М.О. та ін. Розміщення продуктивних сил України: Підручник / За ред. Є.П. Качана. – К., 1998. – 375 с.: іл.
31. Ким М.Н. Трудовой потенциал и занятость: Учеб. пособие. – Х., 1993.
32. Кистанов В.В. Территориальная организация производства. – М. 1984.
33. Кистанов В.В., Копылов П.В. и др. Размещение производительных сил: Учебник. – М., 1994.
34. Клияненко Б., Лобас В., Матросова Л. Проблеми структурної перебудови та інвестування економіки // Економіка України. – 1995. – № 10. – С. 34-41.
35. Ковалев С.Г., Гутинов А.И. Рынок труда: понятие, закономерности, перспективы. – СПб., 1992.
36. Ковалевський В.В., Михайлюк О.Л., Семенов В.Ф. та ін. Розміщення продуктивних сил: Навч. посіб. / За ред. В.В. Ковалевського, О.Л. Михайлюк. – К., 1996.
37. Ковалевський В.В., Михайлюк О.Л., Семенов В.Ф. та ін. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. Підручник. К.: “Знання”, 2005.
38. Коломійцев В.Е. Структурна трансформація промислового комплексу України. – К., 1997.
39. Конституція України: Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К., 1996.
40. Крупнейшие морские порты Украины: краткая характеристика // Бизнес. – 1997. – № 2. – С. 22.
41. Ларичев О.И., Мечитов А.И. Методологические проблемы анализа риска и безопасности использования новых технологий // Системные исследования. Методологические проблемы. – М., 1998. – С. 26-44.
42. Леонтьев В.В. Межотраслевая экономика: Пер. с англ. – М., 1997.
43. Леш А. Географическое размещение хозяйства: Пер. с нем. – М.; Л., 1959.
44. Лукінов І. Структуроутворюючі процеси в ході реформи // Економіка України. – 1996. – № 3. – С. 4-5.
45. Луцишин П.В. Єврорегіон “Буг”. Обласний суспільно-географічний комплекс: теорія, методика, практика. – К., 1996.
46. Мазур А.Г. Регіональна парадигма суспільного розвитку. Наук. вид. Вінниця; Книга-вега; 2007.
47. Мазур И.И., Иванцов О.М., Молдованов О.Н. Конструктивная

надежность и экономическая безопасность трубопроводов. – М., 1989.
48. Маначинський О. Конверсія ВПК і безпека // Розбудова держави. – 1996. – № 4. – С. 20-22.
49. Маршалл В. Основные опасности химических производств. – М., 1989.
50. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Соціально-економічне макрорайонування України // Географія та основи економіки в школі. – 1998. – № 2. – С. 4-8.
51. Пила В.І., Чмир О.С. Спеціальні (вільні) економічні зони: теорія та практика: Навч. посіб. – К., 1998.
52. Пістун М.Д., Гуцал В.О., Провотар Н.І. Географія агропромислових комплексів: Навч. посіб. – К., 1997.
53. Платонов О.А. Повышение качества трудовой жизни: опыт США. – М., 1992.
54. Поповкін В.А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. – К., 1993.
55. Портер М. Международная конкуренция. – М., 1993. – С. 669.
56. Реймес Н.Ф. Природопользование: Словарь-справочник. – М., 1992.
57. Руснак П.П. Економіка природокористування. – К., 1992.
58. Сазонець І.Л., Джинжоян В.В., Чубар О.О. Розміщення продуктивних сил. Навч. посібник. – К.: Центр навчальної літератури. 2006. – 320 с.
59. Сидоров М. Структурна перебудова в чорній металургії України: сутність, проблеми та шляхи їх вирішення // Економіка України. – 1995. – № 2. – С. 41-46.
60. Симоненко В.К. Регіональна соціально-економічна політика: сутність, структура, основні напрями реалізації // Економіка України. – 1995. – № 6. – С. 23-29.
61. Симоненко В.К. Регионы Украины: проблемы развития. – К., 1997.
62. Соколенка С. Україна і регіональне економічне співробітництво // Політика і час. – 1993. – № 10. – С. 56-60.
63. Соціально-економічна географія України: Навч. посіб. / За ред. О.І. Шаблія. – Львів, 1994.
64. Статистичний щорічник України за 1996 р. – К., 1997.
65. Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К., 2003.
66. Статистичний щорічник України за 2003 рік. – К.: 2004.
67. Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К.: 2005.
68. Статистичний щорічник України за 2005 рік. – К.: 2006.
69. Статистичний щорічник України за 2006 рік. – К.: 2007.
70. Стеченко Д.М., Чмир О.С. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика. Підручник. К.: "Вікар", 2006. – 309 с.
71. Таранчул Л.Л., Горлечко І.О., Євтушенко Г.І. Розміщення продуктивних сил: Навч. посіб. для ВНЗ. – К., 2000.
72. Тодосійчук В.Л. Розміщення продуктивних сила та інфраструктура ринку. ОЦ, ВДАУ. – Вінниця, 2004. – 107 с.
73. Топчієв О.Г., Малік М.В., Мирошниченко О.А. Транзитний потенціал і транспортно-розподільчі функції приморських регіонів України // Український географічний журнал. – 1997. – № 1. – С. 11-16.
74. Філіпенко А. Здобути і зберегти // Політика і час. – 1995. – № 2. – С. 55.

75. Хачатуров Т.С. Экономика природопользования. – М., 1987.
76. Хвесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка. Навч. посібник: “Кондор”, 2005.
77. Цветов ЮМ. Проблемы структурной перестройки экономики Украины по транспортному комплексу // Транспортный комплекс Украины: экономика, организация, развитие / Под ред. Ю.М. Цветова. – К., 1996. – С. 3-12.
78. Шаленко М.В. Формирование механизма территориальной организации трудовых ресурсов: теория и практика. – К., 1992.
79. Экономика предприятий машиностроения в условиях перехода к рынку / Под ред. В.С. Клочко. – Харьков, 1995.
80. Яникин А.Л., Мелуа А.И. Уроки экологических просчетов. – М., 1991.
81. Ясаманов Н.А. Разработка принципов картографирования риска территорий // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. – 1991. – № 4.

Підручник

Тодосійчук Володимир Леонідович

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Підручник

Редактор	*Романов Олександр Михайлович*
Коректори	*Хом'яківська Тетяна Олексіївна*
	Марцінко Тетяна Іванівна
Комп'ютерна верстка	*Шалінська Анна Анатоліївна*
Дизайн обкладинки	*Романов Олександр Михайлович*

Підписано до друку
Формат 60х84 1/16. Папір офсетний
Гарнітура _____
Наклад _____

Видавництво ВДАУ
Свідоцтво № _____
м. Вінниця
вул. Сонячна, 3
тел./факс 57-43-89